3 1761 06867322 7

UNIVERSITY
OF
TORONTO
LIBRARY

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Ottawa

http://www.archive.org/details/mmoiresverha03acad

ACADÉMIE ROYALE DE BELGIQUE

CLASSE DES LETTRES ET DES SCIENCES MORALES ET POLITIQUES
ET CLASSE DES BEAUX-ARTS

MÉMOIRES

des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts

ACADÉMIE ROYALE DE BELGIQUE

Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques

ET

Classe des Beaux-Arts

MÉMOIRES

COLLECTION IN-8°

DEUXIÈME SÉRIE

TOME III

8 2140
25/9/08

BRUXELLES

HAYEZ, IMPRIMEUR DES ACADÉMIES

Rue de Louvain, 112

Février 1908

AS
242
B325
t.3

TABLE

DES

MÉMOIRES CONTENUS DANS LE TOME III.

DEUXIÈME SÉRIE.

1. Het Nederlandsch proza in de zestiendeeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566-1600) en een aanhangsel van liedjes en gedichten uit den tijd (XLIV-411 pages); par PAUL FREDERICQ.

2. La nature de l'espace d'après les théories modernes depuis Descartes (209 pages); par DÉSIRÉ NYS. (*Médaille d'or* en 1907.)

HET
NEDERLANDSCH PROZA

IN DE

ZESTIENDEEUWSCHE PAMFLETTEN

UIT DEN TIJD DER BEROERTEN

MET EENE

BLOEMLEZING

(1566-1600)

EN EEN

Aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd

DOOR

Dr Paul FREDERICQ

WERKEND LID DER KONINKLIJKE ACADEMIE VAN BELGIE

Aangeboden aan de Klasse der Letteren en der zedelijke en staatkundige Wetenschappen van de Koninklijke Academie den 4en December 1905.

EEN WOORD VOORAF

Door het uitgeven van deze vluchtige aanteekeningen met eene uitvoerige bloemlezing hebben wij eenvoudig de bouwstoffen willen aanwijzen voor het schrijven van een nog ontbrekend en zeer belangrijk hoofdstuk uit de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw.

Mochten wij er in geslaagd zijn en mochten wij anderen in Noord en Zuid opgewekt hebben om den arbeid voort te zetten en tot een goed einde te brengen.

Gent, Sept. 1907.

INHOUDSTAFEL

Bladz.

EEN WOORD VOORAF III

INHOUDSTAFEL V

HET NEDERLANDSCH PROZA IN DE ZESTIENDEEUWSCHE PAMFLETTEN UIT DEN TIJD DER BEROERTEN XI

I. Anna Bijns en Marnix, geen letterkundigen van beroep. — Gekunsteldheid in de poëzie van den tijd. — Het proza staat veel hooger. Marnix' *Byenkorf* (1569) — *Sermonen* van Niclaes Peeters (1520?), *Der leken Wechwyser* (1555) van Veluanus, *Meer dan hondert ketteryen* (1567) van Bloccius. — Verzamelingen van Is. Meulman en Frederik Muller, nu ter Gentsche Bibliotheek berustende. — De gedrukte catalogussen der verzamelingen van Gent, Leiden en den Haag. . . . . *ib.*

II. Meer dan duizend Nederlandsche pamfletten der 16de eeuw zijn tot ons gekomen. — Plakkaten en andere officiëele stukken. — Nieuwstijdingen. — Reporterdienst. — Geïllustreerde pamfletten. — Letterkundige waarde. XVIII

III. Vertoogen en *essays*. — Kanselarijstijl, taal van den dagelijkschen omgang, verzorgde prozastijl. — Invloed van den Bijbel en van de klassieke oudheid. — Kennis der oude geschiedenis van Griekenland en Rome. — Kennis der geschiedenis van de 16de eeuw XXIV

IV. Allerlei vormen van pamfletten. — Samenspraak van de dienaars der nachtpolitie te Middelburg (1600). — De *Dialogue* tusschen « Ghemeynte » en den hertog van Anjou (1582). — *Eenen poëetschen Dialogus genaempt Calvinus* (1580). — Berijmde vlugschriften met de wederlegging herdrukt, ook soms met spotprinten XXX

V. Pamfletten met uitvoerige kantteekeningen uitgegeven. — Rabelaisiaansche stijl, die aan den *Byenkorf* doet denken. — Pamflet op den dood van Beza (1598). — Marnix' *Voorreden* in deftigen stijl voor een pamflet van 1588 met boertige kantteekeningen, waarschijnlijk ook van hem XXXV

VI. De schrijvers der pamfletten zijn meestal onbekend. — Enkele namen : Adrianus Saravia, Willem Verheyden, Robbert Robbertz, Jan Verpoorten (a Porta), Frans Coornhert, Junius Brutus Schelta (?), Ellert de Veer, Jacob Viverius (vande Vivere),

Bladz.

Geeraard Prouninck. — Pseudoniemen : Eusebius Montanus, Coppen Gielis van Utopia, Marbesius Sebastus Pneumenander, Theelen van Dumpen. — Spreuken van onbekende schrijvers : *Doet so u dunct, Spero et opto, De waerheyt overwinnet al.* — De meeste pamfletten zullen geschreven zijn door predikanten of Jezuieten XL

Bloemlezing uit de pamfletten in proza (1566-1600) 1
1. Tafereel van den Beeldenstorm in de Scheldestad (1566) . . 2
2. De predikant Modedt over den Beeldenstorm te Antwerpen (1567) 4
3. Berisping der stedelijke magistraten over hunne houding tegenover de huizen van ontucht (1567) 7
4. Tegen het overdreven weren van beelden (1567) 8
5. Hoe men God aanbidden moet (1567) 10
6. Over de aanroeping van God en de heiligen (1567) 11
7. Beeldendienst is geen afgoderij (1567) 13
8. Van de reinheid des harten hangt de waarde van het gebed af (1568) 14
9. Clachte des verdructen Nederlandts (1568) 18
10. Waarschuwing voor de Nederlanders tegen de listen hunner verdrukkers (1568) 23
11. Berisping gericht tot de soldaten over de rampen in de Nederlanden aangericht door den oorlog (1568) 33
12. Wreedheid der « Papeknechten » (1568) 36
13. Gewaande toespraak van Philips II en van Alva tot de oproerige Nederlanders (1568) 38
14. Bemoediging tot standvastigheid in het protestantsch geloof (1568) 41
15. Oproep tot Nederland (1568) 42
16. Wraakroepende ondankbaarheid der « Papenknechten » jegens het vaderland (1568) 42
17. Straffen na den dood, die de wreede soldaten zullen treffen (1568) 46
18. Gebed tot den Heer, dat hij de Nederlanden van de Spaansche dwingelandij verlosse (1568) 49
18bis (94.) Begin van het beleg van Haarlem (1573) 378
19. Geweld- en schanddaden gepleegd onder het schrikbewind van Alva (1573) 51
20. Oproep tot eendracht tegen Spanje door de (protestantsche) Staten van Holland gericht tot de Algemeene (katholieke) Staten (1573) 54

Bladz.

21. Noodlottige gevolgen, die eene langere verdeeldheid tusschen de Noord- en Zuidelijke gewesten na zich zal slepen (1573). 57
22. Over de verantwoordelijkheid, die in den oorlog tegen Spanje op de Algemeene Staten berust (1573) 60
23. Eene eeuwige schande zal de straf zijn der Spaanschgezinde Nederlanden (1573) 61
24. Hernieuwde bede tot eendracht (1573) 62
25. De instelling der Inquisitie in Spanje en in de Nederlanden (1574) 63
26. Nut van het bekendmaken van oorkonden uit vorige eeuwen, A en B (1576) 65
27. De Nederlanden moeten geregeerd worden als vrije Staten (1576) 67
28. Fabel van den leeuw, het hert en den vos op de Nederlanden toegepast (1576) 69
29. Eigenaardige vergelijking om den beeldendienst te rechtvaardigen (1578) 70
30. Don Jan Oostenrijk en de Pacificatie van Gent (1578) . . . 72
31. De avondfeesten ter eere der Blijde Inkomst van den aartshertog Matthias te Brussel (1578) 77
32. De heerschende onverdraagzaamheid is erger dan die der Joden (1579) 80
33. Kleine bespiegeling op twee spreekwoorden over oorlog en vrede (1579) 81
34. Oproep tot eendrachtigheid (1579) 83
35. Duurte van graan en hongersnood in de Nederlanden door de schraapzucht der geestelijkheid veroorzaakt in 1556–1557 (1580) 85
36. Anticalvinistisch spel in de Onderwereld (1580) 88
37. Uitval tegen Zwingli (1580) 102
38. Tot welke wanorde de Hervorming eigenlijk leidt (1580) . . 104
39. Strenge maatregelen te nemen tegen de Roomsche Kerk (1581) 105
40. Over de noodzakelijkheid om grooten en kleinen in de stadsregeering te hebben, met het oog op Mechelen (1581) . . . 108
41. Verschil tusschen den strijd der oude Romeinen en dien der zestiendeeuwsche Nederlanders (1581) 111
42. Redenen waarom men de Roomsch-katholieken zorgvuldig uit de stedelijke magistraten moet weren (1581) 112
43. Noodzakelijkheid van het toezicht der wereldlijke macht op het aanstellen der predikanten (1581) 114
44. Gevaar voor eene protestantsche Inquisitie, voortspruitende

Bladz.

uit de onverdraagzame aanmatigingen der predikanten (1581) 115
45. Hoe Vlissingen in 1572 overging tot den Prins van Oranje (1581) 116
46. Hoe de uitgever geraakte aan eene geheime « *Remonstratie* » der Leidsche overheid (1582) 119
47. Aanslag beraamd tegen Anjou en Oranje te Brugge (1582) . . 121
48. De Prins van Oranje spoort de Algemeene Staten aan tot onbaatzuchtige samenwerking tegen Spanje (1582) . . . 123
49. Beschouwingen over het Bloedplakkaat van den Prins-bisschop van Luik Ernest van Beieren (1582) 126
50. Keizer Karel V en Koning Philips II's geluk vergeleken met dat van Philips van Makedonië en van Alexander den Groote (1582) 130
51. Wie is gelukkig te heeten, Koning Philips II of de Prins van Oranje? (1582) 136
52. Beschouwingen over de gevolgen van Jauregui 's aanslag op den Prins van Oranje (1582) 138
53. Vertoog van den Antwerpschen Magistraat over de Fransche Furie (1583) 151
54. Krachtdadige waarschuwing tegen een verbond met Frankrijk en den hertog van Anjou (1583) 162
55. Welk is de beste regeeringsvorm voor Nederland? (1583) . . 188
56. Gelijkenisse getrokken uit het leven der mieren en der vogels (1584) 192
57. Een klein geldelijk offer kan de Nederlanden redden (1584) . 195
58. Bladvulling over de samenstelling der Algemeene Staten te Brussel van 1576 tot 1584 (1584) 197
59. Mislukte poging om den Prins van Oranje te laten vergiftigen (1584) 198
60. Uittreksel uit eenen brief van Delft over den moord van Prins Willem van Oranje (1584) 200
61. Lijkrede van den predikant Arent Cornelisz op den Prins van Oranje (1584) 202
62. Bespiegelingen over de noodzakelijkheid der gewetensvrijheid (1584) 211
63. Beschouwingen over de verwaandheid der predikanten (1584). 213
64. Pleidooi tegen elke toenadering tot Spanje (1586) 215
65. Italiaansche sluwheid, op de stelsels van Machiavelli en anderen steunende, door Spanje nagebootst in de Nederlanden (1586) 221
66. Over het recht om gekroonde dwingelanden af te zetten, met historische voorbeelden (1586) 223

Bladz.

67. Grootere onverdraagzaamheid bij christene vorsten dan bij Turken en Sarracenen (1586) 225
68. Schijnheiligheid en wraakzucht van Philips II en van Parma (1587) 226
69. Waarschuwing tegen elke verzoening met Spanje (1587) . . 230
70. Spanje kan in de Nederlanden niet overwonnen worden, maar moet in Portugal en in zijne koloniën geslagen worden (1587). 233
71. Bezadigd pleidooi tegen den argwaan, dien men jegens Engeland koestert ondanks de diensten door dat land bewezen (1587) 235
72. Vertaling eener pauselijke bul met smadelijke kantteekeningen van Marnix (1588) 241
73. Voorwoord op het voorgaande pamflet door Philips van Marnix van Sint-Aldegonde (1588) 271
74. Onmachtige haat van Koning Philips II jegens de Nederlanden (1588) 280
75. Uitrusting en verdelging der Armada (1588) 281
76. Uitval tegen de Jezuieten wegens hunne kuiperijen in Engeland (1589) 286
77. Verhaal van den moord gepleegd te Blois op den hertog van Guise en zijnen broeder den Kardinaal (1589) 290
78. Edelmoedigheid van Koning Hendrik IV tijdens het beleg van Parijs (1590) 294
79. Klacht van eenen Noord-Nederlandschen katholiek over het gemis aan Sacramenten en eeredienst (1596) 298
80. Is Marnix de schrijver van den *Byenkorf?* (1598) 299
81. Verhaal van de inneming der Stad Raab in Hongarije (1589) . 302
82. Brief uit Spanje over het overlijden van Koning Philips II (1598). 306
83. Beza logenstraft het gerucht van zijnen dood en zijne bekeering, door de Jezuieten verspreid (1598) 311
84. Opdracht aan de Algemeene Staten, bevattende eene rechtvaardiging van den opstand der Nederlanden (1598) . . . 316
85. Satire op den Paus en den redeneertrant der katholieken (1598) 327
86. Bekentenis en vonnis van Peter Panne over zijnen moordaanslag gepleegd op Prins Maurits (1598) 331
87. Laatste raadgevingen van Koning Philips II aan zijnen zoon (1599). 338
88. Beschieting van Zalt-Bommel (1599) 343
89. Bijzonderheden over Ierland (1599) 346
90. Raadgevingen aan de Nederlandsche gewesten, die zich met Spanje verzoend hebben (1599) 350

Bladz.

91. Polemiek tegen eenen voorstander der Spaansche tirannij over de houding der Roomschen en Protestanten te Brussel ten tijde van den Religievrede (1600) 353
92. Uit eene toespraak van Paeys (Vrede) aan de Zeventien Nederlanden om tot eendracht en tot het staken van den oorlog aan te manen (1600) 362
93. Waarschuwing van de mannen der Middelburgsche brandwacht en nachtwake tegen de bedekte protestantsche Inquisitie, die predikant Joannes Seu had willen invoeren (1600). 363
94. Begin van het beleg van Haarlem (1573) 378
95. Nawoord 379

Aanhangsel

van allerlei zestiendeeuwsche liedjes en gedichten.

1. Eduard De Dene : « Daer en es gheen bermhertigheyt upter eerden » (1561) 381
2. Klaaglied over Alva's soldaten (1568) 383
3. J.-B. Houwaert : Het lijden in de gevangenissen der Spanjaarden uit eigen ondervinding beschreven. 385
4. Lied op de belegering en de verlossing der stad Woerden (1576). 387
5. Waarschuwing aan Gent over de gevaren eener verzoening met Spanje (1584) 390
6. Jheronimus van der Voort : Vaarwel der protestantsche bannelingen aan hunne geboortestad Antwerpen (1585) 396
7. Dialogus oft tsamensprekinghe eens Nederlanders ende Spaengiaerts (1586) 398
8. De ondergang der Armada (1588) 399
9. Triumph-Liet over de grootmachtighe Scheeps-Armade van Spaignen int jaer ons Heeren 1588 (1588) 401
10. Roomsch schimprijmpje aangeplakt te Gouda (1598) . . . 403
11. Uitlegging van eene titelplaat (1599) 405
12. Berijmde opdracht van den predikant Jan Seeuws aan den Magistraat van Middelburg (1600). 406
13. Berijmd antwoord van Seu's vijanden op het voorgaande stuk (1600) 408
14. De Zeeslag te Nieuwpoort (1600) 410

HET

NEDERLANDSCH PROZA

IN DE

ZESTIENDEEUWSCHE PAMFLETTEN

UIT DEN TIJD DER BEROERTEN

I

Wie zijn de twee krachtigste en oorspronkelijkste schrijvers der Nederlanden in de 16de eeuw? Anna Bijns en Marnix.

Zijn ze letterkundigen van beroep? Geenszins. Het zijn dweepers en strijders voor hun geloof.

Tijdens die eeuw van staatkundige en godsdienstige beroeringen waren in onze gewesten de kloekste geesten niet te vinden onder de rustige polijsters van refereynen of van klinkdichten, onder de ouderwetsche rederijkers of onder de nieuwmodische volgelingen der Fransche *Pléiade*.

Er was alsdan geene rust mogelijk voor de hooge zielen. *Repos ailleurs!* was niet alleen de leus van Marnix, maar

ook het wachtwoord van al de denkers en voorvechters in de Nederlanden, voor of tegen Rome.

Daarom moet men de ware schrijvers der 16de eeuw niet onder de letterkundigen van beroep gaan zoeken, die schier uitsluitend aan poëzie doen of liever verzen schrijven.

Gekunsteldheid is het kenmerk der Nederlandsche poëzie gedurende de geheele 16de eeuw. Alleen moet men eene uitzondering maken voor Anna Bijns' echt bezielde *Refereynen*, waarin zij met diepen ernst en mannelijke forschheid hare beminde en bedreigde Roomsche Kerk hartstochtelijk verdedigt tegen « de vermaledide Luterice secte ». Ook voor de *Psalmen Davidts* van Marnix, waarin men de stem hoort van 's dichters hart en ziel, beide geroerd door vromen godsdienstzin en aangegrepen door de gelijkenis, die voor hem niet te ontkennen viel tusschen de lotgevallen van het lijdend en strijdend Israël in het Oude Testament en de bange worsteling van Nederland tegen Spanje. Ook voor enkele dungezaaide, doch meesterlijk geslaagde strofen van zekere martelaarsliederen of historische volksliederen als *'t Wilhelmus van Nassouwe*, 't lied *Van den tienden penninck* (« Helpt nu u selfs, soo helpt u Godt »), *Slaet opten trommele*, 't liedje op den *Slach van Heiligerlee* en enkele andere.

Buiten dit handsvol bladzijden met gevoelde en beleefde poëzie, gevloeid uit de pen der Roomsche en protestantsche voorvechters, is schier al de rest in deze eeuw niets dan gemaaktheid en gewrongenheid, eerst van de zijde der vermolmde rederijkers en daarna op Franschen trant van de zijde der nieuwe richting, van de mooischrijvers vertegenwoordigd door Lucas d'Heere, jonker Jan vander Noot en een paar anderen.

Alzoo ligt de kracht en het zwaartepunt der Nederlandsche letterkunde van dien tijd niet op het gebied der dichtkunst, maar op dat van het proza.

Reeds in 1859 verkondigde Prof. R. Fruin deze waarheid : « Verre boven de poëzie van dit tijdvak verdient het proza » de voorkeur (1). »

En geen wonder. In het proza bleef de Nederlandsche schrijver natuurlijk en oprecht, omdat (gelukkig genoeg in dien tijd van letterkundigen wansmaak!) men nog niet klaar besefte, dat proza ook letterkundige kunst kan zijn, en dat men nog altijd bleef hangen aan het middeleeuwsch vooroordeel, volgens hetwelk men versmaat en rijm beschouwde als onafscheidbaar van het hoogste in de letterkunde.

In proza schreef men *slecht en recht* — naar de uitdrukking van den tijd — zonder zich te moeten bekreunen om de schoolsche regels der *Const van Rhetorike* (1555) van Matthijs de Casteleyn, die eene kristallisatie waren der verouderde aesthetiek uit de 15de eeuw, noch om de gekunstelde nieuwerwetsche versmaten, die overgewaaid waren uit Frankrijk in navolging van Ronsard en Du Bellay.

Naïef en zonder regels schreef men proza, in allen eenvoud en oprechtheid. En men vermoedde niet eens, dat de eerste onontbeerlijke eigenschappen van ieder echt kunstwerk juist zijn : eenvoud en oprechtheid.

Daarenboven schreef men proza, wanneer men iets te zeggen had aan zijne tijdgenooten; iets, dat op het hart lag en er af moest; iets, dat bovendien gebruikt kon worden als een wapen in den strijd der vijandige kerken en der verbitterde partijen. Het proza was alsdan in de Nederlanden de hamer en de truweel der afbrekende en opbouwende geestesarbeiders, de degen der krijgslieden op het slagveld der beginselen.

---

(1) In het bondig, doch zoo treffend tafereel der zestiendeeuwsche letterkunde, te vinden in zijn meesterlijk boek : *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog, 1588-1598* (eerste druk in 1859, vijfde druk in 1904.)

En niemand dacht daarbij, ten minste ietwat duidelijk, aan regels der kunst noch aan voorschriften der school.

Daarom ook is en blijft het hoogste kunstwerk onzer Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw het ruwe, doch sappige pamflet van Marnix, zijn onsterfelijke *Byenkorf der H. Roomscher Kercken* (1569). Het leeft en blijft leven, door de eeuwen heen, in zijnen krachtigen kleurrijken kerngezonden kunstvorm, al is de godgeleerde inhoud nog zoo verouderd sedert meer dan drie lange eeuwen.

Doch Marnix staat niet alleen als flink prozaschrijver in onze 16de eeuw. Indien de voortreffelijkste beoefenaars onzer letterkundige geschiedenis, als Jonckbloet en Kalff, het niet ingezien hebben, dan komt het hierdoor, dat zij niet genoeg gezocht hebben waar te vinden was : in den oceaan van de godsdienstige en politieke strijdschriften van den tijd, waar Marnix' *Byenkorf* wegens de hooge persoonlijkheid van den schrijver alleen bovendrijft en wel moest in de oogen vallen.

Slechts degenen, die zich met de Nederlandsche kerkgeschiedenis of met de historie onzer zestiendeeuwsche beroerten bezig houden, hebben kennis gemaakt met die ontelbare werken van godgeleerde of staatkundige polemiek.

Hun was het echter niet te doen om den kunstvorm, maar om den inhoud. Toch konden zij voor de letterkundige waarde van velen dier strijdschriften niet volkomen blind of onverschillig blijven. Alzoo Prof. de Hoop Scheffer (1), die de eerste was om de aandacht te vestigen op de heerlijke *Sermonen* uitgegeven onder den naam van eenen

---

(1) In zijne voortreffelijke *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, blz. 119 (Amsterdam, 1873).

gansch onbekenden Niclaes Peeters, die in 1520 zou geschreven hebben (1).

Alzoo Prof. Moll, die *Der leken Wechwijser* (1555) van Veluanus bestudeerde (2).

Alzoo Prof. Kist, die de aandacht vestigde op een onbekend boek van 1567 : *Meer dan hondert ketterijen, blasphemien ende nieuwe leringen, welcke uit de misse zijn ghecomen* (3).

---

(1) Alles wat wij van den schrijver weten, is besloten in hetgeen men op de laatste bladzijde der *Sermonen* leest : « Gheprint int Jaer ons » Heeren. M.D.xx. Ende ghemaect bij den devoten Pater Broeder » Niclaes Peeters Minnebroeder ende Gardiaen. » Vruchteloos heeft men tot hiertoe onder de broeders dier orde gezocht om er hem te recht bij te wijzen. Ook het jaartal *1520* schijnt buitengewoon verdacht. In de bibliotheken der hoogescholen van Gent en van Leiden berusten de twee eenige bekende exemplaren van dat werk, dat op last van de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen van Gent heruitgegeven werd door Prof. Acquoy, van Leiden, die door den dood verhinderd werd de beloofde inleiding te schrijven. De titel luidt : *Hier beghinnen de Sermonen oft uutlegghinghen op alle de Evangelien vander Vasten*, alsomen die inder kercken houdt, zeer costelijck uutghelegt (Gent, 1893, 473 blz.) — Prof. de Hoop Scheffer roemt « den keurigen stijl, den volkstoon nu en dan uitnemend getroffen » en noemt deze *Sermonen* « proeven en wel voortreffelijke proeven der kanselbeprediking ». Zie ook mijn werkje, *De Nederlanden onder Keizer Karel V*, I. De dertig eerste jaren der 16e eeuw, blz. 73-81 en blz. 155 (Gent, 1885.)

(2) In zijne uitgebreide bijdrage (134 blz.) over *Johannes Anastasius Veluanus en « Der leken Wechwijser »* in het *Kerkhistorisch Archief*, deel I, blz. 76 en volg. (Amsterdam 1857). De *Wechwijser*, eerst in het Geldersch dialect verschenen, beleefde weldra eene reeks uitgaven in algemeen Nederlandsch.

(3) In zijne studie over *De pauselijke aflaathandel, ook in deszelfs invloed op de Kerkhervorming in Nederland,* verschenen in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland,* deel I, blz. 209, 210 (Leiden, 1829), en in zijne studie over den schrijver van dit boek Petrus Bloccius, conrector te Leiden, geboren te Diegem bij Brussel (*Nederlandsch Archief,* deel II, 1842, blz. 1-113). Zie ook over hem het artikel *Bloccius (Pieter)* van Dr Willem De Vreese, in *Leven en werken*

Meer andere uitgebreide godgeleerde strijdschriften der 16de eeuw zou men er nog kunnen bijvoegen, die onder het voortreffelijk proza van den tijd mogen gerangschikt worden.

Vroeg of laat — wanneer de lettercritiek hare oogen zal openen — zullen zij stellig hunne plaats krijgen in de geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde tijdens de 16de eeuw.

Maar ook de kleine pamfletten zouden bestudeerd moeten worden.

Niet alleen de groote doeken of de beroemde meesters verdienen onze aandacht in de verzamelingen van schilderijen. In het Mauritshuis te 's Gravenhage, in het Rijksmuseum te Amsterdam, in onze museums te Antwerpen en te Brussel, maar vooral in het buitenland, te Sint-Petersburg, te Kassel, te Dresden, te Munchen, te Berlijn, te Londen, te Parijs, te Florence, te Rome, te Madrid, vindt men, naast de tafereelen van Rembrandt, van Rubens en van andere onzer wereldberoemde Nederlandsche schilders, talrijke verrassende meesterstukjes der Vlaamsche en Hollandsche schilderscholen, soms onderteekend door schier onbekende namen; en sommige dier paneelen treffen en boeien zoozeer, dat de namen hunner schilders ook allengskens beroemd zijn geworden; dat was in de laatste jaren het geval met Pieter de Hoogh en den Delftschen Vermeer. Het zijn onze kleine groote meesters.

Hetzelfde geldt voor ons proza der 16de eeuw.

Op de Bibliotheek der Gentsche Hoogeschool bewaart men sedert het vierde eener eeuw twee in Noord-Nederland aangekochte verzamelingen van vlugschriften uit de

---

der Zuidnederlandsche schrijvers (uitgave der Kon. Vlaamsche Academie), 2e afl., blz. 101-106 (1904), aan te vullen en te verbeteren door de verhandeling van Prof. L. Knappert, *De theologie van Petrus Bloccius*, in het *Theologisch Tijdschrift* van Leiden, deel XXXVIII, blz. 309-348 (1904).

16de eeuw (de verzamelingen van Isaac Meulman en van Frederik Muller), die, gevoegd bij hetgeen er van dien aard reeds aldaar voorhanden was, eenen overrijken schat uitmaken voor de geschiedenis van dien tijd. Even belangrijke verzamelingen berusten in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, in de Bibliotheca Thysiana en in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, alsmede in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Sedert van Meteren, Hooft en Bor hebben de beoefenaars onzer vaderlandsche geschiedenis dikwijls gebruik gemaakt van die schilderachtige getuigenissen der tijdgenooten. Maar de beste geschiedschrijvers onzer Nederlandsche letteren hebben dien pamflettenschat zoo goed als onaangeroerd gelaten, alhoewel er de rijkdom sedert lang algemeen van bekend werd gemaakt in eene reeks uitstekende gedrukte catalogussen (1).

---

(1) Die catalogussen zijn de volgende :

1. *Bibliotheek van Ned. pamfletten.* Eerste afdeeling. *Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam* door P.-A. Tiele, deel I, 1500-1648. (Amsterdam, 1858.) — De pamfletten dier verzameling berusten ter Bibliotheek der Gentsche Hoogeschool.

2. *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de Bibliotheek van Isaac Meulman* (te Amsterdam) door J.-K. vander Wulp. Deel I, 1500-1648. (Amsterdam, 1866.) — Die pamfletten berusten ook ter Bibliotheek der Gentsche Hoogeschool.

3. *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten.* Verzamelingen van de Bibliotheek van *Johannes Thysius* en van de Bibliotheek der *Rijksuniversiteit te Leiden*, door Louis-D. Petit. Deel I, 1500-1648. (Den Haag, 1882.)

4. *Catalogus van de pamfletten-verzameling* berustende in de *Koninklijke Bibliotheek* (te 's Gravenhage) door Dr W. P. C. Knuttel. Deel I, eerste stuk, 1488-1620. (Den Haag, 1889.)

Voor de 16de eeuw bevat de verzameling Frederik Muller 908, die van Isaac Meulman 935, die van Leiden 747 en die van Den Haag 1143; te zamen, 3733 nummers, waaronder veel dubbels natuurlijk.

Van de rijke pamfletten-verzameling der Kon. Bibliotheek te Brussel heeft men nog geenen catalogus.

Noch te Gent noch te Leiden noch in den Haag noch te Brussel heeft er tot hiertoe iemand aan gedacht, om die pamfletten aan een stelselmatig onderzoek te onderwerpen, ten einde er de kunstjuweeltjes van krachtig en levendig proza uit op te delven.

In 1899 besloot ik het te wagen; en sindsdien heb ik met mijne studenten van het doctoraat in de Germaansche philologie de Gentsche pamfletten der 16de eeuw doorworsteld. Van eerst af aan kwamen wij tot eenen echt verrassenden uitslag, verrassend zelfs voor mij, die mij aan gelukkige vondsten verwachtte. Wij volhardden in ons onderzoek en beklaagden het ons niet.

Het zal wel overbodig zijn te zeggen, dat er, evenals bij elke wetenschappelijke opgraving, veel geduld toe noodig was. Telkens en telkens moest men ongenietbare saaie vliegblaadjes en vlugschriftjes na tijdroovende kennismaking ter zijde leggen, vooraleer men er één aantreffen mocht, waarin stijl en zeggingskracht te vinden zijn. Och! in de 16de eeuw waren de middelmatige of slechte prozaschrijvers ook talrijker dan de goede. Maar dat er alsdan krachtige pennen in beweging waren om gezond proza te schrijven, zal wel blijken uit de bloemlezing, die op deze aanteekeningen volgt.

II

Ontelbaar zijn tijdens de 16de eeuw de kleine pamfletten schier in iedere stad der zeventien Nederlanden van de pers gekomen.

Wat door de zorgen van eenige ijverige en verstandige verzamelaars bewaard gebleven is voor het nageslacht, vertegenwoordigt slechts een zeer klein gedeelte daarvan. Nochtans ziet men, bij het raadplegen der gedrukte catalo-

gussen van de pamfletten berustende in de voornaamste bibliotheken van Noord en Zuid, dat hun getal voor de 16de eeuw op meer dan 5700 kan geraamd worden; maar men vergete niet, dat daaronder velen in het Fransch en in 't Latijn, enkele anderen in 't Duitsch, in 't Engelsch, in 't Spaansch of in 't Italiaansch zijn geschreven en dus vallen buiten ons onderzoek.

Voorloopig heb ik mij met mijne Gentsche leerlingen bepaald bij de studie der zestiendeeuwsche pamfletten, welke vroeger de Noord-Nederlandsche verzamelingen van Frederik Muller en van Isaac Meulman (1) uitmaakten en die heden ter Biblioteek van de Gentsche Hoogeschool berusten.

Van beide bestaan voortreffelijke catalogussen, die ons niet weinig geholpen hebben. Dankbaar herdenk ik hier de twee geleerden, die ze te Amsterdam uitgaven in 1858 en in 1866, P.-A. Tiele en J.-K. vander Wulp (2).

---

(1) Over den te weinig bekenden Amsterdamschen suikerraffinadeur en schranderen verzamelaar Isaac Meulman leze men de hartelijke studie, die Frederik Muller hem bij zijn overlijden gewijd heeft in de *Levensberichten* der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden (Bijlage tot de *Handelingen* van 1871). De geleerde bibliophiel en bibliograaf Frederik Muller van Amsterdam († 1881) is algemeen bekend. (Zie over hem dezelfde *Levensberichten* van 1881.)

(2) Ziehier ook de namen der studenten met wie ik ons gemeenschappelijk onderzoek sedert 1898 heb ondernomen : Dr Paul Burvenich, thans leeraar aan het Kon. Athenaeum te Brussel; Dr August Lodewijckx, oud-medewerker aan het groot *Woordenboek der Nederlandsche taal* te Leiden en thans hoogleeraar aan het *Victoria College* te Stellenbosch (Kaapkolonie); Dr René De Clercq, de bekende dichter, thans leeraar aan het Kon. Athenaeum te Gent; Dr Albert Blyau, oud-leeraar aan het vrij liberaal College te Ieperen; Dr Louis Oungre, thans privaat-leeraar te Parijs; Georges Becker; Dr René Verdeyen, thans leeraar aan het Kon. Athenaeum te Antwerpen; Dr Oscar Van Doorsselaer, leeraar aan het

Noch de pamfletten van Leiden noch die van den Haag noch die van Brussel konden wij bestudeeren. Het zou een menschenleven gekost hebben, en reeds jaren hadden wij aan ons onderzoek besteed, zoodat het tijd werd er iets van te laten blijken. Doch dit maakt het dan ook onvermijdelijk, dat de uitkomst onzer studie onvolledig en van slechts voorloopige waarde blijven moet. Nochtans hebben wij meer dan duizend grootere of kleinere pamfletten aandachtig gelezen en gewogen, waarvan de meesten te licht bevonden werden, het spreekt van zelf.

In die verpletterende massa van vlugschriften van allen aard is het moeilijk eenige duidelijke grens te trekken; toch kan men ze in enkele groote groepen rangschikken.

Eerst onderscheidt men de talrijke plakkaten en andere officieële stukken uitgaande van de overheid, die door middel van de boekdrukkunst in het bereik van het groote publiek werden gesteld. Voor de algemeene geschiedenis zijn zij van het hoogste belang; maar gewoonlijk zijn zij in den loggen en plompen kanselarijstijl opgesteld en hebben niets met letterkunde te maken. Enkele goedgeschreven uitzonderingen op dien regel zijn nochtans aan te stippen, die blijkbaar *con amore* opgesteld werden door iemand, die schrijven kon; als bij voorbeeld de bekende *Apologie* van Oranje in 1581, die ook in eene sierlijke Nederlandsche vertaling voorhanden is (1); de merkwaardige *Antwoorde van de Generale Staten van de Nederlanden* op het vertoog van den keizerlijken gezant in 1578 (2); en de verhevene

---

Kon. Athenaeum te Mechelen; Dr Pieter-Jacobus du Toit, van Kaffersdam-Hopetown (Kaapkolonie); Dr Emiel Vuylsteker, Dr Jozef Goossenaerts, Oscar De Gruyter, Herman Dubois, Emiel Crutzen, Adriaan Heymans en Fabrice Polderman.

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 500.

(2) Cat. Muller-Tiele, nr 172. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 72-77.)

Remonstrantie van den Zwijger aan de Algemeene Staten te Antwerpen in December 1581 (1).

Daarna komen de nieuwstijdingen, die, bij gebrek aan geregelde nieuwsbladen, onder den vorm van vliegblaadjes en kleine brochures dagelijks verschenen en die op de straten rondgevent en gretig gekocht werden. Daaronder zijn velen dor en bondig; zij doen onwillekeurig denken aan de telegrammen in onze hedendaagsche dagbladen.

Maar die lakonische tijdingen dragen soms op verrassende wijze den stempel der 16de eeuw. Alzoo wordt eene reeks korte vlugmaren van 1590 besloten men de vrome woorden : « De Heere wil ons verleenen dat ons salich is. » Amen (2). »

Meestal zijn die nieuwstijdingen niets anders dan brieven, die, pas aangekomen, dadelijk in drukkershanden kwamen om in 't openbaar verspreid te worden. Soms bewaart men eenvoudig den brievenvorm en zoo begint eene afgedrukte nieuwstijding heel naïef als volgt : « Mijn Heere, Ick hebbe » ontfanghen uwen brief... », terwijl aan 't slot te lezen staat : « Hier mede bidde ick Godt, dat hij U, Mijn Heere, » wil hebben in syne heylighe hoede ende beschermínghe, » my recommandeerende wel herterlycken in U goede » gratie. — Geschreven uut N. den xxen Septembris » 1584 (3). »

Men denkt ook soms aan geregelde informatiediensten zooals die in het buitenland door onze groote couranten worden ingericht in oorlogstijd of anders. Alzoo volgt een correspondent de krijgsverrichtingen van koning Hendrik IV in Normandië en verzendt zijne brieven over zee,

---

(1) Cat. Muller-Tiele, nr 244.
(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 741.
(3) Cat. Muller-Tiele, nr 284.

die te Dordrecht door den boekdrukker Peeter Verhagen in 't publiek geworpen werden. In Januari 1590 schrijft aldus de briefwisselaar uit Cæns (Caen?) zijne bondige nieuwsmaren en besluit ze met de volgende aanteekening : « Ick » hadde myn pacquet gesloten om tselve den meester van » den schepe te leveren ; ende is alsdoen overgekomen een » poste, brengende tydinghe als dat gister namiddach ten » vier uren... » enz.

Daarop volgt dan het nieuws van de inneming der buitengewoon sterke vesting Falaize (1).

Een ander correspondent schrijft van op het oorlogstooneel (in den Bommelerwaard te Rossum in 1599) korte nieuwsmaren over eene victorie van prins Maurits, onder den datum van 5 en 6 Juli met nog een post-scriptum van eenige regels den 7 Juli. Zoodra die berichten te Amsterdam ontvangen werden, drukte ze Cornelis Claesz af (2). Over de schitterende zegepraal van Maurits te Nieuwpoort in 1600 krijgen wij zelfs een « *Mondelingh Rapport* door den capiteijn Jaques vander Borght ghedaen aen mijne Edele Heeren Staten in den Haghe » (3).

In eene en dezelfde brochure vindt men soms een handvol verschillige berichten, die te zamen een begin van modern nieuwsblad uitmaken. Alzoo zenden in 1588 de Utrechtsche boekdrukkers Salomon Aertz en Jan Coenraetsz te zamen een pamflet van 8 bladzijden in de wereld, bevattende eerst de Fransche vertaling van het manifest van koning Hendrik III tot zijne verantwoording over de vermoording des Guise's onder zijne oogen in 't kasteel van Blois ; daarop volgt een lijstje van « de namen van deghene,

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 729.
(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 904.
(3) Cat. Muller-Tiele, nr 469.

die ghemassacreert zijn ende ghevanghen; » en achteraan komt nog eene « tijdinghe uut Enghelandt » over het veroveren van Spaansche oorlogsschepèn (1). In zulke drukjes ligt ongetwijfeld de kiem onzer hedendaagsche dagbladen besloten.

Zelfs onze geïllustreerde couranten hebben in die kleine pamfletten der 16de eeuw ook hunne voorloopers gehad. Alzoo verschijnt in 1596 het nieuwsbericht eener Engelsche victorie ter zee behaald op de Spanjaarden vóór Cadix, en op de titelplaat van dit brochuurtje van 8 bladzijden vindt men een duidelijk kaartje van de *Baia de Cadiz*. Die *Warachtighe tijdinghe* werd overigens « ghedruckt uijt den mont der schipperen, die van daer comen, oock uyt diversch schrijven. » Immers, na het hoofdverhaal, komen nog twee korte uittreksels van brieven « Uyt Vlissinghen ». Alweer een typisch staaltje voor de geschiedenis der opkomende onbeholpen reporterskunst uit die dagen.

Natuurlijk zijn schier al die nieuwstijdingen saai en zonder eenige letterkundige waarde; maar nu en dan vindt men daaronder eenen echt schilderachtigen sappigen brief, evenals er onder de stukken van de correspondenten onzer couranten ook wel soms aardige flinke brieven voorkomen. Onder meer andere verwijzen wij naar de 8 bladzijden van het kleurrijk relaas over de nederlaag der onoverwinnelijke Spaansche Armada, in 1588 te Amsterdam door Cornelis Claesz gedrukt en verspreid (2). Zeer merkwaardig om zijne naïeve gemoedelijkheid en om zijnen schilderachtigen eenvoud is ook de brief van eenen Bruggeling aan zijnen vriend Jan Pateniers te Leiden, over den mislukten moord-

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 708. Vergelijk ook nr 722.

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 699. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 281-286.)

aanslag op Anjou en Oranje te Brugge in Juli 1582, welke brief dadelijk door den drukker Jan Moyt Jacokszoon te Leiden openbaar werd gemaakt en verkocht (1). In de bloemlezing vindt men verder eenige uittreksels van deze en andere flink geschreven nieuwstijdingen.

Ook liedjes, meestal in kreupelverzen, gedicht op historische gebeurtenissen, door ooggetuigen dikwijls, verdienen eenigszins gerangschikt te worden onder de nieuwstijdingen. Evenzoo worden dergelijke rijmelarijen in pamflettenvorm of als vliegende blaadjes verspreid, ook wel soms als aanhangsels bij brieven of verhalen in proza afgedrukt. Voor zooveel zij niet reeds in de bekende verzamelingen van de 16de eeuw of van later opgenomen zijn, hebben wij er enkele na de bloemlezing uit de prozastukken opgenomen (2), daar zij in menig opzicht uit den nog onbenuttigden warboel der pamfletten verdienen opgedolven te worden ondanks hunne geringe of nietige letterkundige waarde.

III.

Naast de nieuwstijdingen bevatten onze hedendaagsche dagbladen ook vertoogen of artikels over de vraagstukken van den dag. Zelfs uitgebreide hoofdartikels en *essays* verschijnen aldus in onze weekbladen en andere tijdschriften. Ook die soort van geschriften treffen wij veelvuldig onder de zestiendeeuwsche pamfletten aan, die alzoo schier al de bestanddeelen (buiten het romantisch feuilleton wellicht) van onze tegenwoordige couranten aanbieden.

Onder die *essays* is het wel natuurlijk, dat de beste

---

(1) Cat. Muller-Tiele, nr 259. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 121-123.)

(2) Zie ons *Aanhangsel*, blz. 306 en volg.

prozabladzijden worden aangetroffen. Wij verzenden hier naar onze bloemlezing, waar menige aangename verrassing den lezer wacht, zoo wij ons niet vergissen; doch eene aesthetische studie te schrijven over dezen tot hiertoe onbekenden frisschen prozavoorraad uit onze 16de eeuw ligt thans niet in onze bedoeling. Alleen enkele vluchtige opmerkingen, die wij onder het doorsnuffelen van die honderden bundeltjes gemaakt hebben, zullen wij hier mededeelen.

Buiten den zwaren kanselarijstijl der plakkaten en andere officieele stukken, treft men nog twee andere zeer verschillende schrijftranten aan. De eene herinnert aan den gemoedelijken stijl van Marcus van Vaernewijc in zijn onovertroffen dagboek *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijck in Ghendt* (*1566-1568*), uitgegeven door Ferd. Vander Haeghen (1). Het is de eenvoudige taal van den dagelijkschen omgang, schilderachtig, natuurlijk, vol spreuken en spreekwoorden, maar doorspekt en ontsierd met Fransche bastaardwoorden (2).

De andere stijl is deftiger, verhevener, gewoonlijk vrij van bastaardwoorden; hij verraadt reeds eenige letterkundige bezorgdheid; er is soms iets oratorisch in, dat nu en dan aan eene deftige preek doet denken. Zelfs onder de vertalingen vindt men er staaltjes van, als in de Nederlandsche *Apologie* van Oranje met hare lange volzinnen vol zwier en majesteit, waarvan de echt Ciceroniaansche wendingen soms eene gansche bladzijde beslaan (3). Hetzelfde geldt ook voor de sierlijke vertaling uit het Fransch van 't relaas der moorden te Blois in 1588 (4) en voor de

---

(1) Gent, 5 deelen (1872-1881), in de uitgaven van de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen.

(2) Bij voorbeeld Cat. Muller-Tiele, nr 264.

(3) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 500.

(4) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 707. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 290-294.)

merkwaardige vertaling uit het Spaansch van een zoogezegd geheim politiek testament van Philips II, gericht tot zijnen zoon bij zijn afsterven in 1599 (1).

Die meer verzorgde stijl is de voorbode van het kunstproza der 17de eeuw, waaruit meer en meer de « geschuymde » bastaardwoorden verbannen worden. Van dien hoogeren stijl waren Marnix in zijn deftige vertoogen (2), de stijlisten van de Amsterdamsche Kamer *In Liefde bloeyende* en enkele onzer onbekende pamfletschrijvers de eerste baanbrekers.

Twee nieuwe invloeden laten zich in de zestiendeeuwsche pamfletten vooral merken : die van den Bijbel en die van de klassieke oudheid.

Citaten en beelden uit het Oude en Nieuwe Testament komen overvloedig voor, hetgeen niemand verwonderen zal bij schrijvers, die van den ganschen Bijbel hunne dagelijksche lectuur maakten. Ook is menig pamflet geschreven in eene ondragelijke « tale Kanaans », terwijl andere den weerglans aanbieden van de Oostersche beelden der Profeten en der Psalmen of van den innigen toon der Evangelisten. Aan den anderen kant brengen ook Griekenland en Rome hunne geijkte beelden en mythologische of historische sieraden aan. Grondige kennis van den Bijbel en van de klassieke oudheid schemeren er gedurig in door.

In een *Discours verclaerende wat forme ende maniere van regieringhe dat die Nederlanden voor die alderbeste ende zekerste tot desen tijden aenstellen mochten* (1583) geeft de schrijver een overzicht van de regeeringsvormen bij de Joden, de

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 887. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 338-342.)

(2) Zie mijn werkje *Marnix en zijne Nederlandsche geschriften* (Gent, 1881).

Perzen, de Grieken en de Romeinen; hij spreekt er van Cyrus, van Darius, van Caesar, enz (1). In een ander pamflet wordt verwezen naar plaatsen uit Cicero's *Officia*, Sallustius' *Catilina*, Plinius, Lactantius, Justinianus, Plato, Xenophon, Plutarchus, enz., en de schrijver zinspeelt heel aardig op Demosthenes' fabel der schapen, die zich met de wolven verzoenden en de herdershonden uitleverden, ten tijde van « Philippus Macedo » (2).

Klassieke mythologie en geschiedenis vindt men dikwijls zeer naïef ondereen gehaspeld : Pompejus, Alexicacos, Busirus, Cacos, Geryon, Æneas, enz., met een gezegde van Virgilius over Æneas (*Nulli pietate secundus*) op den Prins van Oranje toegepast, terwijl Philips II met Pilatus en Judas wordt vergeleken (3). In hetzelfde pamflet vergelijkt de schrijver op treffende wijze Philips van Makedonië en zijnen zoon Alexander met Keizer Karel V en Philips II. In een *Claer vertooch... aen de goede patriotten der stede van Gent ende allen anderen liefhebberen des Vaderlants* (1583) wordt jonker Jan van Hembyse « eenen anderen Brutus » geheeten (4). Elders verwijst een schrijver naar Lycurgus en Solon alsmede naar David, Absalon, Alexander den Groote, Philips zijnen vader, Pompejus, Julius Caesar, Augustus, Agesilaus, Ferdinandus van Leon, Alphonsus van Castilje, Ferdinandus van Aragon, enz. (5).

Alzoo worden meestal het Oude en Nieuwe Testament met Griekenland en Rome vermengd tot staving der vooruit-

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 559. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 188-192.)

(2) Cat. Muller-Tiele, nr 239.

(3) Cat. Muller-Tiele, nr 250.

(4) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 578.

(5) Cat. Muller-Tiele, nr 285.

gezette stellingen; bij voorbeeld Vulcanus en Plato naast den Bijbel (1).

Maar ook de middeleeuwen en de nieuwere geschiedenis worden soms ter hulp geroepen. De hoogervermelde schrijver, die al de regeeringsvormen der oudè volken in oogenschouw neemt, voegt er de instellingen der vrije Zwitsers bij (2). Bij eenen anderen dienen de Romeinsche beroerten van Marius en Sylla als tegenhangers van den Duitschen Boerenkrijg van 1525 (3). Elders wordt de politiek van Scipio tegen Carthago ingeroepen om Spanje aan te tasten in zijne Oost-Indische koloniën en in Portugal (4).

In een pamflet van 1580 wordt eene merkwaardige kennis der zestiendeeuwsche geschiedenis aan den dag gelegd. De schrijver, die tot de Spaanschgezinde partij behoort, beantwoordt bevestigend de vraag, of Philips II den Nederlandschen opstand ten slotte zal kunnen dempen, en hij beroept zich daarbij op de gebeurtenissen van den tijd :

---

(1) Cat Muller-Tiele, nr 278. Ook in de berijmde pamfletten is dit algemeen. In *Eenen willecom ende adieu op de reconciliatie der stadt van Brussele* (1585), een rederijkers-gerijmel in negen en twintig strofen voorafgegaan van eene *Incarnatie* (jaarschrift), haspelt de dichter (?) alles ondereen : Concordia, Justitia, Fides, Pax, Bellona, Chore, Dathan, Abiron, de Antichrist, Pharao, Tobias, Petrus, Herodes, Satan en Lucifer. (Cat. Meulman-vander Wulp, nr 625.)

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 559.

(3) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 492.

(4) Cat. Muller-Tiele, nr 331. In een verzoekschrift van de magistraten van Dordrecht, Haarlem en Gouda tegen die van Rotterdam over het gebruik der vaarwateren (1589) beroepen zij zich niet alleen op allerlei Hollandsche praecedenten, maar wijden zij ook eene gansche bladzijde aan het toestaan in 1379 door Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, van het graven eener vaart uit Brugge naar de Lei, waaruit een zevenjarige verschrikkelijke burgeroorlog geboren werd. (Cat. Meulman-vander Wulp, nr 725.)

eerst op de regeering van Karel V, die in 1545 te strijden had tegen Gelderland, Gulik, Kleef en Berg en al die moeilijkheden toch te boven kwam; dán op de zaken van Friesland en Georg Schwenck in 1547, enz. Doch weldra moet hij er ook de oude geschiedenis bijslepen. Om te bewijzen, dat Philips II ook Holland en Zeeland onder zijn bedwang zal krijgen, vertelt de schrijver ons den oorlog van Pompejus tegen de zeeroovers. (1)

Een schrijver, die nochtans als motto een citaat van Titus Livius neemt, schijnt integendeel reeds in 1587 genoeg te hebben van al die klassieke herinneringen : hij verklaart, dat hij ook wel Romeinsche voorbeelden tot staving zijner beschouwingen zou kunnen aanvoeren, maar dat hij liever uit de geschiedenis van zijnen eigenen tijd zijne bewijzen halen zal; en daarop, om den lezer afkeerig te maken van de « gesuykerde redenen » dergenen, die schijnheilig tot eene onmogelijke verzoening met Spanje aansporen, wijst hij op het laffe vertrouwen der Duitsche vorsten in Keizer Karel V, die hen allen bedroog, terwijl zij hunne onverhoopte redding te danken hadden aan het manmoedig optreden van Maurits van Saksen, den eigenen grootvader van prins Maurits van Oranje, zooals hij nadrukkelijk doet opmerken. Ook wijst hij op het naïef en blind vertrouwen der Fransche protestanten in 1572, dat uitliep op den Sint-Bartelsnacht, toen zij door koning Karel IX misleid en uitgemoord werden. Integendeel herinnert hij aan den heldhaftigen en zegevierenden tegenstand der belegerde steden Maagdenburg en La Rochelle, beide behouden en verlost in den uitersten nood, omdat zij van geene valsche verzoening hadden willen hooren (2). Zulke moderne

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 491.
(2) Cat. Muller-Tiele, nr 335.

reactie in de opvatting der nieuwere geschiedenis als leermeesteres steekt treffend af op de gebruikelijke opeenstapeling van Romeinsche en Grieksche voorbeelden.

IV.

Naast het gewoon betoog in den trant onzer hedendaagsche hoofdartikels of *essays* vinden wij nog allerlei andere vormen onder de zestiendeeuwsche pamfletten. Vooral bij het weerleggen van vlugschriften uitgaande van de tegenpartij toonden zich de polemisten vindingrijk. Een der treffendste voorbeelden daarvan is een pamflet van 1600 in den vorm van eene samenspraak tusschen de toren- en nachtwakers van Middelburg over het aanmatigend optreden van den dweepzieken predikant Joannes Seu, die de stadsregeering in een openbaar vlugschrift aangespoord had om alle ketterij, vooral die der Doopsgezinden, krachtdadig te keer te gaan (1). De mannen der nachtelijke politie stelt de schrijver voor als kortende de lange uren van hunnen dienst met een gemoedelijk, doch soms bijtend en aangrijpend praatje over het geschrift van dien « nieuwen stokebrant onder de gereformeerden ». Een onder hen leest bij brokjes het gansche pamflet van den fanatieken dominee voor, en ieder brokje wordt op de schimpscheuten der toehoorders onthaald, die elkander afwisselen om tegen die poging tot invoering eener bedekte protestantsche Inquisitie te waarschuwen (2). De toren- en nachtwakers waren

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 936. (Zie onze *Bloemlezing,* blz. 363-377.)

(2) De citaten uit Seu's brochure zijn in Romeinsche letter gedrukt, de gesprekken der Middelburgsche nachtpolitie in Duitsche of Gothische.

in de eerste plaats belast met het aankondigen van uitbrekende branden om de burgerij zonder tijdverlies op de been te krijgen ten einde het vuur te helpen blusschen. Daar nu Ds. Seu eene soort van brandstichter op godsdienstig gebied geworden is, heeft de schrijver heel leuk de opschudding beschreven, die zijn optreden onder de Middelburgsche nachtpolitie, volgens hem, teweeg gebracht had. Het is een van de smakelijkste en eigenaardigste pamfletten van den tijd. De stijl ervan is niet meesterlijk, maar toch frisch, zwierig, kloek, zuiver van taal. De vorm is een echte letterkundige vondst, die met talent wordt uitgesponnen. De gehouden gesprekken zijn schilderachtig en pakkend, en te gelijk blijven ze gansch in den volkstrant. Het is bijna een klein blijspel, op den Middelburgschen toren in de stille nacht vertoond.

Doch al onze pamfletschrijvers zijn op verre na niet even gelukkig in het opvoeren van sprekende personen om hunne stellingen aan den lezer bekend te maken.

Het toonbeeld der onhandigheid en der onbeholpenheid in dat vak is bij voorbeeld de schrijver van het stukje (1) getiteld : *Een dialogue oft tsamensprekinghe tusschen Goetwillige Ghemeynte ende die Hertoghe van Anjou* (1582). Hier ook krijgt men eene soort van tooneelspel, maar een van de vervelendste en saaiste, die men uitdenken kan. De zinnebeeldige vrouw, die het Nederlandsche volk verpersoonlijkt, gaat een zoogezegd gesprek aan met den hertog van Anjou, die onlangs als landheer in de plaats van Philips II door Oranje en zijne partij was erkend geworden. En dit gesprek handelt over « den staet van dese onse Nederlanden ende tsommair der dinghen, die geschiet syn van het beghin deser troublen tot noch toe ».

---

(1) Cat. Muller-Tiele, nr 247.

Doch hoe geschiedt zulks? *Ghemeynte* gaat aan 't praten, vijf volle bladzijden lang, zonder ééne enkele maal te worden onderbroken door den braven geduldigen *Hertogh*, die dien stortvloed van vrouwelijke welsprekendheid gedwee en met gebogen hoofd aanhoort. Uit een Geüzenstandpunt beschouwd, trekken al de gebeurtenissen sedert 1566 langs zijne verbijsterde ooren voorbij; en als die babbelkous van eene *Ghemeynte* eindelijk uitgepraat is geraakt, bedankt die goedzak van eenen *Hertogh* haar nog voor al hare inlichtingen. Hij heeft waarachtig goedheid over. En dat noemt de schrijver een « dialogue oft tsamensprekinghe » en hij laat zijn stuk typografisch indeelen, als was het een tooneelspel, met *Ghemeynte* en *Hertogh* boven ieder gedeelte van het zoogenaamd gesprek. 't Is eene echte naïeve karikatuur en een tegenvoeter voor het pittig Middelburgsche tooneeltje.

Een echt en zuiver tooneelstuk is integendeel een pamflet van 1580, getiteld : *Een poëtschen Dialogus genaempt Calvinus* (1).

Het speelt in de klassieke Onderwereld met Pluto, Charon, Proserpina, Minos, Eacus en Rhadamantes. Vóór hen verschijnen de twee protestantsche godgeleerde doctoren Calvijn en Zwingli, en zij worden er vóór de helsche vierschaar gedaagd, berispt en met zware straffen bedreigd, zoo zij verder de rust der Onderwereld blijven storen. Zeer eigenaardig en geestig is dit Roomschgezind pamflet, dat allerlei lustige zetten bevat tegen Luther, de Mennonisten, de Martinisten of Lutheranen, de aanhangers van Hendrik Niklaes, en niet het minst tegen de Calvinisten zelve. Eene ernstige kennis van de mythologie en van de geschiedenis der

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 487. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 88-102.)

klassieke oudheid is er ook merkwaardig, vooral daar de schrijver er een handig gebruik zonder eenen zweem van schoolvosserij van weet te maken, hetgeen in de 16de eeuw bijzonder zeldzaam is. Te recht belooft de titel, dat deze *Dialogus* is : « seer ghenoechelyck ende profytelyck om lesen ». Gaarne zou men weten wie de geestige zwierige schijver is, die zich verschuilt achter den deknaam Coppen Gielis van Utopia.

In het Middelburgsch wachterspraatje zagen wij reeds, hoe een pamflet der tegenpartij in zijn geheel werd overgedrukt om het op den voet te volgen en te weerleggen. Deze uiterst loyale manier van polemiek te voeren vinden wij in meer andere protestantsche vlugschriften terug. Alzoo polemiseert een onbekende schrijver uitvoerig in 1585 tegen een Spaanschgezind *Refereyn,* waarvan hij de vier lange twintigregelige strofen op den « stock » : *Al wat teghen Godt is, en sal niet prospereren*, een voor een afdrukt en in 't lang en in 't breed weerlegt. Om te beginnen geeft hij de gansche eerste stroof, die gevolgd wordt door eene wijdloopige refutatie met het opschrift : « Een weijnich breeder verclaringh hier op in prose ; » en zoo behandelt hij achtereenvolgens de drie andere « clausen » of strofen van het *Refereyn.*

Wij vinden ook een paar pamfletten bevattende berijmde tegenhangers en tegelijk met spotprinten voorzien. De *tyrannigen Pasquil gemaeckt in den name aller bloedgieriger papisten en gestelt binnen der stad Goude* (1597) is geen brochure, maar één blad plano, op ééne zijde en op twee kolommen gedrukt (1). Rechts, aan de Roomsche zijde, vindt men de spotprint der katholieken met een Spaanschgezind kreupeldicht, links de spotprint der Geusgezinden en hun *antwoorde* op rijm. Uit Gouda is ook de andere tweeledige

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 854.

spotprint afkomstig en in denzelfden vorm gedrukt : *Pasquille geplact ter Gouwe op de kerck-deure den 22 April 1598* (1). Het Roomsch gedichtje is met een zeker talent berijmd, terwijl integendeel het protestantsch tegenrijm onbeholpen plomp is, ofschoon het triomfantelijk voor titel draagt :

ANTWOORDE.

Op de voorgaende Pasquille ter Goude gheplect,
Daer de logen gestraft wort en den auteur begect.

Van denzelfden aard is het uitgebreider *Beclach van Albertus den Cardinal* in 1597. Een ironisch rederijkersrefereijn van vier 17regelige strofen wordt er beantwoord met een onbeholpen schimpdicht, half Fransch half Nederlandsch van taal (2).

Alleen de spotprint op den titel is merkwaardig. Men ziet er drie figuren in houtsnee :

1° Den *Paus* in volle ornaat en naast hem een brandend kaarsje met het rijmpje :

Omdat Gods Woort is rijp,
So brandt nu mijn kaers in de pijp;

2° *Inquisitio* in het kleed van eenen Leuvenschen doctor in de godgeleerheid met mantel en barret en de spreuk :

Als ik werde geboren,
Heeft den Coninck zijn lant verloren;

En 3° de *Bloet-raedt* voorgesteld door eenen gewonen manspersoon zonder spreuk.

In menig pamflet van de 16de eeuw speelde de illustratie eene aanzienlijke rol.

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 866.
(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 853.

V.

Een ander aanverwante vorm van polemiekvoeren bestond in het volledig afdrukken van het te weerleggen vlugschrift met kantteekeningen op den rand der bladzijden. Een paar zulkdanige pamfletten zijn vooral merkwaardig om den stijl dier kantteekeningen.

Een Spaanschgezind pleidooi van 1584, dat ten voordeele van eene verzoening met den Koning ijverde en uitging van « sommighe ghepretendeerde vredemakers in de stadt van Ghendt » wordt op die wijze uitgegeven en beantwoord (1). Kalm en deftig, sluw en zalvend is het stukje, dat op den voet gevolgd wordt door de kantteekeningen. Deze zijn gewoonlijk kort en heftig, dikwijls grof en vinnig, ook meermaals geestig en raak. Het zijn soms echte mokerslagen, toegediend in krachtige woorden met boert gekruid en doorspekt, zoo kleurrijk, zoo schilderachtig, zoo echt Rabelaisiaansch, dat men onwillekeurig onder het lezen de vraag stelt : Wie buiten Marnix, den schrijver van den *Byenkorf* (waarvan de Thou getuigde : « M. de Sainte-Aldegonde a « mis la religion en Rabelaiserie »), zou in dien tijd zoo bijtend, zoo forsch, zoo pittig en zoo boertig de pen hebben kunnen hanteeren?

Denzelfden indruk ontvangt men bij het lezen van een pamflet van 1589, waarin eene geweldige Roomschgezinde aftakeling van den Franschen koning Hendrik III in de wereld wordt gezonden met kantteekeningen, die ook alles behalve malsch zijn (2). Doch hier worden de kantteeke-

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 596; andere uitgave Cat. Muller-Tiele, nr 285.

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 714.

ningen geheel en al de hoofdzaak, daar zij veel uitgebreider zijn dan het te weerleggen stukje en in dicht gedrukte kleine letter den rand der bladzijden overweldigend beslaan. Die twee refutaties zijn blijkbaar uit ééne en dezelfde pen gevloeid. Zelfs vindt men in beide pamfletten dezelfde platte spreuk : « Hier ligghen de mosselen. »

Doch men moet uiterst voorzichtig zijn in het toedichten van dergelijke geschriften aan Marnix zonder andere bewijsgronden dan eenen zekeren familietrek met den stijl van den *Byenkorf*. Immers, in heftige Roomschgezinde vlugschriftjes van den tijd vindt men nu en dan ook wel eene bladzijde, die aan Marnix doet denken en hem toch wegens den inhoud onmogelijk kan toegeschreven worden. Dit trof ons bij voorbeeld in twee katholieke pamfletten van 1580. Het eene bevat vooraan eene soort van boertigen cathechismus (*Vraghe ende antwoort*), waarin eene reeks geweldige en soms zeer grove, maar soms ook geestige uitvallen in eenen echt schilderachtigen stijl voorkomen. Dat schijnt als 't ware van Marnix' *Byenkorf* afgekeken; maar de schrijver is nog zeer onhandig en geeft slechts hier en daar enkele flikkeringen van schilderachtigen beeldrijken stijl in den boertigen volkstrant van Marnix [1]. Alzoo ook in een ander overigens tamelijk saai pamflet uit hetzelfde jaar 1580, waarin heftig tegen de Calvinisten uitgevaren wordt, vindt men eene enkele bladzijde, die om hare sappige en ruwe boertigheid evenzoo onwillekeurig aan Marnix denken doet [2].

Een geweldig protestantsch vlugschrift van 1598 vestigde vooral onze aandacht [3]. In eene reeks stukjes van verschil-

---

[1] Cat. Meulman-vander Wulp, nr 491.

[2] Cat. Meulman-vander Wulp, nr 492. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 102-105.)

[3] Cat. Meulman-vander Wulp, nr 855. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 327-331.)

lenden aard wordt er het valsch gerucht in behandeld door de Jezuieten verspreid, als zou Beza te Genève gestorven zijn na zijne ketterijen herroepen en zijn geloof verloochend te hebben. Gerijmel en proza wisselen elkander af in dat bundeltje van 16 bladzijden, waaronder alleen een open brief aan Clemens Puteanus, overste der Jezuieten te Dôle in Franche-Comté, merkwaardig is, omdat hij ook met den schrijftrant van Marnix in zijnen *Byenkorf* verwant schijnt. Het gedurig gebruik van figuurlijke ondervragingen en antwoorden en het herhaald *du*, *dijnen* (1) schijnen als het ware een Marnixiaansch fabriekmerk. Ook als oud-leerling van Beza te Genève in zijne jeugd moest Marnix zich natuurlijk gedrongen gevoelen om zijnen leermeester tegen den laster der Jezuieten te verdedigen. Het boekje is te Leiden gedrukt en in dien tijd was Marnix aldaar woonachtig wegens de hem opgedragen Bijbelvertaling. Dat alles maakt Marnix' vaderschap reeds waarschijnlijk.

Doch de boert is hier zoo grof, zoo log en zoo plomp, dat wijlen Prof. J.-J. van Toorenenbergen, van Amsterdam, de uitgever en groote kenner van Marnix' werken, door ons geraadpleegd, mij in Maart 1905 antwoordde : « Ik kan mij » niet begrijpen, dat gij in dit stukje iets anders ziet dan » eene flauwe en laffe navolging van den *Byenkorf*. Zoo » verward schreef Marnix niet. Hij was in dien tijd ook te » ziekelijk om nog satirieke boekjes te schrijven. De » schrijver heeft, dunkt me, met zijn *du* en *dijn* de lezers » willen bedriegen. »

Wat er ook van zij, een ander vluchtschriftje van 1588

---

(1) Over het gebruik van de alsdan reeds verouderde vormen *du*, *dij*, *dijn*, zie mijn werkje *Marnix en zijne Nederlandsche geschriften*, blz. 69-72 (Gent, 1881), en de verhandeling van H. Meert, *Het voornaamwoord Du*, blz. 68-71 (Gent, 1890).

is stellig uit Marnix pen gevloeid, daar het zelfs onder zijne verkorte handteekening *Ph. de M.* is verschenen (1). Bor, die zooveel zestiendeeuwsche pamfletten doorsnuffeld heeft, en ze bij tientallen in zijn groot werk benuttigd of zelfs eenvoudig afgedrukt heeft, had ook al opgemerkt, dat dit stuk van Marnix is, van « den Heere van S. Aldegonde » (2), zooals hij zegt naar 't gebruik van den tijd.

Het is overigens geen opstel in den boertigen stijl van den *Byenkorf*, maar een *Voorreden* in den deftigen stijl van den kansel, een soort van preek in de Bijbelsche taal, wij zouden bijna zeggen in de « tale Kanaans », vol teksten, beelden en wendingen uit het Oude en Nieuwe Testament, en dan nog, gelijk eene preek, eindigende met een zalvend *Amen*. Marnix staat hier ten jare 1588 geheel en al op het standpunt van de boeken des Ouden Verbonds, toen Jehovah de Heer Sabaoth vocht met zijn volk tegen de afgodendienaars : God heeft « gheblasen » op de Spaansche Onoverwinnelijke Vloot, en zij is vernield en verstrooid; God heeft den oorlog gezegend tegen de dienaars van Baal.

Op die ernstige bladzijden vol dweepziek geloof, in den trant van zekere van Marnix' godgeleerde deftige geschriften, volgt de Nederlandsche vertaling van de pauselijke bul van Gregorius XIII, waarbij de H. Vader aan de Spaansche Armada groote aflaten verleend had in haren kruistocht tegen de ketters; en die « zotte botte bulle » verschijnt met wijdloopige kantteekeningen, die geschoeid zijn op de leest der vroeger besproken luimige commentaren. In dat bundeltje, dat eene ernstige voorrede van Marnix bevat, zullen de

---

(1) Cat. Muller-Tiele, nr 344. — De geleerde en nauwgezette vervaardiger van dezen catalogus, P.-A. Tiele is het niet gewaar geworden. (Zie onze *Bloemlezing*, blz. 241-280.)

(2) *Nederl. Oorloghen*, deel III, blz. 317.

kantteekeningen ook wel van hem zijn, naar alle waarschijnlijkheid. Zij zijn dan ook smakelijk en grof te gelijk als de *Byenkorf* en zij bevatten eenige trekken, die uit dat anti-Roomsch arsenaal schijnen te komen; als de « keuken » van den Paus, de « beestelijkheid » voor de « geestelijkheid », en dies meer.

Prof. van Toorenenbergen, die Marnix' vaderschap voor de hoogervermelde pamfletten zoo beslist afwees, aarzelt integendeel niet voor deze zeer krasse kantteekeningen, die hij met de *Voorreden* opgenomen heeft in zijn derde deel van Marnix' *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* (den Haag, 1891), er uitdrukkelijk bij vermeldende :

« Het tractaat, dat hij (Marnix) in het licht gaf, behelst in eene breede voorrede eene uiteenzetting van den aard van het Koning- en Priesterschap van Christus en van de zending der Apostelen tot de verkondiging van de vergeving der zonden.

» Voorts wordt de Aflaatsbul in scherpe noten afgehandeld en afgemaakt, hier en daar met de geestige puntigheid, die den *Bienkorf* en de *Différends de la Religion* doorgaans kenmerkt, maar overigens in den breeden stijl, dien de auteur bezigde in zijne andere werken van godsdienstigen inhoud, krachtig en stout, als altijd getuigende van eene mannelijke wel gevestigde overtuiging.

» Het is overigens een staal van hevige anti-Roomsche polemiek, waaraan te zien is, dat de Onoverwinnelijke Vloot met haar opzet tot verdelging en verplettering van al wat Rome tegenstond, de gemoederen hier te lande weder in de spanning gebracht had, waarmede zulke pijlen als dit geschrift van den boog eens geoefenden kampvechters tegen de Priesterheerschappij gedreven werden. »

Zijn die kantteekeningen van Marnix, hetgeen ik ook denk te mogen aannemen wegens de *Voorreden*, die er

innig mee verbonden is in hetzelfde bundeltje, dan verdwijnen veel van de moeilijkheden, die men zou kunnen maken om de mogelijkheid van Marnix' vaderschap voor de boertige kantteekeningen in de andere pamfletten aan te nemen. Ze onvoorwaardelijk te loochenen, schijnt mij toch nog al moeilijk geworden.

VI.

Van weinige onzer vlugschriften is de schrijver met zekerheid bekend. Evenals in onze hedendaagsche dagbladpers, buiten Frankrijk, het anonymaat voor de hoofdartikels de regel is, zoo ook verschenen de pamfletten in den Geuzentijd meestal zonder den naam van den schrijver. Enkele uitzonderingen kan men nochtans aanstippen.

Een stuk van 1567 is van de hand van den zeer bekenden predikant Herman Moded (1). Een pamflet van 1568 is onderteekend aan het slot : « Ghemact by my Adrianum Zaraphya, dienaer des Goddelijcken Woorts by den edelen Prince van Oraingen » (2). Saravia, de Waalsche veldpredikant en later hoogleeraar te Leiden, is genoegzaam bekend. Een merkwaardig stuk van 1587 over den vredehandel met Spanje is van Willem Verheyden, volgens Scheltema (3). Eenige godgeleerde twistschriften van langeren adem zijn van den gebanvloekten en afgesneden doopsgezinde Robbert Robbertsz (4), van Ysbrandus Balkius Reynhardus Frisius, « dienaer des Godl. Woorts » (5), en

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 150.

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 190.

(3) Jacobus Scheltema, *De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot,* blz. 101 volg. en 277 volg. (Haarlem, 1825).

(4) Zie de aanteekening in Cat. Meulman-vander Wulp op nr 759.

(5) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 733.

van Jan Verpoorten of Joannes a Porta, in 1578 pastoor van Vrassene in 't Land van Waas, zooals hij getuigt in zijne opdracht aan den hertog van Parma (1).

Een broeder van den bekenden Dirck Volckertsz. Coornhert, met name Frans, maakt zich bekend als den vertaler van een pamflet van 1589 (2) en daarenboven als den schrijver van een ander belangrijk en uitgebreid vertoog van 1586 (3) over het recht van opstand tegen eenen slechten vorst, dat hij opdroeg aan den magistraat zijner geboortestad Amsterdam als zijnde eene verkorte vertaling of samenvatting uit het Latijn van een werk, dat door eenen raadselachtigen Junius Brutus Schelta zou zijn geschreven. In 1598 wordt het beroemd werk van den Schot George Buchanan over het recht der volken tegenover hunne slechte vorsten uit het Latijn vertaald door Ellert de Veer (4), ridder, secretaris en daarna pensionaris van Amsterdam, gezant der opkomende Republiek naar Engeland en Duitschland, lid van den Hoogen Raad, enz. Die vertrouweling van Oldenbarnevelt en eigen broeder van den Nova-Zemblavaarder is wel de doorluchtigste, met Marnix, onder de ons bekende pamfletschrijvers van den tijd. Vermelden wij nog ten slotte den veelschrijver Jacob Viverius of Vande Vivere, een Gentenaar van geboorte, die te Leiden als geneesheer en litterator leefde (5), en den Utrechtschen burgemeester Geeraard Prouninck van Deventer, geboortig van 's Hertogenbosch, die met Daniel de Borchgrave van Gent een der voornaamste gunstelingen van den Graaf van Leicester is geweest (6).

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 744.

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 716.

(3) Cat. Muller-Tiele, nr 302.

(4) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 877.

(5) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 885. (Zie over hem Ph. Blommaert, *De Nederduitsche schrijvers van Gent,* blz. 166.)

(6) Cat. Muller-Tiele, nrs 313 338 en 339.

Enkele opgegeven namen zijn klaarblijkelijk of ten minste naar alle waarschijnlijkheid niets anders dan pseudoniemen. Aan het slot van een tamelijk uitgebreid stuk (44 blz.) van 1588, dat de gewetensvraag beantwoordt, of men den waren (protestantschen) godsdienst met geweld en kracht der wapenen verdedigen mag ofwel lijdzaam alle vervolgingen moet dragen, leest men : « Ghedaen den 17 Meij MD. LXVIII. by my aller warer Christenen dienaer ende metbroeder Eusebius Montanus » (1). Wij hebben hierboven reeds gewag gemaakt van Coppen Gielis van Utopia (2), den zoogezegden schrijver van het geestig Roomsch tooneelspel uit de Onderwereld. Wij kunnen er nog bijvoegen : Marbesius Sebartus Pneumenander , « veltpredyker in den heyrlegher des hoochgeboren ende deurluchtigen heeren ende hertochs C. I. B. H. E D. A. » (3), die in 1568 « buyten Doesborgh met gratie ende previlegie des Alderhoochsten » een lijvig en zeer belangrijk pamflet uitgaf met het doel om de Spaansche soldaten der Nederlanden te vermurwen; alsmede Theelen van Dumpen, die « uuten walschen » een pamflet « overgheset » heeft in 1580 (4).

Enkele onzer vlugschriften zijn ook met spreuken onderteekend, die wij te vergeefs hebben gezocht in de zoo

---

(1) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 712. Het *Biographisch Woordenboek* van Vander Aa geeft Montanus op als schrijver van dit werkje, maar weet er geene andere levensbijzonderheden bij te voegen. Op dien voet zouden al de pseudoniemen in een biographisch woordenboek moeten voorkomen.

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 487. Vander Wulp teekent er bij aan : « Mogelijk is zoowel het oorspronkel. Hollandsch pamflet als de Latijnsche vertaling (nr 523) van Joannes Florager of Vladeracken, een geboren Boschenaar. »

(3) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 187.

(4) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 491.

nuttige lijsten van F. Vander Haeghen en Th.-J.-J. Arnold (1). Zij zijn de volgende : « Goes 1597, Breda, *Doet so u dunct* » (2); « *Spero et opto*, Fecit J.-F. Batman » (3); en « *De waerheyt overwinnet al* » (4), spreuk van eenen schrijver, die van zichzelven getuigt : « Ick, als onweerdich, de » sorghe der religie ende t' slands welvaren ooc bevolen » zijnde, voor dewelcke ic mijn leven langhen tijt ende » menichmael in duysent perijckelen ghestelt hebbe met » verlies van het mijne, en hebbe niet connen naelaten, » jae cractich daartoe van den Heere ghedreven gheweest, » ooc mijn advijs uut te spreken ende te schrijven teghen » al tghene, dwelc tegen God ende t' slands welvaren is. » Ende als die, welcke den Anjou begheeren ende de leste » *Waerschouwinghe* geschreven hebben, hunne namen open- » baren, dan begheere ick den mijnen te verclaren ende » met lijf en goet ditte mijn schrijven te houden staende. » Deze ridderlijke verklaring maakt ons overigens niet veel wijzer.

Wanneer men zich nu ten slotte de vraag stelt welke soort van lieden in de 16de eeuw de meeste dier tallooze anonieme pamfletten zal geschreven hebben, dan denkt men in de eerste plaats aan de predikanten (waarbij de uitstekende godgeleerde Marnix van Sint-Aldegonde gerust kan gerangschikt worden) en ook, in de laatste jaren der eeuw, aan de paters Jezuieten, die in 't gevolg van

---

(1) F. V. H. (Vander Haeghen), *Dictionnaire des devises* des hommes de lettres, imprimeurs, libraires, bibliophiles, chambres de rhétorique, sociétés littéraires et dramatiques de Belgique et Hollande. (Brussel 1876.) Th. J. J. Arnold, *1er Supplément* (aldaar 1879) en *2e Supplément* (aldaar 1883.)

(2) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 854.

(3) Cat. Meulman-vander Wulp, nr 886.

(4) Cat. Muller-Tiele, nr 269.

Parma waren en er eene rustelooze bedrijvigheid aan den dag legden (1). De Bijbelsche toon en « tale Kanaans » van vele protestantsche vlugschriften alsmede de zalvende sluwe stijl van zekere Roomschgezinde pamfletten geven eene zekere waarschijnlijkheid aan die algemeene vooronderstelling.

---

(1) In de protestantsche pamfletten uit de laatste jaren der 16de eeuw schemert hier en daar een diepe wrevel door tegen de opkomende Jezuietenorde. In het stukje nr 277 van den Cat. Muller-Tiele spreekt men van eenen pater « ros van verve », die te Trier Balthazar Gérard tot den moord van Oranje zou aangemoedigd hebben. In nr 285 (van den zelfden Cat.) wordt geschimpt op « het gheslachte der Jezuieten; » enz.

BLOEMLEZING

UIT DE

PAMFLETTEN IN PROZA

(1566-1600)

---

1. — Tafereel van den Beeldenstorm te Antwerpen.

(1566.)

Naedemael dan nu der vuegen, als boven, de predicatien opentlick gehouden waeren, ende in den tyt van ses oft seven weken voort ghinghen, so hebben sommige van d'West Vlaendren begost de beelden ende d'afgoden omverre te worpen. Dwelck hun achtervolghende in veel steden ende oorten vanden lande insghelycx ghedaen wierdt, ende onder alle d'ander t'Antwerpen, met alsulcker versekertheit, vlyticheit ende stillicheit, als ofter duysent persoonen by expresse commissie van d'Overheit uutgemaect hadden gheweest om alsulcken werck subytelick te volbrengen ende af te maecken. Dat voorseyde beelde-breecken is t'Antwerpen aengegaen t'sanderdaechs nae dat de Prince nae Bruessel getrocken was, namelick opten dijngsdach den xx. van Oogstmaent, om den avont, onder t'lofs-oft Salve-tyt; waervan d'oorsaecke is geweest dese :

T'sondaechs te veuren wierdt het Marien-beeld inder processien oft omganck gedraghen. Nu wast eertijts de maniere ende gewoente geweest, als dat men tselfde Marienbeeldt plach te setten ende te laten staen op een seker plaetse binnen haren

tempel, acht daeghen lanck duerende, tot welcken beelde men croop oft lach daer veur op ghebogen knien, tot twee oft dry reysen toe, nae de devotie die elckerlic daertoe oft inne hadde. Maer de papen van Ons-Lievrouwe-kercke hadden sulcken beeldt opten voorseyden dyngsdach met toegheslotenkerckdueren (eer die gewoenlicke tijt om was) wederom op haer oude plaetse oft capelle doen setten. Daerop hebben sommige ontrent den voorseyden tijt ende avont in de selfste kercke psalmen begost te singhen.

Midler tijdt zynder eenige jongers, te nae-gange binnen commende, seer verwondert gheweest als dattet voorseyde beeldt so haest wederom op syn oude plaetse geset wierdt. Welcke gegaen zynde by een oude vrouw-persoone, dwelcke aldaer ghemeynlick wassen-keerskens vercocht ende d'offer-gelt ontfinck, ghevraecht hebben uut gabardatie ende half al jockende : By wat redenen men t'voorseyde beeldt soo saen ende haest hadde wederom op oft wech gheset. Somma, zynde de vrouwe der vuegen van dese jongers gheplaecht, so namse asschen uut eenen pot, diese daer by huer hadde staendè, ende wierp hun die onder d'oogen. Waerby sy, getert zynde, sulcx sommige andere gingen klagen ende also beweegden, dat sy, eensamelick van t'voorseyde beelde beginnende, der vuegen voorts d'ander ooc afbraken; als dat nog inde selfste nacht niet alleenlic aldaer in de Groote oft Ons-Lievrouwe-kercke, maer oock in alle d'ander kercken, cloosters, conventen, cappellen, winckelen ende hoecken, alle tbeeldewerck of te plettere gebroken of in stukken gehouwen ende afgeworpen wierdt; waermede niet dan een deel jongers, kinderen, vrouwen ende rabouwen onledich gheweest zijn.

Dander daghen daernaer, naemelick tswoensdaechs ende tsdonderdachs achtervolghende, quamen die denaers van d'ambachten ende gulden, die aldaer in Ons-Lievrouwe-kercke elck haren besonderen outaer hadden oft cappellen, ende braken voorts elck tsyne af watter gebleven was, ende lieten tselfde uutter kercken wech vueren oft draeghen. Waerby sommighe andere in der voorseyde kercke ende in andere

oorten insgelycx voort afwierpen watter overschoot ende resteerde. Dwelck van so luttel volckx ende met sulcker vrymoedicheit becuyst wiert ende sonder eenighe wederstant oft verbot van sHeeren ende der Overheit wegen daer tegen ende over te gheschieden, dat den ghemeynen man hem niet anders en liet duncken, oft de voorseyde aerbeyders hadden last ende commissie van de Heeren vander stadt om sulcx te doene.

Tsavonts vanden voorseyden dyngsdach, zijnde de Heeren vander stadt gheheel beroert ende geperturbeert, siende wat spel datter op handen ende gaens was, so versochten sy op eenen predicant vander Duytscher Ghemeynte, dat hy, persoonlick in de voorseyde Groote Kercke gaende, de gene, die de beelden afbraken, hieuwen oft wierpen, soude vermanen, als datse cesseren, stille staen ende ophouden souden. Dwelck den voorseyden predicant in alder gehoorsaemheit dede, ende ten dyen fijne op stoel geclommen zynde, so sprack hy hun aen. Maer siende dat men synre woorden geen gehoor oft audientie en gaf, ook om een meerder peryckel te verhoeden, soo ghinck hy van daer.

Nochtans ende niet teghenstaende wat boven, wierden die vander gereformeerder Religie beswaert ende beschuldicht, als datse d'autoren ende aengevers waren van alsulcken beeldtbreken, behalven dien datse oock gheblameert ende ghescolden zijn gheweest van rooverye ende ander moetwillicheit daer uut ende na ghevolcht.

Daerom is den voorseyden Duytschen predicant, tsdonderdaechs opten xxij. dach van Oogstmaent, anderwerf in de voorseyde kercke op stoel geclommen, ende aldaer by remonstratie den volcke int corte veurgehouden, protesterende eerstelick ende voor alle dinck, als dat de voorgaende beeldt-brekinghe ghesciet was sonder de wete van de predicanten ende ander gedeputeerde tot oprichtinge ende aenleydinge der Gemeynten. Ten tweeden, ontkennende ende vervloeckende, wat veur rooverye, dieverye oft ander onraet daer uut of by mochte gevolcht zyn. Vermanende daer neven alle de ghene, die eenich kerckengoet mochten oft ghenomen oft verovert

hebben, sulcx in s'Heeren handen te brengen ende over te leveren. Eyndelick, radende tvolck tot ghehoorsaemheit, die sy haer Overheit sculdich waren, elckerlic lockende tot eendrachticheit, peys ende vrede, gelyct behoort, onder malcander.

Opten selfsten dach nae noene, al wast dat die vander wacht, die stond ende beset was opt kerckhof aen alle hoecken, ingangen ende kerck-dueren, verclaerden ende spraken, als dat mender niet prediken soude, gelyck de were ghedaen was, soo heeft hem nochtans 't gemeyne volck met grooter menichte ende even dick in de voorseyde kercke versamelt, begeerende met grooter instantie ende vlijtelick de predicatie, als dat, der vuegen, van sorgen ofter eenigen oploop uut quame, den selfsten predicant (die smorghens oft veur middach de voorseyde remonstratie gedaen hadde), wederom beweecht ende opgheroeyt wierdt van nieuws op stoel te clemmen; waer ende op dwelke pas hy een redelicke langhe vermaninghe dede, tenderende ten selfsten fijne gelyck smorghens.

Tsvrijdaechs daernaer, opten xxiij. van Oogstmaendt, zyn beyde de predicanten ende andere gedeputeerde tot oprichtinge van beyde de Duytsche ende Walsche kercken ter purgen gecomparcert by d'Overheit vander stadt, van eenige scande die hun naer gegeven wierdt, oock om den Heere versekeringe te doene ende assurantie te geven van huerlieder ghemoet ende wille.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 151 : *Geschiedenisse aengaende 't feyt der Religien, gebeurt t' Antwerpen Int Jaer van 1566.* — Ghedruckt int Jaer ons Heeren 1567.

2. — De predikant Modedt over den Beeldenstorm te Antwerpen.

(1567.)

Ten vierden werde ic ooc grootelicx beswaert, als dat ik niet alleen met raet ende bevel (so sy segghen) my onderwonden ende bestaen hebbe de beelden, altaren ende dier-

ghelijcke Afgoden meer af te breecken ende gheheel te destrueren, als tot pulver te verbranden, maer oock daertoe het volck met ghelde ghehuert ende ghecocht, ende also dese commotiën ende swaricheden ghebracht, niet alleene Thantwerpen ende daer ontrent, maer oock in de geheele Nederlanden.

Sonder twyfel dese beschuldinghe en is niet cleyn noch licht; maer soo vele dese beschuldinghe belanghet, soo betuyghe ick voor God ende alle menschen op aerden, dat ick noch oock de geheele Consistorie van deser sake als dit Tantwerpen is geschiet ende aenghevangen, niet meer wetenschap en hebbe gehadt, als van de ure mijns doots. Ja, dat meer is, Mevrouwe de Gouvernante, het geheele Hof ende Magistraet binnen Antwerpen weten wel, wat op dier tijdt aller Gemeenten voornemen was, hoe dat uut allen steden, sommighe de voornaemste, henlieden souden laten vinden tot Bruessel, om een gemeene Requeste over te geven belanghes der Religien, daervan ooc aldaer sommige uut Vlaenderen alreede ghecomen waren. Also dat wy meynden niet weyniger uut allen steden daer te zyne dan XII oft veerthien hondert, de notabelste uut der Gemeenten uut den landen der Majesteyt van onsen Coninck.

Boven dien, soo en is oock der Magistraet van Antwerpen den dach van desen byeencoemst niet onbekent gheweest, wandt twee daghen te voren heeft de Pensionaris Weesenbeecke dat selves uut D. Sylvano ende my gehoort. Ende oock den selven dach, te wetene den twintichsten Augusto (als wij den eenentwintichsten der selver maent souden zyn tot Bruessel) waren wy den geheelen dach byeen hanterende vande reyse ende Requeste. Ende naer dien gheoordineert was, datter twee Ministers souden mede reysen, eenen van weghen der gheheelder Walscher Ghemeente en eenen van weghen der geheelder Duytsscher Ghemeente, werde ick om mede te reysen ghedeputeert.

Nu dan gheheele besloten hebbende onse reyse, ende ontrent den ses uren naer middach naer huys gaende, creghen wi inde Huyvettersstrate de tydinghe, dat Onser-Vrouwen-kercke

vol volcx was. Ende ic en was so haest niet te huys ghecomen (gaende over de Steenhouwersveste) daer en coemt eenen by my ende seyt, datmen al de beelden begonst af te worpen. Hier uut kan een yeghelyc wel verstaen, hoe kenlijc my ende allen den anderen dese sake geweest is, item ooc wat raet ende daet ick hierinne ghegeven oft anderen met ghelt tot alsulck een werck te doen gehuert hebbe.

Ende daermen seyt, dat ick in de kercke ghewcest ben, alsmen nu in het afbreecken was, ende het volc dätselve te doene bevolen, wat daer van waer is, wil ick gheerne verhalen. Het is waer, ick ben in de kercke gegaen, ende my in niet weynich perijckels gestelt; maer, de wijle dat hetselve op my van de Magistraet begheert ende gebeden was, om, so het moghelic ware, het volck met eenighe vermaninghe oft predicatie te stillen, heb ic daerover gheene periculen aenghesien, hebbe oock mijn beste gedaen, naer al myn vermoghen, het volck te stillen; maer, geen gehoor hebbende, ben ick van den stoel getrocken ende uut den tempel ghedrongen geweest. So dat van eenich last oft bevel ghegeven te hebben, van alsulcx te doen, een openbaer ende versiert uitgegeven is. Want ick oock onder alle, die ick daer sach, niet eenen en kende, naer mijn wetenschap, die ick nu vijf uren daerna ghepasseert zijnde, wederom daer ghegaen ben, hebbe ick ghedaen als op de belastinghe ende den volcke te vermanen, dat men, onder het decsel van afbreecken der Afgoden, de handen niet soude gebruycken tot rooven ende stelen aen gout, silver, lynwaet ende dierghelycke, het welcke doende, ben ick van daer gegaen, ende als nu was de afbreeckinge meest ghedaen; daerin dat ick wel verwondert was, dat men so grooten swaren arbeyt ende groot werck in so weynich tyts beschict hadde, ende niet een mensche also veel als een lidt van zijnen vingher ghequetst hadde.

Nu hoorende van eenighe rudesse die men seyde, dat tvolck dede aen wijn ende bier ende desgelijcken int clooster van de grauwe Monicken, door begeerte van sommighe ben ik daer ghegaen; maer, als wy daer quamen, vonden wy alle Afgoden onder de voeten, het volck van daer op andere plaetsen ver-

trocken te zyne. Van daer so gingen wy naer S. Jacobs-kercke, ende daer comende, hoorden wy eenige swaricheyt van het clooster vanden Clarissen, also dat wy daer niet dan door en passeerden. Ende de wijle si int clooster ende tempel noch niet en waren, dan alleen inden inganc ende int middel capittelhuys (so my dochte), alwaer wel vijftich oft tsestich Baghijnen tsamen waren, dede ick alle myn beste met smeecken ende bidden, om het volck van daer te crijghen; daervan de Clarissen (so sy de waerheyt wilden segghen) selves ghetuyghenis moeten gheven; alwaer vele ongeschictheden hadden moghen geschieden, so ick niet het volck als met gewelt opgehouden hadde. In den tempel ben ick niet gheweest, noch en hebbe oock den selven (dat ic weet) niet gesien. Voorder en heb ick mij niet onderstaen te doene, noch int minste noch int meeste, noch hebbe in gheene andere tempels ofte cloosters geweest, wandt [ick] gheenen middele en sach het volck in eenigherley wyse te payseren.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 150 : *Apologie ofte verantwoordinghe Hermanni Modedt, jeghens de Calumnien ende valsche beschuldinghen ghestroeyet tot lasteringhe des H. Evangelij, ende zijnen Persoon, door de vianden der Christelijcker Religie, 1567.* — Met opdracht aan den Prins van Oranje, gedagt. : Wt Maestricht, desen Donderdach den IX. Januarij 1567.

3. — Berisping der stedelijke magistraten over hunne houding tegenover de huizen van ontucht.

(1567.)

O lacen, daer en is niet inde politie, dat my van de Overheyt soo hertelijcken wee doet, dan dit selve te weten, datter so grooten slappicheyt, jae eygentlyck negligentie ende verachtinge des ghebots Gods geschiet aen dese sake, dat hoereerders ende eedsbrekers so opentlijc teghens den uutgedructen wille en woorde Gods, niet alleene gheduldet, maer ooc (het welcke

tselfs by den heydenen eenen grouwel is gheweest) met opentlycke ghemeene huysen ende vrouwen ghcauctoorizeert worden, so dat de Magistraet grootelijcx in desen deele te beschuldighen is als selve cause zijnde van dese sake, te weten, dat veel menschen door al dusdanigen sonden vallen inde gramscap Gods; ende dat de menschen in desen grouwel gevallen zynde, hen selven voortgheven ende abandoneren tot allen andêren boosheden ende dissoluyt leven, als stelen, moorden, roven, pillieren ende anders, daerdeur sy om den hals comen, niet alleene tot haerder eyghen verdervenisse ende schande, maer ooc tot laster, schande ende armoede van haren huysvrouwen ende kinderen, welcke oock hieruut altemet bedwongen werden sgelijcx te doene, oft te moeten blijven in onuutsprelijke elende ende armoede.

Maer ghy, o Princen, Superieuren ende Magistraten, die het ambt der Overheyt besittet, hoe sult ghy lieden u voor het gerechte Godes hiervan connen ontschuldigen, dewyle ghij voor de oogen Godes bevonden wert de oorsake van alle dese boosheden ende grouwelickheden te zyn? Jae, dat meer is, van welcken de sommighe (ick en wil niet seggen vele) medehulpers zijn in de selve grouwelicheden. Och! oft God wilde, dat dese Magistraten, die de cause zijn van dese quaden, ja oock (alse ick gheseyt hebbe) in dese boosheydt mede deelachtich zijn, wilden bekennen hare misdaet ende hem bekeeren, biddende den Heere dat hijt hen wilde vergheven; want anders sulcke Magistraten zijn eer bequame om sulcke oneerlycke huysen te regieren dan om eenighe goede stadt, lant ofte natie voor te stane.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 150 : *Apologie ofte verantwoordinghe Hermanni Modedt*, enz.

4. — Tegen het overdreven weren van beelden.

(1567.)

Ist dan, dat God gantsch verbiet geen beelden noch ghelijkenisse te hebben, ende dat hij alle figuren ende beelden houdt voer Afgoden, aengemerct want hy geen seker plaetse

en noemt in welcke men soude gheen beelden hebben, maer want hij int generael seyt van alle beelden, waer datse mochten sijn? Waerom en gaen wij dan niet eersten ons eygen huysen reyn maken van sulcke Afgoden, over welcke wy macht hebben, eer wij die kercken ontreynen ende violeren, over dewelcke wy gheen macht en hebben sonder bevel der Kercken? Sijn alle beelden (segghe ick noch eens) ende alle ghelijckenisse van alle dinghen gantsch verboden? Waerom laten wij ons dan selver na tleven afsetten ende contrefeyten, desghelijcx ons ouders, onse kinderen ende vrienden, ende waerom hangen wij alsulcx in onze huysen?

Waerom hebben wij ghebacken ende gheschilderde glaesvensters met beelden ende historien daerin? Waerom coopen wij ghelyckenissen van keysers, van coninghen, van coninginnen, van Turcken ende van andere groote personagien ghecontrefeyt na haer vidimus? Ist beter ende God behaghelyker eens Turcx beelt in sijn sael te hebben, dan een beelt des oppersten keysers van hemel ende aerde, oft des gecruysten Christi? Waerom coopt men tafereelen van steden, van lantschappen, van orlogen, van belech der steden ende van slachten? Waerom handelt men ghelt daer beelden op staen? Maer de duvel siet liever een figure van Pompeius Magnus oft van Julius Cesar dan van den ghecruysten Salichmaker.

Sijn dan alle beelden verboden (diet al seyt, die en neempt niet uut), so zijn oock die beelden op tghelt, op glaesen ende in alle plaetsen mede verboden. Gaet dan eersten ende breect u eygen glaesen; brant u tafereelen van u ouders, van u huysvrou, van u selven ende van alle historien. Smelt oft verworpt alle penningen daer eenige beelden op staen. Segt dan dat Christus een afgod in syn hant gehadt heeft, ende heeft dat bevolen te gebruyken daertoe dattet gemaect was, als hi seyde : « Gheeft den keyser dat den keyser toebehoort. » Ergo so en is het beelt des keysers, oft op eenen penninck oft elders staet, geen Afgod, ende veel min het beelt van S. Peeter oft van S. Pauwels, oft van het cruys Christi. Oftet yemant aenbaden voer sinen God, dan waert een Afgod, dwelck veel

meer gesciet int ghelt dan in die beelden. Want niemant en isser heden also dwaes, die tot sijn verstant ghecomen is, dat hy met die blinde Joden soude segghen oft in syn hert dencken aen eenich beelt : « Ghij sijt myn God; ghi hebt my verlost uut die handen des helschen Pharaons. » Maer veel menschen maken van ghelt ende goet haer Afgoden, ende betrouwen veel meer op haren rycdom dan op God, stellende lijf ende ziel in perykel des eeuwigen doots om tijtlick ghewin. Het gelt ende haer eyghen profijt hebben sij liever dan vader ende moeder, suster ende broeder, jae dan haer eyghen ziel. Dat is een grouwelyke afgoderie, dwelck heden veel meer verbreyt is ende te straffen is, dan eenighe afgoderye van beelden.

Cat. Meulman-Van der Wulp, n° 154 : *Een cort onderscheyt tusschen Godlyke ende Afgodissche Beelden.* Authore Martino Duncano Kempensi, Delphensium Pastore in D. Hippolyti... Tantwerpen, by Peeter van Keerberge... 1567.

5. — Hoe men God aanbidden moet.

(1567.)

Om beter te comen tot een recht verstant, so moet men weten, datter veel dinghen Gode gedaen worden, ende oock den menschen, van buyten bycans ende int woort alleens, maer van binnen ende in der waerheyt seer verscheydentlick. Men behoort Godt lief te hebben, te dienen, te leren, gehoorsamich te zijn, te bidden, te gelooven, te vreesen. Men vreest, men gelooft, men bidt, men dient, men eert, men heeft lief, men is gehoorsamich oock menschen, maer niet als Godt. Die schuldenaer van xiii. pont viel op zijn knyen voer Godt, ende badt. Die ander, die den mensche schuldich was hondert penningen, die is oock ghevallen voer die voeten des menschen, ende heeft alleens gebeden, als die eerste Godt aenbadt. Die woorden van buyten zijn alleens, nochtans anders moet men Godt aenbidden dan eenigen mensch. Konden wij met hemelsche ende engelsche talen spreken, ende niet alleen

met menschelycke tongen, wy souden Godts eere, Godts dienst, Godts vreese, Godts liefde, Godts aenbiddinghe ende aenroepinge met andere ende hemelsche woorden noemen, in de welcke men soude terstont weten het onderscheyt tusschen Godts dinghen ende menschelijcke dingen. Maer nu wy niet en connen dan met vleesschelycke ende menschelycke talen spreken, dewelcke dic heydenen voertijts misbruyct hebben in haer afgoderye, nu moeten wy doen dat wy connen, ende moeten van Godt spreken gelyck alsmen van menschen spreect, mits dat wy Godts eygen sprake, op zyn eyghen nature alleen passende, niet en hebben. Nu moeten wy gebruycken hondert ende hondert woorden alleens van Godt ende oock van menschen, als deze zijn : vader, meester, heer, machtich, heylich, warachtich, wys, bermhertich, rechtveerdich, goet, perfect of volmaect ende meer andere. Maer het schilt onbegrypelick veel, alsmen alsulcx van Godt spreect, ende alstmen van menschen spreect. Men mach wel seggen, dat Godt alleen is die vader, die meester, die heere, machtich, heylich, wys, rechtveerdich, goet; nochtans in der waerheyt zijn oock sommighe menschen, vaders, meesters, heeren, machtich, heylich, maer niet als Godt. Also behoort men Godt als Godt alleen aen te bidden ende aen te roepen, om van hem alleen doer zyn eygen cracht salicheyt te vercrygen. Niet te min men behoort oock die heyligen aen te roepen ende aen te bidden; niet als Godt, maer na advenant dat sy mogen ons helpen. Conden wy nu, alst gheseyt is, hemelsche talen, wy souden die aenbiddinge Godts anders noemen dan der heylighen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 154: Martinus Duncanus, *Een cort onderscheyt,* enz.

6. — **Over de aanroeping van God en de heiligen.**

(1567.)

De knechten ende maechden, die eenighe heeren oft meesters dienen, daermede dienen sy Godt meer dan die menschen, alsse daerin Godts wille ende Godts gratie meer soecken dan

het tytlick ghewin, ende als haer intentie ende eynde is om Godt te behagen meer dan die menschen. Als Paulus seyt van sulcx, ende gebiedt den dienaers, datse niet alleen voer die ooghen willen dienen, als den menschen behagende, maer als dienaers Christi, doende den wille Godts uuter herten, met eenen goeden wille dienende als den Heere ende niet den menschen, wetende dat een yegelick al wat goets dat hy doet, dat sal hy van den Heere ontfangen. Het blykt claerlick in den engel Thobie, die, Thobiam dienende, daerin veel meer Godt diende, ja Godt alleen diende. Want, datmen doet om Gods wille alleen, dwelck men niet doen en soude dattet Godt niet en behaechde, dat doetmen Godt alleen.

Also, die eenige menschen oft engelen aenroepen, begheerende datse haer lieden willen helpen Godt aenroepen ende aenbidden, om van Godt, niet van die heyligen salicheyt te vercrygen (midts dat wy sijn schuldich voer malcanderen te begheren, als Paulus van die Romeynen begheerden), in alsulcke aenroepinge aenroept men ende aenbidt men veel meer Godt dan den menschen oft engelen; jae, men aenroept noch Godt alleen, omdat die uuterste intentie alleen tot Godt ghestrect is, om van hem alleen gesalicht te worden, ende niet totten heyligen.

Het blijct in gelyckenisse : Oft daer yemant int water viel, daer hy sonder hulp niet uut en mocht comen, ende riep : « O bermhertige Godt, helpt my »; ende als hy daer saghe comen twee mannen, riep haer aen : « O vrienden, helpt my. » Van welcke mannen wanneer die eene als een stuck boefs seyde : « Wilt ghy met swerte consten buiten Godt geholpen worden, daer ben ick een meester af; so mach ick u helpen, anders en sie ick u niet te helpen; » dat hy int water daerop antwoorde : « Ick hebbe liever met Gode te verdrincken, dan buyten Godt geholpen te worden. »

Maer wanneer die ander seyde : « Ic sal met Godt doen om u te helpen al wat ick can ende mach; » dat dan die int water leyt, weder ende weder riepe : « O vrient, helpt! O bermhertighe Godt, helpt! O vrient, helpt! » Soude dan sulcke mensch van Godt afvallen, omdat hy menschelicke hulpe aenriep?

Certeyn mits dat hy gheen hulp en begeert buyten Godt, daerinne blycket, dat hy in die aenroepinghe des menschen veel meer Godt dan den mensche, jae Godt alleen duer den mensch aenroept.

Cat. Meulman–van der Wulp, nº 154 : Martinus Duncanus, *Een cort onderscheyt,* enz.

7. — Beeldendienst is geen afgoderij.

(1567.)

God heeft ons gegeven sinen Sone, ende heeft hem mensch gemaect, om voer onsen oogen gesien te worden. Een mensch is een beelt Gods. Ende hy heeft sinen Heyligen Gheest veropenbaert doer een beelt van een duyve ende doer beelden van vierighe tonghen, die nochtans niet en spraken. Hierom heeft Christus ghesproken met veel parabolen, ende heeft in die tafereelen der menschelyker herten geschildert die gelijkenissen van eenen sayer, ende van eenen acker, in welcken het saet viel in vierderhande plaetsen, van voghelen het saet eensdeels op etende; item van thien maechden, den bruidegom teghen gaende met olyvaten, met brandende lampen, slapende, ter midder nacht oprijsende, haer lampen bereydende, eensdeels ingaende, ende eensdeels voer die besloten deur cloppende. Dat Christus in die herten voer die oogen des verstants geschildert heeft met het pinceel der woorden in uutwendigen dingen, machmen dat niet schilderen voer die oogen des vlees in een tafereel, om het herte daermede wacker te maken ende gedachtich der hemelscher dinghen? Sonder twijfel dat goet is van binnen te hebben, dat en is niet quaet van buyten te hebben, tot verweckinghe des ghesichts van binnen. Want dat van binnen gheen quaet can doen, veel min cant van buyten quaet doen. Ende gheen afgoderie en isser oyt ghecomen van uutwendighe beelden alleen, sonder afgodissche beelden ende valsheyt van binnen. Bewaren wij den tempel ons herten van binnen wel, datter gheen afgod des dwalinx in en comt, die beelden van buyten en sullen ons niet bijten.

Beelden sijn boecken der ongeleerden. Isser peryckel in gheleghen van te vallen in afgoderye, dat mach geschien by sotten ende dwasen, niet by verstandige menschen, die de gratie wel waernemen, dwelck voer ons Christenen anders bereyt staet, dan voertijts by die Heydenen ende by die blinde Joden. Niet min peryckels isser ghelegen in die boecken der Heyligher Schrift, doer welcke die dwase ende eygensinnige menschen, die op de gratie Gods niet ootmoedelick en passen, comen in afgoderye des dwalincx ende ketterye, alst ghebleken is in Nicolao Antiocheno, in Cherinto, in Arrio, in Manicheo, in Novato, in Donato ende in hondert andere.

Daerom en salmen nochtans die boecken des Woerts niet vernielen, al is David Joris doer die Schrift ende doer zyn eygen eergierichheyt gevallen in grouwelycke afgoderyè, dat hy hem selven boven Christum ghestelt heeft.

Veel meer peryckels isser gheleghen in schoone vrouwen, doer welcke is ghecomen de alderwyste in sotte afgoderie.

Veel meer isser peryckels in ghelt ende goet, doer dwelcke heeft Judas zijn Meester verraden, ende noch heden duysent menschen comen int afgront der hellen, ende maken van ghelt ende van haer eygen profijt haren afgodt. Condy wat goets doen, vernielt alsulcke afgoderye. Ende te corststen, van alle creaturen, die men gelyck God, boven God oft tegen God lief heeft ende aenhangt, maectmen afgoden.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 154 : Martinus Duncanus : *Een cort onderscheyt,* enz.

8. — Van de reinheid des harten hangt de waarde van het gebed af.

(1568.)

Myn lieve Broeders,

Nu den tijt naby is van vele bloetstortinghen te gheschieden, ende dat sulcx niet belet can worden dan van God, ende van God aldermeest te vercrijghen is met bidden, so vermaent ende

bidt, door de liefde Christi Jesu, alle menschen de lancmoedighe edele vrome hoochgheboren Prince van Orangien met alle zyn vrome bontghenooten tot bidden ; ende dat door de liefde Christi Jesu, opdat den edelen lancmoedighen Prince van Orangien met zyn bontghenoten mogen de overhant crijghen tot Gods eere ende slants welvaert.

Nu dan, wie ghylieden zijt, edele oft onedele, rijck ofte arm, eer dat ghy u lieden tot bidden voecht, soo reynicht dyn herte, conscientie ende ghemoet, ende worpt van u lieden wech alle uwe booscheden ende bedriegerye. Petrus, d'apostel Jesu Christi, en seyt niet : dese ofte die boosheyt; maer hy seyt : alle boosheyt ende bedriegerye. Wat salt ulieden doch baten inden joncxsten dach, dat ghijlieden u afsondert van ander menschen? Gansch niet, so lange ghy alderhande boosheyt doende zijt, als haetich, nydich, achterclappich, hooveerdich, gierich, jae steelt daghelycks dyns naestens name ende fame door haet ende nijdt met u achterclap. U waer beter, dat ghij de waerheyt niet en kende, soo langhe ghy sulcx doende zyt ; want de reyne leere Christi wordt door ulieden boos leven ghelastert. Hoe soude God behagen hebben in dyn ghebeden, soo langhe ghijlieden sulcx doet? Het is verre van daer. Ghy bedriecht ulieden selven. Want daerom heeft God verworpen alle het doen der godloosen : haer prediken, propheteren ende wonder doen; jae, haer vasten ende bidden, doordat sy valsch ende onreyn van herten waren. Alsoo zijt ghy ooc haetnydighe menschen. Wie reyn is, diens wercken zyn reyn. Is dyn ooghe een schalck, so is dyn gansch werck verdorven. Wat can van eenen onreynen reyns ghecomen? wat can van eenen slinckaert rechts ghedaen worden? ende van eenen luegenachtigen mont warachtichs geseyt worden? Godt en siet niet alleene op dat werck, maer oock op den werckmeester; want soo de meester is, soo is dat werck. De hypocryten bidden oock wel, maer het is met de lippen, maer niet metter herten; hetwelcke hen ooc verweten worde.

Daeromme, myn lieve broeders in den Heere, hebt lief uwen vyant uuten gront dyns herten, soo Christus ons, wy die zyne

vyanden waren, lief gehad heeft. Anders is voorwaer dyn ghebet voor God gantsch walghelyck. Want een mensche moet eerst met Godt inghelyft ende eens zijn door den gheloove, eer God eenich werck van hem behaecht. God siet op Abels offerhande, maer op Caims niet. God heeft behaghen in Davids offerande, van Davids weghen; ende Saul offert evenwel, maer de Heere en kent niet zynen offer, noch en is hem oock niet aengename, ja wort om zijns offers weghen een afgodistich geheeten ende van zyn rijcke ghestooten. Het lachen wort Abraham voor goet ghehouden, maer Sara verweten. Twee heefter inden tempel ghebeden; d'een is van God verhoort ende d'ander niet.

Daeromme, myn lieve broeders inden Heere, willet doch aflegghen dyne boosheyt, opdat ghy een suyver onbevleckt herte moecht hebben om God te bidden inden suyveren name Christi Jesu voor den lanckmoedighen, edelen, hoochgheboren Prince van Orangien met alle zyn bontghenoten; want gelyck den name van den eenigen Sone Gods Christo Jesu suyver ende onbevlect is, alsoo moet ons herte ende conscientie suyver, reyn ende onbevlect zyn, sal ons ghebedt van God verhoort worden. Want God en verhoort den sondaer niet, hoewel dat hij dickwils bidt; tis Gode eenen spot. Chore hadde effen eenen rock ende roockvat als Aaron, ende by aventuere van beter metael ghemaect; maer ten is dies niet te meer God aenghenaem, maer den duyvel. Dat de toveraers in Egypten Moysi naer deden, dat en was God niet aengenaem. Also oft een godloose den heylighen yet nae doet, bidt ofte spreect, alsoo daer vele metten openbaer sondaer segghen : « Heere, weest my sondaer ghenadich, » soo en geldet doch voor God niet. Want God spreeckt tot hem : « Wat heet ghy my Heere? Niet een yeghelyck, die sulex spreect, en sal int rycke Gods gaen; maer die den wille doen van mynen Vader, die inden Hemel is. » Ten zijn al gheen Israeliten, die Israels name draghen, maer die Israels wercken doen. Heylighe lieden doen heylighe wercken; maer een boos quaet mensche en can niet doen, dat Gode behaecht. Leest de ghelyckenisse van den goeden

ende quaden boom. Den boom moet goet zyn voor de vruchten. Also moet oock een mensche goet zijn, soude hi goede wercken doen ende syn ghebet God behaghen. De offerhande, die God selve geboden hadde, en heeft hi niet willen van der godloosen handen nemen; de twee mijten der weduwe acht Christus voor alle ryckdommen, die inde kiste geleyt waren. Herodes begheert Christum te siene, maer valschelijck. Herodes heeft tgoet inden mont als alle Pharizeen, maer is een schalck int herte, ende daeromme en is hy van God niet verhoort. Twee bidden inden tempel gelijck, maer ontfangen ongelijcken loon.

Somma, der herten meeninge ende geloove oft ongeloove geeft het werck den name; want God oordeelt naer dat therte reyn ende suyver is. Daerom, myn lieve ende beminde broeders, laet ons afstant doen van alle onse boosheyt, ende wandelen ontstraffelyck, alsoo oijt Gods uutvercooren gedaen hebben; so sullen wy van God in allen onse gebeden verhoort werden, want God de Heere is naby die hem in den gheest ende in der waerheijt aenbidden.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 190 : *Een hertgrondighe Begheerte, van den... Prince van Orangien,* mitsgaders alle sijne Christelijcke... Bontghenooten, op alle menschen begheert, van wat condicie oft qualiteyt sy zijn, die den Heere liefhebben ende vreesen, ende ooc beminnende zijn de welvaert van onsen... Coninck Philips van Spaengien, Nederlanden, mitsgaders ooc dat Keyserlijcke Rijcke : Welcke landen nu soeckt te bederven ende hee. te ruineeren, onder tschijn van beschermingh, eenen ghenaemt Duca de Alba...

Aan het einde : Ghemaect by my Adrianum Zaraphya, dienaer des Goddelijcken Woorts, by den edelen Prince van Oraingen. Datum 1568, den 21 Sept.

9. — Clachte des verdructen Nederlandts.

(1568.)

Helaes, ick arme verdructe ende te voren weeldige Nederlant, mach wel clagen ende kermen, als ick aenmerke den tegenwoerdighen ellendighen staet daer ick my als nu in vinde, daer tegen overdencke den voerspoet ende overvloedicheyt, daer ick my soe langen tijt ende tot noch onlancx inne heb gehouden. Och, waer is nu den naem, rijckdom, weelde ende macht, daer ic soe plach mede verciert te wesen doer de hulpe, bystant ende by blyven van mijn eerste geboerne dochter *Vryheyt*, met heur naegevolchde dry susteren *Coopmanschappen*, *Hantwerkinghe* ende *Zeylagie*.(1), de welcke soe lange ick heb alle vier moegen behouden, ben ick van elckerlycken van by ende van verre besocht, geacht, gesterckt ende verheven geweest; maer wee my, bedroefde moeder, ick vinde my nu van allen den selven doer myn benyders beroeft, ende my verdruckt; deerste leet gevangen, de tweede is verjaecht, de derde is ter doot toe gewont ende de vierde leet zeer cranck. Boven dien so syn mijne sonen van *Adel*, *Steden* ende *Dorpen* eensdeels gedoot, eensdeels gevanghen, eensdeels gebannen, eensdeels verloepen, eensdeels beroeft, ende de resterende, benaut ende tonderbrocht, ende alzoe allegaeder in hen macht, goeden, incomingen, neeringe ende handel vercort. In alle dwelck ick nochtans verduldich my heb gethoont (wel wetende dat geen *Tyrannie* ende *Ongelijc* lange geduren en connen), soe lange als sulcken leet my doer vreemde aenghedaen werde ende mijne ingheboerne kinderen ende inwoonderen des geen schult en schenen te hebben, ende sy hen *slappicheyt*, *traecheyt* ende *cleynmoedicheyt*, ja ooc eenige hen *boosheyt*, *valsc herte* ende *verraderye* onder den schijn van *verrassinghe*, *verdruckinge*,

---

(1) De Fransche tekst draagt : *négotiation;* maar is *zeylagie* hier niet af te leiden van *zeil* en beteekent dat woord niet *scheepvaart?*

gewelt ende *wanhope* gedect ende verschoont consten houden, waer en tusschen ick altijt vastelyck gehoept ende verwacht hebbe (soe ic noch doe sonder des eenichsins te twyfelen), dat die goedertieren almachtige God, met vaderlijcke straffe over mijnre kinderen boosheden ende overdaden hem te vreden houdende, de selve corts wederom in ghenaden ontfanghen ende metten ooghen sijnre bermhertigheyt aensien soude, ende de roede int vier worpende, my ende hen wederom laeten coemen in onsen eersten staet, ja daer neffens oock ons mildelijck toeworpen sijn Godlijc Woort, ende meer andere sijne milde gaven tot onser alder vertroostinghe doer sulcke middelen als sijn almogentheyt wel vinden soude.

Waertoe nadien sijn Godlijcke Majesteit heeft begonst genadichlijc te verstane, hebben mijn weerde sonen den Prince van Orangien ende soe vele meer andere, verwect, versterct ende soe wonderbaerlijc met sulcken gheweldighen heercracht versien ende gewapent, jae ombescadicht over sulcken rivier als mijn Maese, in spijt ende onder die oogen van mijne ende hunne vyanden ende verdruckers, wederom tot my gebrocht, soe om sijn Godlijck Woordt weder inne te brengene, als om de tyrannen ende mijne ende hun verdruckers te verdryven, eensamentlijc mijne verjaechde, gebannen ende beroefde kinderen weder tot my te brenghen, ende in thenne te stellen, oyck mijne andere gevanghen, verdructe ende overweldichde kinderen te verlossen, mitsgaders om my ende mijne voirscreven vier dochteren met alle mijn andere sonen ende kinderen in hen oude rechten, privilegien, voordelen, neringen ende hanteringen te brengen, allet onder die behoirlijcke gehoorsaemheyt ende onderdanicheyt van mijnen alderweersten sone hennen heere, den Coninc van Spaengien, de welcke tot mijn grooten leetwesen ende tot sijnder ende mijnder jammerlijcke schade, noch ter tijt weynich van desen onsen gemeynen onghelucken is onderricht, oft van onser beyder quaede dieneers, die tonser schade hen eyghen bate soecken (als den Cardinael van Granvelle, den hertoch van Alba ende meer andere van hennen aen-

hanck ons gesworen vyanden) deerlijck verleyt, bedrogen ende betoovert, vuyt welcker handen God hem haest wil eens verlossen ende tot kennisse laten comen. So eest mij een lijden boven alle lijden, jae niet om verdragen, dat ick moet sien, mercken ende bevinden, dat mijne andere sonen, soe wel van adel als van den steden ende dorpen, in mijn schoot tot noch toe gebleven zijnde ende onder mijn armen geschuylt hebbende, nu soe schandelijc laeten int licht comen den gront hender herten ende quaetheyt, verstant ende aenspan, die zy teghen my ende mijne andere vrome goethertighe kinderen (jae oyck teghen henselven, wilden zij de sake wel insien) met onser alder vyanden ende verdruckers hebben, oft emmer ten minsten hen onghetrouwicheyt, slappicheyt ende onachtsaemheyt, die zij theurer ende tonser alder verlossinge, vrijheyt ende welvaren zijn dragende, schijnende nu gans te hebben vergeten de verbintenissen daer mede zy, soe van eedts als natueren wegen, my ende heuren heere ende ooc hennen medebruederen zijn gehouden ende schuldich met lijf ende met goet nae alle hen macht in onser alder hoocheden, gerechticheden ende de vrijheden voer te stane ende die te onderhouden sonder oyck int minste te laeten crencken, oft my oft de mijne eenichsins te laten verongelijcken.

Och, mijne weerde lieve verdoelde kinderen, al mercke ick, dat so vele getrouwe vermaningen u alrede te meer stonden gedaen noch ter tijt nyet en hebben gebaet, nochtans en heb ick vuyt moederlijcke bewegynge niet cunnen ghelaten, u lieden dese vermaninghe selve te doene, verhopende dat ghy emmers nu ten langen lesten (liever dan te spade oft nemmermeer) eens sult ontspringen, ende u eyghen welvaert bedencken. Het is vele te vast ende te scandelijck gheslapen. Op, op, mijn sonen, rasch op de beenen, stelt u ter weere, helpt mij ende u selven verlossen. Waer na wacht ghy? wat ontschult hebt ghy? Onse verlossers sijn by ons, ende soe gheweldich, dat onse ghemeyne vyanden, oyck nyet eenen dach, met Godts helpe, (wilt ghy selve,) hen ende u, tsamen malcanderen helpende, en cunnen wederstaen. Ghy en cont voordane

gheen vuytwegen bybrenghen, gheen gewelt voerslaegen, gheen verdruckinghe verhalen, noch opt gebreck van middel ende macht u verschoonen. Ghy hebt nu daer ghy soelange naer geroepen ende verlangt hebt. Ghy hebt nu hoofden tot uwer ende mijnre verlossinghe, die hen niet alleen vercleert, maer oyck met lijf ende goet geweldichlijc te velde geleet hebben, ende tot onder u gecomen sijn. Sijn uwer nyet soe vele van mijn grooten provincien, machtighen steden, besetten dorpen, daer onse vyanden nyet eenen man van wapenen en hebben, die uwen vromen yever mochte beletten? Hoe swijcht ghy nu, myne *Staten*, die voer mijn voerspoet, onderhout ende gerechticheyt u eertijden altijt soe vrymoedich hebt gethoont? Waerom en hoort men u noch nyet, myne *Raiden* van elcker Provincien, die mijnen hoocheden ende mijnre kinderen vryheden pleghet soe wel voer te staen? Waer zijn nu de *Regeerders* ende wethouderen van mijnen steden, die hennen privilegien nyet gheerne het minste onghelijck en lieten gheschieden? Waer blyven de *leden*, ambachten ende ghemeynten van soe vele geweldige menichvuldige plaetsen, die hen voer ons gemeyn vrijheyt soe vromelijck altijt hebben ghetoent? Waer nae wachten soe menich duysent mijn ondersaeten ende ingeseten van soe vele landen, steden ende dorpen, die hen oyck voer het minste ongelijc plegen te beclaegen? Verwacht ghy, dat men elcke uwer steden belegge ende dat ghy dan benoodicht wort uwen eyghen verlossers u over te geven, soe ghy uwen erfvyanden dan wel soudet moeten doene? Wat sult ghy daer doer vercryghen dan schande ende schaede? Sidt ghy nu allegaeder stille? Eest nu met u lieden al goed? Sijt ghy alrede beter gepast op de slavernije van eenen jaere dan op de vrijheyt van soe menich hondert jaeren? Salt u lieden lange aengenaem wesen ende te verdragen staen, dat ghy van Godts Woort zijt beroeft? dat u conscientie blijft ghevanghen? ende dat ghy van lijf noch goet, wijf noch kindt versekert en zijt?

Merct ghy noch niet, dat deser tyrannen meyninge is u

lieden allegader vuyt te royen ende my met vuytlants geboeft te besetten? Meynt ghy, dat zy yemant van u lieden souden sparen, van wat religie hy waer, waren sy vuyter vrese? Hoopt ghy oyc, dat de gene, die soe vele mijnre vroomer oprechter kinderen bloet hebben dorren moordadelijc doen storten, eer sy meesters waren, u bloet, goet, wijf ende dochters selen mijden, hadden zy my ende mijn verlossers heel onder den voet (dwelc de grenadige God hen nemmermeer toelaten en sal)? Laet ghy u wijs maken, dat ghy meer verbonden zijt aen eenen bedwongen eedt, diemen u mach hebben vuytgeperst, dan aenden ingebornen vrijen eedt, die ghy my van vuyter naturen ende van rechts wegen schuldich zijt? Wat meynt ghy souden v ouders seggen, sagen sy hen kinderen verloren laten gaen tgene zy soe dier gecocht, soe lange bewaert ende soe vromelijc beschut hebben? Wat onschult wilt ghy tegen u kinderen nemen, dat ghy hen slaven wilt laten, daer ghy vry zijt geweest van allen tijden? Hoe sult ghy tegen den Coninc (als hij de sake sal comen te bevroeden ende verstaen) cunnen verantwoorden, dat ghy mij hem in sulcken soberen staet soudet overleveren, daer hy my in sulcken voorspoet in uwen handen te zijnen vertrecke gelaten heeft? Gedenct ghy nyet, dat hy te vreden is geweest ende gesworen heeft, dat ghy lieden zijnre onderdanicheyt ende dienst soudet zijn los ende ontslegen, indien hy (by quaden ingeven) yet teghen uwe oft mijne gherechticheden quame te doene, tot dat hyt selve gebetert ende herstelt soude hebben? Bewaert toch, tot voerderinge zijnre hoocheyt ende grootheyt, my ende u selven in alre voorspoet. Dat is zijn meyninge, al hebben de quade sijn goeder opset nu verdraeyt. Waer na wacht ghy? wat vreest ghy? en hebt ghy nyet liever u te vercloecken, jae ooc (waert noot) in wat perijckels te stellen voer een reyse, in soe noodighen rechtveerdighen ende Godlijcken sake, jae tot u selfs welvaert ende verlossinge, dan dagelijcx den vremden tyrannen uwen hals, wijf, dochters ende goet te bieden? Ghy hebt emmer nu schoone bequaemheyt. Laet vaeren u oortuyters, verleyders ende bedriegers,

die mijn ende u soecken te verraden om hen eyghen grootheyt ende ghiericheyt. Sy hebben ons alle vercocht, ende soudent den vyant geerne voort al overleveren. Worpt hen jock van uwen halse, maect u alom in landen, steden ende dorpen opte beenen; mijn lieve kinderen, worpt u op, sluyt buyten, belet ende beroeft onse gemeyn vyanden; ontfanct onse verlossers, doet dien uwe plaetsen open, spijst die, helpt die; soe moecht ghy des danc, eere, profijt ende gheniet hebben ende mede mijn verlossers heeten.

Dwelck of ghy nyet en doet, soe weet ende hout u des versekert, ende ick en ben des in genen twyfele, ick en sal met Godts genade, doer mijn voirscreven andere vrome kinderen, int velt wesende, evenwel verlost worden, oyck tuwen spijte ende leetwesen. Ende en denct nyet, dat u God ongestraft sal laten, al wildent mijn verlossers vuyt saechtmoedicheyt doen (des ick hope sy nyet en sullen), indien dat ghy langer u selven wapent, vecht, waect ende weygert teghen den genen, die u tot uwer ende mijn verlossinge de hant reycken ende hulpe bieden, de welcke God wil voerspoedich maken ende al hen wederstaenders vernielen.

Weest gewaerschout ende peynst daer op, mijn arme verdoelde kinderen, ende en veracht uwer moeder vermaninge niet.

Stadsbibliotheek te Antwerpen, *Clachte des verdructen Nederlandts* over zijn slappe onghetrouwe ingheboerne, die tot hen eygen verlossinghe niet en helpen. — Ghedruct int Jaer Ons Heeren 1568. — Afgedrukt in *De Navorscher* (1905) door Dr. M. Rudelsheim, *Twee pamfletten van 1568 teruggevonden*.

10. — Waarschuwing voor de Nederlanders tegen de listen hunner verdrukkers.

(1568.)

De bedriechelicheden, meyneedicheden ende wreetheden van onse ghemeyne verdruckers, mijn weerde Heeren, vrienden, broeders ende medegesellen, zijn so openbaer ende menich-

vuldich, dat elckerlijk niet sonder redene seer is verwondert vande overcleyne neersticheyt, die ghylieden tot noch toe hebt bewesen tot uwer eigen verlossinghe ende voldoeninge vander verbintenisse, die ghy hebt aen God, aenden Vaderlande, aenden Coninck ende aen u wijfs ende kinderen, jae oock elck uwer aen hem selven. Niemant en can oock begrijpen hoe dat het moegelijck sy, dat de gene, die van outs altijt soo vrijmoedighe voorstaenders van hen vrijheden hebben geweest, nu dus traech vallen om hen verloren previlegien weder te becomen.

Hoewel nu so vele vermaningen tot noch toe gedaen uwen diepen slaep weinich hebben cunnen keeren, nochtans om na mijn vermoegen mijnen Vaderlande ghenoech te doene, ende met eenen uwe oogen door het schijnsel van verhoopte genade verblint wat te suyveren, ende daer neffens u oock te benemen donschult, daer ghy u ontrou ende boosheydt mede soect te decken, so heb ick u, och lieve verleide broeders ende lansmans, alsnu voor willen houden het placcaet dese dagen my toegecomen ende by u verdruckers tuwer verleydinge den *11.* deser maent Nouembris *1568* wtgegeven (*a*), byde ontrouwe dieneers vanden goedertieren Coninck, biddende dat ghylieden met my wilt wat naeder insien ende overwegen de woorden deser looser vossen ende grijpende wolven met henne daden, opdat ghy bet moecht begrijpen de vrucht, die ghi moecht verhopen van dese schoone woorden, die men u voorhout van pardon, genade, goedertierenheyt, sueticheyt ende dergelijcke, die sy altijt in den mont hebben ter wijlen dat sy niet op en houden van hen handen te baden int bloet van so vele getrouwe ondersaten van zijnder Majesteit sonder eenige oorsake, daer en tusschen doende der selver verstaen, dat sy des niet voorbi en cunnen, noch de rebelle (daer geene en zijn) tot zijnre gehoorsaemheit anderssins gebrengen, dewelcke tzijnre tijt de waerheit verstaende, die niet altijt verborgen en

(*a*) Geprint te Bruessel by Michiel van Hamont.

sal blijven, hen ondiensten gewillic sal straffen, so verre sy so lange der straffe Gods ontgaen.

Als dan dese tyrannen gewaer werden, dat hen bloetdorstich voornemen van u allegader, die noch int lant gebleven zijt, om te brengen, te vroech was ontdect door het achterhalen vanden *19* articulen (*a*), begrijpende de ongoddelijcke ende overwreede verdoemingen, die sy wel hadden voorgenomen te wercke te stellen (so wanneer sy tgewelt int lant souden hebben met vreden) ende besorchden, dat ghilieden daer doore soudet beginnen te dencken op u eigen welvaert, versekeringe ende verlossinge, u tegen hen vuegende met u verlossers, die geweldelijck te velde liggen om hen te verdrijven; so hebben sy, om sulcken nootlicken voornemen u te ontgeven, ja om u vast te blijven bedriegen ende op te voeden, om namaels in u bloet hen onmenschelicke wreetheyt te moegen versaden, door hetselve placcaet wel willen tegen de waerheyt ontkennen, dat sulcke articulen oft veroordeelingen souden oyt gepeist wesen by yemanden van hunnen Rade, den welcken sy te rechte wel moegen noemen den nieuwen Bloetraet, gemerct hy is ingestelt tegen dlants previlegien ende anders niet en doet dan dondersaten bloet te vergieten en de so weeldige landen des Coninex te bederven.

Segt mi, lieve Heeren van desen heyligen, oft beter tyrannischen ongodlijcken Rade, indien des Coninex genade so groot ende zijn meininge so goet is, gelijck ghylieden inden voorsz. placcate segt ende wy ooc gelooven, hoe derret ghy met u groote wreetheyt daertegen so groffelijck comen? Waerom doet ghy zijn goetheyt blameren door uwe bloetstortingen? Hoe coemt ghy so onbeschaemdelijck by gescrifte ontkennen tgene u moordadige wercken wel openlijck thoonen waerachtich te wesen? Ghy spreect altijt van pardoen ende genade, jae de Coninck heeft daarinne verwillicht van over twee jaeren.

(*a*) Gedruct in drij talen. In Sept. *1568.*

Waerom en laet ghijt niedt gheschieden (*a*)? Waerom en hebt ghy sulcx noch niet vastelijck vercondicht?

Wacht u wel, mijn lieve broeders, en laet u niet langer verleyden. Gelooft mi : het en zijn niet alleen vervolgers vanden Woorde Gods, maer ooc sonderlinge vyanden ende verdruckers van allen des lants previlegien ende vrijheden, ende ooc onversadelijcke vergieters van uwen bloede ende roovers van uwen goede, hoe onschuldich oft van wat religie dat ghi ooc zijt. Och, vrienden, twijvelt ghi noch daerane, nadien ghi des der exempelen so vele gesien ende gevoelt hebt? Overloopt eens de voorsz. schandelicke voornemingen ende besiet ofter onder ulieden ooc eene can gewesen, dien sy door hen onrechtveerdige recht niet en sullen cunnen veroordeelen. Wilt ghi versekert zijn, dat hen meyninge dien artículen is inderwaerheyt gelijcformich, besiet ofter ooc eenen onder is, tot volschiedenis vanden welcken sy niet alreede seer wreedelijck en hebben begonst te verstane.

En peyst ghy niet, dat sy so vele vanden meesten heeren, edele ende vervaren lieden hebben doen aentasten, dooden, bannen ende berooven, om dat Zijn Majesteit in dien jare *1559* ten versuecke vande Generale Staten ende by advyse vanden heeren gouverneurs ende groote vanden landen, beloefden te doen vertrecken het Spaens crijchsvolck, dwelck de Cardinael aldaer sochte te behouden, om door hen hulpe met gewelt over te dringen de Inquisitie ende Bisdommen, insgelijck te doen volschieden de overwreede vervolgingen ende zijn tyrannische regeringe na zijnen appetijt te bevestigen, gelijck het eerste artijckel begrijpt? En merct ghy noch niet, datter so vele van hooge ende middelbaren state gevangen, onthalst, voortgeroe-

(*a*) By des Co. resolutie wt Spaengien aende Regente gesonden in Augusto, *1566* (1).

---

(1) Zie Bor. I. fol. 95, waar men de resolutie in quaestie kan aantreffen, waarbij voorgeschreven wordt, dat de Inquisitie « cessere » en de plakkaten verzacht worden.

pen ende berooft zijn, omdat sy tot voldoeninge van hunnen eeden ende diensten inden jaren *1549*, *1550*, *1555*, *1562*, *1563*, *1565* ende *1566*, verthooningen ende vervolgingen tegen deselve Bisdommen, Inquisitie ende placcaten gedaen hebben, (al heeft ooc de Coninck selve te vreden geweest, dat de Inquisitie soude achterblijven ende de placcaten worden versuet) (*a*) gelijck int *2* articule staet? En siet ghy niet in wat manieren dat alle de heeren ende edele, die tot gelijcken eynde requeste hebben overgegeven (*b*), met allen den genen, die meer tot suetieheit dan strafheit geneicht hebben geweest, zijn vervolcht, gedoot ende de onteomene gebannen (tegen de geloofte ende versekeringe des Conincks ende der Regente) (*c*) ghelijck het *3* artickel inhout? En wort ghi niet gewaer het groot getal der heeren, wethouderen, officieren ende vanden eede, die gegrepen, gedoot oft opden hals gebannen zijn om totten Christelicken prekingen oochluyckinge gedaen ende den wuelenden volcxken niet wederstaen te hebben met wapenen, als den noot des tijts ende de toelatinghe, jae bevel vande Regente hen daertoe drang, gelijck in den *4*, *5* ende *6* articulen wort vermaent? En slaet ghi niet gade, dat sy hebben besloten ulieden te benemen alle uwe previlegien ende alle uwe goeden tot hen te trecken, ende dat sy tot dien einde u hebben by dooden oft bannen (sonder recht oft redene) berooft van uwe voorneemste beschudders ende voorstaenders van uwe oude vrijheden, so sy inden *7* ende *8* articulen opentlick vermanen?

Wat eeden, gelooften oft pardoenen sullen u voortane cunnen versekeren, nadien men so groffelick breect ende doet tegen

(*a*) Byde voorsz. zijne resolutie *3* van Augusto.

(*b*) *5* April *1566* (1).

(*c*) Byden accorde ende brieven *5*. vanden Coninck ende Regente *23* ende *25* Augusto *1566*.

---

(1) De datum waarop door de verzamelde edellieden het bekende smeekschrift aan Margaretha van Parma werd aangeboden.

soo vele contracten ende brieven, (*a*) solemnelijck gelooft ende besworen, dwelck sy byden *9* articule vermeten hen toegelaten te zijne? En voelt ghy niet, dat al eest, dat hen eigen consciencie hen overtuicht van den onrechtveerdigen gewelden, veroordeelingen ende doodingen voortgestelt tegen de heeren Graven van Egmont, van Hoorne ende meer andere, insgelijcx van den onbehoorlicken voortroepingen, banningen ende confiscatien te wercke geleet tegen so vele andere heeren, edele ende lieden van state, sylieden nochtans hebben doen grijpen, dooden ende bannen alle de gene, dier af hebben dorren spreken oft medelijden hebben, gelijck des vermaent wort in den *10* ende *11* articulen? En hebben so menichvuldige heeren, edele ende lieden van alle staten niet ghevoelt de wterste tyrannije ende bloetdorstige wreetheit van desen incompetenten rechters, diet al tot hen trecken bi den *12* articule? Telt eens so vele degelijcke vrouwen van allerhande religie, die dese onversadelijcke grijpers, teghen alle goddelijcke, natuerlicke ende gescrevene rechten, sonder onderscheyt voortgeroepen, gebannen ende alle thenne genomen hebben, alleenlijck omdat sy naden gebode Gods als eerlicke wijfs hen vertrocken mans zijn gevolcht, dwelck sy hen seggen geoorlooft te wesen in den *13* articule? En heeft men niet so langen tijt ghearbeyt om de ondersaten tegen malcanderen te hitsen ende onder hen twist ende oneenicheyt te stoken, opdat deen den anderen vernielt ende dootgeslagen soude hebben, gelijck sy seggen in den *14* articule, dat behoort hadde te geschieden? En hebt ghy niet onthouden hoe overgrooten ongelijck sy onder den naem ende schijn van rechte so vele ontallijcken ondersaten van allen staten aengedaen hebben, sonder eenige voorgaende kennisse van saken oft oorden van recht, totten welcken sy in den *15* ende *16* articulen seggen niet verbonden te wesen? Verhoopt ghy henlieden namaels saechtmoediger te vinden, nadien sy alreede door so vele

(*a*) Byder Blijder Incoemste *1549*, de beloeften van den jare *1555* ende de resolutie ende versekeringe *1566*.

wreede daden, doer so menich hondert ondersaten gehangen sonder kennisse van saken ende door soo leelicke aentastingen van so grooten goeden niet dan te vele en hebben gheopenbaert, dat sy hen laten duncken hen gcoorlooft te wesen al dat can ghedienen tot versaedinghe van hen bloetdorstige wreetheyt ende overgroote gierichcit, sonder dat yemant daertegen soude moegen seggen, so hen verwaentheyt bibrengt in den *17* articule? Verwacht ghy noch eenich geniet van uwen rechten, vrijheden ende previlegien onder donbehoorlicke regeringe van den tyrannischen verdruckers ende verstoorders derselver, dier boose daden met so menichvuldigen exempelen aenden dach cleerlick geven hen meininge gansselijck te wesen, van verwaendelijc ende ongestraft te handelen ende misbruicken met ende over de persoonen ende goeden van allen den ingesetenen, van wat staet oft religie hi sy, out oft jonck, vrou oft man, in alder wreetheit ende soot hen belieft, gelijc sy inden *18* articule seggen te vermoegen? En overpeist ghy noch niet, dat dese innemingen van so vele landen, goeden ende heerlijcheden, die sy tot hen trecken, insgelijcx dese quellingen daermede sij soecken uwe bestbegaefde dochteren te houwelijcken (daerinne sy noch ter tijt halve beleeftheyt besigen ter wijlen sij noch vreesen het einde) ulieden is dienende tot een vast versekert teecken, dat, indien sy boven moegen vinden (dwelck Gods genade sulcken tyrannen niet toelaten en sal), sy deselve met gewelt ende tegen uwen danc u ontnemen ende onthouden sullen eensdeels om hen vuylicheyt daermede te bedrijven ende eensdeels om by sulcken middel u rijcdommen ende goeden tot hen te trecken, ende ulieden daer wt stootende, daerin te planten hen selven ende hen gebroetsel voor altijt?

Op dan, lieve vrienden. Ontwaect ten langen lesten. En laet u niet langer verleiden door dese valsche gelooften onser gemeine vianden ende verdruckers, die sy stroyen om namaels meerderen roof te vinden. En laet u niet meer verdooven metten schoonen woorden, die sy in desen placcaten ende

anderssins bybrengen, soeckende hen gewelden, roovingen ende doodingen te bedecken metter autoriteyt vanden Coninck, last vanden Gouverneur, aensien der Overheyt, name van rechte, tytel van placcaet, schijn der religien, hope van pardoen, geveynstheit van genade, toesegginge van sueticheit, geloofte van gracie ende so vele meer troostiger vercleeringen, daer dit placcaet int begin mede verchiert is. En laet u oock niet meer verblinden van den valschen stucken, daer sy tonrechte soecken mede te verdraien de vrome feyten onser verlossers, die noemende wederspannige, oproerige, rebelle, muitmakers, loegeneers, ontstichters, onbeschaemde, boecstroyers ende met andere misdaden hen schandelijc tegen de waerheyt blamerende. Doet op de oogen ende aenmerckt de daden van deen ende dandere, ende ghy sult cleerlijc waerachtich vinden, dat alle de boose stucken, die sy willen bedieden op dese goddelijcke ende nootelijcke aengrijpen der geenre, die ten waerachtigen dienste van God, van den Coninck ende van den lande, ende tot uwer alder verlossingen vromelijck lijf, goet ende alles wagen, terechte moegen geseet ende opgeleet worden desen tyrannen met meer andere boose stucken, daeraf hen daeden hen moeten beschamen.

Ghy weet wel, dat ghy biden eigen consente van uwen Coninck ontslagen zijt van den eet ende gehoorsaemheit, die ghy hem schuldich zijt, (*a*) als hi oft andere in zijnen name comen tegen de gelooften ende voorwaerden, daerop ghi Zijn Majesteit hebt gehaelt totter tijt toe dat sulck gebreck ende overtredinge sy gebetert. U is ooc indachtich, dat u is geoorlooft te sluyten de poorten uwer stat ende wederstand te doene, niet alleen den gesanten van uwen Prince, maer oock zijnen persoon selver, so dicwils als hi by wegen van feyte ende met wapenen voortvaren wilt (*b*).

Weest oock versekert, dat, als Zijn Majesteit de waerheit vernemen sal, hy met redene grooten ondanck sal weten,

(*a*) Byder Blijder Incoemste.

(*b*) Bide previlegien van Hertoge Jan vanden jaren *1421* ende *1422*.

dat ghy u niet anders en vercloect tegen dese tyrannen, om sulcke zijne voorspoedige landen te verhueden van den wtersten jammer ende verwoestinge, daer sy die willen in doen vallen, om hen gewelt te bevestigen ende hen giericheit te versaten. So dat noch ghilieden noch uwe verlossers geenssins en cont verproken worden van wederspannicheit, ontrouwicheit oft oproericheyt, eest dat ghilieden, in voldoeninge van uwen eet ende verbintenisse, u vuegt om bi alle moegelijcke middelen te wederstaen ende voorcomen so wreeden tegencomingen van uwen previlegien, verdruckingen uwer vrijheden, doodingen uwer persoonen ende roovingen uwer goeden, ende te helpen verjagen wten lande dese vreemde tyrannissche overweldigers, waerachtige wederspannige ende openbare vyanden van God, vanden Coninck, van den lande ende van allen den ondersaten, so die noch int lant gebleven als die vertrocken zijn, wilt ghy ooc het verhael ende slot des placcaets wel insien.

Ghylieden, die aldaer noch zijt, en cont geenssins verhopen, dat ghi namaels beter sult gehandelt worden, hebben sy doverhant, dan alsnu de vertrocken geplaecht souden worden, hadden sy die in handen. En vercleeren sy niet in den selven placcate, datter onder ulieden een groote menichte is, die vervallen zijn int criem van gequetster Majesteit ende dat sy alnoch maer en hebben voortgevaren tegen de meest beschuldichde? En heeten sy u niet de medehelpers van dandere, hoe wel ghy u tot noch toe binnen gehouden hebt? En wort ghi daer niet beschuldicht, dat ghi dagelijcx van deen misdaet in dandere valt? En houden sy u niet voor wederspannige ende oproerige muitmakers, so sy valschelijc noemen tgene sy weten dat ghy schuldich zijt ende behoort te doene? En bevelen sy niet so overscerpen Inquisitie tegen u alle, dat daer nau yemant en is, dien sy niet en sullen cunnen theuren appetijte beschuldicht oordeelen? En dwingen sy u niet van te wesen wroegers (1) ende

(1) In het Fr. *accusateurs*.

verraders van alle de goede ende vrome liefhebbers hens Vaderlants ende uwer vrijheit, oft de doot oft andere grousame straf nae hen bloedighe wreetheit te lijden? En bevelen sy u op den hals niet een eewich geswijch van te spreken niet alleen van u salicheit, maer ooc van u vrijheit ende gerechticheyt? En merckt ghi niet hoe dat sy tegen alle oorden van recht u zijn overgevende tot eenen roof aen allen officiers, prevoesten ende fiscaels sonder onderscheit? Wacht ghy noch op eenige gracie, genade oft pardoen, nadien sy in vele plaetsen soo moordadelicken so grooten getal vanden goeden ondersaten hebben doen dooden, alleenlijck omdat sy ten prekingen hadden gheweest, ten tijde de Regente ende regeerderen die hadden toegelaten? Hoopt ghy dan, dat dofficiers u sullen sparen, nadien hen eygen wreetheyt ende gierichcyt sulcx worden verweet door de hope des loons ende vreese der straf daerin begrepen?

Rasch dan, maect u op, mijn weerde heeren, broeders ende medegesellen. Laet varen dese ydele hopen, hout op van uwen eedt dus te croken, oordeelt nade waerheyt van desen handel, vercloect u voor eighen vrijheyt, wederstaet nae u wterste vermoegen uwen verdruckers, helpt in alle manieren dengenen, die niet en soecken dan u te verlossen van deser jammerlijcker slavernije. Tselve sal u een eewige eere wesen. Indien ghijt oock niet en doet, ghy en sult u des nemmermeer cunnen verontschuldigen noch voor God noch voorden Coninck noch voor uwen Vaderlande noch voor u voorsaten ende min voor u nacomelingen. Daer en is geenen vaer : thoont u alleenlijck, ende uwen vyant sal hem verwonnen vinden. Anders en sult ghy Gods noch der menschen straf niet ontgaen.

Stadsbibliotheek te Antwerpen, *Getrouwe vermaninge aenden Inwoonderen der Nederlanden* tegen de ydele ende valsche hopen, daermede sy van hen verdruckers worden verleit. — Ghedruckt in November 1568. Afgedrukt in *De Navorscher* (1905) door Dr. M. Rudelsheim, *Twee pamfletten van 1568 teruggevonden.*

11. — Berisping gericht tot de soldaten over de rampen in de Nederlanden aangericht door den oorlog.

(1568.)

Die benaude ende ellendighe galeyen, die moordadighe raderen ende galghen, die bittere tormenten, die bloedige pijnbancken, dat erschreckelijcke strecken ende recken der armen menschen, dat jammerlijc weeclagen der armen weduwen ende weesen, die ghy voorheen ende noch daghelycx van man, vader, moeder, wyf, kint, huys, hof, landt, sandt berooven, verdryven ende verjaghen; die gloyende brandt der gheenre, die ghy aen palen ende staken vermoort, versmoort, verworget ende verbrandt; die aerde, daer in ghy die armen onnosele menschen levendich begravet ende verstickt; die wateren, daer ghy dat onschuldich bloet (als of sy niet meer als honden ende catten waren) verdrenckt; — alle dese elementen, segge ick, ende mordadighe feyten, die ghy oeffent ende ghebruyct, konnen ghetuygenisse gheven hoe trouwelijk, hoe nerstich, hoe vlytich dat ghy Ma Dame (Margaretha van Parma) ende hare mordadige hulpers gedient hebt...

Ofte siet ghy niet, oft wilt ghy niet sien, dat door uwen onchristelycken, onbillijcken, ongodlycken dienst (die ghy weten van Ma Dame ende dandere tirannen voor den vuylen, leelycken, stinckenden, afgodischen papen aengegrepen te zyn) dat arme, onschuldighe volck sommige van hare haven ende ghoederen, neringhe, landt ende sandt oft door den brant, oft door rooven ende stelen, of door schinnen ende schaewen, stroopen ende villen, oft door plonderen ende ander gewalt ende moetwille, verheerct, verslepet ende beroovet wort? Dat ghij sommige van haer lieve ende genoechlycke

vaderlant heruut drijven ende verjagen? Dat ghi sommighe door vier, door sweert, door hongher, door dorst, door hètte, door colde ende andere verschrikkelycke middelen, aen raderen ende galgen jammerlijcken erwurghen ende vermoorden? Siet ghy niet, dat ghy sommighe eerlycke ende eerbare mansvrouwen ontuchtich ende onbescaemt handelen ende tracteren, die eerlycke ende vrome jonghe dochters ende jonckvrouwen vercrachten ende schenden? Dat ghy sommighe lieve kinderen van huer lieve vader ende moeder duer u tirannie, die ghy bedrijft, berooven ende afscheuren? Dat ghy by avont die eerlycke jonghe maechden van XIIII, XV, XVI jaren vande straete nemen (ghelijck te s'Hertogenbossche is geschiet) ende in heimelycke plaetsen wechvoert, daer ghy oneerlyck met haer leeft, dat die ouders niet eens en weten waer haer arme kinderen gebleven zijn? Dat ghy sommighe ommundighe kinderen, wanneer als u furie sulcx vermach, aen hout ende steen, in vier, in water werpen, verslaen, verslepen ende vermoorden? Dat ghy sommighe of haere ambachten ende consten te exerceren, oft hun land te bouwen, oft haren coophandel te drijven, of anderen haren handel (daer met sy den nootdrufdt voor wijf ende kind souden moghen winnen) te ghebruycken, verbieden ende behinderen? Siet ghij niet, dat door u tirannie vast alomme int werck ghestelt wort, dat inde gansche Nederlanden die tenten ende hutten, die winckelen ende wercksteden ende alle kunsten verlaeten worden, ende sommighe daerdoor in mistroost gheraeden, sommighe tot roeven ende steelen hun begeven? Siet ghy niet, ghy Heeren ende krychsknechten, dat doer u wapenen, die ghy ten dienste vanden moordadigen tyrannen hebt aenghenomen, die alderhoochste ende jammerlicxste elende aenrichten, die erschrickelycken is te noemen? Dat menighe verlaten weeskens van haer lieve ouders troost, beschuttinghe ende bescherminghe verlaeten worden? Dat menighe arme onmundighe kinderen versuymt, ende menighe eerlycke vrouwen ende jonckvrouwen geschendet worden? Dat ghy daer toe helpt, dat die arme menschen,

verdachvaert zynde, comen tot haer verantwoorden, by nachte van haer bedde gehaelt ende aen malcanderen ghebonden ende in ghevanckenisse gheleyt worden, niet anders oft sie calveren oft honden waren? Dat menighe bedelaers van edele ende onedele, eerlijcke ende vrome luyden in steden ende landen, duer die beroovinge ende confiscatie haerder goederen, ghemaect worden? Dat ghy met dat onnosele bloet ende sweet der arme menschen (opdat also dat wee ende die vloec des Heeren over u comen) besoltet worden? Siet ghy niet, dat inde plaetse van alle eerbaerheyt, vromicheyt, gerechticheyt, soberheyt, maeticheyt ende andere duechden (die wij doer des Heeren genaede doer die opentlycke predicatie zijns Woorts hadden begonnen te planten) nu niet dan alle onverlaticheyt, sonde, schande, laster, wuestheyt, oncuysheyt, onsuyverheyt, dronckenschap, pracht, hoochmoet ende ten laetsten aller goeder seden ende manieren verwoestinghe ende verstooringhe gesien wort? Dat ten laetsten doer uwe wapenen ende geweer, fortse ende gewalt, dat ghy bedrijft, die heerlycke, schoone, rycke, machtige Nederlanden ganselyc verderven ende ruyneren; ende in des bloedigen draecs des Cardinaels ende zyner papen eeuwighe tirannye, moordadige slavernye, onverdraechlycke servituit ende tot die bloedige Spaense Inquisitie (dat die Geusen gheerne verhindert hadden) ghebracht worden? Ja, (opdat ict wat claerder segge) dat ghij die edele, vruchtbare, lieflijcke, vrije, met allerhande scoone, heerlijcke gaven vercierde Nederlanden, int hoochste verderf brenghen: also dat sy nu gheworden sijn door u een vuyle pompe ende een stinckende haven, daer niemant (die eerlijck, godsalich ende vroom na des Heeren Woort sal willen leven, ende de vryheit syner conscientien genieten) sal dorven blijven, maer die noes al een ander weghen houden, om de boose stinckende ende onverlatige lucht van hangen, wurgen, moorden ende dooden der armen Christenen niet mede deelachtich te worden; dewyle dat de edele Nederlanden, door uwe hulp ende bystant, nu als een duyvels verckens papen cot geworden zijn, daer

alle schalcken ende boeven ende alle laster, sonde ende scande die overhandt ghenomen hebben?

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen ende Krijchsknechten in Nederlandt.* Waerinne dat cortelijck verhaelt wordt, met wat recht sy hen totten dienst van de voorstanders der Papen begeven hebben, om den ghenen diemen Geusen noemt te helpen straffen, dooden, hanghen, wurghen ende moorden... Ghedruckt buyten Doesborgh, met Gratie ende Previlegie des Alderhoochsten, 1568.

Aan het einde : Ghegheven wt w. N. buyten Colen, den eersten Aprilis 1568. Uwer alder, die Christo Jesu met reynder conscientien na zijn Woort ende bevel dienen, ghanschwillighe ende vrindelycke Broeder ende Dienaer, Marbesius Sebastus Pneumenander, Veltpredicker inden heyrlegher des hoochgeboren ende deurluchtigen Heeren ende Hertochs C. I. B. H. E. D. A.

12. — Wreedheid der « Papeknechten ».

(1568.)

Ghy, ghy arme blinde Papeknechten, ghy sijt de ghene die met u wapenen ende gheweer daer toe helpen, dienen ende vorderen, dat de vrome ende oprechte Mardocheus, met allen synen aenhanck, die ware ende oprechte Israheliten, dat is die Christum ende zyn heylich Godlijck Woort in de Nederlanden begheren te belyden, bekennen ende beleven (hoewel dat met het gout veel schuyms loopt, als oock ten tyde vanden kinderen van Israhel geschiede), in de kerckers verstooten, veur de godloose Richthuysen gevuert, veur de moordersche Richterstoelen ghesleypt, van de rasende roode draken-tanden verscheurt, ende van des Antechrists dienaers versmoort worden. Ghy, ghy sijt, die de arme schapen, Mardocheum ende sijnen aenhanck, vanden grijpenden wolf van Ronse (1)

(1) De inquisiteur Titelman, deken van Ronse.

ende andere Bisschaeffen helpt wonden, van den vuylen leelycken, stinckenden papen ende monycken onverlatighen ende lasterlijcken smaet, schande ende spot helpt quellen, totten galeyen stellen, in rivieren ende andere wateren den visschen ende den vogelen des hemels als een onverlaet te voren werpen, in vaten by nachte ende ontijde versmooren, haer lichamen ende leden met onuutsprekelycke pijnen ende tormenten, als een onredelyck dier, helpt ryten ende van een ander splijten, met gloeyenden swevel ende olye helpt specken, ende met vier droopen. Ghy, ghy syt, die de herten der menschen levendig om des name Jesu Christi, (O Nederlant! Nederlant! cont ghy noch niet wacker worden, als andere landen ghedaen hebben, die van haren slaep des twists ende onvreeds, vanden slaep der afgoderien ontslapende, deur sulcken middel tot den vredelijcken ende nuchteren wacht des heyligen Evangeliums ghecomen zyn?), ghy syt, seg ic, die de herten der armer schapen, na Godts ghebeeltenisse gheschapen, levendich om den name Jesu Christi uuten lyve snyden, met basten croonen, haer voeten op gloeyende hekelen baden, met raden ende ghalgen vereeren, in vier totten hemel toe brandende werpen; haer goeden, haer neeringhe, haren naem ende faem, haer alderliefste panden, wijf ende kinderen rooven; ende u eygen soldaten (die bekennen, dat de onse om de ware religie ende niet als dieven ende moordenaers sterven) onder u selfs een paert helpen afsetten, een paert vermoorden ende onthalsen. Ghy, ghy arme dwase Papeknechten, sijt deghene, die also in de Nederlanden handelen; ende noch meynt ghy, ghy arme dwase Papeknechten, dat ghy alsoo handelende, ende soodane grouwelen begaende, ende daervan niet afstaende, des Heeren grammigen thorn (in wyens handen verschrickelijck te vallen is) sult connen ontvlieden?

Cat. Meulman van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen*, enz.

13. — Gewaande toespraak van Philips II en van Alva tot de oproerige Nederlanders.

(1568.)

Op wien verlaet ghy u dan, dat ghy myne religie, die pauselijcke wetten ende ghesetten syt afgevallen? myne heylige Spaensche Inquisitie, die ic deur hulpe van mijnen verbontsgenooten in de ganse Christenheyt geern soude planten, tegenstaen? mijnen heyligen Cardinael, den Rooden Draeck, ghesmaedt? die groote Ma Damme met hare bijtschapen, die ic als patroons van de heylighe Inquisitie gheern ingevuert hadde, nae alle haer versoeck niet onfangen hebt? Verlaet ghy u op den ghebroken rietstock der Ghuesen? Weet ghy niet hoe menich datter in Nederlant gehangen ende omghebracht zijn?

Maer indien ghy seggen wilt : « Wy verlaten ons opten Heere onse God », en is Hy niet de ghene, wyens hoochsten ende altaren, gouden silveren houten steenen metalen yseren coperen santen en santinnen, cyboryen, monstrancien ende sacramentshuysen met olyvaten ende alle costelycke schoon juweelen op sommige plaetsen de vrouwen, op sommige plaetsen een arm volcxken, dat maer kinderen ende gheen volwassen mannen en waren, afghebroken hebben?

En zijn die Ghuesen deghene niet, die in Vlaenderen, Brabant, Hollant, Zeelant, Vrieslant ende elders den gemeynen man de oorsake ende voet ghegheven hebben niet meer denselven God, wyens altaren, cyboryen, monstrancien ende andere wooningen gebroken zijn, te eeren ende aen te bidden?

En hebben niet hier deur de kinderen opte straten geroepen : « God inden hemel sult ghy aenbidden ende hem na zijn Woort, niet na menschen-instellinge (dat sij seyden voer den levenden God eenen grouwel te syne) eeren ende dienen? »

Welaen, so neemt dan nu mijn woorden aen. Ick wil mijn Regente alleen macht geven om in Nederlant etlycke knechten

aen te nemen, om daermede die predicatie te verstooren ende de Geusen te verscheuren. Laet sien, of ghy deur de hulpe van uwen God by malcanderen sult connen blyven ende de Geusen haer verbont sult derren styven.

Ist dan, dat ghy veur dese myne Regente niet en cont bestaen, maer worden, deen veur, dander na, met behendicheyt, met ghiften of gaven of openlycke tyrannie van malcanderen ghetogen ende vernielt; — hoe woudt ghy dan blyven veur sulcken hooftman Rapsake [Alva], die int hooghe rijck van Napels myne Spaense Inquisitie ingevoert, den adel vernielt ende alles na synen wille aenghericht heeft? die in Hoochduytslant met mynen Heer Vader niet alleen die hoochgheboren deurluchtighe ende vermogende heeren ende vorsten beenghet, benaut, verdruct ende etlycke vande machtichste in ghevanckenisse, daer sy lange tyden in gebleven zijn, gebracht; maer oock byna in alle stercke ende geweldige Oostersche ende Duytsche steden, graefschappen ende vorstendommen dat subtijl, cloeck, heerlyc ende wijtberoemt Interim (deur de wijsheyt des heyligen vaders des Paus van Roomen gepractiseert zijnde) inghevoert heeft; hoe woudt ghy dan veur syne groote ende stercke macht, die ic met hem schicken wil, van veel duysent Spaniarts ende Italianen ende andere syne heyrscracht bestaen? Hoe woudt ghy bestaen, als ic die pylen, die ghy arme Ghuesen tot een teecken des verbonts om de Inquisitie tegen te staen onder u eenmael ghedragen hebt, na den raet mijns Cardinaels (eylacen, hoe wel heeft hy gepractiseert te Roomen als aller verraders, roffianers, moorders ende sulcker gesellen moeder, hoe men met verraderye dit verbont soude breken) den eenen veur, den anderen na sal uuttrecken, om also den bondt te breken ende elcken synen weghe te schicken ende die ghemeynte veur, daerna u selfs in de eewige Spaensche servituyt ende slavernie sal bringen?

Als ick dit beghinnen sal te doene, o ghy arme Ghuesen, hoe woudt ghy, seg ick, dan bestaen? Meynt ghy, dat ick sonder den Heere ben opgetogen in dit Nederlant, om datselve te bederven? Ja, der papen ende monyken God, de Paus met al

syne bisschaefen, spreken tot my : « Reyst henen in dat ketterse Nederlant ende bedervet : tis beter gheen lant dan een ketters lant te hebben... » En laet die Ghuesen u niet bedriegen, want sy en connen u lieden niet verlossen; ende en laet die Ghuesen u lieden niet vertroosten opten Heere, dat sy seggen : « Die Heere sal ons verlossen vande Spaensche Inquisitie ende en sal zijn kercke niet verlaten, maer met haer zijn totten eynde des werelts. Hy en sal oock zijn aerme kercke niet gansch gheven tot eenen roof der Spaenscher honden. »

En hoort die Ghuesen niet; want also spreect die groote hooftman Duc Dalbe :

Laet uwe privilegien, vryheden, rechten ende oude costuymen, die u altijt van heeren tot heeren ende oock ten laetsten van den Co. Majesteyt besworen zijn, varen. Laet my die verfoeyen, bespotten ende verwerpen, als oft ghy die niet eens ghehadt oft gheuseert en hadt. Acht niet op tghene u de Coninck gesworen heeft; ghevet in mynen handen, dat ick al doe met mynen Spaenschen Raet ende Inquisiteurs, gelycket my goet dunct. Houdt ghy stil ende en spreect niet een woort veur u privilegien, opdat ghy veur gheen rebellen ghehouden en wordt.

Want alsoo spreect die Coninck : Doet het my te dancke ende goet mijn Spaensce Inquisitie aen. Neemt in uwe steden de bisschapen tot u inquisiteurs. Laet des Paus leere plaetse hebben; die leere Christi met uwe vergaderinge laet varen. Laet die Ghuesen elck den anderen trouloos ende meyneedich worden; laetse van my perdon versoecken ende also die religie Christi versaecken; den Paus, ja den Antechrist, dien ick ende myne veurvaderen ghesworen zijn, dienen, eeren ende sweren. Ontfanct also mynen hooftman Duc Alb.

So sult ghy een yeghelijck van uwen eygenen wijnstock, van u hueren, renten ende landen, van u huysen ende hoven, van u neeringen ende trafyken leven; een yegelyck van uwen vygeboom eten, u huysen bewoonen, gheen ballinck achter lande behoeven te loopen; eere, ghemack, heerlicheyt ende alle wellust behouden; uut u eygen fonteynen drincken; uut u

eygen kelders tappen wijn, spijse ende dranck ende alles die volle hebben; — tot dat ic come ende brenge die Spaeniarts int lant, ende hale weder die Ghuesen ende andere groote meesters in Spanien, in een lant daer coren in is ende most, lant daer broet ende wijngaerden in zijn.

En laet u lieden van die Ghuesen niet becouten, dat sy seggen : « Die Heere sal ons verlossen! ».

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen*, enz.

14. — Bemoediging tot standvastigheid in het protestantsch geloof.

(1568.)

Dat late die Heere verre van ons zijn, dat wy ons Vaders erffenisse (versaecken), die ons doer den bitteren doot, door dat onnoosel bloet, doer de heylighe offerhande Onses Heeren Jesu Christi verworven is, die wy doer het geloove in hem deelachtich worden door cracht des Heyligen Gheests, die het gheloove in ons wercket, van wyen wy oock gedreven worden als kinderen Gods; want wy en hebben gheen knechtelijcken gheest ontfanghen, dat wy ons wederom moesten fruchten, maer wy hebben eenen kintlicken gheest ontfangen, doer welcke wy roepen : « Abba, lieve Vader! » Die selve gheest gheeft onsen geest ghetuygenisse, dat wy Gods kinderen zijn. Sijn wy dan kinderen, so zijn wy oock erfgenamen, te weten Gods erfghenamen ende medeerfghenamen Christi.

Ende dese onse erffenisse, o heer Coninck (Philips II), souden wy geven in uwen handen, om daervoor van u stinckende papen te ontfangen haer selfs met looghenen vercierde vaghevier? haer *Requien eternam?* haer *Benedicite Dominus?* haer *Absolvo?* haer *Libera me, Domine?* haer quispelen ende stoolen? haer sielmissen ende sielvesperen? haer bevaerden ende aflaten? ende haren duymsoudt, daermede die conscientien der armer menschen nimmermeer connen

ghestillet of smaeck of cracht ghegheven worden, dan alleen nut daertoe zijn om uutgheworpen ende met voeten ghetreden te worden?

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen*, enz.

15. — Oproep tot Nederland.

(1568.)

O Nederlant, Nederlant! cont ghy noch niet wacker worden als andere landen ghedaen hebben, die van haren slaep des twists ende onvreeds, vanden slaep der afgoderien ontslapen, deur sulcken middel tot den vredelycken ende nuchteren wacht des heyligen Evangeliums ghecomen zijn?...

Ghy siet, o Nederlant, Nederlant! hoe dat die Heere nu tot een rechtveerdige straffe u overgesonden heeft Duc Alb, omdat ghy die Evangelische predikers ende toehoorders eertijts seer veracht, versmaedt ende ghecalfsteert hebt. Soo ghy die vrolycke stemmen des H. Evangeliums ghehoort ende die leere Christi, die daer opentlycken vercondicht is, aengenomen hadt, so en soude u dese Duc Albs tyrannie so swaer niet overghecomen hebben; want, dewyle Christus is ende ghenoemt wordt een vredevorst, so is ooc zijn rijck een vredenrijck, die den synen synen vrede geeft, synen vreden laet.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen*, enz.

16. — Wraakroepende ondankbaarheid der « Papenknechten » jegens het vaderland.

(1568.)

Hebben dan, o ghy Heeren Capiteynen ende Crychsknechten, dese Heydenen (ende veel meer andere, die ick hier alle niet en can verhalen om die cortheyt des tyts), die verre van de kennisse Gods ende zyns lieven soons Christi Jesu gheweest

zijn, dit connen verstaen uut de wet der naturen, dat sy haer lieve vaderlant niet anders dan haer eygen vader ende moeder hebben gheeert, ende veurghestaen; ja, dat sy altijt haer leven ende private welvaert gheren hebben te rugghe ghestelt, veur dat leven ende welvaert des ghemeynen vaderlants, als ghy uut de veurgaende exempelen ghenoechsaem sien cont; sult ghy dan, o ghy arme Papeknechten in Nederlant, die u gheen Heydenen, Turcken, of Joden, maer Christenen beroemt te sijne, die met ons die twelf artykelen des heyligen christelijcken gheloofs belijdet ende bekennet, die in eenen God den Vader, den Sone ende den Heylighen Gheest gedoopt sijt, die met eenen christelycken name met ons ghenoemt wordt, die u een Sacrament met ons te hebben hooch beroemt; sult ghy dan, seg ick, o ghy Heeren, Capiteynen ende Crijchsknechten, soodanighe onbescheydenheyt, moetwille, ghewelt, dooden ende moorden, rooven ende stelen uus eyghen vaderlants gebruycken (daer oock de Heydenen niet af geweten en hebben), dat ghy, die in de Nederlanden gheboren syt, u eyghen vaderlant, dat ghy oock na den regel ende wet der naturen (dyen ghy altijt by u draecht, dyen ghy niet en cont verloochenen of verzaken, dyen ghy oock niet en cont pretenderen niet te weten of niet te verstaen) als uwen eyghen vader ende moeder alle eere, beschuttinghe ende beschermínghe schuldich sijt, daervan ghy alle uwe heerlycke ende costelycke ghaven, die ghy hebt ende bedencken meucht, ontfangen hebt; sult ghy dan, seg ick noch eens, soo onbescheyden zyn, dat ghy u lieve Vaderlant sult branden, verherren, vernielen ende ruyneren?

Wat hebt ghy doch ontfangen, dat ghy niet schuldich en sijt uwen lieven vader ende moeder, ende uwen lieven vaderlande? Wie heeft u leeren spreken? Wie heeft u opgebracht? Wie heeft u van alle elende ende jammer, als ghy machteloos ende crachteloos waert, beschermt? Wie heeft u, als ghy honger ende dorst gehadt hebt, gespyst ende gedrenct? Wie heeft u, als ghy naect ende bloot waert, becleedt? Wie heeft ghemaect, dat ghy in uwe vuylicheyt ende onverlaet ende andere catty-

vicheyt niet verghaen en sijt? Wie heeft u (ten minsten vele van u) met grooten oncost ter scholen gehouden? Wie heeft uwer eenighe hantwerck ende consten geleert? Wie heeft u uut haer herte ende borst melck, spyze ende dranck gegheven? Wie heeft ontallyke smerte ende droeffenisse, commer ende elende met u, eer ghy geboren, als ghy geboren, ende nadat ghy geboren sijt, gehadt? Wie heeft zyn bloedighe sweet ende aerbeyt dach ende nacht, opdat ghy hebben soudt waeraf te leven, uutgestort? Dese alle ende meer andere heerlycke gaven, die ghy ontfangen hebt, als dat ghy schoonheyt, heerlicheyt, ryckdom, wysheyt, wetenschap, ja dat leven selfs ontfangen hebt, wyen wilt ghy dat wyten enden dancken dan, naest Godt, uwen lieven vader ende moeder?

Maer dese, hoe souden sy u hiertoe geholpen, hiertoe gebracht, hiertoe bewaert, gheneert, onderhouden, beschut ende beschermt hebben, soo sy berooft hadden geweest van de weldaden uws lieven Vaderlants? Hebben niet hier toe geholpen die schoone rivieren? die clare fonteynen? die bruisende zee? die vloeyende meren? die vruchtbare ackers? die nerighe steden? die groene weyden? die lustighe bogaerden? die noodige wooningen? die schoone schepen? die welghedreven ploegen? die costelycke wijngaerden? die vette beesten? die vreedsame ende florerende ambachten? die lieflycke byeenwooninghe der nabueren? den rycken ende in rechtverdicheyt ghedreven coophandel? die vorderinghe van de justitie? die straffe der boosen? die beschermighe der onnooselen? die profijtelijcke, costelycke, heerlycke Privilegien, u ende uwen veurouders met groot perijckel lijfs ende goets van Keysers, Coningen ende andere uwe natuerlycke Heeren ende Vorsten vergunt? Hebben niet, seg ick, hiertoe geholpen ende gedient uwen lieven vader ende moeder (om u sodanighe weldaden, als wy boven terstont aengheroert hebben, te bewysen) die vruchten, costelycheyt, profyten ende privilegien uws lieven Vaderlants? Hadden oock uwe lieve ouders u soodanige weldaden (als ghy tot deser tijt toe gheniet ende ontfanghen hebt) connen bewysen, so sy niet te hulpe gehadt en hadden de weldaden uws lieven Vaderlants?

Bekent ghy dan, lieve Capiteynen en Crychsknechten, u sodanige weldaden deur uwen lieven vader ende moeder, ende deur uwe lieve Vaderlant geschiet te syne; hoe cont ghy dan om uwen valschen, onrechten, onchristelycken, ongoddelyckeu, tyrannischen eet, dyen ghy gedaen hebt, in de borsten, die ghy gesogen hebt, steken? dat herte, daer ghy onder gherust hebt, deurwonden? de handen, die u gheneret ende ghedragen hebben, afhouwen? dat lichaem, dat u bewaert heeft, deursteken? de huysen, daer ghy in gheboren, ghewoont ende in opghetoghen syt, tot asschen verbranden? dat lant, dat u voetsel gegeven heeft, verwoesten? die zeevaert, daer ghy van geleeft hebt, behinderen? alle neringhe, coophandel ende traffijcken verstooren? die privilegien uws lieven Vaderlants helpen vernielen? ende in somma hoe cont ghy de arme menschen, vrinden, nabueren, bloetvrinden, vader ende moeder, suster ende broeder (die deur u hulpe ende bystant, deur uwe wapenen ende gheweir in ballingschap, banden ende ghevanckenisse, tot vier, sweert, raden ende ghalgen gesleypt worden), ende alle de ghene, die de Antichristische Pauselycke wetten ende gheboden niet en willen nacomen, helpen hangen, worgen, moorden ende dooden, om alleene die oorsake, dat sy na des Heeren H. Woort begheiren te leven ende te sterven?

Hoe cont ghy doch de arme menschen hangen, worgen, moorden ende dooden, om Christi en zijns H. Woorts wille, die een conditie met u hebben, daermede sy in dese werelt ghecomen zyn? die van eenen bloede met u geboren zijn? die onder een bescherminge Godts zyn? die deur eenen heylighen bloede Christi verlost zijn? die een hope ende verwachtinghe des ewigen hemelrycx hebben?

Hoe cont ghy doch by dese rasernie blijven, dat ghy vernielers wilt zyn uws lieven Vaderlants? dat ghy dootslagers wilt zijn uws eygen menschelycken natuers, alsof ghy beesten waert? dat ghy der moorderijen ende schelmeryen gheen eynde en wilt maken? dat ghy uwe neuse, mont ende ooren met dat onnoosel menschen bloet, hoe langer hoe meer, wilt vervullen? dat ghy met de sweerden uut de doode lichamen

ghetogen, u plaisir ende wellust wilt dryven? dat ghy snel syt dat onschuldich bloet te verghieten? dat ghy u handen int bloet uws lieven Vaderlants wilt wasschen? dat ghy dat bitter, suer ende bloedig sweet ende aerbeit der armer ouderen in haren kinderen met eenen steeck oft slach verslindt? dat ghy soo menighe troostloosen vâder ende moeder, suster ende broeder, weduwe ende weeskens maect? dat ghy uut den roof der armen menschen goeden leeft als die moordenaers? dat ghy behagen hebt in den doot ende bloet der onnooselen als die diefhenckers? dat ghy die onnoosele menschen ende u eygen Vaderlant verderft ende verradet, als Judas Christum dede? dat ghy de waerheyt ende dat H. Woert des Heeren en de lidmaten Christi (soo veel in u is) vangt, spant, bindt ende doodt, als die Papeknechten Christum deden?

Cat. Meulman-van der Wülp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen*, enz.

17. — Straffen na den dood, die de wreede soldaten zullen treffen.

(1568.)

Soo hebt ghy dan nu, lieve Capiteynen ende Crijchsknechten, in dese vermaninghe cortelyck gehoort dry stucken, daer wy duslange van gehandelt hebben.

Het eerste, dat wy u tot uwer aller waerschouwinge veur ooghen gestelt hebben die grouwèlen, daer ghy inne staet ende begaet in desen uwen Papencrijch; wat ellende, jammer, ancxt, noot, verwoestinghe, verherringhe, vernielinge ende ruyne ghy in de Nederlanden met uwen Papendienst aenricht; hoedanigen weeclagen der armen bedructen ende bedroëfden herten ghy over uwen hals ladet, der ghener die deur uwe wapenen of tot bedelaers ghemaect, of in ballincschap verjaecht, of van haer lieve ouders ende andere vrinden, aen raden, staken, ghalghen, palen gebonden ende vermoort zijnde, berooft, of van haer haven ende goeden, lant, sant, huys, hof, neringhe ende al wat sy hebben, verdreven werden; hoedanige straffe ende eeuwigen thoorn des Heeren ghy over

uwen hals ladet, alsoo handelende ende voortvarende in desen uwen Papencrijg, ghelyck ghij beghonnen hebt.

Denct dan, lieve Capiteynen ende Crychsknechten, ghelyck ghy hier vermaent syt, waertoe ghy geschapen sijt, ende hoe corten eynde u leven hier nemen sàl, ende dat ghy na dit cort oogenblijckelyk leven, of deewige doot ende deewige helsche pyne, of deeuwige vreucht ende blijschap hebt te verwachten. Daerom soo denct, dattet met de doot so cleynen dinck niet en is als ghy meynt; maer gedenct ende gelooft vrij, dat de tijtlijcke doot is sulcken strijt ende camp, in welcken stryt alle menschen moeten triumpheren ende die victorie behouden, ende alsoo in dat eewige leven hen deurdringen; of, so sy onderliggen ende in desen strijt overwonnen worden, hebben sy anders niet te verwachten dan in den eewigen doot te versincken, ende met eewighe helsche pijn aen lijf ende siel eewich gheplaecht ende ghemartert te worden. Want, o mensch! mensch! nemet doch ter herten, ter wijlen u die deure der genaden open staet, ende bedenct doch eenmael, dat hier gheen middel en is, dan ghy sult na dit cort, ooghenblyckelick leven of in de eewige salicheyt, vrede ende vreugde met God ende alle dat lieve hemelsche heyr leven, of ghy sult in de eewige verdoemenisse moeten inghaen.

Die in de eewighe salicheyt sullen inghaen, ende alsoo in desen swaren stryt des doots die victorie zullen behouden, dat zyn de ghene, die veur haren tijtlicken doot in haren herten voelen dat eewige leven ontsteken ende begonnen te zijn; dat is, die deur den Heyligen Gheest na den evenbeelde Godts wedergeboren zijn, die de gherechtigheyt Christi (die haer uut ghenade geschoncken ende toegerekent wort) met oprechten geloove aennemen, ende Christo also ingelijft worden; ende Christe also ingelijft zijnde, beghinnen God recht te kennen, verheugen ende vervreuchden haer in hem, richten ende schicken ooc haer leven tot sijnen dienst na zijn Woort, uut kintlijcke liefde ende vreese, ende bekeeren haer tot God haren lieven Vader; ende vercrijgen alsoo hier in dit leven zyn genade. Dat zijn de ghene, die deur den doot int leven ghaen ende in den doot triumpheren.

Maer, eylacen, die in den swaren strydt des doots sullen onderligghen, ende alsoo versincken sullen in dat eewige helsche vier (wyens worm oock nymmermeer en sterft, ende haer vier niet uutgebluscht en wordt), dat zyn de ghene, die hier van haren boosen leven niet af en staen, Gods ghenade deur tgheloove niet en vercryghen, ende alsoo dat eewighe leven in haren herten niet en beghint (als ic terstond seyde), maer die de hant des Heeren, als sy van hier scheyden, grijpt in haer vleeschelijke sekerheyt, in haer rooven ende stelen, in haer vloecken ende lasteren, in haer dooden ende moorden, in haer verloochenen ende versaken, in haer droncken drincken, spelen ende dobbelen, in haer ongeloove ende afwijken van Gode ende sijnen Woorde, in haer hoererye ende oncuysheyt, in haer tyrannye ende verraderye ende in andere wercken des vleeschs ende onboetveerdicheyt. Dit zyn, seg ick, de ghene, die in den swaren stryt des doots sullen onderliggen, ende in der hellen sullen versincken. Gelyck de Schrift seyt : « Wie niet en gelooft, die is alreede veroordeelt. » Ende wederom : « Den menschen is eenmael gheset te sterven, ende daer na dat oordeel. » Ende wederom : « Alsoo spreeckt de Heere : Dewijle dat sy gheweydet zijn, dat sy sadt geworden zijn ende ghenoech hebben, soo verheft hem haer herte; daerom vergeten zij mynder. Daerom wil ick teghen hun worden ghelyck eenen leeuwe, ende ghelyck eenen lupaert opten weghe wil ick op hun loeren. Ick wil hun ontmoeten gelijck eenen beyre, dyen sine jonghen ghenomen zyn, ende wil haer vestockt herte verscheuren, ende wilse aldaer als een leeuwe verslinden. » Ende wederom : « Tot den godloosen spreect God : Wat vercondicht ghij myn rechten, ende neemt myn verbont in uwen mont, soo ghy doch die castijdinghe haedt ende werpt myn woorden achter u ? Wanneer ghy eenen dief siet, soo loopt ghij met hem ende hebt ghemeynschap met den overspeelders. Uwen mont laet ghy dat boose spreken ende uwe tonghe drijft valsicheyt. Ghy sit ende spreect teghen uwen broeder; den sone uwer moeder blameert ghij. Dat doet ghy, ende ick swyghe; so meynt ghy, ick sal zijn ghelijck ghy.

Maer ick wil u straffen, ende wilt u onder ooghen setten. Merct doch, dat ghij, die Godts verghetet, dat ick u niet teenemael wech en rucke, ende daer en sy gheen verlosser. »

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen,* enz.

18. — Gebed tot den Heer, dat hij de Nederlanden van de Spaansche dwingelandij verlosse.

(1568.)

Ende nu, o onse Godt, hoort dat ghebet uwer armer knechten ende onse smeecken, ende siet ghenadich aen uwe heylichdom, dat verstoort is om uwentwille. Neycht uwe ooren, o Godt, ende hoort. Doet uwe oogen op, hoe dat wij in de Nederlanden deur de Spaensche moordadige tyrannie verdestrueert zyn, ende uwe H. Kercke, die na uwen name ghenoemt is.

Wy liggen veur u, o Heer, met ons gebet, niet op onse gerechticheyt, maer op uwe groote bermherticheyt.

Och Heere, hoort, och Heere, weest genadich, och Heere, aenmerct, ende en vertrect niet om uws selfs wille; o onse lieve vader, o onse goedertieren vader, o bermhertige vader. Wij zyn ymmers u volck. na uwen naem ghenoemt.

Wy bekennen onse groote schult ende misdaden, ende dat onse sonden meerder zijn dan dat sand in de zee. Wij zijn in de Spaensche moordadige ysere banden, ende in haer slavernie ende servituyt gheslagen, ende en hebben geen rust. Daerom dat wij uwen thoorne verwect ende groot quaet veur u gedaen hebben, daer mede dat wy u heylich godlyck Woort versmaedt ende veracht, ende datselve so grouwelijck met voeten ghetreden, afgoderye bedreven, ende veel onschuldichs bloets onder ons verghoten, ende soo veel arghernissen aengericht hebben. Daerom soo buyghen wij nu de knyen onses hertten, ende bidden u, Heere, om ghenade.

Och Heere, wy hebben ghesondicht, ja, ghesondicht hebben wij, ende bekennen onse misdaet. So bidden wij u nu, ende begheiren vierichlyc : verghevet ons, o Heere, verghevet ons. Ende laet ons niet in onse sonden verderven, ende en laet de straffe niet eewelijc over ons blijven, maer wilt doch ons onweerdige helpen, om uwe groote bermhertigheyt.

Bekeertse, o Heere, die deur onwetentheyt sondigen ; gheeftse met ons uwen lieven sone Christum ende zijn Woort te verstaen allen, die ons vervolghen. Maer, o Heere, die moetwillich teghen u ende uwe arme Kercke pochen, trootzen ende strijden, die stortet ende vernielet, ghelijck ghy tot allen tyden den moetwilligen tyrannen ghedaen hebt, opdat de gansche werelt bekenne, dat ghy onse Godt ende Vader sijt, ende dat ghy ons gheen weeskens ghelaten en hebt. Als eenen swaren laststeen wiltse verpletten, dat wy onze vreuchde daeraen sien, ende dat om uws heyligen naems wille. Met uwen ijzeren scepter wiltse om stucken slaen, ende als potten wiltse tot stucken smijten, opdat andere Heeren, Coningen ende Vorsten, sulcx siende, haer laten onderwijsen, ende de Rechters op eerden haer laten tuchtigen ; dat sy u, o Heere, dienen met vreesen, ende verblyden haer met beven : dat sy Christum uwen lieven sone cussen, dat is, met een waer gheloove aannemen ende dienen, opdat gij over haer tyrannie niet thoornich en wordet, ende haer ganschelyck verdruct.

Laet den Spaenschen tyran drincken met alle syne Papekuechten (die alle vermaninghe verachten, ende hun tot u niet en willen bekeeren), dat sy droncken worden, uutspouwen ende nedervallen, dat sy niet opstaen en mogen van den sweerde, dat ghy over hun seyn len wilt. Ende so sy, o Vader, den beker niet drincken en willen, so dwingtse, dat sy dyen drincken sullen. Want ist, dat ghy uwe arme Kercke also in de verdructe Nederlanden, die na uwen name ghenoemt is, so gheplaecht hebt, sullen die tyrannen dan onghestraft blyven? O Heere, en laetse niet ongestraft blyven, opdat uwe arme Nederlanden van haer grousame tyrannye mogen verlost ende gevrijdt worden. Brullet als eenen leeuwe, uwen donder laet hooren uut uwe heylighe wooninghe.

Singt een liet in Nederlant, wyens geluyt clinge tot den eynde des werelts, opdat de gansche werelt bekenne, dat ghy onze Godt ende Vader sijt, ende u loven ende prysen, dat ghy de grouwelycke tyrannen den sweerde overgegeven hebt. Soo willen wy u altijt loven alle ons leven lanck. Want u lovet alle dat hemelsche heyr, ende u sal men prysen altijt ende eewelyck.

Amen. Amen. Dat is : het sy waer, alsoo moetet geschieden.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 187 : *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen,* enz.

19. — Geweld- en schanddaden gepleegd onder het schrikbewind van Alva.

(1573.)

... Ende, so het moghelic ware uwe Majesteyt voor ooghen te stellen, die onredelicheden, gewelden ende ongehoorde wreetheden, die alhier van den beginne zijns regiments ommegegaen zijn int plonderen, rooven ende ruyten, verjagen ende verwoesten, int vangen ende spannen, int bannen, verdrijven ende goederen confisquieren, ja int bernen ende blaken, hangen, kappen, hacken, raybraken ende met afgrijselicke ende noyt gehoorde tormenten pijnigen ende vermoorden die ondersaten uwer Majesteyt, so wel edelen als onedelen, armen als rijcken, jonck als out, weduwen ende weesen, mannen, vrouwen ende jonge maechden, van wat staet, qualiteyt ofte condicie sy oock mochten wesen ; wij en twijffelen niet eens, of uwe Majesteit soude eenen schrick ende gruwel hebben van sulcks te hooren vermanen ; ja, sy soude haer laten verdrieten, dat onder haren name alsulcke onmenschelike wreetheden (als noyt Phalaris, noch Nero, noch eenighe Pharao, Herodes oft ander heydensche tyran heeft connen bedencken) worden ghepleecht tegen uwe getrouwe ondersaten, die met hare goet ende bloet, voor alle die werelt, hebben uwe Majesteyt die croon op het hoofd helpen houden tegen hare vyanden.

Sy soude oock haer hebben laten erbarmen over so menighe arme onnoosele kinderkens van hare vaderlicke erve in vremde landen verdreven, so menige arme bedructe weduwen en weesen, ende het jammerlick geschrey des gantschen landts, die onder den last van eenen so grousamen tyranne moeste gantschelicken bezwijcken ende tondergaen.

Want daer en was niemant, die syne goederen voor hare gierichеyt, zijn vrouwen ende dochteren voor hare oncuysheyt, zijn leven voor hare bloetdorsticheit conde bevrijden ofte verschoonen. Daer en was noch edeldom noch rijckdom noch vromicheyt noch eenighe voorgaende diensten noch yet ter werelt, dat yemandt conde ghehelpen, soverre als hy eenmaels in haren handt geraeckt was.

Hoe menige eerbare vrouwen ende jonge dochteren hebben sy met cracht ende ghewelt tot schande ghebracht ende deselve, de een vooren, dander na, ja, sommige tot den dood toe seer oneerlick ende onmanierlick misbruyckt. Hoe menichmael hebben sy de mans by haer vrouwen, ende de vaders by hare dochteren gedwongen te blijven, om met hare oogen aan te schouwen ende betuyghen, ja, dienaers ende helpers te wesen van hare gruwelicke ende schendelijcke oncuysheyt, die sy met alsulcke ontuchtighe ende vuyle beestelijcke manieren gepleecht ende ghedreven hebben, dat wy het souden schroomen schier te denken, geswygen met eeren uutspreken inde teghenwoordicheyt van uwe Majesteyt.

Hoe menichmael ist ghebuert, als een man zijn huysvrou ofte dochter van hare vercrachtinge wilde bevrijden, dat sy alle te samen als verwoede honden uutgeloopen zijn, roepende : *Spaengien! Spaengien!* ende hebben daerop een deel borgeren jammerlicken vermoort. Hoe menige swanger vrouwen hebben sy de buycken opengheschuert ende de vruchten in haer lijven vermoort, ja, hebben eenige mans heel levende gevilt ende de huyt over hare trommelen ghespannen, ende ander met cleenen viere verbrant, met gloeyende tangen ter doot toe genepen, ende met andere

onuutsprekelicke ende ongehoorde tormenten, al levende, hondert dooden, de een nae den anderen, doen sterven.

Hoe veele vrouwen heeft hy van haere mans verjaecht ende kinderen van hare ouders. Ja, maer wat isser onder den hemel soo eerlick ende soo heylich, dwelcke hy niet en heeft geschent ende als met voeten vertreden?

Voorwaer onder alle natien is altijds de begravenisse der doode lichamen in sulcker eeren gehouden geweest, dat oock de allergrofste ende allerwreetste volcken vander werelt die selven niet en hebben willen verachten noch vercorten. Maer desen tyrant, als God ende der menschelicke natuere te trotz ende spijte, heeft menige lichamen, naer dat se ettelicke dagen onder de aerde gerust waren, uut den grave doen trekken ende onder de galge geslepet, voorwendende, dat de eene waren sonder biechte gestorven, dander en hadden het Sacrament voor haren doot niet ontfanghen; maer, inder waerheyt, was het alleene ter oorsaken, opdat de nageblevene goederen mochten geconfisqueert blijven.

Maer wat isser onder den menschen eerlicker ende heyligher dan den houwelicken staet, het recht ende eenich fondament van alle borgerlicke ghemeynschap, den oorspronck van alle liefde, den bandt van alle vrede ende den rechten graet van alle eerbaerheyt, die onder den menschen gepleecht wordt? Ende noch en heeft dit by desen tyrant niet connen gelden, of hy en heeft die vrouwen van haren mans ende die mans van haren vrouwen, de welcke opentlick in een gantsche gemeynte voor God en synen engelen te samen gegeven waren ende met den heyligen bandt des huwelicks by eenander ghebonden, teghen het gebot ende instellinghe Godes ende teghen rechten ghescheyden, onder de verblomde voorwendinge, datse van ketters waren tsamen ghegheven; maer inder waerheydt nergens anders om, dan opdat hy die rijcke ofte schoone vrouwen sijnen soldaten ende trawanten tot eenen roof mochte besteden.

In summa, hy heeft alle de liefde ende eerbiedinge, die deen

mensche den anderen schuldig is, te nieten ghedaen ende opentlick gebroken, vermoordende ende ommebringhende die vrouwen, die haren mans, ende die kinderen, die haeren ouders in haren uutersten noot met eenen penninck te hulpe waren gecomen, ja, diese selfs met eenen brief ghetroostet hadden.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 243 : *Sendbrief in forme van Supplicatie aen die Con. Maj. van Spangien* : Van wegen des Princen van Orangien, der Staten van Hollandt ende Zeelandt, mitsgaders alle andere syne ghetrouwe ondersaten van dese Nederlanden, die haer van des Hertoghen van Alba ende der Spaengiaerden tyrannie ende ghewelt teghen alle recht verdruckt ende vervolghet vinden. Aenwijsende den rechten Orspronck van alle teghenwoordighe beroerten in dese landen, om daerinne by syne C. Majesteyt voorsien te moghen werden. Ghedruckt in . . . Dordrecht . . . 1573.

20. — Oproep tot eendracht tegen Spanje door de (protestantsche) Staten van Holland gericht tot de Algemeene (katholieke) Staten.

(1573.)

Hooghe, edele, eerweerdighe, eersame, wijse ende voorsienighe goede heeren, vrienden ende medebroeders, etc.

Also wy vernomen hebben, dat den Hertoch van Alba, die Generale Staten nu wederomme laet vergaderen, om aen de selve bystant ende hulpe van gelt ende andere noodsakelickheden, tot volvoeringe deses tegenwoordighen crijghs, te versoecken ; soo en connen wy niet nalaten, van weghen des schuldighen plichs, daermede wy aen onsen ghemeynen Vaderlande verbonden zijn, U. L. als onse medebroeders desen onsen brief te schrijven. Voor gewis ende ongetwijfelt achtende, dat U. L. noch lief ende aengenaem wesen sal onse advijs ende trouwen raet te hooren in het ghene, daer wy,

door die ervarentheyt der saken, die ons dagelicx voorvallen, eenichsins onderricht zijn.

Want, al ist sake, dat wy door die boosheyt des tijds ende insonderheyt door den bitteren haet, misgonsticheyt ende quaetwillicheyt eeniger vremden, van elckanderen voor desen tijt afghesondert zijn, ende door haer archeyt ende schalcke praktijken, in crijgen ende oorloge, teghens onsen wille ende danck, gheraect; des niet te min verhopen wy op U. L. discretie ende op de natuerlicke ghenegentheyt des Vaderlants, die ons allen van moeders lijve aengeboren ende inghewortelt is, dat ghylieden nemmermeer en sult connen vergheten die goet willige ende vriendelicke trouhertigheyt, die wy deen den anderen hier voortijts altijd hebben toeghedragen, ende noch toedraghen, voor Godt ende voor alle menschen schuldich, ende van onsentwegen noch bereyt ende veerdich zijn. Sullet derhalven oock, van uwentweghen datselve vermoeden van ons hebbende, onse trouwe vermaninghe sonder eenighe partijdeschap opnemen ende, in de weechschale der waerheyt over wegende, bedencken, ghelijck als die waerheyt is, dat wy geenen crijch en voeren deen tegens den anderen; want wy elckanderen noyt int cleyne noch int groote misdaen en hebben; maer allen onsen twiste ende crijch is, alleen ende enckelick, teghen die regieringe van de vremde natie, welcke wy al te samen hier voortijts uut dese landen hebben geweert, ende elckanderen belooft ende altijts verstaen hebben te weeren als te seer schadelick ende de uuterste verderffenisse van den staet der gemeene Nederlanden wesende, daeraen syne Ma. so grootelicx gelegen is. Nu ist also, dat sy met vele valsche ende verbloemde aengeven, misbruyckende tot haer voornemen den namen der C. M. ende der Religie, die sy veynsen voor te willen staen, hebben U. L. tegens ons so verre gebracht, dat sy uwe goederen, u gelt, ja uwe lijf ende leven genoech gebruycken tot onser vernielinge ende verdervinghe, omme haer selven daerdoor meesters te maken, niet alleen over ons, maer oock over u lieden ende alle uwe nacomelingen in alle eewicheyt.

Men leest in de Roomsche historien, dat, doen het volck binnen der stadt van Romen door eenen swaren twiste verdeylt was, ende den adel teghen het ghemeyne volck also ghespannen, dat de eene partije buyten der stadt op eenen berg ghewecken was, ende wilden liever den gemeynen vyant laten invallen, dan dat sy met malcanderen eenige gemeensaemheyt souden voortaen meer hebben willen houden; so isser eenen genaemt Menenius Aggrippa, die hen een alsulcken exempel ofte gelijckenisse voorhiel :

Als dat hier voortijden geschiet was, dat die ledenen des menschelicken lichaems in eenen misverstant ende swaren twiste teghens malcanderen geraect waren, so dat die handen ende die voeten, mistgaders alle dandere uuterste ledenen, besloten ende gheresolveert waren, den ledighen buyck met swaren arbeyt niet langer te spijsen; waerdoor dat het gheschiede, dat de buyck, geen voetsel meer crijgende, heel verflaut ende verleghen werde, ende daerna het gantsche lichaem verswackt; so dat de handen noch voeten geen werck meer en conden ghedoen, waerdoor sy al te samen van nootsweghen wederomme ghedwongen werden haer onder elcanderen te versoenen, opdat sy, al te samen vereenicht wesende, het gheheele lichaem mochte ghelijck als te vooren ghevoedt worden ende in het leven onderhouden.

Dese ghelyckenisse van het Roomsche volck ghehoort wesende, hebben sy van stonden aen, sonder langer beraet, haer laten gheseggen, ende metten adel versoent wesende, zijn wederomme in de stadt gekeert, ende gelijckerhant die wapenen teghens haren ghemeynen vyant aentreckende, hebben hem niet alleene van hare frontieren verdreven, maer oock hare stadt metter tijd ghebracht tot de grootheyt, macht ende voorspoedicheyt, daerin sy menige hondert jaren boven alle andere steden van der werelt ghefloreert heeft.

Voorwaer, alderliefste medebroeders, hebben dat volck van Romen goede reden ende recht ghehadt, ende ist hen wel ghegaen, dat sy door dit exempel ofte fabel van Menenio Agrippa hier met elckanderen in een sterk verbondt vereenicht

hebben; hoeveel meer redenen hebben wy, dat wij ons nu met elckanderen verbinden ende deen den anderen die hant bieden, om ons algemeyne vyanden ende misgonners met gewelt te wederstaen, deselve oock uut onse landen te verdrijven ende den landen helpen wederbrenghen tot haer oude fleur, voorspoedicheyt ende macht, daer wy van te voren door onse goede eendracht so langhe inne ghestaen hebben.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 242 : *Copie eens Sendtbriefs der Ridderschap, Edelen ende Steden van Hollandt . . . aen . . . die Staten van den Lande van Herwaerts overe.* Hen vermaenende, om eendrachtelick, ten dienste vande Con. Maj., die Landen te helpen brenghen in haren ghewoonlicken voorspoet ende vrijheit *(In d. 12 Sept. 1573).* Ghedruct int Jaer ons Heeren 1573.

21. — Noodlottige gevolgen, die eene langere verdeeldheid tusschen de Noord- en Zuidelijke Gewesten na zich zal slepen.

(1573.)

Want so ghylieden noch voortaen met den Spaanschen tyrant teghens uwe eygene landtsaten ende uwe eygene Vaderlant spannet, ende hem bystant doet met ghelde ende andere gelijcke middelen, voorwaer daer moet noodtsakelick van dese dry poincten, het eene volghen. Oft, dat desen crijch noch eenen tijt lanck also bijve staende tusschen beyden, gelijck als hij tot noch toe over anderhalf jaer tyts gestaen heeft. Ofte, dat Godt ons de overhandt ende volle victorie over onse vyanden gheeft. Ofte eyndelick, dat hy de victorie over ons crijcht.

Nu ist gewis, dat in allen dese dry poincten het verderf ende onderganck des landts nootwendich geleghen is. Want, by also dat die saken noch eenen tijt lanck aldus blijven staende, so moet ghy bedencken, dat hierentusschen, duerende desen grimmighen crijch, die neeringhe ganschelicken vergaet,

die coopvaert stille staet, die hantwercken ophouden, ende daerdeur het gansche landt also verarmt ende verbijstert wort, dat het ontwijfelick geschapen is in eenen swaren hongersnoot en dierte te vallen, waaruut anders niet dan oproerten ende seditien, sware cranckheden ende pestilentien, mits welcken het landt ganschelicken sal verwoest worden, te verwachten staen.

Beneven dat hierentusschen het landt van Hollandt ende Zeelandt ende alle omliggende landen van het crijchsvolck opgeteert ende uit den gronde verdorven werden; waerdoor dat noch Brabant noch Vlaenderen eenich boter noch kaese noch ander gewoonlicke provande noch sout en sal connen becomen; welcke landen, ooc voor haer deel van ruyters ende knechten uutgeteert wesende, in eenen uutersten jammer ende ellende nootsakelick sullen vallen, ende daerenboven sal alderley plonderinge ende beroovinge, ja afbrandinghe van steden, dorpen ende vlecken, syne Coninclijcke Majesteyt toegedaen, gepleghet worden, nademael dat desen inheymschen crijch alsulcks nootsakelick medebrengt.

Ende dat noch het alderarchste is by also, dat geduerende desen crijch die dijcken door storm ende onweder comen in Zeelandt ofte Hollandt in te breken; ofte dat eenighe van de partijen, door desperatie van in haerder vyanden handen niet te comen, deselve doorsteken; so en can men niet anders daeruut verwachten dan, beneven die jammerlicken dood van so menige duysentich duysent menschen ende beesten, een eeuwich ende onverhalick onderganck derselver landen, waeromme dat syne Coninclijcke Majesteyt ende alle syne nacomelinghen in een eeuwighe schade sullen gheraken.

Ten anderen, by also dat ons Godt die overhant ende victorie over onse vyanden geeft, so en can dat evenwel niet gheschieden sonder eenen jammerlicken moort ende vernielinghe van eenen ontalicken hoop der goeder inwoonderen, die den Hertoge van Alba tot synen dienste gebruyct. Want het wel versekert is, dat, so langhe als hy gelt ende volck sal connen

becommen, so en sal hy nemmermeer ophouden alle middelen te soecken, om ons gantsch ende geheel uut te roeyen ende te vernielen; so dat hy nemmermeer en sal werden tondergebracht sonder eenige afgrijselicke groote bloetstortinghe, beneven alle andere inconvenienten, die noch hierentusschen, geduerende den crijch, so wy boven verhaelt hebben, den landen sullen wedervaren.

Maer, by so verre dat hy de overhant over ons crijget, (dwelc God door zyn barmhertigheyt verhoeden wil), so sijt ghy al te samen wel gewis, dat u lieden anders niet te verwachten en staet dan eene eeuwige ende schendige slavernie, overmits hy u lieden al te samen ende alle de steden voor rebel ende wederspannich sal houden, overmits die weygeringe des tienden pennincx, waeruut dat hy hem laet duncken, dat desen laetsten crijch aldermeest gheresen is. Daeromme sal hy ontwijfelicken achten, dat alle diegene, die haer daerinne geweygert hebben, al ist sake dat sy niet opentlick die wapenen teghens hem gevoert en hebben, nochtans syne openbare vyanden ende wederspannige zijn als dieghene, die hem dit spel gheroct hebben; salse daeromme metten sweerde ende metten viere niet anders tracteren dan ons, die hem opentlick wederstant met wapenen gedaen hebben, niet twijfelende of die andere souden wel het selfste hebben ghedaen, so sy den moet ofte die gheleghentheyt oft die macht hadden ghehadt; hoe wel dat wy wel verhopen, dat hij so goeden coop niet hebben en sal, als hy wel meynt; want wy gantschlicken geresolveert zijn, deene stadt voor ende dander naer, ja den lesten man te waghen, eer dat wy in eens alsulcken vremden ende wreeden tyrants handen ons souden willen overgeven, so dat hy nemmermeer daertoe comen en sal sonder het landt in de selve inconvenienten, die wy verhaelt hebben, merckelicken te brenghen.

Waeruut het claerlicke blijct, dat in allen gevalle, by also verre als ghylieden hem noch langer in desen crijch helpt ende met gelde bystaet, indien dat ghy hen niet en verhindert en

opentlick in zijn voornemen wederstaet, so ¦en ¦can ¦onse arme Vaderlant haer uuterste verderf ende verwoestinge ¦geensins ontgaen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 242 : *Copie eens Sendtbriefs der Ridderschap*, enz.

22. — Over de verantwoordelijkheid, die, in den oorlog tegen Spanje, op de Algemeene Staten berust.

(1373.)

Nu vragen wij u lieden, indien dat dat sulcx gheschiede (daervan ons God almachtich verhoeden wil), wie soude anders die schult hebben dan ghylieden alleene, die hem (Alva) tot synen boosen moetwil, ten uuterste verderve van u eyghen Vaderlant, met gheldt, met volck, met schepen, met munitie, met provande so langhe hebt byghestaen ende noch bystaet? Hoe sout ghy dan sulcx hier namaels voor die Coninclijcke Majesteyt oft ymmers voor syne nacommelingen connen verdedighen? Oft meynt ghy, omdat u den Hertoge somwijlen een blanck signet, met des Coninex hant gheteeckent, laet sien, schrijvende daerinne wat hem gelust ende ghelieft, ende seggende, dat het al versch uut Spaengien coemt, dat ghy daermede des Coninex ofte syner nacomelinghen rechtveerdighen toorne ende wrake soudt connen ontgaen? Neen ghy, voorwaer!

Want, al saecht ghy selve des Coninex brieven met zyn eyghen hant gheschreven, ende waert wel versekert, dattet van syne Majesteit ghecommen ware, nochtans, nademael ulieden ghenoech bekent is, dat syne Majesteit van der saken naer de waerheyt geensins berecht en is, ende niet voorder en weet van den teghenwoordighen staet des landts dan voor soo vele als hy van den Hertoghe ende syne toegedane geinformeert wort, so en sout ghy in eeuwicheyt nemmermeer connen verantwoorden, dat ghy alsus des Coninex beste erflanden ende syne ghetrouwe ondersaten so jammerlick latet verloren ende ver-

dorvenfgaen, dewijle ghy, als Staten des landts, behoordet na uwen eedt een opsicht daerop te hebben, ende den Coninck selve, die in uwen handen gesworen heeft het landt te beschermen ende te beschudden ende in alle syne privilegien te handthouden, beter te berichten.

Ofte anders, zijt ghy wel versekert, dat, ofschoon noch syne Coninklicke Majesteyt noch syne nacommelingen alsulcx niet en strafteden, ghy en sult nochtans in eeuwicheyt die alderhoochste straffe des almachtigen Godts ende Coninex aller Coninghen nemmermeer ontgaen; dewijle hy u ghestelt heeft tot beschermers ende beschutters uwes arme Vaderlandts, dwelck nu voortaen roept uwe hulpe aen met grooten geschrey des ganschen volcx. Want ghy zijt int afwesen des Coninex dieghene, die des Coninex plaetse behoort te houden. Ende gheen gouverneur noch stadthouder en mach alsucken crijch niet voeren sonder uwen wille ende consent. Want, soo den Coninck selve ghesworen heeft, gheen oorloghe teghens vremde te voeren sonder uwe verwilliginghe, hoeveel te min soude dan een, die selve vreemdelinck is, ende noch den Coninck noch den lande int minste bestaet, onder tdecksel dat hy hem voor een stadthouder des Coninex uutgeeft, eenen alsulcken schadelicken crijgh mogen voeren teghens die eyghen onderdanen zijnre Majesteyt, om deselve metten viere, metten sweerde ende met honghersnoodt, soo als hij ons met uutgedruckten woorden dreycht, nae synen moetwille te verwoesten ende te verderven.

Cat. Meulman–van der Wulp, nº 242 : *Copie eens Sendtbriefs,* enz.

23. — Eene eeuwige schande zal de straf zijn der Spaanschgezinde Nederlanden.

(1573.)

Ook sullen op u vallen alle die vervloeckinghen ende vermaledijdinghen van onse ende uwe nacomelinghen, die in eeuwicheyt sullen den dach vervloecken, dat den Spaenschen

tyrant hier int lant zijnen eersten voet gesedt heeft, om ons ende haer al te samen in eene so jammerlicke slavernie te brenghen.

Ick late staen de oneere ende schande, die ghylieden dan sult behalen by allen vremden natien, volcken, steden, coninghen, vorsten ende potentaten; als dat ghy die auctoriteyt ende macht, die u Godt ende het lantrecht gegeven heeft, nooit en hebbet dorven teghens eenen Spaenschen tyrant, tot beschermínge ende behoudenisse uwes Vaderlants ende tot verdediginge haerder vryheyt ende privilegien, int werck stellen. Ja, ter contrarien, hebt dieselve misbruyckt om u eyghen volck, twelck ghy behoordet in syne landtrechten, vryheden ende privilegien beschut ende beschermt te hebben, in eene eeuwige slavernie ende ellendige cattivicheyt, die swaerder sal wesen dan eenigen doot, uut enckel slappicheyt van herten ende cleynmoedicheyt te brengen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 242 : *Copie eens Sendtbriefs,* enz.

24 — Hernieuwde bede tot eendracht.

(1573.)

Derhalven, goede heeren ende lieve medebroeders, wilt doch de sake ernstelick overlegghen. Wilt alle cleynmoedicheyt ende wijvissche slappicheyt van u werpen ende eenen mannelicken moet grijpen. Wilt tsamen met ons als met uwen lantlieden, ja, met uwen broeders ende eyghen vleesch ende bloet die hant houden, dat onse verdructe Vaderlandt, eenmael van vreemde tyrannie verlost wesende, na syne oude rechten, hercomen ende privilegien onder die gehoorsaemheyt des Conincx onses allerghenadichsten heere, in eene gewenschede vrede ende eenicheyt ende tot hare oude fleur ende voorspoedicheyt mach ghebracht worden. Daartoe wy niet en twijfelen, Godt

almachtich sal u lieden ende ons allen syne Goddelicke hulpe ende handt reycken, tot vermeerderinghe synes rijcx ende glorie.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 242 : *Copie eens Sendtbriefs,* enz.

25. — De instelling der Inquisitie in Spanje en in de Nederlanden.

(1574.)

De sterckste fortresse des Pauselicken Rijcks heeft, ontrent hondert jaren gheleden, in Spaengien begost ghebout te worden, als de coninck van Castilien Ferdinandus, het coninckrijck van Granaten met gewelt van wapenen verovert hebbende, tegens de overgheblevene Mooren ende Joden de Inquisitie ingestelt heeft. In welcke Inquisicie, van Sixto tot dier tijt paus gheapprobeert zijnde, hebben ten eerste de Dominicaner monicken, ende daerna de bisschoppen ende ander papen seer goet behagen ghehadt, overmidts sy sagen, dat sy door deselve groote meesters, dewelcke alle menschen ontsien souden moeten, lichtelick worden souden, ende also, niet alleen de Mahometanen ende Joden door de Inquisitie vervolghende, maer ook de Christenen door deselve overlastich wesende.

Als de Aragonischen, staende op haren privilegien ende vrijheyt, sich daertegen stelden, hebben die met alle wreetheyt van wapenen onder hare jock ende slavernije doen brenghen. Dit hen gheluckt wesende, en hebben sy niet afgelaten, sy en hebben voort tgeheele Spaengien, een groot deel van Italien, alle de eylanden tusschen Italien ende Spangien ende by Spangien in de groote zee gheleghen, ja ook de nieuwe ghevonden landen (Nieu Indien ghenaemt) onder haer ghewelt ende heerschappije ghebrocht.

Middeler tijdt hebben sy hare tanden ook ghescherpt op dese Nederlanden, maer en hebben niet tot hare volle meyninge

connen comen, midts sy den Keyser Carolum onsen ghenadichsten heere niet en conden daertoe brenghen, dat hy de privilegien, gerechticheden ende vrijheyt der selver landen te niete doen woude; hetwelcke, om der grooter oorlogen ende des ernstige der ghemeynen landen wederstants wil, doen oock seer periculoos gheweest soude hebben. Dan, hebben so veel door lange aenhouden ende solliciteren verworven, dat de selve Keyser teghens denghenighen, welcke, uut de H. Schrift van de dwalinghen der Roomscher Kercken onderricht zijnde, deselve verworpen ende niet na en wouden volghen (diemen Lutherianen noemde), seer strengh ende bloedige placaten heeft doen publiceren; ende dat sonder consent en bewillinghe der Staten, hetwelcke in zijnder macht niet en was.

Hebben hier en tusschen oock deselve meesters denselven Keyser gheritst ende opghestockt teghen sommighe Duytsche vorsten, door den Woorde des Heeren van de Roomsche dwalinghen afgheweken wesende, verhopende, so sy in Duitschlant tot haer meyninghe comen mochten, dat sy dan niet alleen in dese Nederlanden, maer oock over de gantsche Christenheyt na haren welghevallen heerschen souden moghen. Maer dien aenslach heeft hen de Almoghende Godt, door de trouwicheyt veler Duytscher vorsten totten Vaderlande, ten lesten afgeweert ende te niete gedaen.

Na daflijfvicheyt Caroli, Philippo onse genadichste Coninck aen tgouvernement ghecomen wesende, hebben sy op nieuws even sterck aenghehouden, om dese landen volcomelick in haren netten te moghen crijgen. Maer en hebben sonderlincks niet uutgericht, dan dat de bloedige placaten tegen den Lutherianen vernieuwt zijn, so de goede Coninck niet vergheten en conde, met wat ernstighe woorden syne heervader in tvertrecken na Spaengien hem dese landen bevolen hadde.

Hierom hebben sy so vele ghedaen, dat de Coninck uut desen lande na Spaengien ghetoghen is, voorsiende, dat sy des te beter tot haer meyninghe comen souden. Ende, als nu aldaer de Coninck gheen heeren ofte raedtsluyden van dese landen by hem en hadde, hebben sy hem overreedt ende wijsghemaeckt,

dat, so hy in tijdts verhoeden woude, dat dese Landen vanden catholijcke gheloove niet af en vielen, hy, sonder vertreck, in sommighe principale steden deser landen nieuwe bisschoppen soude moeten stellen. Dit voorsaghen sy de eenighe brugghe te wesen, waerover sy de heerlicke gheweldighe vrouwe de Heylighe Inquisitie in dese landen souden moghen brenghen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 254 : *Warachtige waerschouwinghe teghens de absolute gratie ende generael pardoen by Don Loys de Requesens* et de Cuninga . . . Stathouder, Gouverneur ende Capitein generael over dese Nederlanden, inden name der Con. Maj. van Spaengien *onlancks ghepubliceert ende uutghegeven*. By manniere van historiael verhael der principaelster geschiedenissen in dese Nederlanden toeghedraghen. Ghedruckt in . . . Dordrecht 1574. (Dit stuk is uitgegaan van de Staten van Holland en Zeeland.)

26. — Nut van het bekendmaken van oorkonden uit vorige eeuwen.

(1576.)

A. — *Aen den Leser.*

De hofsche pluymstrijckers, die met het verderf haers eyghen Vaderlants soeken haer selven groot te maken, wenden alle middelen ter werelt voor, om de coninghen ende vorsten in te beelden ende wijs te maken, dat sy, van alle wetten ende gherechten ontbonden wesende, moghen alles doen wat hen ghelieft, sonder na Staten ofte op lantrechten eenichsins te passen; waeruut dat men hedensdaechs vele verdriets ende swaricheyt alomme siet oprijsen ende groote oneenicheden ende bloetstortinghen naevolghen. Om nu haren wille met een schoon verwe te becleeden, soo eest, dat sy met alle middelen soecken de previlegien ende rechten des lants te verduysteren

ende uut de kennisse te brenghen, ja in allerley manieren te verdrayen.

Daerom hebben wij voor goet ende raetsaem inghesien dit teghenwoordich boecxken, inhoudende den *Verbantbrief tusschen Brabant ende Vlaenderen, int jaer xiii^c^ ende xxxix gedaen ende besloten*, int licht te laten uutghaen, opdat een yeghelick daeruut mercke, hoe eenvoudelick ende oprechtelick dat onse voorvaders in alsoodanighe saken ghehandelt hebben, beyde de vorsten met hare onderdanen ende de onderdanen met hare lantsheeren; ende dat men daeruut een exempel ende voorschrift nemen mach, hoe men nu in dese sware tijden een goet ende bequaem middel soude moghen ramen, om desen bloedighen ende ellendighen crijch, die uut oorsake der voorschreven pluymstrijckers gheresen is, een goet ende salich eynde te maken.

Een yegelick wil dan dit in dancke nemen ende met vlijt lesen, rechtende hetselve ter eeren Gods ende ten welvaren onses armen bedructen Vaderlants.

Cat. Muller-Tiele, n° 146 : *Letteren van Verbande tuss. Brabant ende Vlaenderen, ghedaen ende besloten int Jaer 1339.* (Delft, Aelb. Hendricksx.)

B. — *Aen den Leser.*

Daer en geschiet niet huydensdaechs, dat hier voortijts oock niet ghebeurt en is. Ende ist, dat wij nu onser privilegien halven verstoort, aenneghevochten ende in peryckel van de selvighe te verliesen ghebrocht worden; dat selve is oock onsen voorvaderen dickmael wederghevaren. Daeromme ghelijckerwijs de huydendaechsche geschiedenissen beschreven worden tot dien eynde, datse onsen naercommeren souden moghen hier naermaels dienen, alsoo moeten ons oock de daden onser voorvaderen een exempel wesen, ende de remedien, die sij ghepleecht hebben in ghelijcke geschillen als wij nu hebben, oock van ons achtervolghet ende int werck ghestelt worden.

Om twelcke te beter te effectueren ende te volbrenghen, soo hebben wij voor goet gheacht in schrifte te laten uutghaen den twist tusschen den Coninck Maximiliaen ende de drie Leden van Vlaenderen, gheresen int jaer duysent vierhondert achtentachtentich, mitsgaders oock de middèlen bijden anderen landen staetsghewijse, ter bede der voorghenoemde drie leden van Vlaenderen, vergadert wesende, voortghewent ende ghebruyct, om de selvighe gheschillen te slichten ende tot ghemeynen orboor des landts te verdraghen.

Ende aenghesien den paeys, die vanden voorschreven Staten, aenghehoort hebbende de clachte ende beschuldinghe der drie leden van Vlaenderen teghen den Coninck Maximiliaen voorschreven, ghemeynsaemer handt gheraemt ende besloten werde, een seer merckelick ende heerlick stuck is, dwelck nu beyde den lantsheere ende den Staten van den Nederlanden een goet exempel is, hoe sij hun in dese ellendighe tijden behoorden te gouverneren; soe hebben wij de selvighe paeys oock wel willen daerbij stellen, hoepende dat in gelijcke saken gelijckformelich sal moghen ghepractiseert ende ghehandelt worden.

Een yeghelick dan wille dese onsen arbeydt ten ghoede afnemen, ende tinhout der selver soe behertighen, dat wij daeruute alsulcke vruchten moghen ghenieten, als tot ruste onses armen verdructen Vaderlant nootwendich ende orboorlick is.

Cat. Muller-Tiele, n° 145 : *Openinghe ghedaen den Staten van allen den landen van . . . Philips . . .* binnen Ghent, by den drie leden slants van Vlaenderen int Jaer 1487. (Delft, Aelb. Hendricksx).

27. — De Nederlanden moeten geregeerd worden als vrije Staten.

(1576.)

Nu is het soo wel uut Gods Woort als uut alle rechten, privilegien, oude hercomen, gebruycken ende costumen, ende uut alle onderlinge contracten, verdragen ende verbonden der

landen van herrewaerts overe, die oock met Gods Woort ende metten heyligen eedt beyde der Landtsheeren ende der Staten beweert ende bevesticht zijn, blijckelick ende openbaer, dat dese Nederlanden, die den Coninc van Spangien, onsen natuerlijcken Landtsheere, by erfrecht uut den huyse van Bourgongien vervallen zijn, nooit by wijse van eene volcomene Monarchie ofte Coninckrijck zijn geregeert gheweest, alwaer den Landtsheere soude gheoorloft hebben gheweest die saken des landts met wille ende nae zijn goetduncken te beleyden, sonder op de wetten ofte gerechten desselfs te passen. Maer ter contrarien, is het landt altijt by maniere van eene republijcke ofte burgerlijcke bescheydene pollicie met recht ende billicheit gestuert ende onderhouden geweest. In sulcker voeghen, dat de Landtsheere is als een bedienen ende beleyder der landtrechten, wetten ende ghesetten, ja als een vader des Vaderlandts gheweest, om eenen yegelijcken, hy waere arm ofte rijck, edel ofte onedel, even ghelijcke recht ende gherechticheyt met vonnis te bedienen; ende de ghemeynten als een herder te weyden ende te regeren, niet na zijnder gelieften ofte goetduncken, maer naevolghens het voorschrift van haere rechten, vrijheden, privilegien ende oude herbrengen, die hy te sijnen aencomste seer heylichlicken besworen heeft, ende daerop gehuldet ende aengenomen is geworden, met swaren eedt hem verbindende daeraf gheensins te mogen treden ende insonderheyt nemmermeer yet met wille te doene, maer allès naer recht ende vonnisse.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 278 : *Vertoog ende Openinghe, om een goede, salighe ende generale vrede te maken in dese Nederlanden* ende deselven onder de ghehoorsaemheyt des Coninex in haere oude voorspoedicheyt, fleur ende welvaert te brenghen. By maniere van Supplicatie. Aende. . . generaele Staeten van herrewaerts overe. Ghedaen inden name der verdructe ende bedroefde ghemeynten der selver landen. Anno 1576.

28. — Fabel van den leeuw, het hert en den vos, op de Nederlanden toegepast.

(1576.)

Ghedachtig wesende des fabels, die onse voorvaders pleghen te vertellen, dat, doe het Hert, dwelck was gecommen om den Leew, den Coninck der dieren, te groeten, voelende dat hy van den Leew ghegrepen werde om verscheurt te zijne, soo gheweldich zijne hoornen geschuddet hadde, dat hy des Leews clauwen ende tanden was ontgaen; soo werde den Leew van gramschap ende toorne soo ontsteken, dat het Vosken, seer vresende dat het op zijne cap mochte druypen, te zijnen laste nam om den Coninck te payen, beloovende, dat hy soude het Hert in des Leeuwen macht wederbrenghen.

Ende in der daet hy dede soo vele zijn schoon callen ende met hoonich om den mont te smeeren, dat het Hert hem liet gheseggen ende quam wederomme totten Leew, hoopende, naer des Voskens belofte, ghenade ende pardoen by den Coninck te ghenieten. Maer, alsoo haest hy naerder ghecommen was om den Leew te groeten, soe sloech den Leew zijn clauwen op hem, ende alle andere beesten omringelden hem in sulcker voeghen, dat hy van stonden aen vernielt ende verscheurt werde.

Daer viel nu het Vosken toe ende stal seer heymelick het herte van de ghescheurde beeste, ende at het op. Maer, als den Coninc daernac het herte van der beesten, als het leckerste morceelken, soecken liet, ende dat het niet te vinden en was, soo werde het Vosken van den anderen dieren verclaeght, dat hy het herte soude hebben wechgenomen, dwelck hy seer sterck loochende. Doch ten laetsten, siende dat alle zijn uutvluchten hem niet en conde baten : « Ic worde, segt hy, tonrecht verschuldigt; want het is immers onmoghelick, dat ick soude hebben wechgenomen het herte, datter niet en was; want, hadde dese beeste een enkel beetken van een herte oyt in

haer lijf ghehadt, naedat sy onsen ghenadighen Coninck soo seer vertoornt sach, ende eens uut zijne macht los was gegaen, sy en soude haer nemmermeer hebben laten overreden om weder daeronder te comen; hetwelcke sy nu ghedaen hebbende, merchelicken blijct, dat sy gheen herte noch sin oyt gehadt en heeft ».

Datselve mach men nu van alle degheene segghen, welcke haer laten beduncken, dat sy, eenmael pardoen gheeregen hebbende, ende den Spangiaerden ongunstich gheweest hebbende, dencken noch evenwel in des Conincks ghenade te staen, ende laten sich overreden van dese eygenbatighe vossen, die sich gheerne van hun vleysch ende substancie souden voeden ende vet maken, om in haer eighene sake niet in .tijts te versien, dat sy niet en mochten hiernamaels met ghewelt onderdruct werden. Want sy geven daermede allen menschen te kennen, dat sy geen herte noch geen moet noch eenich verstant ofte sinnen oyt en hebben ghehadt.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 278 : *Vertoog ende openinghe*, enz.

29. — Eigenaardige vergelijking om den beeldendienst te rechtvaardigen.

(1578.)

Met een schoon ghelijckenisse wort verclaert hoe wy de heylighen in haer beelden eeren.

Met een exempel sal de saecke claerder worden. Daer is een bruyt, wiens uutvercoren lief van haer scheyt, treckende in verren landen, alwaer hy langen tijt blijvende, in langen niet en sal van sijn bruyt gesien worden. Waeromme haer t' sijnder gedenckenissen ende t' haerder troost achterlaet een beeldeken, na sijn ghelijckenisse ghemaeckt, opdat, wanneer sy quelen sal van liefden, begherende haer lief te siene, dat beeldeken in

de hant nemende ende aenschouwende, mach ghetroost worden. Tghebeurt, dat dese bruyt dit beeldeken, om haers liefs wille, nae wien dat ghemaeckt is, in grooter weerden heeft. Sy tracteret seer eerlijck, sy windet in doecxkens, sy sluitet in een cofferken, sy bewaeret seer nau. Ende, als sy met liefde haers bruydegoms ghewont wort, opendoende haer cofferken, sy nemet in de hant, sy aenschouwet, sy douwet aen haer borsten, sy cusset, sy lachter op, jae, uut liefden, sy schreyt er over.

Ick vraeghe u, beminde ende goetwillige leser, oft dese bruyt, aldus doende, haer lief vergheet, ontrouwe ende oneere doet? Wat dunckt u hiervan? Segt jae oft neen. Maer wie sal toch moghen jae segghen? Wie, dit siende, sal in sijn herte connen ghevinden, dat hy, haer van ontrouwe beschuldigende, segghe : « Sy heeft haer lief vergheten ». Jae, wie en sal niet segghen : « Siet toch, biddick u, hoe lief sy haren bruydegom heeft ende wat eeren tot hem dragen moet, wiens gelijckenisse dus weert heeft, dus omhelst, dus cust, daerop soo lodderlijck siet, lacht ende schreyt. » Want, om haers bruydegoms wille, bemintse ende tracteertse aldus sijn figure, dese wercken geensins doende aen eens anders figure. De liefde van sijnen persoon doet sijn figure cussen ende omhelsen, daerop lachen, daerover schreyen ende andere wercken doen, dewelcke sy wenscht te moghen doen aen sijnen persoon; maer, dat niet vermoghende, volbrenghtse aen sijn ghelijckenisse inder steden van hem, wetende haren lieve te gheschieden, dwelck sy aen sijn beelt doet uut liefde van hem.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 744 : *D'net der beeldstormers, verclarende dat wettelijk gebruyck der Kerckelijker Beelden*, ende d'onrecht bestormen der selver : in dry tractaten . . . ghedeylt. Ghemaect door . . . Joannem à Porta . . . T'Antwerpen. By Jan van Keerberghen. . . 1591, met eene opdracht van den schijver aan Parma dd°. 13 January 1588 uut Borburch (1).

(1) Broekburg of Bourbourg bij Duinkerke in Vlaanderen.

30. — Don Jan van Oostenrijk en de Pacificatie van Gent.

(1578.)

Ende [Don Jan] siende, doen hy eerst ghecomen was, dat de Pacificatie van Ghent oorsake gheweest hadde van de reparatie van de gheheele verderffenisse, ende van te beletten duuterste destructie van den lande, jae van te conserveren de ghetrouheydt der ondersaten tot den Coninck, ende van in crachte te houden de Catholijcke Roomsche Religie; vooral verstaen hebbende dadvijs van de Bisschoppen, Universiteyten ende Theologiens, jae oock van den Raet van State sijner Majesteyt; soo gheliet hy hem te willen ratificeren van poinct tot poinct de voorseyde Pacificatie, ende daertoe deselve onverbrekelick te doen onderhouden, onder dauthoriteyt van den Coninck. Maer, in effect ende inder waerheyt, sijn meyninghe was daermede sijn profijt te doen, om, deur middel ende onder tdecksel van dien, te ghemackelijcker moghen comen tot sijn voornemen, langher tijt daer te voren gheimagineert.

Ende siende, dat, soo langhe als de landen souden vereenicht zijn ende van eenen wille ende accoort, seer quaelick soude bycomen om teghen henlieden orloghe te voeren, soo heeft hy hem beholpen met tdecsel van de Roomsche Religie ende de behoorlijcke ghehoorsaemheyt tot den Coninck, om die van malcanderen te doen scheyden ende alle dander landen op te ruuwen teghen Hollant ende Zeelant, ten eynde dat hy, deur haerlieder hulpe ende bystandt hem meester ghemaect hebbende van de havenen ende enghe passagien van der zee, te beter soude moghen dander vermeesteren ende verdrucken tghene, datter noch resteren soude.

Want, dat sijn voornemen sulcs is gheweest, blijct claerlick by de brieven, die op sijn comste zijn ghesonden gheweest, so wel van den Coninck aen Jeronymo de Rodas als van Rodas aen

den Coninck. By dewelcke claerlick wert te verstaen gheghe-ven, dat men moest, met alle schoon ghelaet van goetwil-licheyt ende alderhande manieren van gheveynstheyt, de her-ten ende willen winnen van dander landen, om, deur middel ende bystant van dien, Hollant ende Zelant weder te crijghen ende in subjectie te brenghen, ende van wrake te nemen van dese, nae de verdienste van haerlieder misdaden. Ende dat wel van noode was, dat men daerentusschen seer wel soude dissi-muleeren.

Op dien selven tijt werden brieven ghebrocht van den Coninck, vol van goeder affectie ende jonste, jae aen deselve die men in Spaignen was houdende voor de autheuren van dese beroerten, ende met de welcke Rodas expressen last hadde te dissimuleren, totdat, alle saken deur middel van Don Jan gheaccommodeert zijnde, deselve souden moghen ghenacke-licker ghestraft worden.

Oock heeft Don Jan seer wel ghevolght dese leeringhe. Want, op denselven tijt dat hy festeerde die van dese landen ende henlieden toonde een sonderlinghe vrientschap, uutter-maten seer prijsende haerlieder ghetrouheyt ende ghelovende die den Coninck voor te legghen, ende te maken, dat de Spaignaerts, die met groot onghelijck so qualick ghetracteert ende verdorven hadden de goede ondersaten ende dienaers van sijne Majesteyt, niet en souden onghestraft blyven; op den-selven tijt, segghe ick, schreef hy aen den Coninck in Spaignen geheel contrarie brieven, belastende bycants alle den hoop, sonder onderscheyt, met grouwelicke misdaden ende den Coninck opruwende (die anders-sins uut sijner naturen gene-ghen is tot alle ghenade ende goedertierenheyt) deur valsche loghenen ende calomnien, ende verweckende, mits hem voor te houden tperijkel van sijn landen te verliesen, tot een nieuwe orloghe. Jae, hy advoyeerde de brieven ende advijs van sijnen secretaris Escovedo, dewelcke meynde ende opentlick ver-claerde, datter gheen ander beter noch nutter middel en was dan dese landen te stellen te viere ende sweerde.

Voorwaer de ghetuygenisse van sijn brieven is soo claer, datter niet en valt op te segghen. Jae, so verre dat Don Jan, nae dat hy langhe ontkent hadde die gheschreven te hebben, siende dat de sake claerlick ghetoont was ende sijn eyghen handt ende cyfre bekent ende openbaerlick uutgegheven, in voeghen datter gheen middel meer en was van te ontkennen, bekent heeft die gheschreven te hebben, voortbrenghende alleene voor alle excuse, dat men die qualick nam ende verstondt. Ende wesende daerentusschen seer ernstlick versocht by de gedeputeerde van de Staten, dat men in sijn teghenwoordicheyt het uutleghen van de cyfer soude sien teghen doriginael van dien, soo heeft hij tgeweyghert.

Ende nochtans, niet teghenstaende alle dese groote ende merckelicke teeckenen van sijnen quaden wille, so en souden de Staten hen geensins laten scheyden ende vervremden hebben van hem, en hadde geweest, dat alle sijn wercken, manieren ende practijken directelick overeen ghecomen hadden met de ghetuyghenissen van sijn brieven.

Want bycants op den selven tijdt dat deze brieven uut Vranckrijck gesonden waren aen den Prince van Orenge, so is hy, onder tdecksel van de Duytsche wech te seynden, achtervolgende tghene datter gheaccordeert was by die articulen van de Pacificatie van Ghendt ende tgene dat hy menichmael den Staten dier ghesworen hadde, ghereyst nae Mechelen, waer dat hy met dese huerlinghen en soldaten, van dewelcke hy ghesworen hadde te doen exemplare justicie ende heur te voeghen met de Staten, om tegen henlieden orloge te voeren, (so verre dat sy niet te vreden en waren met de conditien, meer dan redelick, die henlieden waeren ghepresenteert), practiseerde met henlieden deur sijn achterraeden ende nachtvergaderinghen, ende soliciteerde aen die, dat sy souden de wapenen nemen; ende, weygherende de gepresenteerde conditien, onversiens innemen tzy met gewelt oft deur practijcken de casteelen ende stercten, die de Staten (volghende de Pacificatie van Ghent) met ghemeyn consent te bewaren ghegeven

hadden den goeden ende ghetrouwen ingheboren van den lande.

Ende om dat te doen, soo ghebruycte hy diveersche practijcken, treckende mijn heere den Hertoghe van Aerschot ende sijnen sone uut den casteele van Antwerpen, van dwelcke de bewaernisse ende tgarnisoen by openbare conventie henlieden bevolen was; stellende dat in handen van den heere van Terlon, dewelcke alle sijn aenslaghen ende practijcken wist ende verstont; dwelcke hy, meynende seer wel ende cloeckelick volbracht te hebben ende hem selven verseckerende een goet eynde van zijn voornemen, soo is hy ghereyst nae tcasteel van Namen, omdat die stadt gheleghen is op de frontiere van Brabant, ende dat hy van daer meynde te moghen beletten ende den wech ondergaen den bystande van de vremdelingen; jae oock considererende dattet een seer bequame plaetse was voor de passagie van de Italianen ende Spaignaerts, die hy over lanck voor hem ghenomen hadde weder te ontbieden, so dat hy deur practijcke ende onder tdecsel van ter jacht te gaen, (wederkeerende van de Coninginne van Navarre, dewelcke hy hadde gheweest ontfanghen ende doen gheleyden gaende na de fonteyne van Spa, in den lande van Luyck) ingenomen heeft de voorseyde plaetse, sijn excuse nemende, dat hy hem daer vertrocken hadde uut vreese van seker conspiratie, die teghen sijnen persoon ghemaect was, ende niettemin weygherende te verclaren de autheurs ende medeplichters van deselve conspiratie, van dewelcke de Staten hem beloofden te doen exemplare justitie, soo verre als daer waere informatie ende suffisanten toon teghen henlieden van de gedaen misdaet.

Van daer begonst hy terstont den Staten te ordonneren nieuwe wetten ende conditien met dreygementen : by al dien sy deselve niet en accepteerden, dat hy henlieden soude verclaren besculdicht te wesen van crime van Lese Majesteit ende wederspannicheyt, jae van ketterye; ende sondt sijne brieven aen alle de Princen van Christenrijck, by dewelcke hy henlieden betichte claerlick van de voorseyde misdaden, ende

arbeydde te beweghen ende te verwecken alle natien teghen henlieden.

Maer, doen hy gewaer werdt, dat zijn voornemen, aengaende tcasteel van Antwerpen ghebroken was, ende niet en was ghecomen soo hy gheschict hadde, soo keerde hy weder tot syn oude ende ordinare practijcken, ende henlieden versekerende, dat hy gheen sake ter werelt meer en begheerde, dan dat men, verlatende van beyde syden alle maniere van mistrouwe, alle saken souden weder ghestelt werden in haerlieder oude ruste; soo sleypte hy de Staten van den eenen dach tot ten anderen, henlieden besich houdende met veel conditien van vrede, dewelcke sy seer begherende waren; henlieden oock te verstaen ghevende, dat hy brieven ende commissie van den Coninck ontfanghen hadde, om weder te keeren na Spaignen, en de dat men soude seynden in de Nederlanden eenen anderen Gouverneur van coninckliken bloede, die den Staten aenghenamer soude wesen. Daer en tusschen dat sy souden willen onderhouden de oude ghetrouheyt totten Coninck, met de gheheele onderhoudinge vande Catholicke Roomsche Religie.

Maer daer en tusschen so behielt hy altijts by manière van vyantschap tcasteel van Namen ende Luxemburg ende ander omghelegen plaetsen. Jae, hy vergaderde met alle haeste ende neerstigheydt van alle canten volck, ende ontboodt wederom de Spaignaerts, die alreede ghecomen waren in Italien, den Coninck radende, dat hy soude weder aenvanghen een nieuwe orloghe, ende opruwende den Paeus van Roomen ende alle ander Princen van Christenrijck (sonderlinghe die waren van het « heylich verbondt », soo men dat noemt), tot een verderfenisse van der gemeynte ende Christelicke Religie, ende specialick tot de gheheele verwoestinghe van de provincien van de voorseyde Nederlanden, dewelcke hy socht deur tgewelt, moorden ende rooven van vremde natien ende vyanden te berooven van alle haerlieder rijcdommen ende ciraten, ende daerna te brengen tot een uuterste verderffenisse, aermoede, slavernye ende ellende; gheen acht hebbende op de gheloof-

ten ende conventien, die gheschiet waren, noch op sijn woordt ende trouwe, noch op tprofijt oft verlies van den Coninck, noch oock op eenich goddelick oft wereldtlick recht.

Cat. Muller-Tiele, nº 172 : *Antwoorde van de generale Staten van de Nederlanden, Op de propositie die hen is ghedaen van weghen de Keys. Maj., by Heere Ottho Heynrick,* Grave van Swertzenberg, etc., sijnen Ambassadeur tot dien eijnde aen de Staten ghesonden. (Antwerpen, Chr. Plantyn, 1578.)

31. — De Avondfeesten ter eere der Blijde Inkomst van den aartshertog Matthias te Brussel.

(1578.)

Als doen die vlieghende fame ontrent den avont, al Brussel deure, hadde ghecondicht de compste van dezen doorluchtighen Prince, soo is die clocke der blyschappen, namelyck die Storme, denselven avont ende noch twee avonden achtervolghende (telcker reysen dry poosen) gheluyt gheweest, welcke voorseide Storme door haren excellenten uytnemenden thoon de herten van de menschen soo wonderlijck heeft beroert ende met vreughden beweeght, dat sij soo veel mans, vrouwen, jonghelingen en dochters uytghelockt heeft, dat het volck in de straten ende op de merckten crielden, ghelijck des somers die neerstighe mieren plochten te doene, als sy haren wintercost vergaren, in der vueghen dat men, al dringhende, nauwelyck door die straten en cost ghegaen. Noch sach men tvolck met sulcken liefde, eendrachticheit, vrinschappen en vreughden wandelen en solaceren, dat men niet en hoorde datter inde gheheele stadt eenich romoer, jae, dat meer is, eenich quaet woort ghesproken was.

Den voors. avont, met die twee naevolghende avonden, soo wert op den Grooten Merckt ende in alle straten, om prijs van hamels ende wijn (die met schoonste vieren te winnen waren), cieratelyck ende triumphantelyc ghevicrt.

Opten Grooten Merckt was ghestelt eenen grooten mastboom, die int ronde becleet was met menighte van peckton-nen, die welcke, ontsteken zijnde, den donckeren nacht in schoonen daghe schenen te doen verkeeren. Die pecktonnen, olivaten, wijnvaten en ander groote vieren, die in alle straten ghemaeckt ende ontsteken waren, gaven sulcken schijnsel, al oft die blinckende sonne hadde geschenen.

Meest op al die torens van der stadt, te weten op sinte Machiels tore, sinte Goedelen, sinte Claes, sinte Geuriex, midtsgaders op de torens van de palleysen ende groote huysen. waren ghestelt alderley vieren, lichten ende lanteerens, die soo claer lichtende waren, dat die torens schenen te branden. Op eenige torens waren eenighe vremde manieren van vieringhen voorgestelt. Onder ander waren daer langhe sperren boven uyt die voorseide torens ghesteken, daer dlicht soo subtijlijck was aenghehanghen, al oft tusschen hemel en d'eerde, oft (om beter te segghen), in de locht ghehanghen hadde, soo dat men soude gheseyt hebben, datter gaten in den hemel hadden. gheboort gheweest, oft dat blinckende sterren oft cometen gheweest hadden, die tfirmament vercierden.

Over die straten, besonder in den Steenwegh, waren ghespeirt ende aen coorden ghehanghen veelderhande diversche manieren van groote antijcke lanteernen, drij, vijf ende seven-hoeckich, daerop afghebeelt stont die sonne, die mane, die seven planeten ende ander vremdicheden; onder ander wasser ook gheconterfeyt, lanteerens ghewijse, die comete oft sterre metten steerte, die haer corts te voren in tfirmament hadde gheopenbaert.

Die huysen waren in veel diversche straten ende meest in alle plaetsen verchiert met lichtende pampieren lanteernen; sommighe huysen waren daer met becleet, van onder tot boven, jae dat die canteelen van de voorseide huysen vol stonden.

Noch waren daer tot diversche plaetsen constighe lanteernen, die sonder yemants toedoen waren drayende, daer men alsnu orloghen, jagherijen, triumphen, spaceringheden, ruyters

te peerde, soldaten te voete, waghenen, schepen en derghelijcke dinghen al drayende hem vertoonen sach.

Sommighe waeckhuysen waren verciert met lange gheschilderde opgerichte sperren capellewijs, die met pampieren lanterens vol lichts al becleet waren ; daer hinghen draken ende ander ghedierten, die met hunne pooten naer seker hoofden schenen te grijpen, met noch vele vremde nieuwicheden, die wij om die cortheyt laten voorby passeren.

Tvolk deckte van grooter vreughden die tafelen op der straten. daer sy minnelijck uyt goede vrinschap tsamen aten ende droncken, bradende aen die groote vieren, die ter aerden ghemaeckt waren, gansen, braytverckenen, veldhoenderen, capuynen ende kiekenen. Daer hoordemen refereynen, balladen ende rondeelen pronuncieren, ende tusschen beyde seer recreativelyck spelen, singhen, vrolyck dansen en springhen. My en dunckt niet, dat die Romeynen jaerlycx, op den iersten dach Januarii, meerder triumphe en vreught plochten te bedrijven, als sy den feestdach van den God Jano vierden.

Onder ander wasser noch ghemaeckt een groot ghedierte, hebbende die ghedaente van eenen draeck, die lancx een coorde scheen te vlieghen. Als nu een yegelijck op dit voorseide selsaem specktakel sach, soo isser onversichtelijck het vier inneghecomen ierst met een cleyn vlamme, die d'inghewant van den voorseiden draeck subtijlijck heeft ontsteken ende doen opbersten, soo dat men daer duysent vlammighe stralen oft pheseyen uytvlieghen sach, ghelijckerwijs als men somtijts menichte van ghijsteren siet vlieghen uyt een gloedich ijser, aldaer den smit met sijnen swaren hamer opslaet. Door thooren van dit crakende gheluyt, ende door daensien van die menichfuldige pheseyen, werden die spectateurs soo verschrickt, dat sy deen dander niet en verbeydden, maer liepen soo rasschelijc van daer, als ofter duysent soldaten met scherp geschoten hadden. Int loopen vielen daer veel mans, vrouwen en dochters over malcanderen, die in dopstaen deen sijn borse, dander sijnen hoet, dander haer hantschoenen en derghelijcke dinghen te soecken hadden.

In diversche wijcken, besonder op de Groote Merckt, Schersmerckt ende inden Steenwegh, vloghen die brandende pheseyen talle cante in de locht, soo snel als pijlen uyt de boghen plochten te vlieghen, oft gelijck die sterren des hemels by nachte plochten te verschieten. Ooc vloghen sy somwijlen beneden langen der straten, tusschen ende oock onder die cleeren van mans, vrouwen ende dochters, daer uyttermaten om ghetiert ende ghelachen was.

Och, hoe ghenuechlijck waert te aenschouwen dŕe minnelijcke pourmeneringhe van damoreuse gelieven! Och, hoe vreughdelijck was om hooren die melodieuse soete harmonije van de diversche stemmen ende clinckende instrumenten! Overal hoorde men op trompetten, cornetten, schalmeyen, fluyten, op violen, luyten en herpen, lustighe musijcke spelen ende delicatelijck met diversche stemmen singhen. Wat wil ick meer van dese triumphe segghen, dan dat men in langen tijt in gheen steden meerder ghesien en heeft, die met sulcken goeden contentement, blijschap ende vrolijckheyt van eenen yeghelijcken is vergaen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 334 : *Sommare beschrijvinghe van de triumphelijcke Incomst van den . . . Aerts-hertoge Matthias binnen Brussele,* in t'jaer . . . 1578, den 18 Jan. . . Gheinventeert ende ghecomponeert deur Jean Baptista Houwaert. T'Antwerpen, . . . Christ. Plantijn . . . 1579.

32. — De heerschende onverdraagzaamheid is erger dan die der Joden.

(1579.)

Het zijn (seyt men gemeenlicken) goede jonghen, die de oude verbeteren.

Doutste Pharizeen permitteerden drie jaren langh, dat onse Heere Christus opentlicken tegen hemluyden predicte, haer leer ende leven strengelick voor den volcke beschaemde ende

van grote menichte van menschen audientie hadde ende naervolginghe creghe.

Meynt men of oock de jongeren Christi, jae oock de Heere Christus selve nu hier te lande quam, daer vryheyt inder conscientien is, ymmer schijnt te wesen, dat dese jongeren sulck doen Christi wel drie dagen langh souden permiteren? Ick houde wel neen, maer sy souden *Cruycifigie* roepen over sulcken perturbateur (in haren oogen), niet alleen van der Kercken, maer ooc (so zijt souden gloseren) van de gemeyn lantsvrede.

De Pharizeen leden in haren tyden noch neffens henluyden die Saduceen, opentlicken de onsterflickheyt der zielen negerende. Dese willen den Heeren Staten persuaderen haer ampt te zijn, dat men niemant, haerluyder leere verachtende of haerluyder uuterlicke vrede perturberende, onghestraft behoort te laten in goet, bloet of vryheyt.

Cat. Muller-Tiele, n° 212 : *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant.* Teghens de Calumnien, ter saecken vande differenten, tusschen henluyden ende eenighe vande Ghemeente aldaer, by den selven den Magistraet wat min dan Christelicken nageseyt . . . Int Jaer 1597.

33. — Kleine bespiegeling op twee spreekwoorden over oorlog en vrede.

(1579.)

Daer zijn twee oude spreeckwoorden, seer wel dienende tot desen tijde : deene, datter gheen so slechten vrede en is, hy en is altijt beter dan de beste orloghe; dander, dat beter is orloghe in vryheyt dan vrede in slavernije.

Dese twee spreeckwoorden schijnen deen den anderen gantsch ende heel te wederstrijden, want deen prijst alder-

hande peys voor orloge, dander schijnt d'orloghe soo seere niet te versaken, daer en soude eenigherhande zijn, die men sommigen peys soude behooren te prefereren. Nochtans, als men dese spreeckwoorden beyde wel verstaet, so comen sy overeen ende dienen tot éénen eynde. Want het eerste spreeckwoordt wort verstaen van eenen warachtighen peys ende vrede ende daerinne partijen malcanderen connen versekeren. Het tweede spreeckt van eenen peys, die valsch is ende maer een schijn en is van ruste ende vrede, jae en is maer een abstinencie van wapenen, sonder ruste ende vrientschap, die nochtans nootelijck tot eenen warachtighen peys gherequireert worden.

Ende hebben ons d'ouders hiermede willen te kennen geven, so wanneer ons eenen peys aengeveerdicht wort met versekeringhe van ruste ende vrientschap, dat wy dien aenveerden souden. So verre ter contrarien ons voorgheslaghen worden eenighe conditien, die maer en dienen om ons de wapen uut der handt te crijghen, ende dat ghedaen, ons te brenghen onder d'jock van onser partye, dat wy alsulcke presentatie haten souden als vergiffenisse, ende die nemmermeer accepteren, jae, liever met eewighe oorloghe ghequelt zijn ; ende dat de ghene, die contrarie doen, hen selven altijt bedroghen vinden.

Dit stuck met oude exempelen te verificeren en is van geenen noode ; wy hebben versche genoech, daeruut blijckt hoe dat de menschen malcanderen bedrieghen ende achterhalen met schijn van peyse.

Cat. Muller-Tiele, n° 208 : *Een goede Waerschouwinghe voor den Borgheren, ende besonder dien vanden Leden van Antwerpen, dat sy hen niet en souden laten verlocken met het soet aengheven vande bedriechl. Art. van peyse, onlancx ghecomen van Cuelen.* (1579.)

34. — Oproep tot eendrachtigheid.

(1579.)

« Wilt ghy ons dan houden in eewighe orloghe? » mocht yemant seggen.

Neen ick, voorwaer; maer ick wijse u den rechten wech totten peyse.

Daer staet geschreven : « Wildy peys, bereyt orloge. » Doet oock so, grijpt eenen moet; en laet u niet verdrieten wat dat u overcoemt; zijt in alles vroom ende verduldich, ende besonder hout goeden vrede met malcanderen, sonder deen den anderen te wedersien om tstuck van de Religie; hebt sonderlinge u betrouwen op den Heere, dat hy u goede sake sal beschermen totten eynde toe; hout u overhoofden in goeden respecte. Dit doende, de vyant en sal u niet misdoen, ja hy en sal so stoudt niet zijn, dat hy hem ontrent u sal vinden.

Maer ter contrarien, dat een yegelijck van ulieden wilt de kiste sluyten; dat den minsten quaden roep de stadt in troubelen stelt al eveneens oftet al verloren waer; dat deen terstont roept op mijn Heere den Prince, dander op de Staten, de derde op den Magistraet, eenige meynende terstont, dat zy d'mes op de keel hebben; deen concipieert wonder droomen van t'massacre van Paris; dander sorcht, dat hier al op zijn Ghents te wercke gaen sal : dan staetet ons al in den wech. Deen dunckt, dat al versekert zijn soude, waren de papen ende de ghebeten papisten uut; dander dunckt : waren die vander Religien uut, het souder al wel gaen, ja en had men niet gepredickt ende de Religie gheëxerceert, ons saken en waren so verre niet verloopen.

Alle dese vreemde discoursen imagineren wy in ons selven ende voeden daermede de diffidentien soo sterck, dat wy ten lesten souden vallen tegen malcanderen ende souden de stadt

stellen in sulcke ongefondeerde partijeschap, dat den meestendeel van ons niet en soude weeten waermede hy hem voegen soude. Ende, als wy al gerammelt ende gesammelt hadden, souden wy ten lesten in handen vallen van dengenen, die ons ten minsten berooven souden ende bederven. Dit connen wy al ontvlieden, so verre wy eenen moet maken ende, betrouwende op Godt ende op malcanderen, allen ons gemoet keeren om den vyant te wederstaen, daertoe employerende ons goet ende lijf.

Wy sien wel, dat wy deen sonder dander niet en connen; de verbintenissen zijn onderlinge so groot, dat wy niet en souden malcanderen met eenighe vergeldinghe connen gerecompenseeren. De Catholijcke door de resistentie, die zy den Spaengiaerts herwaerts over ghedaen hebben, zijn orsake gheweest van de wedercomste van dien van der Religien. Die van de Religie hebben den Spaengiaerts eerst t'hooft gheboden ende daerdoor den Catholijcken middel ghegheven om d'jock van den hals te worpen. Ick laet staen den vrientlijcken onderhandel, die wy sedert de Pacificatie van Ghendt met malcanderen ghehadt hebben; ick en wil oock niet seggen van den borgherlijcken handel noch van traffique, noch oock van het verbondt van maechschap, daermede wy aen malcanderen zijn verplicht; maer ic en wil u maer voorhouden de Christelijcke leeringhe, die ons gheen sake so seer en recommandeert als onderlinge liefde, niet alleen onder lidtmaten van eender Kercken, maer met eenen yeghelijcken, van wat Religie hy zy.

Willen wy desen reghel volgen ende, weyrende alle diffidentie ende wantrouwicheyt uut onser herten, met ghemeynen cost ende last den vyant bestormen, en sorcht niet, al schijnt onse macht cleyn te zijn : de Heere sal ons beschermen ende bewaren.

Cat. Muller-Tiele, nº 208 : *Een goede Waerschouwinghe voor den Borgheren*, enz.

35. — Duurte van graan en hongersnood in de Nederlanden door de schraapzucht der geestelijkheid veroorzaakt in 1556-1557.

(1580.)

Duerende welcke oorloghe van Vrancrijcke, hebben d'Oosterlinghen anno 1556 den Coninc by requeste ghepresenteert de Nederlanden te spijsen van hunlieder koorn eenen termijn van 50 jaren lanc gheduerende, ende zouden gheven Antwerpsche mate voor twaelf stuyvers, welcke mate weeght wel hondert ponden, ende in andere plaetsen, waer de mate meer ofte minder ware, na advenant, waeraf d'eerste jaer inganc ghehadt zoude hebben Bamisse (1) anno 1556 voorschreven. Dese requeste heeft den Coninc op advijs van de Staten ghezonden, die tzelve gheaccepteert hebben; twelc de Coninc ziende, heeft in Augusto anno 1556 voorschreven, tot Ghent zijnde, by placcate d'Oosterlinghen hetzelve gheaccordeert ende daerby gheordonneert, dat alle vremdelingen, die met koorn komen, zouden wesen tolvrij; bevelende voorts alle steden, dorpen, heerlijcheden ende alle vassale heeren hen daertoe te gonnen plaetse; voor hetwelcke de Oosterlingen ooc goede suffisante borge ghestelt hebben. tPlaccaet is terstont daernaer in de stadt van Ghent uutgheroepen gheweest ende hun daertoe een plaetse ghenaemt de Cautre bewesen. Is daerna ooc tzelve placcaet t'Antwerpen uutgheroepen gheweest, die hen daertoe ooc de Nieustat bewesen hebben.

Daerna heeft de voornoemde bisschop van Atrecht, nu cardinael Granvelle, met d'ander bisschoppen, abten, prelaten ende papen den Coninc te kennen ghegheven, zoo d'Oosterlinghen hunlieder contract onderhielden, zoo zouden sy moeten vergaen, als al hunlieder fondatien in graen wesende, als

(1) Sint Baafsmis of -dag (1 October).

tarwe, rogge, gherste ende havere. Want, zoo d'Oosterlinghen hunlieder koorn voor twaelf stuyvers Antwerpsche mate gheven zouden, zoo en zouden hen inlandts koorn boven veerthien ofte vijfthien stuyvers dezelve mate niet ghelden, twelc niet ghenoech zijn en zoude om daermede hen cloosters mette reparatie van dien t'onderhouden. Ende den Coninc een ey ghevende om eenen os van het arme ghemeynte daervoor te krijghen, zijn daerdoor d'Oosterlinghen achterghebleven; twelc nochtans den Coninc zeer profytelijc gheweest zoude hebben in d'accijsen, door de frequentatie van de ontellijcke vremdelinghen; ende dat de kooplieden van tNederlandt aldaer in vreese van haer personen ende verliese van ghelde niet en zouden hebben derren reysen, die anders selve thuys ghebleven zouden hebben, tot zeer groote verbeteringhe ooc van d'accijsen, als ooc zeer profijtelijc voor d'arme ghemeente, zo dat sy beterkoop broots ghehadt zouden hebben ende alle de landen door beter neeringhe. Ende d'Oosterlinghen, wetende dat hun contract ghebroken was, hebben hun schepen, gheladen met koorn, in Oostlant behouden, die hier anders voor Bamisse anno 1556 gheweest zouden hebben; zijn daeromme de kooplieden van tNederlant ghenootsaect gheweest in den winter in groot perijckel van hun persoonen, verlies van ghelde ende tot hunnen grooten kost, aldaer te moeten reysen om koorn te halen.

Ende alzoo tusschen Paesschen ende Sinxen anno 1557 daerna en heeft men in t' Nederlant als gheen koorn om ghelt konnen noch moghen krijghen; zijn daerom de steden ghenootsaect gheweest publicatien te doen, als dat elc syn koorn zoude ter marct brenghen, elc op synen bequamen marctdach ende ghewoonlijcke plaetse, op de verbeurte van al hun koorn ende van hondert Carolusghuldens daer benevens. Welcke publicatien de cloosters ende papen hoorende, hebben den prince van Piedmont, als gouverneur van tNederland, verklaert, dat sy alsdoen noch wel zooveel koorns hadden om een jaer lanc het lant te spijsen, ende, indien dat sy alzulcke groote menichte zouden moeten brenghen ter marct, zoo en

zouden daerteghen gheen kooplieden komen, maer waren te vreden, dat elc op synen bequamen marctdach koorns ghenoech brenghen zoude om de ghemeente te spijsen. Ende om dat consent te verwerven, hebben sy den prince van Piedmont ooc een ey ghegheven om eenen os van de arme ghemeynte daer voren te krijghen, want men alsdoen tkoorn noch kochte voor ontrent vier guldens Antwerpsche mate.

Ende nadien sy tpretens consent hadden, hebben syt daerna verkocht vijf, zes, zeven, acht ende neghen guldens dezelve mate, die dOosterlingen voor xii stuyvers ghegheven zouden hebben, ende alzoo hebben sy eenen os van de arme ghemeynte wederom ghekreghen voor het ey, dat sy den prince van Piedmont ghegheven hadden.

Korts daerna hevet God belieft, dat de kooplieden met tkoorn tAmstelredamme aenquamen; twelc de cloosters ende papen wetende, hebben wederom aen den prince van Piedmont verzocht, dat hy den tiensten penninc van tOosters koorn alsdoen ende eeuwich gheduerende voor den Koninc begheeren zoude, ende, in ghevalle van weygheringe, dat men by placcate verbieden zoude de schepen niet te laten anckeren noch lossen, op de verbeurte van lijf ende goet; hebbende de papen alzoo liever ghehadt, dattet koorn in de wilde zee verdorve, dan dat de ghemeynte wat beterkoop broots hebben zoude; zoeckende alzo alle sinistre ende boose vonden om het Oosters koorn uut den lande te bannen ende te houden, omdat sy des te meer de ghemeynte met hen koorn uutwoeckeren zouden.

Duerende desen moetwilligen, dieren ende benauden tijt by de papen alzoo gemaect, zijnder van armoede ende miserie over de 10000 menschen vergaen, zo dat men alsdoen tot Bruessele een pont broots ij stuyvers heeft moeten koopen, waervoor dat men alsdoen xx ponden broots van d'Oosterlingen zoude gehadt hebben. Sedert welcken tijt af tot als noch, hebben sy aldaer tkoorn zeer diere ghehouden, zo dat sy daermede alle tgelt van der gemeynte, zoo arme als rijcke, ghekregen hebben, drinckende zoo tbloet ende etende tvleesch van de

arme gemeynte. Nu de papen dit alles wetende ende merckende dat de landen van Vrancrijc, Duytslant, Italien ende Nederlant, zoo wel by oorloghe als by dieren tijde, zeer verarmt waren, hebben sy, met haren grooten ende onghelooflijcken schat, alle listighe practijcken ende boose vonden ghesocht om boven keyser, coninghen, lantsheeren, heeren, edellieden ende wereltlijcke persoonen te domineren ende, in ghevalle van teghenstellinghe, die ooc van den lijve te priveren:

Cat. Muller-Tiele, nº 224 : *t Boecxken van de dry Pausen*, met een waracht. verklaringe van de menichfuld. loose pratijcken, zoo van d'Inquisitie als van het onderhouden der Placcaten ende andersins, by den Cardinael Granvelle met synen adherenten gheinventeert, enz. Buyten Roomen, int jaer ons Heeren 1580.

36. — Anticalvinistisch spel in de Onderwereld.

(1580.)

Eenen poeetschen Dialogus genaempt Calvinus.

SPREKENDE PERSONEN.

Pluto, den Coninck der hellen.
Charon, den schipper, die de sielen over de helsche wateren voert.
Proserpina, Plutonis wijff.
Minos, Aeacus ende Rhadamanthus, de helsche richters.
Calvinus, met Swinglio ende de Consistorianten.
Tiresias, eenen blijnden, begaefft van Juppiter metter gracien van propheteren.

Pluto.

Hoe commet, Charon, dat ghy overvoert ende ons hier brengt sulcke schadelijcken volck, die men de Calvinisten off ghereformeerden noempt, die opter aerden soo menich coninckrijck in oproer ende uuterste bederffenisse ghebrocht hebben ?

CHARON.

Ick heb se aenghesien, o Pluto, voor goede, vruntelijcke ende vrome lieden. Want, int compareren byden Martinisten, soo schenen sy te wesen edellyc courtoys, so se meest uut Vranckrijck ende Vlaenderen hier comen. Die Martinisten heb ick voor boeven off moffen aengesien. Die Mennonisten, int overvoeren stil, recht offt waren phantastique hypocriten.

Aen Henrick Nicolaessen gesellen en weet ick niet wat ick hebbe. Maer de ghereformeerden groeten my seer vruntelijck; sy spreken beleefdelyck; het is al van vrientschap, daer se aff seggen; ende int overvaeren syn se wonderlijcke actijff ende vlytich. D'een neempt terstont den riem ende royt; dander den oesser (1) ende oset water uut, alsoo dat my dickwils getwijffelt heeft, datter veel uut Holland van desen volck compt; ende soo myn auwe lere schuyte dickwils leck is of datter een gat in compt, terstont syn se doer een sonderlinge activicheyt daerby, en stoppen dat, daerinne stotende een Psalmboecxken off eenen Cattekidsmus off andere blasphemerende sermonen, die se al by haer nemen. Daerenboven sitten sy int vaeren en quelen met die Psalmen te singen, dat die schuyt met halven aerbeyt aen den oever des helsche rijcks is gearriveert.

PLUTO.

O, Charon, ghy en kense noch niet te dege. Soo doen se overal; want, waer se yerst comen, daer synt lemmerkens off engelen. Maer, als men daer huys mede zal bestaen te houden, ick sweer by den helschen vloet Stygem, dat het dan is het aldervuylste gedroch ende meeste schuym van alle rabbauwen, die myn broeder Juppiter opter aerden oyt heeft gehadt.

---

(1) Waterschop? Wellicht in verband met het nog levend Vlaamsche woord *oozie* (*euzie*), beteekenende het gedeelte van een dak, dat het regenwater afwerpt.

PROSERPINA.

Hierom eest, dat ons broeder Juppiter ons hier heeft gesonden brieven van advertentie; ende ons broeder Neptunus heeft hier noch teghenwoordich zyn ambassadeurs, ons naectelyck te kennen gevende, adverterende ende waarschouwende, dat wy in onse conelijcke Helsche rijck immers seer scherpelijck soude toesien, dat wy van den schoon aencomende ende bedriechelycke natie der ghereformeerde (soo se haer baptizeeren) niet overvallen en worden. Want, en hadde den Coninck van Spaengien, Philippus van Oostenrijck, sulcken grooten armeye niet ter zee, het waer te bevresen, dat sy solden metter tydt het gansse coninckrijck van Neptuno innemen. Maer, man, wat raet? Want hier en dient niet op geslapen.

PLUTO.

Wy moeten communiceeren met onssen raet ende wethouders des helsche rijcxs, Minos, Rhadamanthus ende Aeacus.

MINOS.

Wij hebben oock in onsse rechterbanck clachten over dit volck gehoort; ende is voor ons gecomen, dat dit volck, daer se met alle soeticheyt yerst aencomen, terstont arbeyden om de justitie te beletten ende rusten niet; het schuym der rabauwen doet sonder straf, dat het wil; voorts dat zy int eynde soecken de hoocheyt als keizers, coningen, princen ende vorsten te verdrijven, en sitten in haer plaetse selver, met aenhanck van alle boeven. Oock houden sy heymelycke nachtvergaderingen, die se consistorien heyten, seer schadelyck alle ghemeynten. Daer sluyten sy alle bosen ende bloedige raden, contrarie haer predicatien.

Aeacus.

Ja, dat meer is, ons is te voren ghecomen, dat haer gemeynte in ons helsche rijck loopt knevelen, daer syt connen sonder yemant te sien, te weech brengen. Euclionem hadden sy den pot metten gelt genomen; maer, soo hy terstont (als een groot gier) maeckten groot gecrijs, soo lieten sy hem den pot noch houden. Maer Crœsium hadden sy op een hoeck alleen cregen, ende most haer geloven duysent pont off talenten van Athenen, die men heet die groote talenten. Waertoe Mercurius al was besproken, dat hy, ten yersten, als hy wederquam als Necropompus enige doden leyden, solde over Lydien trecken ende soo het rantsoen door de vrienden medebrengen. Ende, en haddet tot onser kennisse niet ghecomen, het solder hebben moeten wesen. Want sy hebben een manier, dat sy soo lange op des gevangens costen teeren, hent het gelt daer leet, dachelycx een pont.

Rhadamanthus.

Desgelycken heeft my Midas ende Crassus den Romeyn gheclaecht, die groote sorghe hebben, dat haer gelt eens genomen sal worden off met ghewelt off met finesse; waerom, en wordt hier niet toe gedaen ende oock in tijts, het is gheschapen, datter nauwelyck yemant in de hel eenen peckstock sal moghen houwen.

Minos.

Onverwinnelijckste Coninc, my dunckt voor d'best, dat ghi hier liet comen Calvinus met Swinglio ende die vermaerste van der Consistorien, dat is gheseet de meeste muytmakers. Ende, soo Calvinus een voorspreeck geweest is (gelyck er oock veel van dat gheselschap aenhenckt), soo moet ghy u aen syn schoon praten ende geblankette redenen niet stoten, om te meynen waer te syn, 'tgene hy tot synder excuse voort brengen

sal. Want een Calvinist is van dien aert, dat hy alle andere beschuldigen sal van vele quaets, maer selver en sal hy niet willen lyden, dat hy een fautje off smetgen hebbende is, als hy nochtans soo cuys is als een hoenderkouwe, die in seven jaren niet geneecht en is. Siet, hier compt hy wel te pas aen met synen oproerigen hoop.

PLUTO.

Calvine, wy verstaen saecken van u ende uwen aenhanck, degene die tenderende syn tot de verderffenisse myns ghehele Rycx, als dat ghi terstont de justicie over al belet met uwen quaden hoop. Daerenboven, dat u volck niet stil syn en can, door de boose oproerige Consistorien al in roeren, droefheyt ende verdriet stellende, daer ghiliede compt wonen. Ten lesten, dat ghi alle coningen en overicheyt ten eynde allenskens wilt verdrijven, ende daer selver met schuym van rabauwen in haer coninckstoele wilt gaen sitten.

CALVINUS.

Onverwinnelycke, hoochmachtige Coninck, gelieft uwer Majesteit, dat u dienaer Calvinus, tot defensie van synder onnoselheyt, een woort spreckt.

PLUTO.

Jaet, maer met corten reden ende sonder logen, daer ick aff hoore, dat ghylieden mede beset syt als een heel gardich vercken met lazerye.

CALVINUS.

Onverwinnelycke, hoochmachtighe Coninck Pluto, men en sal nimmermeer bevynden anders dan dat wy, die zoo wel ghereformeert zyn, in alle obedientie ende observantie tegen

onsen coninck gheleeft hebben, ende begeren alsnoch te leven; ende wat ons anders overseyt wordt, dat compt van de onwarachtige Papisten, Mennonisten ende diergelycke geselscap.

Pluto.

En wist ick niet wel, dat ghy een goet voorspraeck waert gheweest? Want ghi wel hebt onthouden den yersten regel int haerboeck; te weten, dat men terstont negeren sal ende lochenen, dat men u oock metter waerheyt opleet, als ghi, vuyl trauwant, hier hooren sult. Minos, leest den brieff van advertentie, die my gesonden heeft myn broeder Juppiter.

Minos (*leest den brief van advertentie*) :

« Juppiter, Coninck des Hemels ende Aertrijcx, wenst synen broeder Plutoni, Coninck der hellen ende der landen in der aerden, geluck ende voorspoet.

« Ick en heb niet connen laeten u te adverteren, watten swaren peryckelen, dat u rijck soude mogen aenstaen door eenderley sorte van volck, Calvinisten off Guessen ghenoempt, dewelcke zyn vol oproers, ondeuchde, boosheden, dieverye ende morderye, sulcx als ick van haer opter aerden hebbe in verscheyden coninckrijcken gesien. Waerom ick er niet een in myn hemelsche rijck en heb willen laeten in comen, hoe schoon dat se oock aenleden. Want sy en souden my niet als de giganten (dwelc botte beesten waren), van beneden den hemel afwinnen, maer door haer subtyle loose practijcken ende muyterije, met eenige andere quaetwilligen, uut den hemel drijven. Waerom, broeder, ick u waerschouwe, dat ghi met uwen raet, die beneffen u is, hier niet op en slaept. Want met mijnen blixem, daer ick die gyganten mede versloech, onder de bergen haer plettende, en can ick u niet bystaen in de helle, want den blixem onder derde geen macht en heeft. Ende, in gevalle dat sy u uwe rijck aff wonnen (dwelck ghesien is te

geschieden, en siedy niet in tijts toe), ick en soude niet weder willen verdeylen ons vaders Saturni possessien. Hiermede vaert wel.

« Geschreven uut circulo Zodiaco, int opklimmen van Capricorno. »

PLUTO.

Wat segt ghi nu, ghi loegenaer, met uwe gansse oproeringe ende logenachtighe natie? Siet, watten nues crijcht hy nu als een spiesse, ende en can niet een wordt hier op seggen. Daerenboven syn hier Proteus ende Triton, ambassadeurs myns broeders Neptuni, coninck der zee ende wateren, die in den selve sinne ende substantie aen my ontbiet, dat ick toesien soude. Want, worden ick by negligentie van dien verdreven, hy en saech mynder genen raet, soo de vischen ende zeegoden metter helsche gode gheen overeencomen en soude connen hebben.

MINOS.

Aldermogenste Coninck, het is gheraden, dat men haer eenen grooten ende solemnelycken eedt doet sweren, gelyck wy by Stygem doen, daermede dat sy belooven sullen in alle stillicheyt ende vrede, sonder oproer off heymelycke conventiculen, vergaderinghe, rovinge, pileringe ende gewelt met den anderen rycxgenoten ons helsche rijcx te leven; off, indien men anders cost bevinden, dat men se dan straffen sal als oproerders ende perturbatuers des gemeyne ruste.

PROSERPINA.

Dat waer goeden raet, lief Minos, hielen sy haer woort. Maer wy crygen daghelycx tijdinge uuten rijcke van Belgio, hoe dat die Calvinisten geen eeden en houden, ende segghen opentelyck, dat sy se niet houwen en dorven, die sy den Papisten off van haeren geloove niet synde sweren, soo dat

claerlyck blyckt uut het breken der Pacificatie van Gendt, des Ewelycxs Edict, Unien ende andere verbonden, solemnelyck besworen, soo by die van Amsterdam, Haerlem, Antwerpen, Utrecht, Gent, Brug ende meer steden ghebleken is; waervan wy genoch geassuereert ende versekert syn, dat sy haer woort noch haeren eedt niet en houden.

PLUTO.

Wel, laet ons dan (haer niet werdich kennende eenighen eedt te doen) maecken een edict nae ons hooffs maniere; ende, soo wie van haer daerteghen sal bevonden worden te doen, die sal men terstont straffen zonder genade, want hy syn vonnis medebrengen zal.

Ende hiertoe sal men hebben exploratuers ende verspieders, die scherpelyck gayde sullen slaen haerlieder conversatie, woorden ende wercken. Oock salder een wacht om gaen ronden, d'een rond op dander, die hier alleen op letten sal. Ende, indien dan men sal bevinden yemanden tegen dit edict doende, die sal men straffen met geen cleyn straff: als Ixion, hangende aen een rat, off als Sisyphus, die voor altoos eenen moelensteen moet wentelen van den eenen hoeck der hellen tot den anderen; off als Tantalus, die, altoos dorst hebbende, niet en can becomen de wateren, die doen aen syn lippen staen. Maer men sal Tesiphone bevelen, dat sy, in cas van dien, te werck stelt die groote straf des helsche rijcx, die men dan alleen doet, soo wanneer yemandt teghen de Majesteit des helsche conincx heeft dorven off solde dorven doen, dewelcke, om de groote schrick ende vreese, noch noyt gebruyckt en is, so der noch niemant sulcx verdient en heeft.

RHADAMANTHUS.

Aldermogendste Coninck, ick hebbe hier die form vant edict, ende ick sal se, in uwen naem ende van wegen des heele rijcx, Calvino met zyn adherenten, Consistorianten ende Knevelers dieselve aldus nu voorhouden :

Plutonis edict tegen die Calvinisten.

« Want voor ons ghecomen zijn veele sware clachten over den Calvinisten ende haeren adherenten, niet alleen van den ghenen, die door haer ghecomen zijn in de uuterste swaricheden ende bitterheden, maer oock door seeckere brieven van advertentie ende ambassadeurs onser beminde broederen Juppiter ende Neptunus, die ons in sonderlinghe sorchvuldicheit hebben gheadverteert toe te sien ende te wachten van den Calvinisten, Consistorianten, Guessen ende haeren gheheelen aenhanck, dat sy ons door haer loose practijcken, oproeren ende meyneedicheyt het helsche conincrijck nyet aff en winnen, waertoe sy altoos arbeydende zijn.

« Soo decerneren, ordineren ende ghebieden wy, by desen onssen expressen edict ende beveel, dat sy, Calvinisten, haer hier in ons rijck in alle stillicheyt sullen hebben te houden, sonder dat men over haer enige querelle off clachten te verwachten hadde, op pene die verordineert is by ons ende onssen raet tegen den rebellen des Majesteits, die de meeste is, die men int helsche rijck soude te werck mogen stellen; swerende by den helschen vloet Stygem tselve edict voor eewelyck ghehouden willen hebben. »

Tiresias, *den propheet der hellen.*

Al is dit haer voor ghelesen; al eest van den Princen der hellen geapprobeert; al hevet de ghemeynte toegestaen; al heeft Proserpina tselve, met een geluyt als der water vloyden gelaudeert, als oock Cerberus den driehoofdigen hont met zyn bassen (alsoo de manier is, als in de hel geordineert wordt, dat men wil, dat authentyck zal blyven ende onbrekelyck gheobserveert); soo sullen sy ons nochtans al bedriegen ende het rijck affwinnen. Want met haer en is geen huys te houden. Sy sullen nu in d'ierste soo subject zyn ende ghelooven wonderlycke schoon; maer, als men meent, datter geen sorge en is,

sullen sy al vorder practiseeren, aencomende dan met een Religihonsvrede, diese met gheblankette redenen soo schoon aengeven sullen, dat oock de wijse des helsche Conincks raden daermede sullen bedroghen worden. Want sy en sullen dien niet langer houden dan als sy occasiė ende bequamen tijt sullen ghepreparеert hebben, den coninck Pluto met alle syn machtich hoff ende ondersaten uut te jagen, off ten minsten met briefkens uut te seynden off met armen uut te leyden.

Waertoe soude ick, arme blynden man, dan ghecomen syn, als ick, niet connen off siende uut te gaen, soude moeten onder sulcken ongenadighe ende oproerighe volck leven, my selven hier alleen vyndende, wenschende, al ben ick eens doot, dat ick noch eens doot waer.

RHADAMANTHUS.

En vreest niet, lief Teiresia; wy sullen op ons hoyden zyn ende, in so varre wy eenigen onraet voornemen, soo sullen wy terstont seynden aen Juppiter, dat hy ons seyndt Briareum Centimannum, dat is die hondert handen heeft, welcke soo sterck ende machtich is, dat hy met eenen greep hondert tseffens de kele indouwen can, ende met thien grepen, duysent. De welcke, soo gribbelende ende grijpende, welhaest ons dit volck quijt maken solde; ende dan sal men de rompe, soo tweemaal doot synde, werpen in den grootsten ketel, die de Furien daertoe hebben, latende haer soo langhe versieden, hentse ten eenen mael versoyen ende verteert zyn, alsoo datter niet een daeraff over en blijft.

MINOS.

Oock beveel ick u, Charon, van Conincks weghen, dat ghy alsulcken vuylen gheselscap ons niet meer over en brengt; ende, soo ghy maer een schipper en syt, ongeleert, ende doer haer schoon ende gheveynst aencomen niet wel en soudt onderkennen, soo sal Donatus (door ordinancie des hooffs, tot

synen behoorlycken salaris), aen dander zijde van d'oever der helscher wateren alle zielen, dieder comen, examineren. Hy sal weten wat voor gasten zyn, ende wat secten sy onder haer leden hebben, soo hy van den hendel weet, ende vyant ende partye der Calvinisten is, alsoo datter geen collusie off dissimilatie te verwachten en staet. Want de Donatisten met de Manicheen vrijicheyt des gelooffs beweren, diewelcke de Calvinisten niet toe en staen. Alsoo isser een pick tegen malcanderen, hoewel nochtans de Calvinisten, gheveynsende haer van opinie der Donatisten te wesen, als sy yerst aencomen, het gemeyn volck (daer groote sin in hebbende, maer niet overdenckende de schadelycheyt) meest yerst mede bedrogen hebben.

CHARON.

Beveelt hem dan nerstich toe te sien, want ick en wil voirdaen genen ondanck meer verwachten. Soude ick, oudt man, het verworpste ende moeyelijcste officie moeten doen, nauwe soo veele profiteerende, daer ick myn auwe lere schuyte off myn zeylen mede lappe; soo bleeff ick beter thuys ende hiel myn gemack ende rust als dander zielen doen.

PLUTO.

Doet, Charon, als ghy tot noch toe ghedaen hebt; wy en sullen u niet wijten. Ende, soo alle dingen duerder wordt door deze Guessen, soo sal men u loon vermeerderen, u toela tende, van desen dach aff, voor den hollandsche penninck te nemen eens soo veel, te weten eenen heelen deyt, van elcke ziele, die over begeert gevoert te zyn.

PROSERPINA.

En stoort u niet, Charo. Donatus sal den last hebben, alle Calvinisten uut ons rijck te houden. Ghy sult alleen die zielen vervoeren, die hy segghen sal gheen Calvinisten te syn.

MINOS.

Is oock van node, onverwinlycke Coninck, goede wacht te houwen by de kerck van Triphonio; want daer can men uut Boeotia in ons rijck comen, volgende een cleyn licht, als der sonnen door eene splete schijnende. Want soo souden de Calvinisten, ghelyckse oock sommige Griex connen, nemen haer passagie op Grieckerlandt, ende soo eens in de morgestont, als de wacht thuys gegaen waer off quellyck beset, met degene, die van hier binnen met haer verstant ende correspondentie hadde, soo se altoos overal maecken te hebben, ons eens overrompelen, als die ghemeynte der zielen noch lagen op haer ruste. Want het is zeker, dat zy met die practycke in den morgenstont veele steden inghecreghen hebben, als de wacht sorgeloos smorgens off thuys gegaen was off qualijck beset. Dit souden sy hier connen beter te werck stellen, hadden sy enich verstant met die droghe Calissen van hier binnen, Menippus, Diogenes, die de hel in soude laten nemen, plonderen, roven ende moorden, opdat sy vet mochten worden, gelyck wel te vermoyen is. Want ick hebbe onderlanghe Swinglium veele communicatie sien houden met dese twee Cynicis; oock somwyle met Socrates, die te Athenen om nieuwicheyt der religien, die hy daer inbrenghen wilde, cicutam moste drincken.

Hierenboven syn de Calvinisten zeer wel hanteerende Epicurum, die d'meeste ende hoochste goet acht te wesen wellust des vlees; ende, dat ons boven al suspect behoort te wesen, Calvinus is heel privé ende familiaer met Hannibal, d'opperste cappiteyn van die van Carthago, dewelcke (als de Calvinisten nu ter tyt), teghen den Romeynen oorloch eertyts voerende, driemael ghevonden waren, als meynedighen, de solemneele verbonden, met den Romeynen gemaeckt, te breken.

Is daerenboven gans notelyck toe te sien, als hier kermisse ende solemnelycke feesten ghehouden worden (want dat weten dese Calvinisten, die nimmermeer en rusten, vast op haer duymken).

Daer is int lest overvaren ghecomen een Guessen soldaet, die hem te bersten gedroncken hadde, welcke, van my veel gevraecht zynde van den staet der Nederlanden, onder veele andere propoosten vertrock, hoe den achsten nacht voor 'tondergaan der teekenen des Aernts ende der Cronen (d'welck is, by den Christenen op der eerden, den Cersnacht lestleden), de Guessen met veel hondert schutten ende andere volck van wapenen meynden de stadt van Tshertogenbossche inne te nemen, terwyle dat alle kercken vol volcks waren, met ordinancie, dat wat in wapen ende oock in alle de kercken ghevonden waren biddende, dat men dat altesamen soude ombrenghen, ende wat in huys noch waer gebleven, daer sol men mede gebruycken chrislieden ende besunder Guessen discretie, dat is furie. Oock seyde hy daerby, dat omtrent de vyff ure smorgens eenen cappiteyn, vreesende de handen der vromer Boschenaten, niet met syn volck gereyst synde, ende meynende dat voorseecker op die tijdt de stadt inghenomen solde wesen, driemael lustelyck rontsom spronck, segghende dese worden: « Hoe grynsen sy nu vast die Papistighe honden binnen den Bossche! » Aldus souden sy van ons seggen, costen sy ons meester worden : « Hoe die lelycke duyvelen nu vast grynsen! » Als ick desen Calvinist off Gues voorts vraechden, wat Tshertogenbossche voor een stede was, soo antwoorde hy my, dat Bosch een cleyn steytgen (op syn Betekers), ende een vuyl nestgen was, gelegen by een groote machtige vermaerde coopstadt, gheheten Hueldinum, waeruut ick merckte, al hadde hy van Lethe dat water des verghetentheyts ghedroncken, dat hy noch gunst tot den Calvinisten droech ende en dacht hier geen goet te doen.

Waerom wy moeten toesien; ende, somen genen vyandt te cleyn behoort te achten, soo moet men insunderheyt desen vyant niet cleyn achten; niet door de groote macht, die hy heefft, maar omdat hy nimmermeer en slaept om zyn profijt te doen; anders, als men opten haspel past, en is hy niet met allen te achten.

Pluto.

Hiertegen sal men setten Fabius Maximus, die Hannibal met vertoeven verwon, ende beyde Scipiones, waervan d'een Cartago onder tribuyt brocht ende dander heel in den grond vernielden; ende, soo se oock kennisse hebben met Sinon, den verrader van Troien, soo sal men Hectorem daertegen stellen. Ende men sal terstont de plaetsche uut Boeotia laten besetten met een deel rotten der felster Genien, ende voirts al over, alwaer de helle op haer alder onsterckste is, daer sal men nemen policiemeesters, die van goeden geloove de saecke ter goeder trouwen voeren sullen ende goet verstandt aff hebben, als Appius Claudius ende Epeus. Oock sullen die drie Harpijen, Aello, Ocypete ende Celeno, by buerten wachtmeesters syn ende de wacht vliegende versoecken, sonder dat de wacht oyt sonder haer versoeck is. So en cander geen groote sorghe meer syn.

Ende (dat my daer invalt), Circe moet scherpe wachte houden met seeckere rotten van Ulysses soldaten, die sy in verckens wesen betoovert hadde, tegen Mitrobartsanen, den tovenaer uut Babylonien, die welcke met seekere woorden ende toeversche sacrificie can zijn discipelen ende andere menschen brengen in de helle; dwelck sy van Zoroastro geleert hebben, ende wederom uuter hellen van Lebadiam, als wy ghesien hebben.

Proserpina.

Ja, man, die wacht is ons nu bevolen; waerom oock van node is, dat men Mercurium, die alle daghe wech ende weder comt, verwillicht alle aenslagen ter goeder trouwen ons te willen te kennen gheven, offter eenighe opter aerden teghen ons rijck mochten ghemaeckt ende aenghedreyt worden, om onse verspieders alsoo tgansse aertrijck door te hebben.

Minos.

Men sal Cerberum belasten als met een cherghe principael, alle ses uren gaen de schaerwacht ombassen; want het is seer veel als die vyanden van buyten hooren, dat men van binnen altoos op die been is ende nymmermeer stil. Met Cerbero sullen gaen de Furien, Pijnden, Erynes, Chimera ende sekere getal van de stercste Genii.

Tiresias (*Conclusio*).

Siet thoe, ende doet wat ghy wilt; Calvinus met den zijnen sullen u int eynde die helle affnemen ende hauwen tryck alleen voor haer. Ick siet comen. Niet te vergeefs heeft Juppiter my begaeft met de gracie van prophetie, doen Juno my tonrecht blijndt gemaeckt hadde.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 487 : *Eenen poeetschen Dialogus genaempt Calvinus, ...* Ghemaeckt door Coppen Gielis van Utopia... Gheprent int Jaer ons Heeren 1580.

37. — Uitval tegen Zwingli.

(1580.)

Vant Swingelsche Calff.

... Mij heeft dickwils in verwonderinghe ghebrocht die natuer van desen Calff. Want, yerst, als het jonck is, eest soo vruntelijk : « *Pax erat in vultu*, dat is vrede ende vruntelijckheyt was int aensien », seyt die Poëet, ooc van een calff. Maer dat was beter van natueren; soo feestelyck, soo blyde, dat alle

man, die den aert niet wel en kenden, sin in dit Calff hadde. Het spronck, het dansten, het wispelden; ja, het cost ook Spaens, het speelden *Bese los manus,* leckende die vingers van denghenen, diet quamen besien. Het wilden al als een ander; ten was nyemants verdrot.

Oock degene, die liever schapenvlees aten dan calfvlees, ende bescheten calveren niet veel ghehanteert en hebben, en hebben dit Calff niet alleen gheen onduecht gedaen, maer oock duecht, vrienschap ende behulpelyckheyt, off by avontueren van alsulcken vrintelijcken Calff noch een goede melckoije solde hebben mogen comen.

Maer, eylacij, wat eest ghebuert? Doen dit Calff wat auder begost te worden, dan hevet, buyten meyninge van alle menschen, stierachtich ende varrachtich geworden, ende alle dage eyschelycker ende vreeschelijker horens gecreghen; verandert hebbende terstont, doer tdrijven der predicanten metter consistorien, zijne vrundelycke mijne. Ja, heeft in corten dagen gecregen alsulcken grouwelycke felheyt, dat het omvarre stiet met zijnen uutghewassenen horens den buystel, den melcktob, die boterstand, ja, dat meer is, alle die roomteylen; ende heeft, ten lesten, zyn eygen moeder uuten stal gejaecht, in alsulcken vreeschelijckheyt, dat die ganssche gebuerte met stocken ende staven, piecken ende knodsen, knoopmessen ende houwelen haer mosten teghen dit Calff wapenen. Want, waermen dat niet en dede, daer quampt al in angier, gelijck men tot Harlem, tot Maestricht ende veele meer plaetse ghesien heeft.

Ten lesten, daer dit Calff wijcken moet, off door de hant Godts, diet dickwils eenen schrick gheeft (want het is horenwoest, ende heeft eenen grooten worm int voerhooft, waerdoor het altoos onrustich is), of met ghewelt; daer bedrijtet hem soo derlijck int scheyden, dat het een soo vuylen stanck nalaet, dat het wonder waer om seggen, ende datter de locht rontsom mede ghevelst ende gheinfecteert wordt. Den stal van Augia, waerinne drie duysent ossen menighe jaren ghestaen

hadden, sonder dat hy oyt ghemist off ghereynicht was, en heeft by deesen stanck niet.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 492 : *Vant Swingelsche Calff. Off descriptie des Swingelsche Calff,* waer inne bewesen wordt... dat die Calvinisten predicanten Gods wordt noch Godts kerche niet en hebben. met sommige ander stuxkens... Ghemaeckt doer eenen oprechten Patriot ende een waerachtich lieffhebber des gerechte.ende lijsamighe wordt Christi Jesu. S. A. *Aan het einde :* Ghedrent Int Jaer ons Heeren. 1580.

38. — Tot welke wanorde de Hervorming eigenlijk leidt.

(1580.)

Dit zijn die woorden des Magistraets van Leyden. Uut desen redenen merck men wel, wat sy soecken.

Ten eersten, de geestelijckheit te verdrijven, opdat sy sonder Godt ende wet soude mogen leven ; ja, oock te doden, als de brieven van haer aenslaghen, in handen zijnde, houwen.

Dan den Adel ten enen mael uut te roijen, makende een democratie, dat is dominatie des ghemeyn volx off des ghemeyn puepels, als sij haer beroemen te hebben een form in sommighe steden van Zwitserlandt.

D'welck ongeleerde wevers ende pelsers weten door haer predicanten te allegeren ende haer sonderlinge wel aenstaet, maer sonder reden ende verstandt, als het te lange waer te verhalen, int compareren off byeen te gelycken de *Democratia* met *Oliarchia, Polyarchia, Aristocratia* ende, die varre de beste is, *Monarchia*, dat is daer een overste het regiment vuert, als nu principalijck Keysers ende Coningen, die noch een manier van *Monarchia* houwen.

Die van Gent seggen opentelyck, dat sij niet meer sien en willen viercantige bonetten, lange tabbarden ende fluwelen

bonetten : dat is de Geestelijcheyt, de Geleertheyt ende den Adeldom.

Sonder Geestelijckheyt ende Gheleertheyt solder terstont comen een argher ende affgrijselycker confusie dan oyt de Babylonische was.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 492 : *Vant Swingelsche Calff*, enz.

39. — Strenge maatregelen te nemen tegen de Roomsche Kerk.

(1581.)

Alsoo (Godt sy loff ende danckbaerheyt!) de saecken der Religie tot redelijcken voorspoet ghecomen zijn, ende die verbreydinghe des Evangelii lanckx so meer staet te verhopen, sullen alle Overicheyden vermaent wesen, in heure jurisdictie grondelicken uut te roeyen de fondamenten der Roomscher ketterye, als van altaren, beelden, missen, ghedroomde Sacramenten, valsche godesdiensten, scholen daer men anders leert dan na den regel der ghereformeerde Kercke, oorbichten, vierdagen buyten den sondach, singhen ende clincken over de dooden, vesperen, vigilien, versierde indifferencien teghens de Christelijcke vryheyt, de Pauselijcke Decreten, Decretalen, Extravaeganten, Traditien, ongefondeerde Concilien, verdiensten, aflaten, beevaerden, vervalschingen des H. Doops ende Nachtmaels, afgodische aenbiddinge des broots, beelden, steenen, stocken ende blocken, transubstantiatie, concomitantie, alomwesentheyt des Lichaems Christi, dispensatien, blasphemen, priesterdom ende andere versierde oordenen, aenroepinge der engelen ende verstorven heyligen, reliquien, cruycen ende alle ander ceremonien, superstitien ende dromen by den Antechrist van Romen den slechten menschen voorgestelt, ende als Godts uutghedructe Woort, ja meer bevolen aen te nemen ende gelooven also sekerlijc als de xii. Artycke-

len des Christen geloofs, op kercroof, verbannen, gehangen oft verbrant te worden.

In somma, dat sy van stonden aen, die het noch niet ghedaen en hebben, yverich ende met vlijdt, sonder eenige simulatie, uutworpen alle hetghene, dat met Godes Woort niet overeen en coemt, ende het volck sulcken reghel stellen, dien sy willen na Godes uutgedructe bevel onderhouwen te worden. Oft anders doende ende door de vingeren siende, sullen sy op heur Godes thoren laden, van heur ondersaten voor dissimulateurs, adiaphoriten, indifferente, variable personen geacht, ende teynde sy metter gemeynte geslagen worden. Ende alsdan sal het eynde booser ende grouweliker wesen dan het begin. Heur moet Godts Woort ende wille, niet goede meyninghe, goede intentie oft eenige parswasie beweghen; dit ghelter niet, dat ghelter : Sy sullen bedencken, dat het instrumenten van den Sathan syn, die hen de ooren vol blasen ende seggen : Men mach de kinderen niet dwingen, noch den mensche een eenich geloove verbinden; laet de cleyne kinderkens dit oft dat leeren, fabulen van Esopus, leughenen van tVierhemspeerdt ende dierghelijcke brodderije. Want, waren sy uuten yver ghedreven, sy souden anders pijpen. Den Ouden Adam hangt sulcken oortuyters noch aen de cladden. Tis al volck, dat sien wilt waer het henen gaet. Sy dencken : het mochte noch veranderen; dan sal ons dit oft dat voor deucht gherekent ende wy alsoo ontschuldicht worden.

Dus bidde ick (nochtans een onnutte knecht vol gebreken) allen Christen Overicheden, hoedanich die sijn, dat sy willen bedencken den yver des vromen Zedechiae, die het metalen Serpent (dat eenen aenstoot die boosheyt grouwels ende afgoderije worde) ten pulver verbrande; hem en gelde niet eenige goede intentie oft meyninghe, maer Godts uutgedructe Weth. Saul spaerde het vee der Philistijnen uut goeder meyninghe, maer wel tsijnder schade ende schande; want hy Godt niet en was onderdanich in alles, die de beelden verliet.

Ghebiet oock, dat men sijn Woordt suyverlick handele.

Dat en doet men in de Papistische scholen niet. Hoe sullen sy het dan connen verantwoorden, die se admitteren, ende segghen : De goede luyden moeten hen broot iegerans met winnen? Ick en straffe sulcx niet; maer tis goet broot, dat in de vreese Godes ende in sulcken deuchdelijcken werck, als jonghe kinderen wel leeren, ghewonnen wort.

Ende boven allen desen, gelijckerwijs men binnen Antwerpen ende elders (niet soo seer siende op Godt ende zijn Woort als opte neeringhe ende rijckdommen) langhen tijdt curieuselijck gedisputeert heeft, oft men den afgodendienst ganschelijck soude uutroeyen, oft dien in partije admitteren (daerin, Godt loff, oock ten eynde voorsien is, maer noch niet int gheheele), alsoo moet men considereren, dat veranderinge sorchelijck is, ende daerom dat men het yser, dewijle het heet is, behoort te smeden tot sulcken instrumente als men tselve begheert te gebruycken.

Ick en meyne emmers niet, datter eenighe Overicheyt sy, die eens gedacht hebbe, dat men andere dan de ghereformeerde Religie behoort te permitteren om te exerceren. Ick late de consciencie onghebonden. Want, oft de ghereformeerde Religie is goet, oft sy is quaet; daer en is gheen middel, aenghesien de hemelsche saken gheen middelmate en lijden. Is die quaet, soo en behooren sy die niet voor te staen, te volghen noch den ondersaten voor te houden, voor soo vele sy Godes dienerssen syn, tot straffe des boosdoenders ende bescherminghe der goeden; ende hoe sal hy straffen, die selve in verkeerde ende boose weghen gaet? Is die goet, soo coemt se met Godes wille, dien hy in syn Woort gheopenbaert heeft, overeen. Want daer en is maer een gheloove, eenen doop, eenen Godt, eenen Christus, eenen middelaer ende opperpriester. Hoe cunnen sy dan een mate stellen? Daer staet ghescreven, dat Godt niet ghemeyns en heeft metten Mammon, noch Christus met Belial.

Uuten voorschreven redenen is de gereformeerde Kercke op Christo uut Godes Woort gegrondet, ende de Roomsche op Belial ende den Antechrist, ghelijck ick in een ander trac-

taet corts hope breeder te laten uutgaen. Godt gheve my daertoe de ghenade ende tijdt, ist my salich. Laet ons dan eenvoudich ghesinnet sijn, met gheene gheveynstheyt omgaende; want die waerheyt ende leughen sijn so oneens als Belial met Christo, ende daeraf is so luttel ghemeyns met de ghereformeerde leere ende Roomsche droomen, alsser is tusschen het witte ende swerte, luttel poincten uutghesteken.

Cat. Muller-Tiele, nº 239 : *Broederlijcke waerschouwinghe aen alle Christen Broeders,* die van Godt veroordent sijn tot de verkiesinghe der Overicheyt ende Magistraten inde Steden der ghem. Provincien, daer het H. Evangelium vercondicht ende de ghereform. Religie gheexerceert wort. T'Hanswerpen, Ghedruckt... den 6 Aug. (1581).

40. — Over de noodzakelijkheid om grooten en kleinen in de stadsregeering te hebben, met het oog op Mechelen.

(1581.)

Cicero, een heydensche ende in de politicque handelinghen wel ervarene schrijver, in het tweede boeck der *Officiën*, leert onder andere. Dat de ghelijckformicheyt der borgheren der borgerlijcke societeyt is onderstaende, ende dat de borgerlijcke eenicheyt dan aldermeest floreert, als alle saeken met ghelijcken rechte ghehandelt worden : Dat is, als men uut alle nacien van borgheren so wel onder de arme als rijcke kiest deghene, die tot het ampt der Overicheyt oft bedieninge van Magistraetschap de aldernutste ende bequaemste zijn. Want, altijt deghene verkiesende, die totten ooren in de bonte vellen sitten, oft in de syde lakenen rammelen (het welcke den schamelen verboden is), so wort dickmael goeden raet onder de voeten ghehouwen, ende dat is hetghene, dat men opten hedighen daghe noch seydt : Datter ter werelt niet en is, datter min gheacht wort ende meest verloren gaet, dan den raet van slechte eenvou-

dighe ende schamele menschen, overmidts die niet gheroepen en worden, daer men moet spreken, oft spreken, daer men niet wilt hooren.

Het is somwijlen wel ghebeurt, dat in eenighe steden de ambachtslieden ende deghene, die den acker drijven, het ampt der Overicheyt alleene bedient, ende oock wel (als de meeste in ghetale) den adel ende goede borgers, gheene neeringhe doende, onderdruct hebben, ja deghene tot spot gehadt, die in eenighe vrye consten geoeffent waren. Maer selden oft by sonderlinge fortuyne heeft men heure administratie lange sien duren, maer meest tot quaden eynde comen. Want, die in den acker oft in heur werchuysen ende winckels opgevoet sijn, hebben meeste gheene experientie (die alder dinghen nochtans de beste schoolvrouwe is); ende daerom, als sy die van adel oft ander borghers vreesen, richten sy alle saken uut oft onversaefdelic ende sonder verseye, oft met groote tyrannie; want (so Plato seyt) alle ghemeyn volck dient in ootmoedicheyt, oft ghebiet in wreetheyt.

Op dander syde, ende meest altijt heeft men gesien, dat die van den adel ende voornemelijcste, die in corten tijden hiervoor wel Notabelen genoemt sijn, het ampt der borgerlijcke regeringhe alleene bedient hebben; maer, na mijn advis, sulcdanighen regiment en is niet behaechlijc noch in eenigher manieren te prijsen; want meest is sulcken volck den ghemeynen borger tsegen, noch en cunnen die gelijcformicheit hiervoor verhaelt, niet verdragen.

Overmidt ons de ervarentheyt in corten tijden tonser schade, schande ende grooten leetwesen niet dan te wel gheleert heeft wat te verwachten is van eenen raedt, daer de Edelen oft Notabelen alleene ghebieden, die van Mechelen, gheloove ick, sullen hiervan ghetuyghen wesen. Niet dat ick dit hier schrijve uut bitterheydt noch om de wonden te ververschen (dat kenne Godt), maer daeromme dat sy dincken hoe sorchelijc het is, dat men den Adel oft Notabelen alleene soude laten domineren ende de slechte eenvoudighe borgeren daer uut sien, gelijck sommige gheerne sagen; ick meyne deghene, die so sterck opte

Previlegien staen, daer mogelijck maer een quaet inghedrongen ghebruyck van en is, ghelijck de apparentie genoech betuycht; want int statuyt en staen gheen voornemelijcke ambachten noch gheslachten uutghedruckt, maer wel dat de tweelve Schepenen der Stadt Mechelen sullen wesen : de sesse daervan van den Poorterye, ende sesse van den Ambachten.

Daeromme dunckt my dit den besten raet et wesen (al ist, dat ick gheerne bekenne, dat in ghelijcke graden van deuchden, wijsheit, voorsichticheyt, verstant, cloeckheyt, jugement ende dierghelijcken, den Adel ende die van der Poorteryen oft Borgeren gheen neeringhe doen, preferere den Mechanicquen oft Ambachtsluyden), dat men daerentusschen gheene Ambachtsluyden oft andere neeringe doende, tzij rijcke oft arme, als hetgheen onreyne oft oneerlijcke Ambachten noch persoonen en sijn, uuten keuse en weyre; maer kiese sonder aensien (ick meyne den Ambachten aengaende in-heuren graet, ende den Adel oft die van den Poorterye in den heuren) ende indefferentelijck, de aldernutste ende bequaemste. Want onghetwijffelt tis een harde sake, dat men in vele steden over eenige jaren ghesien heeft, dat dieghene, die eens in de Wedt quamen, malcanderen den bal soo natuerlijcken toecaetsten, dat se altijt bleven tzy in deenre oft andere administratie, dit jaer borghemeester, het ander jaer tresorier, het derde overdeken, rentmeester, schepen oft diesghelijcken, iet eerelijcker Stadt ende Lants maniere. Ende het is te beclagen, dat de sommige soo eergierich ende yverich tot regiment sijn, dat gheschencken, gheldt ende banketten daerom ghegeven, ende vijanden toe ghemaeckt worden, gelijck ick in mijn Vaderstadt (in Brabandt ghelegen) gesien hebbe.

Godt geve, dat daerin mach voorsien, ende dieghene, die tot staten ende digniteyten aspireren (sonder beroepen te sijne), ghestraft mogen worden, anderen ten exempel. Want so Cicero segt in het eerste boec der *Offitien :* Het catijvichste is de ambitie ende yver tot staet en hoocheyt; want, seyt hy uut Plato, die sulcdanige (te weten eer- ende staet-gierighe persoonen) sijn heur gelijc, die in een schip wesende twisten, wie als

hooft soude tschip gouverneren. Ende de selve Plato ghebiet, dat men se behoort te achten voor vijanden, die hen willen dringen in de plaetse der magistraten ende na heur verstant regeren.

De oorsake vinde ick elders beschreven : te weten, dat door de ambitie de notabelste ende machtichste te samen spannen, opdat sy, de digniteyten onder malcanderen deelende, het ghemeyn volck daeruut sluyten, ende desen handel (doe het wie wil) coemt der tyrannije so naer als het moghelijc is, ende is soo wijt van de Wet des Heeren, die ons alle egael uut eenen vader Adam ende moeder Eva geschapen heeft, ende der naturen, die ons leert een ingheborne gherechticheyt, als de sterren staen van den grondt der aerden.

Cat. Muller-Tiele, nº 239 : *Broederlijcke waerschouwinge,* enz.

41. — Verschil tusschen den strijd der oude Romeinen en dien der zestiendeeuwsche Nederlanders.

(1581.)

De vermaerde orateur Salustius, onder andere heerlijcke spreuckredenen, schrijft in den beginne van de handelinghe *Lucy Sergy Catiline,* dat alle diegene, die begheeren meerder geacht te worden dan ander dieren, daernaer met alder vlijt behooren te trachten, dat sy heur leven niet sonder nut oft in gheswijch overbringhen ghelijck de onredelijcke creaturen, die naturelijc nederich ende ter onderdanicheyt des buyckx geschapen sijn ; welcke spreuckreden oft sententie, indien tot eenigen tijden heeft mogen stadt grijpen, nu te desen stonden by eenen yeghelijck, redelijck verstant ghebruyckende, behoort aenghemerckt ende achtervolcht te worden.

Want ten tijden Salusty was byden Romeynen alleenlijck geschil ende oorloghe ter saken van heure liberteyt, voerderinge van heure Monarchie ende welvaert van den Vaderlande, daer

nu al swaerder ende treffelijcker twisten ende differenten oorsake tot crijch ghegeven hebbende, sijn voorhanden; overmidt men nu niet alleene de wapen voert voor tvaderlant, de liberteyt, wijf, kinderen, goet ende bloet, maer oock ende ten besondersten voor de verbreydinghe des Christelijcken gheloofs, onder den standaert der gereformeerde Religie, diewelcke te voren onderdruct ende in dese onse Nederlanden bynaer verjaecht is gheweest door het ghewalt, forste, tyrannie, gheveynstheyt ende bedriegerie van den Roomschen Antechrist oft Babelsche hoere, in het faveur van bloetgierigen Spaenschen honden ende alle heure adherenten.

Cat. Muller-Tiele, nº 239 : *Broederlijcke waerschouwinghe,* enz.

42. — Redenen waarom men de Roomsch-katholieken zorgvuldig uit de stedelijke magistraten moet weren.

(1581.)

Dat men vele seyt : « Men vindt soo trouwe Papisten als ghereformeerde »; ick segghe daer (onder reverentie) niet teghen; want ick en weet gheen mensche soo dwaes, die hemselven dleven neme om eenen anderen, besonder synen vyant, te hulpen. Hoe sal dan die den Roomschen stoel toegedaen is, het mes helpen scherpen, daer men den Paus, die dleven sijnder zielen is, mede soect te verderven? Het mach wel geschieden, dat sy de huycke wat na den wint hangen ; maer het coemt al uut gheveynsder herten ende dobbelen gronde. Hoe can ick hem deucht jonnen, menschelijcker wijse gesproken, die den troost mijnder verslaghen conscientie soeckt tschande te maken? Het can voorwaer niet tsamen staen, dat ick heet sy ende cout; alsoo cant oock niet overeen comen een goet Patriot ende Papiste wesen.

Dat men vele seydt : « Het sijn oude Wedthouders, sy hebben den hase sien loopen ende weten de secreten; » daeruut en volcht niet, dat men sulckdanighe behoort te kiesen; want hoe soude men het maken, gelijc geschieden can ende wel geschiet is, dat Godt sulcke al tsamen subitelijc metter doot sloeghe? Men moeste, so voorseyt is, van den noot de deugt maken, ende nieuwelingen daerin stellen. Men sal emmers geene sulcke personen employeren, sy weten wat goet, wat quaet oft wat recht, wat onrecht is, ende cunnen die oude boecken, registers, charters ende formelieren studerende begrijpen.

In somma ende ten corsten gheseydt, het is al impertinent, in tijd van troublen, soe seer op de privilegien, oudt hercomen ende personen te staen. Voor so vele allen den voorschreven redenen cesserende (des neen), men wel weet van wat stael ten tijde van den anderen Paus de wetten ghemaect worden, als namentlijck van degene, die men wist onder den heelen hoop de alderyverichste te sijne in heure Religie des Antechrist. Daeromme laet (nu een andere, namentlijck Christus, regeert) oock toesien, dat gheene in Overicheydt comen dan die yverich ende totten bloede der ghereformeerde Kercke toeghedaen zijn. Ende, dat doende, so sal in alle Magistraten ende Overicheyden een wel accorderende harmonie gespeurt, Godes eere verbreydt, het Evangelie vercondicht ende het landt versekert wesen teghen alle oproer, seditie ende perikelen der vyanden, hetwelcke de principaelste saken sijn, daer men in alle republicquen ende staet van regeringhe behoort na te trachten. Want het sijn de zenuwen, die de borgherlijcke eenicheyt onder kracht ende verbonde houwen.

Cat. Muller-Tiele, n° 239 : *Broederlijcke waerschouwinghe,* enz.

43. — Noodzakelijkheid van het toezicht der wereldlijke macht op het aanstellen der predikanten.

(1581.)

Dalder outsten Pharizeen, in Christi tijden, en lieten den Magistraet Pilato geen oordeel toe, ofte kennisse te dragen van hare religie ende van hare criminatien over Jesum Christum. Pilatus vraechde dickmael : « Wat heeft hy quaets gedaen? wat clachten brengt ghy over dese mensche? » Sy wisten wel, dat haer loghenen niet en souden vermoghen tegen de onnosele waerheyt. Daerom brachten zy voort, in de plaetse van ware clachten (die zy niet en hadden), valsche authoriteyt, twelck sy maer te veel en hadden, segghende : « Zo dese gheen quaetdoender en ware, wy en souden hem u niet ghelevert hebben; » meynende met die woorden in effecte : « Ghy en verstaet u niet van onse religie; daeromme en hebt ghy daeraf ooc niet te oordeelen; wy verstaen die; dat si onse werc; wy moeten daeraf oordeelen. Laet u genoech zijn, dat wi hem dodens weerdich judiceren. Hierin zijn wy, niet ghi, rechters, ende hierinne sult ghi, niet wy, executeurs wesen. Laet ons hier gebieden; ghi moet hier gehoorsamen. »

Niemant en mach negeren, dat de magistraet gestelt is van Gode tot defensie der vrome ende tot castiemente der quaden; zo en mach ooc niemant negeren, dat dickmael wolven onder schijn van herders bedecktelicken mogen sluypen in der Kercken. So nu de Magistraet sulcke godlicke macht niet en wilt misbruycken in tbeschermen der wolven ende in tdooden van den herders (dat wel ter degen int pausdom is geschiet), hy sal immers wettige kennisse moeten nemen van de personen, die men in der Kercke of schaepsstalle Christi tot herders wil stellen, om te precaveren oock dat de schaepkens Christi den wolven niet en worden bevolen. Beneemt men den Magistraet dese electie ende approbatie int aennemen van de dienaren des Woorts, daer soude uut mogen volgen, dat de

consistorie hem dicmael soude aendringen om een wolf onder tschijn van een herder te beschermen, ja, ooc om de onnosele schapen, by sulke wolfsche herders voor wolven beschuldicht zijnde, als wolven te doen doden ende omme brengen.

So volcht nu, dat men, willende de Magistraet benemen de kennisse, electie ende approbatie van de kerckendienaeren, niet anders van henluyden en bestaet te maken dan Pilati, die blindelingen, sonder kennisse van saken, alleen doort aengeven ende opt seggen van den quaden credijt hebbende, in openbaren pericule werden gestelt om den quaden te defenderen ende den goeden te castyden, ende also opentlicken het rechte contrarie te doen van tgene, daer hemluyden de macht van Gode toe gegeven is.

Cat. Muller-Tiele, nº 212 : *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant.* Teghens de Calumnien, ter saecken vande differenten tusschen henluyden ende eenighe vande Ghemeente aldaer, by den selven den Magistraet wat min dan Christelicken nageseyt... Int Jaer 1597.

44. — **Gevaar voor eene protestantsche Inquisitie, voortspruitende uit de onverdraagzame aanmatigingen der predikanten.**

(1581.)

Sullen alzo niet in perijkel staen van haer goet te verliesen, ghevanghen te werden ende lijfstraffe te lyden, alle deghene die, dolinghe siende sluypen in der Kercke, uut drangh haerder conscientien, daertegen sullen poghen te spreken ende sulcke schadelicke vrede te perturberen?

De bloedige Romanisten en deden voormaels tegen de gereformeerde, die haer erreuren metter Heyliger Schriftuere bestraften, anders niet. Die moordadighe ende bloetgierige Inquisitie van Spaengien en socht oock anders niet. Men heeft met rechtveerdiger droefheit noyt over arger saecke geclaecht.

De grontoorsake van dit bloetdige oorloch en is niet anders, te weten, den dwangh over de conscientien.

Yegelick oordeele nu hiervan onpartydich, of dit niet en schijnt een nieuwe invoeringe te wesen van den dwang der conscientien. En staen de wedersprekeren hier niet openbaerlicken na? Ende noch soudent moeten zijn ongoddelicke calumnien, als men henlieden aenseyt dese waerheyt, die haer eyghen gheschriften, der Heeren Staten overgelevert, opentlicken betuygen.

Wordet eenmalen wacker uut dese betooverde slape, o alle Magistraten ende liefhebberen van de vryheyt der conscientien ende van tgemeyne welvaren; ende ghy sult met handen moghen tasten, dat die stricken al uut ghespreyt ligghen, omme u te belagen, te vangen ende te berooven van die lieve vryheyt der conscientien, by u zo lange gewenscht, ende zo dier ghecocht wesende.

Cat. Muller-Tiele, nº 212 : D. Pz. Coornhert, *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant,* enz.

45. — Hoe Vlissingen in 1572 overging tot den Prins van Oranje.

(1581.)

Naer dat de stadt van den Briele ende het eylant van Voorne by den Grave van der Marc verovert was, gelijc geseyt is; ende dat de Hertoghe van Alva gedelibereert was die stadt van Vlissingen in Zeelant met een gheweldich fort ofte casteel te verseeckeren, waarvan die fondamenten alrede gheleyt ende boven der aerde ghebracht waren, so is den haet van die van Vlissingen jeghens den Hertoghe van Alva daghelijcx vermeerdert. Maer hij, nerghens min op passende dan opte clachten van de ingesetenen des lants, dacht daer meerder volcx te seynden dan daer was; want daer laghen eenighe Walen in der selver stadt. Over sulcx heeft hy aldaer gesonden eenighe Spaensche

fouriers, omme de logysen te beschrijven ende te doen bereyden, daer de Spaengiaerden, die volghen souden, logeren mochten. Hierdoor quam eenich rumoer onder t'volck; sommige seyden, dat se in erger slavernye souden werden ghebracht dan eenige natien ter werelt, ende dat men se soo met soldaten als mettet casteel beswaren soude, datter gheen stede in Nederlant alsoo beswaert en soude wesen als syluyden.

Eenighe daghen te vooren was aldaer in der selver stadt gecomen Johan van Cuyck, heere van der Herpt, dewelcke hem dagelijcx voechde onder de borgerye; bysonder by degheene, die hem dochten, dat tot veranderinghe ghenegen waren. Hy riet henluyden, dat se uyte mont spreecken souden, dat se geen Spaengiaerden en wilden innemen; hy seyde, dat de Prince van Orangien met eenen seer grooten hoop volcx alreede op de been was ende henluyden verlossen soude van de tyrannye des Hertogen van Alva, die niet anders en sochte dan alle henluyder goederen in te slocken ende haerluyder tot armoede te brenghen, ten eynde sy gheene macht en souden hebben teghen hem te rebelleren.

Dese vermaninghen werden geerne gehoort by de sommige, die terstont daer noch vele meer by hingen. In somma, de saecke wert soo gedreven, dat eyntlijc de Walen, die daer binnen lagen, opten Paeschdach den sesten April ter stadt uytghedreven worden deur het ghemeen volck; ende, alsoo den selven daghe het Spaensche garnisoen arriveerde voor den mont van de havene, is het rumoer meer ende meer vergroot.

De voorseide Johan van Cuyck seyde tegen eenen yegelijcken : « Thoont u nu mannelijcken, want byaldien ghyluyden de Spaengiaerts nu in laet comen, soo zijt ghy al tsamen om lijf ende leven, ende sult al tsamen als rebellen quader doot moeten sterven. Want ghy hebt het nu soo verre gebrocht, dat ghy des Coninex garnisoenen hebt uytghejaecht; uluyden en mach gheen ontschuldinghe helpen Heeft hy de Graven van Egmont ende Hoorne, die den Coninck soo veel diensten hadden gedaen, niet ghespaert, meynt ghy, dat hy

uluyden sal sparen? » Daer was eenen, die wat beschoncken was, dewelcke seyde : indien men hem een paer vanen biers wilde gheven, hy soude, seecker stuck gheschuts opte vesten leggende, onder de schepen van de Spaengiaerts schieten. Die Heere van Herpt gaf hem twee daelders. Hy gingh heen ende schoot naer de schepen. Hierdoor quam de vreese in de Spaengiaerts, dat sy, de zeylen optreckende, ende de touwen, daer sy mede vast ghemaeckt waren, afsnijdende, niet liever en saghen dan hem op Middelburgh te salveren.

Anthonis van Bourgoengen, ridder, heere van Capelle, Catthem ende Wacken, dese tijt Gouverneur van Zeelant, verstaen hebbende tgunt die van Vlissingen bedreven hadden, is van Middelburch naer Vlissingen getoghen, ende meende met syn authoriteyt henluyden tot syn meeninghe te brenghen. Hy dede mettet cleppen van de clock de burgeren voor het stadthuys vergaderen. Dewijle hy een seer welspreeckende man was, heeft hy aldaer een oratie tot het volck beginnen te doen, ende haer te berispen van dat sy haer so hadden vergrepen aen des Coninex garnisoen. Maer, soo sy alsnoch terstondt wederom haer opten rechten wech keerden, ende ten besten lieten raden, soude alles vergeten ende verghéven zijn; want de Coninck was de goedertierentste Prince in de gheheele christenheyt, ende hy soude haerluyder onschult soo doen aen den Hertoghe van Alva, datter henluyden gheen swaricheyt afcomen en soude; presenterende sich selve daer vooren borghe te stellen, ende doende vele andere presentatien omme de borgerye te beweghen.

Maer de voorseide Cuyck ende eenighe anderen mede, onder tvolck staende, seyden : « Hoort toch wat middelen men al gebruyckt omme uluyden te bedriegen ende int net te brengen. » Het ghemeen volck, dese oratie gehoort hebbende, riepen ghelijcker hant ende met luyder stemmen : « jou! jou! » spottende al tsamen metten voorseiden Gouverneur, twelck de voorschreven Gouverneur hoorende, wencte metter hant ende zeyde in effecte ofte deser gelijcke woorden : « O Borgers! borgers! hoe luttel weet ghy, wat ghy doet! Het en is gheen

cleyne saecke des Conincx garnisoen buyten te sluyten ende te verjagen. Ghy weet noch luttel des Conincx macht. Ist, dat ghy obstinaet blijft, wat hebt ghy goets te verwachten? Want de Coninck en sal dat alsoo niet laten berusten. Maer, soo ghyluyden daerinne nochtans volhert ende obstinaet blijft in uluyder voornemen, wat middel hebt ghyluyden doch om oorloge te voeren tegen soo machtigen potentaet? Ende, soo ghy al eenighe middelen mocht, en weet ghy niet, dat oock de uutgangen der oorlogen periculeus zijn, ende dat se dicwils oorsake van de destructie ende onderganck der steden ende verwoestinghe der landen voortbrengen? »

Maer het was verre van daer, dat hy se soude hebben connen met eenige redenen tot syn voornemen brengen ende haer doen veranderen; want sy niet alleen sijnen raet en hebben geheelijck versmaet, maer hebben hem oock sulck gelaet gethoont, dat hy blijde was, dat hy uyt haren handen ontquam ende wederom ongeschent binnen Middelburch geraekte.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 223 : *Placcaet vanden Thienden ende twintichsten Penninck,* op-gestelt by den Hertoge van Alva, op alle roerende ende onroerende goederen; ... Daerby ghevoeght is de groote alteratie ende beroerte die inde selve Nederl. ... ghevolght is. Na de copye ghedruckt tot Brussel, by Michiel van Hamont. Anno 1581. (Herdruk van 1609.)

46. — **Hoe de uitgever geraakte aan eene geheime « Remonstrantie » der Leidsche Overheid.**

(1582.)

Aen den Leser.

Soudet oock recht syn, vriendelijcke leser, dat men een keerse in der nacht lichtende, onder een corenmaet stolpte? Soude men soodanighen leytsman tot de diergekochte vryheyt

als Leyden is, ander steden niet tot een heylsame aenleydinge laten verstrecken? Soude die stadt Leyden op soo loflijcken berge tot een toevlucht ende berginge van de gemeene Lants vryheyt verborgen mogen blijven? Dat zy verre, nu my middel ter handen is gekomen, om die te laten zyn tot een exempel van allen anderen; sonderlinge, nadien ick miraculeus daeraen zy gekomen.

Ick hadde te doen in den huyse van een dagelycx gedeputeerde, zijnde in de Staten van Hollant. Daer was niemand voor de hant. De navolgende *Remonstratie* lagh op een cantoor. Ick sagh den tytel, stak ze in mijn boesem, trat terugge na huys, ende copierde se. 't Welck gedaen, gingh weder in 'tselve huys, dede mijn bootschap ende liet heymelijck die principale *Remonstrantie,* ghedruct wesende, daer liggen.

Ben ick hierin een dief? vergevet my om u selfs nut, ja om 'tghemeenbesten wille. Maer ist diverie, dat een keerse aen den anderen wort ontsteken? Wat schaet dat het licht van deerste keerse? Niet.

Wat sal u dit licht van dese keerse baten? Veel, o veel. Wildy maer tot dit licht u oogen openen, die vryheyts aert verstaen, haer helpen vorderen, by wettige wegen, tot minderinge van partijschap, meerderingh van eendracht ende verseckeringe der aengevochten Nederlanden. Dat gunne u Godt. Amen.

Cat. Muller-Tiele, n° 246 : *Remonstrance, Of vertoogh by die van Leyden den* ... Staten Slandts van Hollande, in Febr. 1582 hare mede-Lidmaten ghedaen, nopende 't verhandelde der Predicanten, in den laetst-voorleden Somer tot Middelborgh in het Nationael Synodus (sozy 't noemen) vergadert gheweest zijnde, met den gevolge van dien. Ghedruckt na de Copie, in het Jaer 1597.

47. — Aanslag beraamd tegen Anjou en Oranje te Brugge.

(1582.)

Copie van een brief uut Brugge gheschreven desen 25 Julij 1582.

Voor nyeus en weet ick anders niet te schrijven, goede vrient M. Jan Pateniers, dan dat desen dijnsdach den 24sten Julij, een groot verraet is uutghecomen, dat welcke voorgenomen was op den prince S. Excellentie, ende op den Hertoge van Angiu, onsen geduchtigen Heere, ende noch op ettelick meer. En is uutghecomen door een vroupersoon, welck een wonderlick werck Goods is, hoe een sulcken secreeten aenslach, sonder te weten, hoe oft in wat manieren die vrouwe sulex is te weten gecomen.

Dese vrouwe, dewijle sy een slecht persoon was, heeft door hulpe van eenige des Princen dienaren met grooten iver, als van God daer toe geporret, den Prince selfs persoonlick begeert te spreecken ende een secreet te openbaren; twelck geschiet is. Dan, hoe verde dese vrouwe dit gheweten heeft, ende wat sy den Prince daervan heeft connen ontdecken, en weet ick niet. Dan is seecker, dat den Prince niet en is gheweest ter tafelen op dien dijnsdach, als placht; maer, den aenslach ondect zijnde, worden terstont tot neghen persoonen int ghetal ghevangen, waervan dat den eenen is den jongen Grave van Egmont, ende Ino Salsedo. Noch zijnder twee Fransche heeren ghevanghen. Den eenen is den broeder van den Prince Du Mercierijn, welck in Vranckrijck by den Guijse is.

Die stadt van Brugge was terstont vol beroerte dan, door dat de burgerije haer stelden in de wapen ende haer stadt besetteden. So ist versust, ende des anderen dages elck wederom in tzijne gekeert.

De sprake gaet hier, als dat den Hertoghe van Guijse een groot fondateur is van dese verraderije; want hy met de post

(twelck geopenbaert is), in een paquet gesonden heeft aen den voornoemden Caldeo Spaengiaert, daer een doodlick fenijn in hare substantie in tzelfde paquet besloten was. Ende men seyt hier, als dat het consept also gehemaackt was onder haerluyden, dat, den Grave van Eggermont met fenijn over maeltijt sittende, (gelijck elck wel weet hoe seer lieven en gemeynsamen man den Prince is, ende sonder omsien met een yeghelick eet ende drinckt), hem also toedrinckende, zijnen beecker te fenijnen met een behendige maniere, ghelijck by haerluyden dat ghepractiseert was. Haer practijcke met den fenijn is so subtijl aengeleyt, also datter twee int hof al wat van den seroop int lijf hebben gecregen; dan, den eenen, die salt niet schaden; dan men sorcht seer, dat mijn Heer van Sint Aldegonde mede door sal gaen.

Item, heeft den Heer van Sint Aldegonde wel wat tijts te vooren, vermoet men, tfenijn int lijf gehadt, en hem dat heeft gheopenbaert. Ende men meent, dat, om den Prince te vergeven, int werck soude zijn geleyt, desen dijnsdaghes des middaechs den 24sten Julij lestleden.

Item, wordt hier oock voor waerheyt geseyt, als dat den Grave van Eggermont daertoe is gebracht door schone woorden van desen Spaengiaert Ino Salsedo, ende door dese twee Fransche heeren. Dan, den Grave eerst weygerende ende seer verturbeert is; daernaer, met brieven van den Conincx eygen hant onderteykent, ende door beloften van die van Guijse, ende door desen Spaengiaert soo veer ghebracht, dat hy daerin heeft gheconsenteert.

Den Spaengiaert Ino Salsedo met noch een van zijn bekende, gheheten Petrus Pedocus, eertijts gheweest een vaendrech onder een Schots capiteyn, die souden haer tijt hebben waergenomen, op deselfde ure als den Hertoge van Angiu naer zijn hof zoude gaen eeten, hem door een glasventer twee by den anderen gelijck op den Hertoge te schieten : tgemeyn seggen is, met een flitsboge met fenijnde flitssen; ettelijcke meenen met roeren; die rechte waerheyt en can men niet weten, voordat haer confessie gheopenbaert wordt.

Desen Petrus Pedocus is noch niet ghevangen. Of hijt ontcomen is, dan oft hy verborghen sidt, weet men niet. Hy heeft hem in Brugghe niet veel laten sien.

Daer waren seeckere paerden gheordineert by de verraders, dat, so haest als sy haer feyt souden hebben volbracht, om dan dese paerden buyten oft binnen der stadt ghereet te vinden, ende also of te rijden en haer soo te salveren. Daer zijnder die meenen, dat sy de paerden hebben ghesien.

In somma, goede vrient, ick verwondere my, dat dese verraders geen exempel en nemen aan den d'Anastro, die coop gemaeckt hadde met den Coninck van Spaengien voor tachtentich duysent ducaten om den Prince S. Excellentie te doorschieten ; ende tfeyt gedaen zijnde door zijn knechts, eyscht hy, ofte liet eyschen zijn ghelt van den Coninck. Dan, in Spaengien heeft hy gheen betalinge connen ghecrijghen, maer worde gewesen van den Coninck om zijn ghelt te halen by de magere Malcontenden in Arthois ende Henegouwen, die hem bespotteden als een schelm ende verrader toebehoort ghedaen te worden.

Niet meer, goede vrient, voor deese tijt. Dan ick meene u op morgen breder van dese saecke te schrijven. Vale.

Cat. Muller-Tiele, n° 259 : *Wreede Turksche, wonderlijcke verhalinghe van dit leste verraet, voorghen. teghen Ducks Dangiu ... ende teghen den Eed. Prince van Orangien,* binnen Brugghe desen 24 July... Ghedr. by Jan Moyt Jacobszoon van Leyden. (1582.)

48. — De Prins van Oranje spoort de Algemeene Staten aan tot onbaatzuchtige samenwerking tegen Spanje.

(1582.)

Nu dan, mijn Heeren, het is nu een jaer geleden, dat ick uwe ghedeputeerde ende voorts alle Provintien waerschoude, met welcke remedien men dese perikulen mochte voorcomen, dat

men maer voor des Landts bescherminge aennemen soude drie duysent buytenlandtsche ruyters ende twee regimenten dobbelsoudeniers.

Want, so Godt voor ons de stadt Camerijck bewaert heeft, dies behoren wy hem te dancken, ende oock zijn Alteze; want wy ons doch daerin hielden als oft wijt wilden laten verloren gaen. Ende nu Doornick belegert is, en hebben wy alleenlick gheenen middel om te ontsetten, maer oock niet om den vyandt onder de oogen te comen. Ende oft ghy vraechden, wie dat men daerom sal beschuldigen? So antwoorde ick : Het is aen u, mijn Heeren, ende voorts aen alle deghene, die mynen raedt veracht hebben, uselven daer en tusschen ontschuldigende, deene op den anderen schuyvende. Hadden wy doorlochslieden, daer ick van spreke, gereet gehadt, doe zijn Alteze hem so manlick in Cambresy verthoonde int veldt, sulex dat wy onse macht by hoopen van zijne Alteze hadden gevoecht, so waren wy nu tertijdt de oorloge quijte ende hadden den vyandt over de Mase gejaecht, daer wy nu ter contrarien moeten aensien, dat een van onse beste steden is belegert, ende datter so luttel middels is om die te ontsetten.

Oock en wil ick u, mijn Heeren, niet verbergen, dat wy in desen toecomenden jare noch sullen geraken in meerder ongeluck; ende dat om dierghelijcke oorsaken.

Want, soo wy alreede twee maenden in den winter hebben, ende so het twee maenden gheleden is, dat de Staten behoorden in dese stadt te verghaderen, ende datter noch gheenen schijn en is, noch om die te sien noch om eenige ordinantie te stellen in eenige sake, recht oft wy geen vyanden en hadden, hoewel wy nochtans tgeschut hooren, daer Doornick mede beschoten wort, ende de stormen sien, so te seggen, daerdoor sy besprongen wordt, ende evenwel niet en aenmercken, (merct onse blindtheyt), het quaet, dat ons naect tegen het nieuwejaer. Sulcke onachtsaemheyt, mijn Heeren, is een onghelooflic quaet, dwelck niet en rijst uut misverstandt oft negligentie, maer dat een yegelick meer genegen is tot zijn

eigen bate dan tot het gemeyn welvaren. Want, nopende tgemeyne, so is dit doorsake des quaets, als men siet, dat het volck niet en denct, dat dese oorloge hen aengaet, recht oft men niet en streedt voor hen vryheyt, lijff ende conscientie. Ende daeruut rijst dander faulte, dat, als men heyscht hulpe van gelde (sonder welck ick noch eenige connen oorlogen), so varen sy in de sake voort, ende antwoorden daerop als oft sy spraken met den dooden Keyser; daer sy ter contrarie behoorden te dencken, dat sulckx niet my, maer henselve aengaet. Ende als sy seggen : Wy en willen niet meer geven, dat is sooveel te seggen : Wy willen 't Landt ende de Religie laten varen.

Sulcx en segghe ick niet, omdat ick lust hebbe mijn handen te steken int gemeyn gelt, so groot of kleyn het sy, dwelck ick noyt aengeroert en hebbe, so ghy wel weet, hoeveel sommige achterclappers my sulcx nageseydt hebben tegen hen eygen conscientie; maer opdat ghy, myne Heeren, eens ter goeder trouwen bedenckt, datter gheen oorloghe int landt en is dan die u aengaet, ende ghy, u beradende om sulcx te bedencken, dat ghy u beraedt als in u eygen saken.

Noch isser dit te seggen : Aengesien dat wy een gemeyn sake hebben, wy oock also tesamen behooren gevoecht te zijn, dwelc wy tot noch toe niet en hebben connen vercrijghen, omdat een yeder Provincie zijn eigen Raedt heeft, ja, bynae yeder Stadt. Oock heeft yeder Landt zijn bysonder crijchshoopen ende ghelt, sodat tghene, dat veel soude zijn voor allen, cleyn is voor yeder alleen. Tis waer, dat men eenen Raedt geordineert heeft, maer die sonder macht is. Ende, daer geen authoriteyt en is, hoe sal daer zijn crijchsordeninge voor de finantien, voor de justitie ende alle andere dingen? Ende, so vele aengeaet dAuthoriteyt, nemmermeer en salder gheen zijn by dyen, die niet en vermogen eenen armen stuyver uut te geven, ghelijck noch ick noch den Raedt niet en hebben.

Dit zijn, mijn Heeren, de principaelste misbruycken, die geschiedt zijn; waerin wy al voort varen, ende door denwel-

cken ick u waerschouwe voor mijn afscheidt, dat wy sullen vernielt worden, so Gode ons zijn ghenade niet en verleent, om in tijts daerinne te voorsien.

Daerom bid ick u, dat ghy daerop wilt mercken, ende sulcx ooc den volcke wilt te verstaen geven, opdat sy my hier naemaels sulcx niet en verwijten ende opleggen. Ende, so ghy u daerentusschen beneersticht om daerin te voorsiene, so suldy metter daet bevinden (want ick my daer in oock schuldich kenne), dat ick niet en sal sparen des in mijn vermogen zijn sal.

Cat. Muller-Tiele, nº 244 : *Remonstrantie, ghedaen by zijne Excellentie, binnen Antwerpen,* Desen eersten daech van December : Aen mijne Heeren de Staten. (1582.)

49. — Beschouwingen over het bloedplakkaat van den prins-bisschop van Luik Ernest van Beieren.

(1582.)

Een Christelijcke waerschouwinghe aen de Inwoonderen des Lants van Luyck, midtsgaders allen anderen goethertighen.

Ghelijck men lange ghesocht heeft, dat de nyeuwe Bisschoppen van Luyck de ghoede onderdaenen niet en souden laten in de stilheyt, die se by den voorgaenden Bisschop loffelijcker gedachtenisse gehadt hebben, maer dat hy se metter Spaensscher Inquisitie ende tyrannye soude beswaren; also bevindt men nu, leyder, dat men derhalven niet te vergheefs becommert en is gheweest, twelck dit teghenwoordich Placcaet, hoe behendich het oock ghestelt is, wel uutwijst, als tselve maer wat by den lichte gheexamineert wort.

Ten eersten, presupponeert hy, dat de Roomsche relygie, verstaende also sy nu geoeffent wort, sint der Apostelen tijden, ende oock sonder eenich misbruyck gheweest is, welcke beyde

stucken hem gheen verstandige, jae selfs der Roomscher Religie toegedaen sijnde, gestendich zijn; ten ware dat hy, van alle Godlijcke ende menschelijcke wijsheyt berooft zijnde, de ontallijcke dwalinghen ende misbruycken der Roomscher Kercken in leere ende leven niet sien en soude noch wilde.

Hy verhaelt vorder, datter diversche statuyten ende mandementen geordineert ende gepubliceert zijn, om tgeloove van de Roomsche Kercke te onderhouden, midtsgaders de straffingen der overtreders; daaruut blijckt dat de Bisschop metten Capittel van Luyck gesint is den ouden Spaenschen voet van vervolgen ende tyranniseeren, also men duslange in de Nederlanden ghedaen heeft, in den lande van Luyck noch te achtervolghen.

Ende om hem beter te verstaen, so taxeert hy de heymelijcke vergaderingen der Christenen, die in aller modestie, om de tierannye te ontvlieden ende nochtans hare conscientie ghenoech te doen (naer texempel der ouder Christelijcker Kercke, die wel drye hondert jaren nae der Apostelen tijden alsoo ghedaen hebben), byeen comende, om malcanderen metten Woorde Goods, christelijcke ghebeden ende aen den godsalighe exercitien te stichten, navolghende de Relygie, die nu in den heylighen Roomschen Rijcke ende veelen anderen conincrijcken ende lantschappen opentlijck gheoeffent ende ghevolcht wort, welcke hy noempt vervloeckte opijnien, valsche leeringhen, etc., omdat se metter Roomscher Pauscher leeringhen ende superstitien niet overeen en comen.

Voorder so heeft de voornoemde Bisschop met delijberatie van den deecken ende Domcapittel van Luyck ende zijnen cancellier, die alle des Paus creatueren zijn, dese nyeuwe Inquisijtie ghesmeet, soeckende volghers deselve ter executie te stellen over alle zijne onderdanen, ende also te exhiberen de goede luyden, die niet in allen puynten de Roomsche afgoderyen ende superstitien volgen en sullen; so dat niemanden gheoorloft en sal wesen anders te ghevoelen, ghelooven, allegeren, lesen, leeren, etc., oock gheen Schriften, boecken, schilderien oft yet dat totten prejudytie van het aenbidden der Sancten ende ceremonien, oft Roomsche opinien te hebben.

Soeckt over zulcx de exempelen der Spaenscher treecken, die over de Nederlanden voorghenomen waren, oock in den lande van Luyck (onaenghesien tselve onder tRijcke gheleghen is, ende daerom des Rijcx vryheyt behoorde te ghenieten) te brenghen.

Willende oock alle boecken, die eigent der Roomscher oft Pauscher Relijgie contrarieren, uutroyen ende tenemael vernielen, om also een barbarische onwetenheyt ende slavelijcke tyrannye, die zijn voorsaten noyt te weghe ghebrocht en hebben, in te voeren.

Daertoe hy oock Kettermeesters oft Inquisijteurs, die hy listelijck Commissarissen noemt, ghestelt heeft, willende dat een yeghelijck zijn boecken oft ander schriften in derselver handen, sonder eenich vertrech, sal over bringhen.

Midtsgaders oock hen met eede te verstricken tgheene by hen te houden, noch hierna te ontfanghen. Hieruut mach men mercken hoe se varen souden, die, tselfde niet ghedaen hebbende, daerin door yemanden beschuldicht oft bevonden werden.

Ende, aenghesien die van elders in den lande van Luyck souden willen neerstaen oft comen woonen, sullen insghelijcx moeten brieven brenghen van haren pastoor, dat se ghoede Romanisten zijn; oft sy sullen van ketterye ghesusspecteert ende in twee daghen ten lande uut ghewesen werden.

Ende, onder decxsel dat hy die van de Relijgie beschuldicht van onghebonden vrijheyt, rebelle teghen d'Overheyt ende allerley Gods lasteringhe, soo ordineert ende beveelt hy allen zijnen officieren, gheestelijcke ende waerlijcke, tegen deselve sonder eenich verdrach ofte oochluyckinghe te procederen met alsulcke castijdement, als sy na de ghelegentheyt sullen vinden te behooren, soodat de executie ende lijfstraffe gheschieden sal over die, die hare conscientie met den Pauscher afgoderie ende superstitien niet sullen willen bevlecken, onder den naem dat se oproerders, rebelle oft Gods lasteraers zijn.

Aengaende die hare kinderkens eenen tijt onghedoopt houden, mogelick niet uut verachtinghe des Doops als oft se de

wederdoopers opynien toeghedaen waren, maer omdat se hem niet gheerne metter besweringe des Duyvels oft ander Pausche superstitien souden besmetten; so ordineert de Bisschop, dat se den Doop over den derden dach verstreckende, vervallen zijn sullen, boven de peene van twintich goutguldens, te moghen ghestraft worden, naedat de justitie bevinden sal, sulcx het lijf ende goet der armen onderdaen staen moet ten gevalle ende ghesintheden des officiers, ghelijck zulcx, ten tijde dat de bloedighe placcaten in figeur waren, plach te wesen.

Maer, opdat dese Bisschop niet schijnen en soude, met desen Placcate (dwelck in der waerheyt de Spaensche Inquisitie medebrengt) yet te willen doen teghen des H. Rijcx afscheyt, so gundt hy denghenen, die hen daerna niet en begheeren te voegen, dat se ballinghen van haren eyghen Vaderlandt sullen moegen wesen, ende hare goederen vercoopen, midts nochtans, dat se versoecken eenighen termijn van tijde, die hen sal ghegundt worden naedat den voorschreven tyrannen ende vervolgers believen sal. Ende, den selven gratieusen tijt gheexspireert zijnde, sullen stracx moeten vertrecken. Merckt hieruut wat een ghenade de Bisschop desen armen luyden, die hem uyt vreemden landen aenghenomen hebben, wederom tot een recompentie bewijsen wil.

Willende voorts tot een besluyt, dat alle de officiers tegen de overtreders deses Spaenschen Placcaets ende Inquisitie sullen procederen met aller strengicheyt, sonder eenich verdrach, ghunste oft oochluyckinge.

De Heere wil de ooghen der voornaemsten ende andere persoonen in denselven landen openen, dat se dit tyrannich Placcaet by den lichte doorsien ende dese Spaensche treken mercken, hen mannelijck ende met behoorlijcke middelen daerteghen stellen, haer sake den Camergerichte ende Stenden des Rijcx te kennen ghevende, ende derselven hulpe hierover versoeckende, ten eynde sy en haer nacomelingen van de Spaensche tyrannien ende slavernie der conscientien verlost zijnde, metten anderen Nederlanden mogen ghecrijgen een

warachtighe vrijheyt ende de oeffeninghe van de ware Christelijcke Evangelische Relygie om den Heere te dienen in heylicheyt ende gherechticheyt alle de daghen haers levens. Amen.

Cat. Muller-Tiele, nº 253 : *Copie van het Placcaet van d'Inquisitie ghemaeckt ende ghepubliceert by den nieuwen Bisschop van Luyck.* Midtsg. een Christel. Waerschouw. aende Inwoonders des Landts van Luyck, enz. Amstelredam. By Cornelis Claeszoon, woon. opt water by de oude brugghe, int Schrijfboeck (1582).

50. — Keizer Karel V en Koning Philips II's geluk vergeleken met dat van Philips van Makedonië en van Alexander den Groote.

(1582.)

In een van de afgesette brieven, die de Cardinael van Granvelle aan Morillon schrijft, spreeckende van Mijnheer den Prince van Oragnie, seyt hy dese woorden : « Waer de vertwijfelde rampsalige van Orangien met der slagh doodt gebleven, soo hadder beter hoope geweest, etc. ». Dese veurseyde woorden van den Cardinael hebben my oorsaecke gegeven, een verhaal te doen aengaende des Princen van Orangie quetsure ; welcke, alsoo ick hoope, niet onprofijtelick en sal wesen veur alle de Nederlandtsche Provincien, ende sal oock ergens toe mogen dienen veur de byliggende landen, die tot de ruste der Christenheidt goedt hert draegen ende die deser onmatelicker macht der Spanjaerden, met goeden rechte, qualick betrouwen moeten. Deshalven dunckt my, dat hier wel te passe sal komen, ten eersten te ondersoecken, wien dat desen titel rampsaligh beter dient en betaemt, te weten : oft den Princen van Orangien, oft sijnen vijanden.

Men kan met der waerheidt niet geloochenen, dat Koninck

Philips binnen sijnen leeven veel groote vervoorderingen van gunsten gehadt heeft. Want, aleer hy ter weerelt was gecomen is Keyser Karel syn vader geweest de meeste vorst van Christenrijck, niet alleen deur den keyserlicken titel, maer oock overmits syne koninckrijken, landen ende goeden, wijdt ende breedt gelegen, daer-en-boven oock sijn groot verstant, wijsdom, vervarentheit ende kennisse. Sodat hy niet alleenlick van de Christelicke Princen, maer oock van de Torcken, Africanen ende andere barbarisehe natien gevreest ende ontsien werdt. En hadde t'sijnen gebode ende wille den meesten deel van de treffelickste capiteynen ter wereldt, niet alleen van de Nederlanden, daer ten minsten twaelf waren weerdigh om bevel te hebben over de machtigste krijghsheyren, maer oock van andere natien, die hy deur sijn behendigheit, kloeckheidt ende verstandigheit t'sijnen dienste hadde gekregen, van d'allerbeste capiteynen, die in dienst van ander vorsten mochten wesen. Men sal seggen, dat dit geluck desen Keyser Karel eyghen was. Wie isser oock die 't loochenen sal? ende dat hy midts dit geluck ende veurspoedt soo veel schoone ende treffelicke aenslagen uytgericht heeft, waerdeur sijnen naem ende faem (welc geen van de minste poincten des gelucks en is) niet alleenlick by synen leven den gantschen aertbodem over verbreydt is geweest, maer alle de naekomelingen sullen oock sijne glorie ende onsterffelicke eere hooren geluydt geeven. Oock en kan men niet geloochenen, hadde dese groote Keyser achtergelaten eenen nackomelinck ende erfgenaem sijns gelijcke, dit geluck en soude dobbel ende tweevoudigh geworden hebben in sijns soons persoone.

De historien hebben hoogelick vermaert den Alexander van Macedoniën, toegenaemt de Groote, als het eerste ende vernaemste hooft, dat oyt bevel heeft gehadt, na Julius Cesar. De welcke voorts veel andere groote capiteynen nae hem achtergelaten heeft, die tot noch toe zijn geweest. Maer wie sal derven loochenen, dat de veurgaende koningen van Macedoniën, die van langer handt den krijghshandel hadden

gepleegt, niet en hebben gedient tot de voorderinge ende behulp van des veurseiden Alexanders groote macht? Ende aengaende sijnen vader Philips van Macedonien, ick heb veel groote persoonagien, die wel geschickt, geleert ende vervaren waren in saecken van state, hooren disputeren, wie den oppersten prijs van eeren souden moeten hebben, oft Philips oft Alexander. Niet dat men in vergelijckinge stelde de groote van de verkregen heerlickheden ende rijckdommen ende geluckige uytgangen ende vervolgingen van de veltslagen gewonnen deur den eenen ende den anderen; maer men vergeleeck de eerste middelen van den eenen ende van den anderen, de swarigheidt van 't verkrijgen, het verschil van de macht der vyanden, die sy ontmoetten; ende van Philips wegen, de groote moeyte, die hy hadde gehadt met sooveel goede hooftmannen ende sooveel goede krijgslieden te maecken, dewelcke hy sijnen soone als eenen schat heeft achtergelaeten, welck hem veel grooter ende rijcker patrimonie is geweest dan het koninckrijk van Macedonie, welck het vaderlick ende erffelick goedt was van heuren huyse, met het Keyserrijck van Griekenlandt verkregen, deur den veurseyden Philips groote vromigheidt.

Aengaende Keyser Karel, wie sal oock met reden konnen wederseggen, dat in sijne persoone niet gekoomen en zijn, als gestort ende gegooten, de groote vromigheden ende veurspoedigheden van het seer edel huys van Borgondien, de groote wijsheidt ende belijdinge der coningen van Castilie, die de Sarrazijnsche koningen uyt Spanjen hebben verdreven, ende der koningen van Arragon, dewelcke soo deur heur vromigheidt als loosigheidt gekregen hebben de koninckrijcken van Napels, Sicilie, Majorque, Minorque ende Naverre? Sonder dat ick segge van 't geloove, welck 't huys van Borgondien hen heeft verkregen by de Duytsche natie, van dewelcke de Keyser in alle sijne oorlogen gehaelt ende getrocken heeft als uyt eenen steenkuyl een ontallicke menighte van krijghslieden, soo te voete als te peerde. Oock is wel kennelick ende

gewis by alle wijse mannen, dat Keyser Karel, soo veel veurdeels geraept ende versamelt hebbende van sijne veursaten, heeft niet te min verkregen de overmate van alle geluck; ende heeft dit werck des Keyserrijcks tot zijne volmaecktheidt uyt sijnen huyse gebracht, welck niet alleenlick en streckte Hooghduytschlandt, aen welcken lande den naem des Keyserrijcks schijnt gebonden te zijn, maer over alle de provincien van Europe, wel wijdt en breedt streckende in Afrique en oock in Indien ende in het vierde deel des werelts.

Hadde dan de soone den Keyser, sijnen vader, soo verre te boven gegaen, als de Keyser sijne veurouders heeft gedaen; oft hadde hy hem eenighsins in dese weerde blijven houdende, sonder twijfel hy soude geweest hebben een van de meeste koningen des aerdtrijcks, jae van degeene, die hier veurtijdts zijn geweest. Oock moet men noodtsaeckelick bekennen, dat dit geen kleyn point van geluck en is geweest, van sulcken vader gebooren te zijn, soodanige ende soo groote goeden te besitten, erfheer te zijn van soo groote menighte vromer mannen ter oorlogen, en besonderlick so dappere hooftlieden van Hoogduytsche, Italiaensche, Spaensche en bovenal van dese Nederlanden; also dat tot nu tegenwoordighlick toe, Koninck Philips grootelick van Godt begunstight ende wel geluckigh is, dat hy soone van eenen sulcken vader is geweest.

Voorts passeerende de kleyne jonckheit van Koninck Philips, mach men sien het tweede point van geluck, te weeten dat hy, komende tot volmaekter ouderdom, oock by sijne vaders leven, gehult is van sooveel groote koninckrijken, landen en heerlickheden; ende so de Keyser, op het eynde van sijn keyserrijck, sommige tegenstooten hadde gehadt, soo in Hooghduytschlandt deur de vromigheydt van Hertogh Maurice ende andere Hoogduytsche vorsten als deur ander conquesten van Koninck Henrick van Vranckrijck, en eyndelick deur het belegh van Mets; so is de gunste tot Koninck Philips alsulck geweest, dat deur de bede en schattinge van negen jaeren in Nederlande, ende deur de groote vromigheidt van de goede

hooftlieden, besonder uyt denselven landen, hy de saecken tot sulcken staet wederom heeft gebracht, dat hy, na veel schoone victorien, niet alleenlick wederom en heeft gekregen al wat zijn vader verlooren hadde, maer stelde oock den staet van Italien in seeckerheidt, en dede den Hertoge van Savoye, sijnen besonderen vriendt ende dienaer, wederom geven alle de landen, die deur sijnen vader verloren waren.

Voorts daerna heeft hy seer grooten voortganck ende veurspoet gehadt in Indien. Ende doen de Torck hem woude bestooten, behalven het verlies dat hij hadde in Gerbes ende het schandelick innemen van Goulette, is hy soo geluckigh geweest, dat, midts hebbende deur giften sommige Baschas omgeset, hij doorloghe elders overgeschickt heeft, oft heeft emmers deur syn schalckheit de Venetianen doen komen in sijn verbont, ende gemaeckt, dat heur koninckrijcken ende landen hem hebben gedient tot borstweeringen ende gravelingen, om te beletten dat het kortijne van sijnen staet niet en souden bestooten worden; ja, hy is soo geluckigh geweest, dat de glorieuse victorie, verkregen ter zee deur het bloet ende de vromigheidt der Venetiaenen, gekeert is tot sijne eere ende profijt, soo het al wel beschickt was deur Don Jan van Oostenrijck, met des Paus wete ende verwillinge.

En aengaende den handel van Nederlandt, dit was hem al geluckt na sijnen wensch. Want men mach wel seggen, dat den Duc dAlve, in de Nederlanden koomende met een handtvol volcks, niet en behoefde dan wat krijts ende eenen fourier, om de huysen te teeckenen; ende voorts eenen hangdief, om te hangen ende te onthalsen degeene, die in desen lande waren. Ja, het geluck heeft hem soo seer mede gewilt, dat de reste van de heeren, die in den landen niet en waren, onder sijne handen in Spanjen waren, daer sy al op de Spaensche wijse uytgericht werden, gelijck een yegelijck wel weet.

Aengaende den Prince van Orangie, dewelcke alleen geraeckt was uyt sijne handen, die is uyt alle sijn goedt gestooten geweest, soo dat hy niet eenen gulden in rente meer

en hadde; ja sijn oudtste soon was in Spanjen gevoert ende daer als te pande gehouden; welck geen kleyn point van geluck en is, waeraf Koninck Philips ende sijn hangende mes Duc dAlbe, instrument van sijne tyrannye, hen dickwils beroemt hebben. Ja, doen de Prince tot twee reysen armeyen in dit landt gevoert heeft, soo hebben hem telcken reyse degeene gefailleert, die hem belofte hadden gedaen ende daer hy sijn betrouwen op gestelt hadde, deen by faute van coragie, dander by faute van geloove; ende dit en is geen kleyn point van geluck geweest. Gelijck oock Duc dAlve wel te verstaen heeft gegeven deur dese eeuwige settinge ende schattinge van den hondersten ende van den thienden penninck, die hy desen volcke meynde op te leggen, niet als den vaderlicken ondersaeten van sijnen meester, maer als overwonnen menschen ende slaven, diesgelijck oock deur de hooveerdige oprechtinge van sijn gegooten beeld op het kasteel van Antwerpen.

Oock sien wy, dat hy binnen allen desen tijden gespeelt heeft met de potentaten van Italien gelijck met den kaetsbal; dat de Paus des veurseyden Koninckx saecken in handen heeft genomen als sijn eygene, soo verre dat hy hem heeft willen geeven veurdeel van hoogheydt boven den Koninck van Vranckrijck.

Aengaende het Keyserrijck, daermet heeft hy gedaen gelijck met sijn eygen. Ende aengaende Vranckrijck, daer en heeft hy geen gebreck gehadt van alsoo goede dienaers als hy te Madrid oft in Seville hadde. Eyndelick heeft een yegelick wel gesien, hoe gemackelick dat hy hem meester van Portugael gemaeckt heeft; en heeft deur dit middel sijn stuck landts wel rondt gemaeckt, hebbende nu het heel corpus van Spanjen onder sijne handen.

Bor, Authentieke stukken, deel II, blz. 119 : *Verhael op de quetsure van Mijn-heer den Prince van Oragnien.* (1582.) (Cf. Meulman-van der Wulp, nº 537, en Muller-Tiele, nº 250.)

51. — Wie is gelukkig te heeten, Koning Philips II of de Prins van Oranje?

(1582.)

Wie soude dan kunnen geloochenen, dat de Konink van Castillie niet gekoomen en is tot het hooghste van alle geluck? Ick, veur mijn hooft, en can niet getwijfelen, als Mijnheêr de Cardinael nae de behendigheydt van sijnen geest dese dingen veur oogen stelt, ende besonder de wijse beleydinge van alle heur handels, die sy volbracht hebben, niet met de wapen, maer met eenen kleynen hoop ducaten, hy en verwondert hem van dese saligheidt ende van sijns meesters groot geluck; en houdt sichselven oock wonderlick geluckig, bedenckende dat sijn grootvader een hoefsmidt is geweest, en dat hy nu sichselven siet onder eenen soo geluckigen Prince alle dese groote affairen administeren, ende tot den krop toe vervult met goedt ende rijckdom, ende tot sijn priesterschap sooveel knaepen te hebben, dat hy op 't eynde van het veurleden jaer aen Morillon schreef, dat hy al op een reyse tachtentich siecke dienaers hadde.

Ick en twijffel oock niet, hy en acht den Prince van Parme geluckigh, omdat hy veur eenen sulcken vorst tbeleydt ende tbewindt heeft van dit krijghsheyr, welck sy catholijck ende victorieus heeten; ende dat hy gestelt is tegen een hooft van soo grooten huyse, te weten tegen eenen soone des huys van Vranckrijcks, daer alle sijne veursaten arme dienaers af zijn geweest, ende deur wiens weldaedt sy noch onlancks geleeden hebben de leliebloemen in heur wapen ende heuren edeldom verkreegen; ende dat hy hem nu doet Altesse noemen, om hen te scheyden van soo veele kleyne Excellentien, daer hy slechtelick gebodt over heeft; ende duerdien hy den meesten vorsten van aerdtrijck nae de machtighste koningen gelijck is.

Ende aengaende Gasper Annastro, wie isser doch die twijffelt, dat hy ende alle de Spanjaerden, die doen deur de

geschreven brieven den Prince veur doodt hielden, oft emmers wel verseeckert waeren, dat hy niet bekoomen en soude, desen Annastro niet en achtten veur seer geluckigh, omdat hy middel hadde gegeven tot sulcken feyt, nademael dat sy eenen soo deerlicken moordenaer als Jaureguy veur martelaer houden?

Siet, hierom houdt de Cardenael hemselven, synen meester ende meer andere veur geluckigh; ende ter contrarien, acht hy den Prince van Orangien veur ongeluckigh. Maer wat sal het doch sijn, Mijnheer de Cardinael, is 't dat ick u betoone, dat ter selver tijdt als ghy den Prince den naem geeft van rampsaligh ende ongeluckigh, dat hy doen geraeckt is ten allermeesten gelucke ende is gekomen tot dallerhoogste der gelucksaligheidt, soo seer als eenigh mensch in desen leven mocht? Is 't dat ick u betoone, dat de boose ende verraderlicke practijken van uwen tyran (want hy en verdient geensins den naem van eenen koninck), deur dewelcke hy den Prince meynde gantschelick te verdrucken ende ter aerden te worpen, niet en zijn geweest het beginsel, maer de volbrenginge van alle ongeluck, dat op sijn hooft is gevallen, ende den schandelicksten hoedt, daer ghy ende de uwe ooyt hebt mogen meede gedeckt zijn geweest? Ende dattet is de strop, die desen schelmschen Annastro sal verworgen, gelijck hy jammerlick en schandelick dese arme jonge lieden heeft doen sterven, die hy bedrogen, verleydt ende verraden heeft, jae oock sijnen eygenen biechtvader? Ende indien ick u voorts betoone, dat uwe Koninck oft tyran de rampsalighste Vorst is, die oyt kroone droegh, soo geloove ick wel, dat ghy, dese dingen verstaende, den toenaem van *rampsaligh* sult veranderen, ende sult denselven uwen Koninck geeven. Oft mogelick, aengesien ghy denckt selve booser te wesen dan hy, sult ghy dien veur u eygen neemen, ende u daermet bedecken, gelijck met eenen schoonen Cardinaelshoedt ende mantel.

Bor, Authentieke stukken, deel II, blz. 121 : *Verhael op de quetsure, enz.*

52. — **Beschouwingen over de gevolgen van den moordaanslag van Jauregui op den Prins van Oranje.**

(1582.)

Het is seecker, ja uwe brieven ende meer andere seggen merckelick, dat de gemeyne meyninge der Spanjaerden is, dat des Princen van Orangie doodt soude geweest hebben de verseeckeringe van des Coninckx van Spanjen affairen in dese lande. Siet, hierom heeft de Koninck van Spanjen met veel ende verscheyden persoonen getracteert het middel om hem van den wereldt te helpen deur moorderyen ende menigerley soorten van vergiftingen. Ende de Prince van Parme ende sommigen van sijnen aenhanck, die wel bekent zijn, hebben oock 't zelve gedaen. Volgende desen aenslagh, soo is den veurseyden Annastro, deur het onderwindt van Ysunsa, de belofte gedaen van tachtentigh duysendt ducaten, gelijck dat breeder verklaert is in de depositie van Annastros armen dienaer, die jammerlick ter doodt is gebracht deur sijnen meester. Maer Godt, die der booser menschen aenslaegen kan omworpen ende verstooren, heeft oock dese quetsure gantschelick anders doen vergaen dan dese rampsalige veurgenoomen hadden.

Het is wel waer, dat in 't beginsel de verbaestheidt seer groot was, als onverhoedts geschiedt zijnde, op eenen sulcken dagh, te weten, Mijnheeren des Hertogen van Brabandt geboortdagh, op den welcken een yegelick hem bereedde tot verblijdinge ter feestmaeltijdt, die ten selven dage 's avondts soude gehouden worden. Den slag gevallen zijnde op eenen Prince, die van 't volck soo seer bemindt werdt, dat mens by gedenckenissen oyt Prince meer bemindt en is geweest; op eenen Prince, die alleen onder alle de groote heeren van den lande begonst en volhert heeft in 't vervolgen van de vryheidt des landts ende de verdrijvinge der tyrannien; op eenen Prince, die sijn leven overgebracht heeft ten dienste des

landts; ende veur soo veel arbeydts, veur 't verlies van sijn drie broeders, die in desen krijgh doodt zijn gebleven, veur sijnen soone, dien hy veur doodt houdt (wesende onder de handen van eenen sulcken vyandt); veur alle sijne deught ende weldaedt en heeft hy tot op den dagh van heden geen ander recompense of vergeldinge dan de goedhertigheidt ende vriendtschap van den volcke; op eenen Prince, op den welcken, nae Godt, dit volck alle sijn hoope heeft gestelt.

Ende hadde 't geene voortganck gehadt, dat veel boose menschen wel hadden gewilt (ende dat de Prince van Parme, Annastro, de Cardinael ende heur Koninck begeerden), sonder twijffel daer soude een groote confusie gekomen hebben in eene sulcke stadt, daer Mijnheer de Hertogh van Brabandt nieuwelicks was gekoomen, wiens goedtheidt ende volstendigheidt doen ter tijdt noch soo wel niet bekent en was als nu tegenwoordighlich, Godt hebs lof en danck.

Maer Godt, die alle dingen deur sijne heylige veursichtigheidt beschickt, betoonde op eenen oogenblick tijdts, hoe dat hy in desc quetsure, die ten aller eersten allen desen staet beroert hadde gelijck eenen donderslagh, heeft willen doen blijcken veur alle de weereidt, dat hy deur nieuwe ende vremde middelen alle de aenslaegen der tyrannen ende der gemeyne ende gesworene vyanden van de Christenheidt gantschelick heeft omgestooten. Want, wien soude men konnen toeschrijven, dat, terwijle de saecken soo vertwijffelt ende verwert stonden ende gestelt te vallen in sulcke verstooringe, over den gehuerden doodtslaeger Jauregui soo veel bescheedts gevonden werdt, dat geen mensch ter wereldt, dit gesien hebbende, eenighsins en soude konnen twijffelen, de Spaenjaerden en hadden al dit gespin des boosheidt berockt? Alsoo dat op eenen oogenblick tijdts, in stede dat de Spanjaerden ende heur gunstige aenhangers meynden een bequame oorsaecke ende gelegentheidt gevonden te hebben, om de Vrancoisen ende de inlanders twistigh te maecken tegen malkanderen, is geschiet ter contrarien, dat de waerheidt, haer beginnende te ontdecken, een fondement heeft gegeeven

tot de vriendtschap ende vereeninge, die naderhandt daeruyt gevolgt is, dewelke, met Godts hulpe, onsterffelick ende onbreeckelick sal wesen, deur wiens middel oock alle de reste van de Spaensche tyrannie uyt desen lande uytgeroedt en tot over 't groot geberghte gedreven sal worden.

Jaureguy, al was hy wel sot, gelijck hy betoont heeft, midts hem latende alsoo betooveren van den verrader Annastro, en is nochtans soo slecht ende onsinnigh niet geweest, hy en wist wel, by hem houdende de papieren, die over hem gevonden werden, dat hy het feyt gantschelick soude ontdecken ende sijnen armen metgesel Venero in perijckel stellen. Maer wie kan doch der veursichtigheit Godts wederstaen? Want Jaureguy, niet wetende waerom hy dit dede, heeft de veurseyde papieren over hem gehadt, dewelcke Godt te wercke heeft gestelt om het feyt te bevestigen ende waer te maecken. En dat meer is, sal men seggen, dattet by avonture ende geval geschiedt is, dat des anderen daeghs de brieven van Annastro geraeckt zijn in de handen van de wacht, deur welcke den aenslagh soo klaerlick in 't licht is gebracht, dat het proces wel lichtelick is te maecken geweest? Veurwaer, dit is al deur Godts veursichtigheit geschiedt, gelijck degeene oock wel genoegh versoeckt hebben, die daer gemerck op hebben genoomen, dat sooveel schelmerijen, beleydt deur de schalckste menschen van der wereldt, ende met de meeste bedecksels ende verdonckeringhen, die men verdencken moght, niet te min al te veurschijn zijn gekoomen ende gestraft deur alsulcke middelen, die men niemanden en kan toegeschrijven dan Gode alleen. Welck allen menschen, die deur den duyvel verleydt zijn, gelijck Annastro ende Jaureguy zijn geweest, wel moet doen dencken, dat heur loosheidt en schalckheidt geensins en is te vergelijcken met Godts oneyndelicke wijsheidt, die de schalckste in heur loosheidt betrapt ende wil den menschen de merckelicke daden van sijne rechtveerdigheidt doen gewaer worden.

Dit is dan geweest het beginsel van verseeckeringe, welck gekoomen is in de handen van de dienaers van Mijnheer den

Hertogh van Brabandt ende den veurseyden Heer Prince, doen sy seer ontstelt ende bekommert van sinnen waren, ende heeft den inganck gemaeckt tot 'tgene, dat namaels gevolgt is aengaende de waermaeckinge van een soo schandelicken feyt, gelijck nu tegenwoordighlick eenén yegelicken wel bekent is. De Spanjaerden meynden, dat desen slagh de herten van de inlanders gantschelick soude afscheyden van de Francoisen, gelijck de Cardinael in sijne brieven ende klapgeschrift seyt, dat dit waer soude wesen, indien die van Antwerpen den Hertogh van Alenson leverden om gekastijt te worden. Want uyt alsulcke stael ende monster van woorden kan men wel geraepen 'tgeene, dat sy gedacht hebben; hoewel dat deur de achterhaelde brieven van den Marquis van Bergen ende van andere wel klaerlick bekent wordt, wat de Spanjaerden ende de Spaensgesinde van dese quetsure hoopten; te weten, de bederffenisse van sijne Hoogheidt, waerdeur het landt gantschelick verdruckt ende overvallen soude hebben geweest. Maer heel ter contrarie soo en heeft geen dinck de begonste vriendtschap soo seer bevestight als dese quetsure. Want des Princen woorden, snackingen ende versuchtingen en zijn die niet een eeuwighdurende getuygenisse geweest van sijne volstandigheidt ende getrouwigheidt tot sijne Hoogheidt? Ende, doen hem de spraecke deur de medecijnmeesters verboden oft 't gebruyck deur het geswil van de wonde benoomen is geweest, en waeren sijne handen niet getrouwe getuygen van sijne vaste affectie t'sijnen dienste, niet alleen, gelijck men gemeynlick seyt, totter doodt toe, maer al verre voorder, latende Mijnen Heeren den Staten, der stadt van Antwerpen ende sijnen gantschen huysgesinde ende nakoomelingen soo merckelicke teeckenen van sijne getrouwigheidt en stanthaftige meyninge tot sijne Hoogheidt?

Hadde hy in volle gesontheidt alsulcke getuygenissen gegeven, soo souden degeene hem belooft hebben, die hem kennen en die weten hoe goedtrondt uyt, dat hy gewoon is te spreecken; maer d'ander souden 't genoomen ende bediet hebben soo sy gewilt hadden. Maer, doen sijn leven aen eenen draedt

hinck ende hy de naeckende doodt verwachtte, ende alle sijn medecijnmeesters ende dienaers oock mede, soo is dit getuygenisse van eenen yegelicken ontfangen geweest als heyligh ende godtlick.

Ende de Spanjaerden mogen wel vryelick denken, hoedaenigh de werckingen van dusdanige getrouwigheidt zijn ende noch sullen wesen. Ende is 't, dat heur hooverdye ende opgeblasenheidt hen belet dit te verstaen, soo sal den tijdt hen meer leeren dan sy wel sullen begeeren; te weten, dat dese quetsure alle toekoomende quaedt vermoedt ende wantrouwe gantschelick benoomen ende uytgeroeyt heeft, ende de herten met soo vasten bandt tsaemen gevoeght, dat alle des Cardinaels behendigheidt ende schalckheidt, noch alle de omsettinge met giften ende gaven, die de Spanjaerts voortstellen, niet en sullen konnen doen schieten eenige plante van twedracht in de herten van dien of dandere. Ende mogen daertegen kennen, wat sy moeten vreesen van de eenigheit ende eendrachtigheit van de twee Staten, te weten van Vranchrijck ende van de Nederlanden.

Maer, indien wy de quetsure willen aenmercken, daerin is eenen afgrondt van miraculen gelegen. Den slagh was ter sulcker steden deurgegaen, dat geen medecijn noch chirurgien en soude konnen gelooven, dattet geneselick ware geweest, en hadde hij 't niet gesien. Ende degene oock, die daerover hebben gegaen om te genesen, bekennen, dat Godts werck daerin geopenbaert is ende dat de wonde waerachtighlick besproyt is geweest met de tranen van sooveel deughdelicke menschen, gelijck met een olie oft welrieckende balseme; ja, dat oock wel te verwonderen is, de scheut merckelick van den Spanjaerdt soo naby geschoten, dat het vier in des Princen baerdt ende hayr vloogh, welck de moordenaer meynde de naeste oorsake des doodts te zijn, is doorsake van genesinge geweest.

Want, soo een van de strotaderen gequetst was, is seker, indien het bloedt niet by extraordinarisen wege niet gestopt en hadde geweest, dat geen medecijn noch chirurgien in tijts en

soude hebben konnen komen; het bloedt en soude met sulcke overvloedigheit uytgestort hebben, dat de doodt hem eer soude overvallen hebben, eer men de eerste gereedtschap daertoe hadde konnen gedoen. Maer, want den scheut soo naby was geschoten, dat de mondt van het pistolet aen het vel geraeckte, soo heeft het vier, welch met het loot in de wonde is gevlogen, de aderen gecauteriseert, alsoo dat het bloedt op denselven oogenblick gestelpt wierdt noch 't en liep niet meer, totdat het roosken van de wonde afviel, te welcken tijde de medecijnmeesters de wijle hadden om bequame remedien daertoe te doen, hoewel de Prince doen wederom in seer groot perijckel was.

Al en hadde dan de Prince veur soo veel verlies ende arbeydts, die hy veur dit landt soo langen tijt geleden heeft, anders geen vergeldinge dan een soo uytnemende ende treffeliche getuygenisse als hem doen ter tijt van alle 't volck gegeven werdt, wie soude hem dan mogen onsaligh heeten, dan de Cardinael van Granvelle, de onsalighste mensch van der aerden, uytgenomen sijnen Coninck? Alle verstandige mannen houden, dat Pompejus wel geluckigh soude hebben geweest, hadde hy gestorven, doen die van Napels ende domliggende landen na sijn genesinge hem te gemoete quamen met bloemen ende alle teeckenen van vlijtigheidt. Maer men mach met beter redene seggen, dat noyt prince noch heere geluckighlicker gequetst en is geweest, nademael dat dese Prince in dese quetsure de merckelickste ende treffelickste getuygenisse van den volcke ontfangen heeft, die oyt prince oft heere veur hem heeft gehadt.

Ist dat men wilt aenmercken 't gene, dat in dese oorloge geschiedt is, die hy tegen den geduchtighsten vorst van gantsch kerstenrijck aengenomen heeft, kan de Cardinael daer eenige rampsaligheit uyt geraepen? Hy geeft veel moeyten daer met gehat. Maer wat glorie, geluck of saligheit soudet wesen, hadde de Prince van Orangien doorloge tegen eenen slechten edelman aengenomen ende tot sijnen vermete volbracht? Maer dat hy 't genomen heeft tegen eenen soo grooten, machtigen

ende geduchtigen Coninck, den welcken de gantsche wereldt doen vreesde ende ontsach in 't middel van sijne victorien, als hebbende alle dingen in sijn handt, en de veurseyde Heer Prince uyt alle sijne goeden gestooten was, ende niet anders en hadde veur alle middel dan alleenlick het fondement van een goede saecke, te weten van de vryheit van een goedt volck tegen de tyrannije, ende sulcken uytganck gehadt te hebben; dese saecken sullen Mijnen Heer den Cardinael wel vertoonen, wie de geluckighste van hen beyden is geweest.

Want de Coninck van Spanjen heeft onsprekelicke groote kosten gedaen. Het volck, dat hy daertoe aengenomen hadde, was seer groot ende machtigh van getale ende van de vervarenste van der wereldt; die hen lieten duncken, dat sy de subtijligheit genoegh hadden om de geheele wereldt te regeren ende de sterckte om Europe te temmen, ende gelt om de gantsche Staten van Europe met giften te verleyden, ende auctoriteyt om den anderen Coningen vreese aen te jagen. Maer het eynde van dit spel is, dat de wapenen van Castilie t' Antwerpen en tot ander principale plaetsen van Nederlant afgeworpen sijn, dat de Prince in Duc dAlven kamer slaept ende treedt met sijne voeten, als 't hem belieft, den hovel der hoverdijen, daer dese tyran sijne hooveerdige statue opgericht hadde; ende seyndt ende doet sijn lackeyen wandelen, alst hem belieft, ter plaetsen die de Cardinael tot sijne wellusten bereydt hadde.

Het is wel waer, dat de Cardinael seyt, *dat Godt hem bewaert tot een ander werck.* Dit is 't geene dat wy gelooven; te weten, om te voleynden dit schoon werck, welck hy begonst heeft aengaende de destructie der tyrannijen, der hooverdijen ende der moetwilligheit van de Spanjaerden, om der gantscher werelt te kennen te geven wat groot verschil datter is tusschen des Conincks van Castilië macht ende der Spanjaerden geconterfeytte ende geaffecteerde moyaerdye ende grootscheyt. Ende dat hy, dan vervult wesende met alle geluck ende veurspoet, alle den naerkomelingen een seer loffelicke memorie achterlaten sal; ende dat hem na sijne overlijdinge den titel van *Alexicacos,* den welcken de hoveerdige Duc dAlve binnen

sijnen leven sichselven heeft willen toeschrijven, sal verwillight worden met een algemeyn consent van alle menschen, die bekennen sullen, dat deur sijne vormigheit dit wonderlick Spaensch gedrocht overwonnen is; ende, indien noch iet daeraf over blijft, so sal dese nieuwe Hercules van Vranchrijck gantschelick dic memorie te niete doen, soodat daeraf geen mentie meer op der aerden gemaeckt en sal worden, niet meer dan van Busyris, Cacus ende Geryon; ende hy sal desen staet vaststellen in vrede ende rechtveerdigheit.

Maer, als men uwen Coninck wel nauw wil aenmercken, al waert dat hem na dese wereldt alle dingen wel gingen, na sijnen ende na uwen lust, mach men iet onsaliger vinden dan eenen vader, die sijn kint om den hals brenght? Ghy sult seggen, dat hy 't rechtelick gedaen heeft, welck ick u t'uwer belieften wil toelaten. Maer een vader van sulcke staet ende hoogheit, en is die niet de onsalighste van de wereldt, die eenen sone heeft, eenigh erfgenaem van soo veel coninckrijken, (gelijck hy ter tijt van de moordt geenen anderen en hadde dan Don Carlen), ende bedwongen te zijn, ja met justicie ende recht, alsoo ghy segt, hem om den hals te doen brengen?

Mach onder de menschen onsaliger creature wesen dan een soone soo ondanckbaer ende onbeleeft tegen een sulcken vader als Keyser Carel is geweest; een Keyser van soo grooten naem en auctoriteyt, dien binnen sijnen leven soo groote rijckdommen sijnen onsaligen sone hadde gegeven, ende niet veur sichselven gehouden dan alleenlick twee hondert dusent ducaten renten op Spanjen, daer hy nochtans niet af en heeft ontfangen, nademael hy sijne coninckrijcken overgegeven hadde? Een sone, seg ick, die sijnen vader voorts sijn leven heeft laten verslijten met monicken, ende sijn voedsel doen raepen van sijne baggen, die hem noch overgebleven waren, ende van sijne haeffelicke goeden, dewelcke hy moeste verkoopen ende te pande versetten om sich selven te onderhouden? Een ondanckbaer sone, die geleden heeft, dat de Inquisiteurs in

twijfel hebben gestelt oft men sijns vaders gebeente soude ontgraven, om verbrandt te worden, als van eenen ketter, omdat hy in zijn doodtbedde in de biechte bekent hadde deur des Artschbisschops van Toledo onderwijsinge, dat hij sijn betrouwen alleenlick stelde op de verdiensten Jesu Christi, ende nergens elders hope en hadde? Een onaerdigh sone, die alle de goeden van desen goeden Artschbisschop genomen heeft, omdat hy den Keyser totter doodt toe bygestaen ende van sijne saligheit onderwesen hadde; en heeft hem gevangen gehouden totter tijt toe, dat hy bedwongen is geweest hem te laten gaen na Rome, daer de goede Aertschbisschop, nademael hy sijn proces gewonnen hadde, met venyn vergeven is geweest deur des Conincks dienaers, van sorge dat hy wederom soude komen aen twee hondert dusent ducaten jaerlicksche rente, die d'Artschbisdom van Toledo opbrenght?

Ende wat mach ter wereldt rampsaliger wesen dan een gehouwt man, die sijn getrouwde huysvrouwe om den hals brengt, de dochter ende suster van soo machtige coningen, moeder van de oprechte ende eenige erfgenamen van Castilie? Mach men onsaligher mensch vinden dan eenen sodanigen bloedtschender, die sijn eygen nichte trouwt, ende na haer doodt stelt hy sijn suster de Keyserinne te wercke, om sijn ander nichte de douwagiere van Vranckrijck, des anders eygen suster, daertoe te brengen, dat sy hem tot eenen man neme; welcke hy nochtans op der Coninginne Elisabeths volstandigheit ende eerbaerheit niet heeft konnen gewinnen, hoe seer dat hy daer op uyt is geweest?

Maer wat mach doch jammerlicker zijn dan dese bloetschandige Coninck, die te Brussel tseffens op eenen tijt twee susters, dochters van eenen backer by het stadthuys, heeft onderhouden, ende beyde met kinde gemaeckt? Dese Coninck, die eenen armen Prince met gewelt heeft doen trouwen zijne concubijne, die by hem kint droegh, ende heeft desen sone, in dit overspel gewonnen, erfgenaem gemaeckt, dat is, dief, van des veurseyden armen Prince goeden?

Isser iet ter wereldt soo jammerlick als een onverdragelick

tyran, die in Indien de arme menschelicke creaturen doet sterven met milioenen gelijck rupsenen? Die sijne oude ondersaten van Nederlandt, die hem tot thooghste van sijner eeren hebben gebracht, met allerley wreedtheit ende grouwelicke onbeleeftheit getracteert heeft; ende den Duc dAlve en sijne trouwanten verkoren heeft tot instrumenten van sijne tyrannije? Een tyran, die tegen alle godtlicke en wereldtlicke rechten de kroone van Portugal geweldighlick heeft aanveerdt, doen de Staten des Coninckrijcks bereedt waren het vonnisse te wijsen na de rechten, wien het veurseyde Coninckrijck toebehooren soude? In 't kort geseyt, u Coninck is een prince, die sichselven laet duncken te hebben de schoonste privilegien van der werelt, ende besonder in dese landen, dewelcke ick u ordentlick sal schrijven, opdat ghy meught verstaen, oft een sulcke Coninck geluckigh is of niet.

1. Ten eersten, dat hy van den Paus dispensacie mach verkrijgen ende verkregen heeft van alle de eeden, die hy gedaen heeft van de privilegien der Nederlanden te handthaven ende te onderhouden; en dat hy by kracht van dese dispensacie tegen sijnen eedt mach alle ordinancie omstooten ende van allen disponeren na sijn devotie ende na sijner dienaren passien.

2. Dat hy tegen sijnen eedt vreemdt krijghsvolck in 't landt mach brengen ende in garnisoen stellen, kasteelen maecken sonder der Staten verwilliginge, om met gewelt ende tyrannije alle degene te bedwingen, die hen daertegen sullen willen stellen.

3. Dat hy sonder veurgaende informatien de ridders van der Orden mach doen apprehenderen, heurlieder proces doen maecken deur Spanjaerts ende ander volck, dat hy daertoe verkosen heeft, sonder de broeders ende ridders van de Orden t'samen te roepen ende te ontbieden; deselve ter doodt doen executeren met den sweerde, in 't gevanckenisse te doen verworgen, ja oock degene, die van des landts wegen tot hem gesonden worden, met vergift om te brengen.

4. Dat hy mach doen ende insetten alsulcke oplichtinge van

penningen ende schattingen op het volck, jaerlick ende eeuwighlick, sonder der Staten verwillinge, als hem belieft; dat hy de steden, die hen daertegen stellen, mach condemneren dat heur stadtsmuren afgeworpen worden, en de mannen die t'woordt voeren, op onzedelicke ende onmatelicke amenden.

5. Dat hy sulcke placaten ende inquisitien mach doen ende publiceeren als hem belieft, sonder der Staten advijs ende consent; ende alle de geene ter doodt brengen, die hen by wegen van rechte daertegen stellen.

6. Dat hy, om de auctoriteyt der Staten te breken ende dienaers ende executeurs van sijne Inquisitie te hebben, nieuwe Bisschoppen mach instellen, hen, uyt sijn eygen auctoriteyt ende sonder der Staten consent, der Abten goeden assignerende.

7. Dat degene die requesten presenteren, die hem noch sijnen Spanjaerden niet wel aen en staen, gekastijt moeten worden als van *crimen laesae majestatis*.

8. Dat hy nieuwe Raden mach instellen, genoemt de Raden van trouble oft Bloedtraden, den welcken alle macht ende absolute auctoriteyt gegeven is, ja oock boven de hooge Raden ende Parlementen van Nederlandt.

9. Dat hy de Pacificatie van Gent ende het eeuwigh Edict mach by eedt approberen, ende sijnen eedt breken, als hem dunckt, dat hy ten eynde van sijne intentie is gekomen.

10. Dat hem georloft is de jonge Heeren van Brabant uyt den lande ende uyt de scholen te voeren, tegen den eedt van de Blijde Inkomste ende de privilegien van de Universiteyt, ende die gevangen houden.

11. Dat hem georloft is den inwoonders van desen lande te verbieden buytens landts te gaen studeren ende elders dan in Nederlandt te houwelicken.

12. Dat hy houwelicksche trouw mach beloven om sijn boelschap tsijnen wille te krijgen, en voorts sijn belofte doen verbranden deur sijnen Cancelier ende met de bedroogen jonckvrouwe sijnen spot houden.

13. Dat hy sijn huysvrouwe, als hy die moede is, met venijn mach doen vergeven.

14. Dat hy sijnen sone mach dooden, deurdien dat hy over de jammerlickheden van Nederlant deernisse heeft gehat ende de Bloedtraden van Duc dAlve niet geapprobeert.

15. Dat hy tegen Godts wet sijn nichte mach trouwen, ende na haer doodt, des overledens suster, oock sijn nichte, mach trouwen, en ware de veurseyde jonckvrouwe niet wijser dan hy ende haer moeder.

16. Dat hy al tseffens met twee gesusters te doen mach hebben.

17. Dat hy degene, die hem goedt dunkt, mach doen vergiften ende vermoorden, ende alle degene edel maecken, die soo boos zijn, dat sy hem tot d'executie van soo lelicke acten dienen.

18. Dat hy het coninckrijck van den Coninck sijnen gebuur mach innemen, terwijle dat het recht van het coninckrijck in justicie staet.

19. Dat hy met den Torck bestandt mach maecken, om het Christenrijck te vernielen.

20. Dat hy ambassadeurs mach senden aen den Coninck van Marroques ende van Fez, om hem te congratuleren de victorie, die hy tegen sijnen cousijn Coninck Don Sebastiaen verkregen heeft.

21. Dat hem georloft is tien of twaelf millioenen menschen in Indien te doen dooden veur sijn plaisier.

Siet, Mijn Heer de Cardinael, uwes Conincks privilegien, ende hy wil niettemin Catholijck Coninck geheeten worden.

Ick laet u nu oordelen, (ten minsten ist, dat u noch iet verstandts overschiet), of hy, sulck wesende, een geluckigh Coninck is, alwaer 't alsoo dat hem andersins alle dingen na sijnen wensch geschiedden. Maer, als ghy sult aenmercken tgene dat hy alreedt verloren heeft (welck u niet en kan onbekent wesen), ende tgene dat hy noch eer luttel jaren verliesen sal, soo sijt ghy seer blindt geworden, indien ghy niet en bekent, dat uwe onmatelicke eergierigheit niet alleen de

Christelicke vorsten soo grootelick verweckt heeft om hem de vlogelen te korten, gelijck sy hem alreede seer gekort zijn, maer oock de barbaren ende ongeloovigen, dat seer te besorgen is; hoewel hy oudt is, ende ghy oock mede, dat ghy nochtans hem noch wel moeght sien tracteeren op de poorten van Seville oft van Madrid, gelijck Campsoen op die van groote Caire is geweest.

Heet nu eenen sulcken Coninck geluckigh, verciert met soo veel schoone deugden, die schandelick uyt soo schoonen landt verdreven is, niet soo seer met gewelt als met gemeyne verwillinge des volcks, welck eenen grouwel heeft van de tyrannijen ende wreedtheden van eenen soo onsaligen Coninck?

Aensiet ter ander zijden den Prince van Orangie, van den welcken men mach seggen tgene, dat van Aeneas geseght wordt : *Nulli pietate secundus.* Ende aenmerckt sijn geluck ende veurspoedt, ende hoe Godt deur sijne veursightigheit hem geweget ende geleyt heeft deur dusent ende dusent perijckelen ende dusent reysen, doen ghy ende uwen aenhanck meyndet, dat hy verdruckt ende overvallen was ; dat Godt hem wederom heeft opgericht ende doen komen tot thooghste van eere ende glorie, die over gantsch aerdtrijck schijnt ende schijnen sal, alsoo klaerlick als uwen naem bekent en eeuwigh sal wesen met den naem van den Pilatus ende van Judas. Ist dat alle sijn veurleden leven, welck u niet onbekent en is, u tgeene niet en kan bewijzen, dat ik zegge, soo aenmerckt ten minsten dese wonde, ende aensiet hoe die is geweest, ende hoedanigh dat de genesinge is, soo sult ghy bevinden, dat Godt selve met sijne handen dese quetsure genesen heeft, ende dat degene, die by Godt ende by alle vrome menschen soo wel bemint ende liefgetal is, niet en mach rampsaligh geheeten worden, dan van eenen logenaer.

Bor, Authentieke stukken, deel II, blz. 121 : *Verhael op de quetsure, enz.*

53. — Vertoog van den Antwerpschen Magistraat over de Fransche Furie.

(1583.)

Alsoo Bourgemeesteren, Schepenen ende Raedt der stadt van Antwerpen, naerdat den grouwelijcken aenslach den xvii[en] deser maendt Januarij binnen de voorseide stadt was ghebeurt, niet en hebben naeghelaeten dwelck mochte dienen om de stadt in versekerheyt, goede ruste ende vrede te stellen; soo en hebben sy ook niet willen vergeten de ghelegentheyt van alle saken te kennen te gheven, opdat sy niet en souden tonrecht beschuldicht worden, ende dat deur quade informatie, boven het groot dangier daerinne sy gheweest hebben, egheen ander landen oft steden en souden achterdeel lijden oft ander opinie van de stadt van Antwerpen hebben, dan het goet debvoor dwelck deselve altijt heeft ghedaen om de ghemeyne Landts saken te helpen, soo vele als het mogelijck waere, ende haere goede affectie ende ghenegentheyt tot haer ghemeyn Vaderlant, mitsgaders de onderdanighe ghehoorsaemheyt, dewelcke sy sijne Hoocheyt altijts hebben ghedraghen, en heeft verdient.

Uut wat oorsaken ende in hoedanighe manieren de gemeyne Nederlanden zijn gevallen geweest int ghewelt ende slaverneye van de Spaengnaerden, ende hoe dat Godt Almachtich, aensiende deselve Landen met sijne ooghen van bermhertigheyt, die heeft verlost deur mijnen G. Heere den Prince van Oraengnen, is een jeglijck soo notoir ende kennelick, dat niet en is van noode daeraff in dit cort verhael eenighe particuliere mentie te maeken. Dan, alsoo de Landen, noch tsamen by den anderen gheuniecrt, niet en hebben langer begeren in de subjectie van de Spaengnaerden te blyven, maer raedtsaem gevonden eenen anderen Heere ende Prince aen te nemen soo, om deur sijnen macht beschermt als oock om in goede eendracht ende justitie ghemaintenecrt te worden, sulex dat

sy, nae vele ende diversche onderhandelinge ende communicatie, den Hertoge van Anjou, van Alencon, etc., sone van Vranckrijck, eenich broeder des Coninex, hebben eerst voor heuren beschermer, ende daernaer voor heuren Heere ende Prince ghecoren, ghelijck dat mach blijcken by de contracten daeraff zijnde; daertoe hen onder ander heeft gebracht de gelegentheyt van Vranckrijck ende bequaemheyt om dese Landen te moghen helpen, ende den Coninck van Spaengnien alle toevuer van volck, munitie van oorloghe ende gelt te benemen. Ende dat sy altijt hebben gheacht, dat, willende de Coninclijcke Majesteyt van Vranckrijck eens de sake aennemen gelijck byden voorseide contracte is besproken, de oorloghe seer haest gheeyndt soude geweest hebben.

Ende, al ist soo, dat de moort die in Vranckrijck ghebeurt was, ende de innelandsche oorloghe, ter causen van de Religie gheresen, ende de groote continuele disordren, daerinne tvoorseide Coninckrijck ghevallen was, veele een groot achterdencken waeren gevende; nochtans, omdat de gemeyne geunieerde Nederlanden werden versekert, dat sijne Hoochheyt was een goedertieren Prince, de goede policie ende administratie van de justitie beminnende ende niet culpabel van de saeken, die in Vranckrijck waeren ghepasseert, ende degene, die dickmael ende oock voor de leste reyse den peys tusschen den Coninck ende die van de ghereformeerde Religie hadde ghemaeckt; ende dat sy betrouden, dat Godt almachtich eens des Coninex herte ende ghemoet verändert soude hebben ende gheneycht tot den peyse, tranquilliteyt ende eenicheyt van sijne ondersaeten; ende dat de Hertoch van Anjou deur sijn goet, sachtmoedich ende wijs gouvernement in de heerschappye van dese Landen soude hernemen den lof ende authoriteyt van de Croone van Vranckrijck ende huyse van Valois, ende bedecken de onuutsprekelicke inconvenienten in Vranckrijck in de inlandsche oorloghe ghebeurt; hebben den voorseiden Hertoghe niet alleenlijcken gecoren, maer oock denselven als overste Heere ende Prince van den Lande ghesworen ende alle onderdanicheyt bewesen.

Ende, hoewel de stadt van Antwerpen ende de leden van deselve waeren de laetste onder de contracterende Provincien, die bewillicht hebben in het aennemen van sijne Hoocheyt, soo hebben sy nochtans deerste gheweest, die met de Staten van Brabant hem als Hertoghe van Brabant ende int bysonder als Marckgrave s'Heylichs Ryckx hebben ontfanghen ende eedt ghedaen den XIX. ende XXII. Februarij lestleden, als wanneer de voorseyde Hertoghe was langcx Zeelant ghecomen uut Engelandt, aldaer hem bij de Coninclijcke Majesteyt van Engelant seer groote eere is ghedaen; ende vergeselschapt, niet alleenlijck met brieven van haere Majesteyt, betuygende de groote affectie ende genegentheyt, dewelcke sy den voorseiden Hertoghe was dragende, maer oock met diversche groote Princen ende Heeren van den voorseiden Coninckrijcke, ten bysijne van dewelcke de voorseide sijne Hoocheyt als Hertoge van Brabant ende Marckgrave s' Heylich Rijcx den eedt heeft ghedaen, gehult ende gesworen is. Alle dwelck der goede borgerye der stadt van Antwerpen hadde groote hoope ende vertroostinghe gegheven, dat sij eenmael van de ghemeyne Lants vyanden soude verlost worden, ende dat de Landen, ghestelt in versekertheyt, souden wederomme comen in den voorspoet, daerin sij plachten te wesen. Dwelck hen oock heeft veroorsaeckt heuren nieuwen Heere ende Prince, dewelcke sij meynden, dat gheweest soude hebben Vader van den Vaderlande, te eeren met alderhande triumphen, ende met rijcke ghiften te beschencken, meer dan den noodt van de oorloghe ende de macht van de stadt, binnen soo corten jaeren ghebrandt, ghesaccageert ende gheplondert ende voorts van alle neeringhe ende welvaren berooft, was belatende.

Maer, dyen niet teghenstaende, sijn bedwonghen nu ter tijt te comen in groot achterdencken, dat sijne Hoocheyt, in plaetse van de Landen ende dese stadt in goede justitie te regeren, niet anders en heeft voorgenomen dan deselve met ghewelt ende listige practijcke ter eerster ghelegenheyt te overvallen; ende besonder de stadt van Antwerpen, twaere by middel van tweedracht, soo om de saken van de Religie oft

andersins, als onder tdecxel van het logeeren ende fourieren van diversche heeren ende capiteynen, die in dese stadt quamen ende ghelogeert werden, ende die seer groot ghevolgh ende aenhanck hadden. Maer alzo sijne Hoocheyt allen tselve niet genoech en dochte te wesen om gheweldich meester te worden van de stadt, heeft ten laetsten geheel sijnen legher onlancx uut Vranckrijck gecomen, ende onder ander ontrent vier duysent Switsers, ghebracht voor de voorseide stadt, ende ghevuecht met het chrijgsvolck, dwelck te vooren aldaer zeer langen tijt hadde geleghen; dwelck is geschiet den xiiii. ende xv. deser maent; ende heeft alsdoen, onder tdecxel van het fourieren, voorts sooveel volcx in de stadt, herwaerts ende derwaerts, ende besonder binnen sijn pallais gelogeert, als hem heeft belieft.

Daernaer den xvi. deser maendt, des avonts, is mijn Heer de binnenborgemeester Doctor Petrus Alostanus, ghehadt hebbende advertentie, dat men dien nacht wel soude mogen doen eenigen aenslach op de stadt, gheheel spade ghegaen bij sijne Hoocheyt, haer aendienende, dat onder het chrijsvolck, dwelck met groote menichte was binnen gecommen, hen wel soude gemengelt hebben eenighe niet gheaffectioneert tot sijnen dienste, die men besorghde, dat yet tegen de stadt soude willen attenteren, biddende dat sijne Hoocheyt goed soude vinden, dat men daerinne soude moghen versien, ende de ketenen een ure vroeger spannen dan men gewoon was te doen. Dwelck sijne Hoogheyt, naedyen hij verclaert hadde, dat men egheen reden en hadde om te treden in mistrouwen tegen sijn volck van oorloghe, dwelck alhier ghecommen was om hem ende den Landen dienst te doen, met veel redenen daertoe dienende, heeft bewillicht ende goet gevonden. Dwelck oock alsoo dyen nacht ghedaen ende gheexecuteert, ende de lanternen uutghehangen naer oude maniere van doen. Ende deshalven des anderen daeghs zoo in persoone, als bij Quinze sijnen secretaris ghecommuniceert hebbende met V. G., dewelcke opentlick verclaerde, dat hij verstont, dat men meynde een poorte noch dyen nachte te overweldighen, ende

geheel den legher in te laten comen, heeft met veele worden soo de voorseide sijne V. G., als borghemeesteren ende colonnellen, die hij oock tot dyen eynde ontboden hadde, versekert, dat zulcx in sijne gedachten niet en was ghecomen, ende dat men teghen sijn chrijsvolck gheen sulcke suspitie en behoorde te hebben; ende dat hij wel begheerde te weten denghenen, die zulcx aengegeven hadden, om hem oft de autheurs te doen straffen, ghelyck sij verdient hadden. Verclaerende int lanck die groote lieffde, affectie ende ghenegentheyt, die hy den confedereerde Nederlanden, den lande van Brabant ende int besunder der stadt van Antwerpen was draghende, ende met alle middelen porrende sijne V. G. borgemeesteren ende colonnellen contentement te gheven. Dwelck zeer lichtelick om doen was, naerdyen de advertentien egheen son lerlingh fondament en hadden, ende dat noyt in sijne V. G. borghemeesteren ende colonnellen gepeyse en was ghecomen, dat sulcke advertentien waerachtich waeren ende veel min, dat sijne Hoocheyt zijn voornemen soude hebben willen te wercke stellen, nadyen hij bevondt, dat men daeraff eenighe wetentschap oft suspicie hadde. Te min gemerckt sijne V. G. oock daeromme sijne Hoocheyt ontraden hadde, dat hij dyen dach niet en soude uut de stadt reysen ende den leger besien, welcken raet sijne Hoocheyt oock hadde verclaert te willen volghen.

Maer, alsoo de Marischal Biron daechs te vooren was gegaen buyten in den leger slaepen, ende dat geordonneert was in andere steden op den selven dach gelijcke entreprise te executeren, daerdeur alle saken souden ontdeckt hebben geweest, is sijne Hoocheyt op den noen ontrent een ure getrocken met alle sijne edelmans, wesende sterck met degene, die niet met sijne Hoocheyt, maer voor ende naer waeren rijdende, omtrent twee hondert peerden, ende geheel sijne wacht, so van Switsers als Franchoisen, gereden naer de Kipdorppoorte, dewelcke, volgende den last van sijne Hoocheyt, was open ghedaen; ende daer te voren hebben eenige van sijnen volcke, die voor ghereden waren, blijven staen op de

brugge, min oft meer al oft sij sijne Hoocheyt aldaer verwachten. Ende andere zijn gereden in alle de straten, loopende naer de voorschreven poorte, ende hebben de ketenen open ende uut den weg ghedaen, min oft meer dan al oft sijne Hoocheyt door elck van de voorseide straten soude hebben gecomen. Ende comende deur de poorte ende passerende deur de tweede valbrugge, heeft een van de edelmans hem geveynst al oft hij sijn been ghebroken hadde, ende is terstont een van de borghers ghecomen om hem bij te staen ende te leyden tot den eersten chirurgijn, dwelck oock maer en werde ghedaen dan om wat tijds te winnen, totdat de vendelen aencomen souden. De welcke, ghesien wesende, ende het teecken van den aenval ghedaen, heeft deghene, die zeer riep ende veynsde van sijn been gecronckt oft ghebroken, terstont sijn rappier uutgetrocken, ende dengenen, die hem wilde bijstaen, gewondt. Ende voorts generalijck hebben eenighe van sijnen hove ende die van sijne wacht overvallen de borgheren, die in de poorte stonden met den blooten hooffde, om hennen Prince voorbij te sien rijden, sonder in eenighen manieren achterdencken te hebben.

Aenghesien dat, midts den redenen hiervooren gheruert, gheen ander ordre en was gegeven, terstondt zijn alle sijne heeren ende edelmans, uutghenomen eenighe, die met sijne Hoocheyt voortstrocken, te peerde ghekeert ter stadt waerts inne, ende men sach den geheelen leger marcheren, ende quamen stracx in de stadt seventhien vendelen Franchoisen ende vier cornetten peerden, die in alle diligentie ende haest voor ghesonden waeren, roepende : *Ville gaignée, Ville gaignée!* ende *Vive la Messe, Vive la Messe!* Ende sijne Hoocheyt riep hen aen, dat sij seer haesten souden, seggende : De stadt is gewonnen; doende meteenen oock haesten de Switsers ende alle dander chrijsvolck, in sulcken vueghen, dat, alsoo sijne Hoocheyt hadde met ghemack doen innemen de poorte, al waer egeen resistentie meer en bleeff ende dat het was op de ure van de maeltijt, als wanneer veel van de wacht ende een yeghelijck was in huys. Ende daerenboven de vendelen van

die wijck hadden elders de wacht. Soo zijn de voorschreven vier benden, met die van den hove van sijne Hoocheyt, tzamen vijff ofte ses hondert sterck, midtsgaders de seventhien vendelen voetknechten, sonder eenich tegenweer getrocken deur de poorte in de stadt, alom waer hen belieffde; eenighe op de veste treckende naer de Keyserspoorte om het groff gheschut in te nemen, daeraff sij hem ook meester hebben ghemaeckt; andere in de strate loopende naer de Meir, sommighe naer de Lange Nieuwstrate, sommighe lancx het Kipdorp, de Rechtestrate in, ende een deel naer de veste van de Roode poorte ende S. Annenstrate, al roepende : *Tue, tue, tue!* ende : *Vive la Messe, Vive la Messe, Ville gaignée, Ville gaignée !*

Maer, soo saen als de borgherye ghewaer werdt, dat men de stadt vijantlijck meynde te overvallen, zijn terstondt al om eenige met hen geweer uuten huysen geloopen, ende in seer cleynen ghetale als schansen tegens groote menichte van de Franchoisen blijven staen ende hen belet, dat sij niet en hebben connen voorts trecken. Ende daer en tusschen hebben de trommelen alarm geslaghen, ende is een yegelijck uuten huyse tegens de Franchoisen gheloopen, ende hebben hen eenighe vendelen in orde gestelt. Ende Godt Almachtich, dyen alleene de eere ende glorie van de verlossinge van de stadt moet gegeven worden, heeft de borgerije sulcken mannelijcken hert gegeven, dat sij in alle plaetsen ende straten hebben den vyant den rugghe doen keeren ende met groote disordre uut de stadt doen loopen, ende van boven neder van de vesten in het water springhen, naerdyen sij meesters van de poorten waeren geweest meer dan eene geheele ure, ende dat sij alreede met vliegende vendelen waeren gecomen tot omtrent de Merckt. Ende daerentusschen dede sijne Hoocheyt alle mogelicke neersticheyt, om de Switsers ende den geheelen leger in de stadt te seynden tot hulpe van sijn volck. Maer, alsoo de borgerye hadde de veste wederom ingenomen, hebben terstondt geschoten met het groff geschut, sulcx, dat den leger, die in het trecken was, merckende dat

de saken voor hen niet wel en ginghen, is terugge ghekeert, ghelijck hij oock in de stadt niet en soude hebben cunnen comen, midts de groote menichte van de dooden, die in de poorte deen op den anderen meer dan anderhalff mans lenghde hooch ghetast laghen.

Sijne Hoocheyt, siende de poorten ghewonnen, ende dat sijn volck sonder slach oft stoot introcken, dwelck lichtelijck conste geschieden, naedien niemandt en was op sijn hoede, heeft teghens de heeren, die van den aenslach niet en wisten ende hen daerover beclaechden, verclaerdt, dat de stadt al gewonnen was ende dat hij meer dan vier duysent mannen binnen de stadt was hebbende. Daerteghen, onder ander propoosten, bij eenighe heeren geseght werdt, dat de stadt noch niet en was ingenomen, ende dat men eer een halve ure wel die contrarie soude sien, ghelijck dat oock deur de genade des Heeren is ghebleken, niet sonder groote bloetstortinghe van deen ende dander sijde. Want, voor soovele als aengaet de vrome ende goede borgerye, zijn omtrent de tachtentich ghebleven, behalven de ghequetste; ende daeronder de Collonel Vierendeels, de Capiteynen Balthasar Thas ende Reynout Michault, Gaspar den Hoedemaker, sargeant major van het collonelschap van Joncker Philips van Schoonhoven, heer van Waen-Roy, buytenborgemeester, dewelcke met sijn Hoocheyt rijdende onder die van sijnen hove, ende merckende het rumoer, wonderbaerlijck uut den hoop is ghecomen, doende terstont, met assistentie van den voorseiden sergeant, de ketenen optrecken, die oock neffens sijn sijde gheschoten wert met vele meer andere, die vromelijcken strijdende gebleven zijn, ende eeuwighen loff met de borgeren, die hen dapperlijcken ghequeten hebben, ende het leven behouden (wyens namen wel bekent zijn, hoewel sij hier om alle emulatie te schouwen, niet en worden genoemt), voor hen ende heuren naecomelinghen hebben verworven als deghene, die deur heure vromicheyt ende mannelijck herte door de ghenade ende hulpe van Godt almachtich oorsake zijn van de bewaernisse van de stadt.

Van weghen de Franchoysen zijn doodt ghebleven ende gevonden, soo binnen de stadt als op de vesten ende in de grachten, over de vijfthien hondert, die ghetelt ende begraven zijn; behalven die ghequetst, uitgeloopen oft, naederhandt binnen de stadt ghevangen, ghestorven zijn. Ende daeronder vele edelluyden ende personagien van qualiteyte ende aensien. Ende daerenboven zijn binnen de stadt gevanghen ghenomen omtrent veerthien oft vijfthien hondert, daeronder oock eenighe principale heeren ende edelluyden zijn. Ende, hoewel de Franchoysche soldaten niemanden en souden hebben ghespaert, ende de stadt geplondert ende alderhande wreetheyt gheexerceert; nochthans soo en heeft de borgerye naer de victorie niemanden ghecrenckt, maer vele, die noch levende onder de dooden laghen, opgeheven ende heur leven ghespaert.

De intentie ende meyninghe van sijnder Hoocheyt sal den tijt noch naerder openbaren. Altijt is notoor, dat de stadt in de uuterste ruyne ende desolatie soude ghebracht hebben gheweest, aengesien sijne Hoocheyt selver, al hadde hij ghewilt, niet en soude hebben connen beletten het moorden, pijningen ende tormenteren van de borgers; plonderen, rooven, schoffieren van dochteren ende vrouwen, branden ende alle andere wreetheyt, die men gedencken mach, ende dewelcke de soldaten, als sij eenighe plaetse oft stadt innemen, zijn gewoon te doen, ghelijck sij oock alreede begonst hadden niet alleenlijcken te plonderen ende rooven, maer ook de stadt in brandt te steken.

Het heeft sijne Hoocheyt daernaer belieft, door brieven van credentie op Landtmeter ende Scholiers, midtsgaders de schriftelijcke instructie deselve medegegeven, ghenoech te bekennen, dat het sijne sake was, gelijck dat oock een jegelijck wel claerlijck heeft gesien ende gehoort; ende sijn intentie te verclaren; daerop die van der stadt int bysunder niet en hebben gheantwoordt, maer de sake geleght in deliberatie van sijne V. G. Staten Generael ende van Brabant, die onderlinghe

goet gevonden hebben commissarissen aen sijne Hoocheyt te seynden.

Ende is voorts sijne Hoocheyt getrocken naer Bernaerts ende van daer nae Duffel over de Nete, ende voorts tot Rymenant over de Dyle, om also te trecken naer Vilvoorden. Ende onder weghen heeft sijne Hoocheyt belieft te schrijven aen die van de stadt van Bruessel ende Mechelen, legghende de schult op de stadt van Antwerpen, al oft deselve hem occasie gegheven hadde van sulcke grouwelicke sake aan te rechten, als hij begonst hadde; segghende dies niettemin, sijn selven contrarierende, dat het maer een mutinatie en soude gheweest hebben. Daerop Bourgemeesteren ende Schepenen ende Raedt niet noodich en achten naerder te antwoorden, aenghesien dat sij niet en weten wat indigniteyten sij sijne Hoocheyt souden hebben gedaen, ende waerinne sij deselve luttel souden hebben gerespecteert. Ende ter contrarien zijn in hen gemoet ende conscientie wel versekert, dat sij niet anders en hebben ghedaen, dan goede, getrouwe ende ootmoedighe ondersaten hennen Heere ende Prince schuldich zijn; ende dat sij veel saken hebben gheleden niet alleenelyck tegens den contracte met sijne Hoocheyt tot Bordeaux aengegaen, maer oock tegens de oude hercomen ende notoire privilegien ende gherechticheden van den Lande van Brabant ende van de Stadt van Antwerpen, ghelyck dat naerder, tallen tijde, als het van noode zal zijn, zal worden ghededuceert.

Ende aengaende de contributie, daerinne heeft naemelyck de Stadt van Antwerpen haer soo ghewillich ghethoont, dat sij niet alleenlijcken haere quote wel ende te volle heeft betaelt, maer veel meer, hebbende alle haere middelen ende namentlyck degene, die sy extraordinare meer dan alle andere Landen ende steden heeft gheaccordeert, laten verbinden. Sulcx dat van haeren tweghen corts voor den aenslach is in baren penninghen aen sijne Hoocheyt getelt over de tzeventich duysent Karolusguldenen, daermede sijne Hoocheyt hadde behooren de garnisoenen te betaelen ende het chrijsvolck, dwelck te vooren int landt was gheweest; dwelck hij oock niet en heeft ghedaen,

maer een deel van deselve penninghen betaelt aen het nieuw volck, dwelck gebruyckt is om de stadt te overvallen.

Ende, hoewel dat sijne Hoocheyt gheerne soude te kennen geven, dat het maer eene particuliere querele en soude zijn teghens de stadt van Antwerpen, soò is geheel de contrarie soo evident, dat niet en is van noode daer yet meer aff te seggen, dan dat hij op eenen dach ende ure, als hij de stadt van Antwerpen meynde te overweldighen, oock heeft tzelve gheattenteert in veele meer andere steden, als Brugge, Dendermonde, Aelst, Dixmuyde, Nieuwpoort, Ostende ende Vilvoorden, ende mogelyck in meer andere, daer sijne dienaers niet en hebben derven beginnen. Ende in sommighe plaetsen, daer sij hennen wille volbracht hebben, hebben sij oock de borgerije om den hals gebrocht ende alle wreetheyt gepleecht, daertoe emmers de goede borgheren ende inghesetenen der stadt van Antwerpen egeene occasie en hebben gegeven; dewelcke men met redene niet en can oplegghen, tenwaer dat men voor een indigniteyt wilde houden, dat se hen niet al en hebben willen laten vermoorden ende over hen gebruycken de wreetheyt, die men elders heeft gehoort ende gesien.

God Almachtich wil sijne Hoocheyt, dewelcke door quaden raedt is vervuert geweest, geven het gemoet van eenen oprechten goeden Prince, die allen sijnen arbeydt aenwendt om sijne ondersaeten te bewaeren ende beschermen; ende niet en meynt, dat de overicheyt ende heerschappye van eenen Prince bestaet in te moghen doen tgene hem belieft, maer in wel te gouverneren ende een yegelyck, sonder uutneminghe van persoonen, recht ende justitie tadministreren, ghelyck naer een yegelyck landt ende steden, privilegien, wetten ende gerechticheden, bij eede belooft ende ghesworen, behoort; betrouwende dat Godt Almachtich, die de stadt heeft bewaert voor alsulcken grouwelycken aenslach, oock deselve voorts sal beschermen ende bewaeren, ende andere geruineerde Landen ende Provincien sulcken raedt gheven, daerdeur sij eens van de ghemeyne Lantsvyanden mogen verlost ende in rust ende vrede gestelt worden. Dwelck Godt Almachtich, die eeuwelyck

ghedanckt ende ghelooft moet wesen, door sijne onsprekelijcke bermhertigheyt ons wil genadelyck gunnen.

Aldus ghedaen in Collegio, ende gheordonneert in drucke uut te gheven, den XXV Januarij 1583. G. Martini.

Cat. Muller-Tiele, nº 264 : *Corte verclaringe, ghedaen by Borgemeesteren, Schepenen ende Raedt der stadt van Antwerpen, nop. den aenslach teghen de selve stadt aengericht den 17. jan.* midtsg. de brieven van Credentie ende Instructie by s. H. gesonden aende voorsz. stadt, ende zekere missive aen m. Heeren van den Tempel. Antw. Chr. Plantyn. (1583.)

54. — Krachtdadige waarschuwing tegen een verbond met Frankrijk en den hertog van Anjou.

(1583.)

REFEREYN.

Och lieve! seght my doch, wat sal men doen met Monsieur?
— Scheyt ervan, zendt hem deur, eeuwelijck wech nae Parijs.
— Maer soo blijven onze Nederlanden int ghetreur,
Beswaert met twee sterke vyanden. Sijt ghy dit wel wijs?
— Liever duysent vyanden, en Godt voor ons propijs,
Dan een Verbondt vernieuwen teghen d'Woort des Heeren.
— Maer den Prince latet toe, soot blijckt in sijn Advijs,
Met veel exempelen. Soudt ghy die wel omme keeren?
— Jae, lecst vry voort, daer sult ghy wel anders leeren.
Vredeverbonden sijn alle menschen toeghelaten;
D'een dander niet beschaden, vriendtschap doen met eeren;
Maer dat de Christenen souden roupen ter baten
Eenen afgodist, 't sy leegh oft hoogh van staten,
Om d' landt en de waerheyt met krijgh voren te stane,
Sulcx doen verbiedt Godt. Daerom moetent wijt oock laten,
Oft wy wijcken van Godt en treden sduyvels bane.
— Jae, jae, ick hoor wel; ghy souct al recht uut te gane.
Men moet naer vernuft en sweerelts wijsheit gouverneren.
— Neen, onthout dit van my ten eeuwighen vermane :
Al wat teghen God is, en sal niet prospereren.

EEN WEYNICH BREEDER VERCLARING HIEROP IN PROSE.

Den Hertoghe van Anjou, in dese landen aengenomen zijnde voor erfachtig heere, tegen dWoordt Godts, den wille ende danc aller vromen, teghen het oordeel veler duysent redelijcke menschen, jae selfs van vrouwen en kinderen, wesende soo groot oft meerder tyran als den Coninc van Spaengnen.

Item, daerenboven, nae dat hi synen eedt, den lande gedaen, soo schentlijck en verradelijck ghebroken heeft, den 17. Januarij 1583, tAntwerpen ende in veel andere steden, met moorden, branden en pilgieren, meynende de Religie gansch uut te roeyen met vanghen, verjaegen, hanghen, branden en moorden, etc., ende dlant also in een eeuwighe slavernye te bringhen. Welcke daet soo grouwelijc ende verschrickelijc is, dat sijnen naem nimmermeer behoorde bedacht, veel min ghenaemt te wesen.

Soo hebben nochtans de voornaemste van den lande zedert dier tijt altijs ghearbeyt om synen persoon en onmenschelijcke, jae meer dan barbarische daet te verschoonen ende hem wederom aen te nemen. Dit blijckt ten eersten hieruut, wanneer hy tAntwerpen faelde van zijn verraderlijc voornemen, soo veel schade lydende van synen edeldom, hy en zijn volc verbaest ende in den uutersten honghernoot zijnde, men heeft niet willen of moghen slaen, daertoe het gansche landt ghesint en clouckelijc gheanimeert was. Maer, door eenighe van Hantwerpen en Bruessel ghespijst, opdat het goet kint en zijn volc niet en soude van honger sterven, daer nochtans dWoort Gods ende de natuere ons anders leert : Soo, wanneer de Heere den vyandt in handen gheeft, dat men hem ten minsten zijn macht benemen en onderdrucken sal, oft men sal rechtveerdelijck van hem overwonnen, ghelijc wy, voornemelijc onder velen, een notable exemple hebben 1. Regum, Cap. 20, van Achab, die, Benhadad den Coninc van Syrien overwonnen hebbend, verschoonde.

Nu, Alenchon was ende is argher dan vyant, want hy quam

als vrient ende socht ons al cussende te moorden. Hy volchde Joab en Judas nae, die deen Amasa ende dander Christum met eenen vrientlijcken kus verriet en ter doot brochte. (Leest hier van 2. Samu. cap. 20 en Math. 26.). Sulcke zijn doch de arghste ende schadelijcste vyanden; voor eenen openbaren kan men hem wachten, maer voor eenen gheveynsden niet.

Item, hoe hy noch voorghestaen ende den volcke aengeraden wordt, blijckt uut een boecxken gheintituleert: *Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen van de Nederlanden, etc.*, nu onlancx van de voornaemste des lands, sonder naem in druck uutghegaen, waervan het inhoudt is een afraedinghe gheen verbond ofte paeys maken mitten Coninc van Spaengnen, Maelcontenten en al haren aenhanck ende een ernstighe persuasie, om voor het beste den Hertoghe van Anjou wederomme te aenveerden op het oude contract, met hem te Bordeaulx ghemaect, ende soo verre hy sonder hoyr sterve, dat dese Nederlanden eeuwelijc souden blyven onder de croone van Vrancrijcke; nietmin besluydt ten lesten, weet yemandt yet beters, sy soudent openbaren, ende begheeren het beste aen te nemen.

Ende ick als onweerdich, de sorche der Religie ende 't slands welvaren ooc bevolen zijnde, voor dwelcke ic mijn leven langhen tijt en menichmael in duysent perijckelen ghestelt hebbe met verlies van het myne, en hebbe niet connen naelaten, jae crachtich daertoe van den Heere ghedreven gheweest, oock mijn advijs uut te spreken ende te schryven teghen al tghene, dwelc teghen Godt ende 't slands welvaren is. Ende als die, welcke den Anjou begheeren ende de leste *Waerschouwinghe* gheschreven hebben, hun namen openbaren, dan begheere ick den mynen te verclaren, ende met lijf en goet ditte myn schryven te houden staende.

Dat men gheenen paeys kan oft mach maken metten Coninc van Spaengnen, Maelcontenten en haren aenhanck in sConincx name, bekenne ic gheeren; en tis ooc waerachtich, tensy dat men wilt verwachten de ruwyne der Religie, privilegien ende gantschen lands. Maer datter gheen beter en soude zijn dan

den Hertoghe van Anjou wederomme aen te nemen ende dese landen eeuwelijc onder de Croone van Vrancrijck te bringhen, versaecke ick van herten. Ende datte daeromme, dat de (1) tyrannye van Vrancrijc thienmael wreeder, onlydelijcker en onghenadigher is dan de tyrannie van Spaengnen; dit is wel een ghewichtighe oorsaecke, dat mer behoort af te scheyden.

Ic vraghe alle redelijcke menschen, ofter yemant gheeren verraders, moorders, dieven, vrouwenschenders en oude openbare vyanden soude in zijn huys begheeren? Ick dijncke neen. Is doch den Meester en den meesten deel van zijn knapen beter? Oordeelt. Och! oft sy te Parijs waren, en nemmermeer op de voorgaende wyse in dese landen quamen, wenschte ick van herten!

De Spaengnaerts deden, tis waer, ten tyden van Duc Dalba, veel quaets. Sy respecteerden eenichsins tsConincx landen, maer de Franchoysen niet; vriendt oft vyandt, tis even ghelijc. Maer dit is nu het spreecwoort van velen : « Nemen wy den Franchoys niet aen, soo hebben wy niet alleene de Spaengnaerden, maer oock gheheel de macht van Vrancrijcke teghen, twee stercke gheweldighe vyanden voor eenen. » Godt verghevet hun, die ons den tweeden vyant over den hals ghebracht hebben! Maer seght my doch, waert noch niet beter de gantsche werelt teghen en God met ons? Godt teghen, al teghen; en Godt met ons, wie can ons hinderen? Niemandt. Neemt men hem weder aen, dewyle hy aenghenomen is teghen Gods Woort, so doet men een dobbel sonde; want Godt verbiedt expresselijc sulcke alliance, aenneminge en contracten, ghelijc met Alenchon ghemaect zijn. Dat dit de waerheyt is, blijct seer crachtich.

Ten eersten, *Esaie*, cap. 30 : « Wee den afvallighen kinderen, spreect de Heere, die sonder my raedslaghen, ende

---

(1) Leest den Morgenwecker ende ander Historien; die betuyghen hiervan genoech.

sonder mynen gheest beschermínghe soecken, die henen aftrecken in Egipten ende vraghen mynen mont niet; dat sy hem stercken met die macht Pharro, ende hun beschermen onder de schaduwe Egipte; want de sterete Pharo sal u tot schanden ghedyen ende haer beschermínghe tot smaetheyt. » Item *Esai*, cap. 31 : « Wee denghenen, die trecken in Egypten om hulpe, verlaten hen op peerden, waghenen en ruyters; daerom dat sy vele zijn ende sterck, ende houden hun niet totten heylighen in Israel, ende en vraghen niets nae den Heere, want Egypten is mensche en gheen Godt; hare peerden zijn vleesch ende gheen gheest, ende de Heere sal sijn handt uutstrecken, dat de hulper struyckele ende dien, die gheholpen wordt, valle en al tsamen omme come. » Leest, merkt en verstaet deze twee voorseide passagien wel. De poorten der hellen en sullen se in der eeuwicheyt niet overweldighen.

Maer wat sal men dan segghen van het gevoelen ende advijs van mijn Heere den Prince van Oraengnen, dwelck hy t'Hantwerpen den 17 Februarij 1583 ghegheven heeft ende in druck laeten uutgaen, die het contract, met Alenchon ghemaect, wilt voor goet houden en daertoe veel exempelen bybringht? Als ten eersten, van de kercken van Vrancrijcke, gheassisteert zijnde metten Prince van haere natie; item, de Duytsche Vorsten, die tot diversche reysen met haren Coninck ghehandelt hebben en overcommen zijn; voorder, de Cantons van de Zwitsers, die verbondt metten anderen hebben ende nochtans van verscheyden religie zijn; item, van die van Geneve, die ooc int verbont metten Coninc van Vrancrijcke corts herwaerts ghetreden zijn; voorder, van de alliance tusschen Inghelandt met Denemarcken en dese landen, Schotlandt met Vrancrijcke; item, de Hanssteden, die van diversche religien zijn, nochtans tsamen in een verbond; item, de vorsten van Duytschlant, die den Keyser tot een overheere ghecoren hebben, nochtans van ander religie; item, de Kercken van Polen, die eenen Coninck ghecoren hebben, verscheyden van hare religie; voorder, de Valdoysen metten Coninc van Bohemen; die van de Vallee van Angrome metten Hertoghe van Savoye.

Dese verbonden zijn al tsamen soo verre verscheyden als den hemel van der aerde, te verghelijcken by tcontract, dwelc met Alenchon gemaect is, ende daeromme ben ick ghedwonghen tselve te beantwoorden en op het cortste te wederlegghen, opdat zijn Excellentie met noch vele hem niet voorder en vergrype.

Want, ten eersten, soo vele aengaet tverkiesen des Keysers, is een oudt ghebruyck van over diversche hondert jaren, ende daer zijn drye bisschoppen tot keurvorsten, ooc den Coninc van Bohemen, den vierden papist zijnde. Daerom ist gheen wonder, dat sy een papistigen Keyser kiesen; want sy hebben de meeste stemmen.

Ten anderen, aengaende die van Polen, de bisschoppen en allerley refuys van secten zijn den meesten deel; waerom ist oock niet vremde, dat sy eenen coninc kiesen nae haren zin; want, waer de godloose d'overhandt hebben, moeten de godtsalighe lyden.

Ten derden, aengaende de aliance met Zwitsers, die van verscheyden religie zijn, is gemaect doen sy noch al tsamen de Roomsche religie hielden. Ende dat sy nu onlancx gheleden het verbondt metten Coninc van Vrancrijck vernieuwet hebben, Bern en Zurich, de voornaemste van de religie hebben daerin gheconsenteert als een verbondt des vreden, dat den Coninc voorseyt hem nimmermeer teghen de Cantons ende voornamelijc teghen de religie setten en sal.

Ten vierden, aengaende de aliance, die daer is tusschen Ynghelandt en Denemarcken en dese landen, is ooc over langhen tijt int pausdom ghemaect; insghelijcx ooc tusschen Schotlandt en Vrancrijcke, dwelck al tsamen vredeverbonden zijn.

Ten vijfden, soo vele aengaet de alliance van de Valdoysen metten Coninc van Bohemen, die van de Vallee en Angrome metten Hertoghe van Savoyen, zijn ooc verbonden des vredes, onder ende met haren natuerlijcken heere, opdat sy mochten de waere religie beleven, ghelijc wylieden tselven aen den Coninc van Spaengnen diemael hebben aenghesocht, voorna-

melijc int jaer 1566, alwaer hem aengheboden wiert dertich millioen gouts, hadde hy ons willen laten in de vryheyt der religie, midtsgaders hem blyvende goede ende ghetrouwe onderdanen.

Aengaende, ten lesten, het verbondt, dat die van Geneven souden ghemaect hebben met den Coninc van Vrancrijc, mach ooc een verbondt des vreden zijn. Die van Geneven weten wel, wat hulpe sy van den Paus en zijn adherenten te verwachten hebben. Consten zijt, in maniere van spreken, doen verzijncken, opeten oft met eenighen middel ter weerelt bedrieghen, sy soudent doen. Strect hun verbondt voorder dan tot vrede voorseyt, soo hebben sy ghesondicht ende vermoghen niet teghen Godts Woort.

Alle verbonden dan, die strecken om als naeburen vrede tonderhouden, zijn gheoorlooft, ghelijc Abraham een verbondt maecte met Abimelech (*Genes.* 210). Jae, dit wordt ons van Paulo (*Roma.* 12) gheboden vrede te houden met alle menschen, soo vele alst moghelijc is; maer verbondt te maken metten godloosen, om door hun macht en hulpe beschermt te worden, ghelijc men dat, soo men meynt, van Alenchon verwacht, en mach gheensins geschien, oft men doet directelijc teghen d' Woort Godts, ghelijc bewesen is uyt *Esaie* cap. 30 en 31. Ten eersten, sal sulcke macht en hulpe tot schanden ghedyen. Ten anderen, staeter gheschreven (*Deut.* cap. 17), dat Gods volc eenen Coninc moesten verkiesen uuten broederen. En zijn wy ooc niet Gods volc? Zijn wy niet Christenen? Waerom willen wy eenen hebben, die ons en Godt tegen is? Die dan meynen deur de macht der godloosen beschermt te worden, mistrouwen van de macht Gods, volghende zijne belofte; soecken hulpe aen Gods vyanden, daer gheen hulpe te vinden is. Godt is Coninc, hulper ende bewaerder zijnder Kercken, die zijn eere gheenen anderen wil gheven noch synen roem den ghesneden afgoden oft afgodendienaers (*Esaie* cap. 42). Dit is recht ende eenvoudich ghesproken nae dWoort des Heeren.

Alle dan, die met menschelijcke verstandt ende weereltlicke

wijsheyt willen regieren teghen Godts Woort, ghelijc men. Godt betert, nu al te vele vint, en salt niet wel ghelucken; want daer en is gheenen raedt teghen de hooghste wijsheyt. Daer staet ooc ghescreven (*Job.* cap. 5 en *Esaie* cap. 29), dat Godt de wijsheyt der wysen verblint ende tot schanden maect, dat is, al die wijsheyt, die teghen Gods Woort ende sonder Godts gheest is. Dat nyemandt mochte tegenworpen, Godts volc heeft hulpe en troost vercregen aen den Coninc Nabucadnezar, in Babilonien zijnde (alsoo wy lesen in *Daniel*) en elders meer; item, aen den Coninc Ahasveros (ziet Hester) ende noch meer by Darium en Cyrum; item, Israel, langhen tijt in Egypten, volghende zijn belofte (*Genes.* cap. 46). Alsoo heeft hi ooc met zijn volc gheweest in de gevanckenisse van Babel, ende onder Ahasveros, die der Coninghen herte heeft ommeghekeert tot gunste van zijn volc; ghelijc God tselve noch zijn volc wel heeft bewesen, dat de meeste papisten int cruys en vervolghinghe den Christenen goet gedaen hebben

Aengaende de hulpe van Cyrus en Darius, waren van Godt daertoe verwect, ende van deselve langhe te voren gheprophe-teert, alst blijckt *Esaie*, cap. 45, dat God deur Chores etc. zijn volc wilde verlossinghe gheven uyt Babel; maer Israel, uut Babilonien ghecomen zijnde, hebben sy Darium oft Cyrum, van de welcken sy soo veel weldaden ontfanghen hebben, tot eenen Coninc gecoren? Neen, sy waren te Syon. Waerom souden sy omme keeren nae Babilonien oft Egypten? Sy wisten wel, dat sy eenen Coninck moesten hebben uuten broederen. Alsoo heeft ons God oock verlost uut dat Roomsche Babilon, uut de slavernie van Egypten en tPausdom, in der Regenten handen ghegeven. Sy en hebbent niet willen uutroepen, maer hun laten incruypen hier en daer, en hulpe soeckende aan eenen, die slave ende kint des Paus is. Daerom besluyte ic dan, volghende den stockreghel van het Refereyn: Al wat teghen Godt ende zijn Woort is, en sal gheenen gheluckighen voortganc hebben.

Den Duc Danjou wederomme aen te nemen, is tegen Godt, jae ware een dobbel sonde. Te weten op sulcker wyse, als hy

aenghenomen is gheweest, hy en sal de religie niet voorderen, noch de privilegien des landts bewaren, maer schenden en breken. Al laet Godt den Turck en veel godloose conincrijcken prospereren, dats zijn groote goedicheyt, die hun daerdeur en ooc zijn lancmoedicheyt den sondaers tot bekeringhe roept (siet hiervan *Acto.* 14 en *Roma.* cap. 2), maer in hare superstitien blyvend ende Gods goedicheyt misbruyckende, soo is de rechtveerdicheyt Gods dobbel teghen hun.

Ick segghe vrymoedich, en die leest, sal zien : soo langhe de aliance met Vrancrijcke duert, is den vloeck des Heeren over dlandt. Daerom staet af, tis tijt, eer Godt u verhoore in zijn rechtveerdicheyt, ghelijc hy ten eersten heeft verhoort den Kinderen Israels, die met het manna niet te vreden zijnde, vleesch begheerden. (*Numeri* cap. 11, *Psalm.* 78 en 106). Hy gaf haer vleesch, maer hy verslinde se, dewyle het noch in hare tanden hijnc. Wederom lesen wy 1. *Samu.* cap. 8 : « De Kinderen van Israel niet te vreden zijnde met de Richters, die haer God gaf, sy wilden eenen machtigen Conijnc hebben, nae de wyse der heydenen; Godt gaf se eenen Conijnck in synen toorn ». (Ziet *Osee* cap. 13.) Ziet oock wel voor ulieden dan, ghy vremde en ongheoorloofde verbondtmakers, dat u Godt den reygher niet en gheve, die u eerst verslinde.

DE IJ. CLAUSE VAN HET REFEREYN.

Exempelen hiervan worden u aenghewesen.
Ghy moecht se lesen; ondersoect de Schriftuere wel :
Hoe Gods toorn ontdect is en swaer opgheresen
Over de vremde verbondtmakers onder Israel.
Gods Woort is doch waerachtich, en gheen kinderspel.
Waerom sal men dan eeuwelijc blyven hijncken?
Is Godt onsen Godt, soo laet ons dan nae sijn bevel,
En oock neerstich op de Parijssche bruyloft dijncken.
Tis ghelijcx, hoe Vrancrijck sijn trouwe voor Berghen liet blijncken,
Als men Manderslodt den Prince te vanghen beval.
Kan u dit de Franchoysen noch niet doen stijncken?

Merct, hoe men gheroepen heeft overal :
« Duc d'Anjou ist alleene, die ons helpen sal;
Hy is goet, wijs, machtich en hoogh gheboren. »
Jae, om missen, boeleren, steken, spelen metten bal.
Hoe langhe hilt hy ons sijn trouwe toeghesworen?
Had ons God niet bewaert, dlant waer verloren.
Dit coemt van Godt verlaten en dissimuleren.
Daerom houd ick staende, en segh noch eens als voren :
Al wat teghen God is, en sal niet prospereren.

Breeder verclaringhe op de tweede Clause in prose.

Nu, opdat het noch te claerder mach blijcken, hoe seer het Godt mishaecht verbondt te maken metten godloosen, voornaemelijck van denselven hulpe te soecken tot beschermínghe en verlossinghe, blijct ten eersten (2. *Paralipo.* cap. 16) van Assa den coninc Juda, die verbondt maecte met Benhadad, coninc van Assyrien, ende hoe hy van den Prophete daerom ghestraft is gheweest. Ten anderen lesen wy oock (1 *Regum* cap. 22 en 2. *Parali.* cap. 18 en 19) van Josaphat, den coninc Juda, die selfs maer verbondt maecte met Achab, coninck van Israel, die ooc van den Prophete daerom ghestraft is gheweest. Item, voorder lesen wy (2. *Regum* 20), hoe dat Ezechias, den coninc Juda, van den Prophete Esaie ghestraft is van het verbondt, dat hy hadde metten Coninc te Babel. Item, voorder lezen wy by *Hoseam* cap. 7; daer straft ende beschelt den Prophete Israel, seggende : « Nu roepen sy Egypten aen, dan loopen sy tot Assur; doch, spreect de Heere : Dewyle dat sy henen en wederloopen, wil ick mijn nette over haer werpen ende onderwaerts rucken, als de voghelen onder den hemel; ic wille straffen, etc. » Item, *Jerem.* cap. 2 : « Wat behoedt dy, dat ghy in Egypten treckt, ende wilt des waters Sihor drincken? Ende wat behoedt dy, dat ghy in Assyrien trecket, ende wilt des waters Phrath drijncken? » dat is, hulpe oft aen Pharao oft aen Assur soecken, en niet by Godt. Voorder staet er : « Het is dyne boosheyt schult, dat ghy soo ghegheest-

selt wordt ende dijns onghehoorsaemheyts, dat ghy soo ghestraffet wordt. Alsoo moet ghy ghewaer worden en bevinden wat het voor jammer ende hertenleet bringhet, den Heere verlaten ende hem niet vreesen, » spreect de Heere Sebaoth. Hier thoont de Heere deur Jeremiam, dat der Israelyten meeste ongheluc, benautheyt en straffe ghecommen is, omdat sy den Heere en zijn Woordt verlieten, en hulpe socht-ten aen Gods vyanden.

Wy lesen voorder in de boecken der Machabeen, soo langhe Judas Machabeus met synen broederen vrymoedich ghestreden hebben, in den naem des Heeren, sy hebben met haeren cleynen middel victorie ghecreghen; maer, als sy verbonden begonden te maecken met hare ende Gods vyanden, hoe sy bedroghen ende ommecommen zijn, is openbaer.

Maer, voornemelijc hebben wy een notable exempel 2. *Regum* cap. 16 (ghelijc Esaias den Prophete in zijn 7. ende 8. cap. breeder beschrijft), van Ahas, den coninc Juda, die tot vyanden hadde den Coninc Israels ende den Coninc van Syrien; ende, hoewel Esaias den Ahas uuten mondt Godts hulpe toeseyde teghen de twee voorseide conijnghen Pekah en Resin, die maer als twee roockende bluschbranden genaemt wierden; maer Ahas, gheveynsdelijc God en zijn Woort mistrouwende, heeft verbondt ghemaect metten Conijnc van Assyrien, tot hetwelcke ooc vele in Juda gheneycht waren, want wat de overste wilt, crijght lichte veel naevolghers, God gheve wat het sy. Sy spraken noch riepen schier anders niet dan van verbondt, verbondt; ghelijc nu meest alle hovelinghen doen, die ooc anders niet en spreken schier dan van verbondt met Alenchon en Vrancrijcke; ende dat daeromme, dat de overste soo ghesinnet zijn. Den Coninc van Assyrien quam; hy overwon ooc den Conijnc van Syrien en den Conijnc Israëls; maer ten lesten is hy in Juda ghevallen. Dat scheermes, dwelc sy met ghelde ghehuert hadden, is in Juda ghevallen ende heeft het landt soo kael gheschoren, gantsch verwoest en inghenomen, datter niet over en bleef dan Jerusalem; dwelc de Heere heeft willen bewaren, omdat Imma-

nuel daer was, dat is, om Christi wille, die onsen waerachtigen Immanuel is, Juda nae der beloften toegheseyt.

Ende oftschoon den Duc Danjou den lande wat goets schene te doene, als den vyandt verdryvende, jae overwinnende, insghelijcx oock steden innemende, alsdan soude ons verderff aldernaest zijn. Want, ten eersten, al de steden, die hy inneemt, behooren hem toe ende werden alsoo Frans. Item, onse Regenten en tvolc slaperich zijnde, sal hy waecken; ende, meynt de saecke, hy en behoeft maer slechts twee oft drye thebben, als Hantwerpen, Ghendt en Brugghe, de reste zoude volghen. Wy hebben immers ghehoort en ghesien, wanneer Camerijcke ontset was, wat groot behaghen veel volcx daerin hadde. Hadde hy alsdoen noch sommighe steden ghewonnen ende den vyandt tonder ghebrocht, al hadde hy hondert duysent Franchoysen gehadt, hy soude se in alle steden gheleydt hebben, met wille ende danck der overheydt, sonder yemants teghen spreken, waer hy ghewilt hadde. Maer, oft het ontset van Camerijc ter goeder trouwen geschiedde, weet Godt. Want den Prince van Parma beval zijn volck af te wijcken sonder te slaene, dwelc alle verstandighe een groote suspitie heeft ghegheven. Ende oft den Alenchon, den Paus, den Conijnc van Spaengnen, met Parma onder melcaanderen eens zijn, weet God ooc en sylieden. Ick en noch veel duysent met my, en hebber gheen beter ghevoelen af. De ambassaten van den Paus ende den Conijnc van Spaengnen en hebben niet te vergheefs soo langhe te Parijs geweest, dewijle men met Alenchon tracteerde; onder welcken is gheweest Grandvelle, den meesten leeu ende subtijlsten vos teghen de Religie ende voornemelijc teghen dese Nederlanden van gantsch Europa. Niet te vergheefs heeft ooc tghemeene spreeckwoort ghegaen onder de Malcontenten, namelijc, dat den Alenchon voor hun quam.

Wel, ick hebbe dan crachtich met exempelen bewesen uuten Woorde Gods, hoe seere het God mishaeght verbondt metten godtloosen te maecken, voornemelijc in krijghshandel, ende hoe het oock de Heere op het alderhooghste aen

Israel ghestraft heeft. Is Gods Woort niet waerachtich? Blijft het niet in der eeuwicheyt? Jae, ziet *Esaie* cap. 40; « God en zijn Woort en verandert nimmermeer. » Hoe langhe sullen wy dan op beyden syden manc gaen? Gods Woort, de Religie ende de vryheyt des landts voorwenden? Ende nochtans, deur ons doen, de Religie ende de privilegien des lands moeten, elaes, overal den blauwen decmantel zijn. Hoort wat Elias 1. *Regum* cap. 18 spreect. Hy vraeght se hoe langhe, dat zy op beyde syden hijncken sullen? Baal en God tsamen dienen? dwelck niet zijn en can. Daerom, besluydt hy : « Is Godt Godt, soo volght hem nae; is Baal Godt, soo volght hem oock nae. » Alsoo moeten wy ooc segghen : meynen wy van herten de Religie, en soecken wy de voorderinghe des lands; item, zijn wy Gods volck ende schapen Christi, laet ons Gods Woort en Christi stemme hooren, oft anders moeten wy in der waerheyt hijnckers zijn.

Wilt ghy dWoort Gods ende de crachtighe exempelen daeruut voorghebracht niet ghelooven, ick wil u exempelen van onsen tyden voortbringhen. Item, ten eersten, wat schaede de Protestanten in Vrancrijcke menichmael gheleden hebben deur verbondt des vreden slechts te maken met haren Coninc is openbaar. Item, wat bedroch thuys van Valloys, Medices en Guysaerts ghebruyct hebben in de Bruyloft van Parijs onder tdecksel van een vrientlijc accoort, wanneer den Coninc van Vrancrijck zijn zuster den Coninc van Navarre ten huwelijcke gaf, oock teghen dWoort Gods. Men leest noch in de Schrift, noch in prophane historien, sedert tsweerelts beghin tot nu toe, van meerder bedroch, moort en wreetheyt; soo menich duysent menschen, soo heeren, edelmannen, ghemeyne lieden, jonghe ghesellen, edelvrouwen, jonghe dochters en kinderen soo onghenadelijc vermoordende, soo in hun huysen als op de straten, ter venstren uut werpende, en slepende achter straten als honden, ghelijc sy den vromen ende godsalighen Admirael ghedaen hebben. En niet alleene is dit gheschiet binnen Parijs, maer gheheel Vancrijcke deure. Onder sulck een natie soect men ons ende het landt eeuwich

te bringhen. Dit exempel is soo gruwelijc en verschrickelijc, dat het ons immers behoort te beweghen, nimmermeer ons te vermenghen metten onghelooviqen, en sulc een volc in der eeuwicheyt niet te betrauwen. Ende dieselve ist, dat Paulus ons ooc raedt ende yeder vermaendt (2. *Cor.* cap. 6) : « Treckt gheen vremt jock aen metten onghelooviqen, » etc.

Wie dan den volcke raet tot het aennemen van Alenchon, oft Godt heeft hem berooft van alle wijsheyt, oft hy moet er wat anders in soecken, dwelck de Heere tot sijnder tijt noch wel openbaren sal. God wil hun die groote misdaet vergheven.

Sijn Excellentie den Prince van Oraengnen sal oock ghedijncken, hoe ontrouwelijck het huys van Vrancrijcke met hem ghehandelt heeft voor Berghen in Henegouwe. Hoe menichmael hadde den Conijnc hem ende synen broeder Graef Loduwijc (zaligher ghedachtenisse) belooft tassisteren, om de vryheyt der Religie in desen lande te bringhen. Hy dede hem assistentie; maer hoe langhe? Tot dat de moort te Parijs gheschiet was. Doen dede hy den Grave van Manderslodt bevelen, dat hy den Prince in zijn handen soude leveren, dwelck Manderslodt niet en wilde doen. Ende is dit al vergheten? Item, hoe men altijts in Vrancrijck met Anjou ghespeelt heeft als een poppe is openbaer; wanneer hy quansuys uuten hove ontschappeerde, en by de Protestanten ghijnck, om die te bedrieghen, haddet moghelijc gheweest; ende, wanneer hy zijn personagie niet en conde spelen, is hy wederom nae t' hof ghetrocken. Item, oft hy le Comte Montgommery, Seigneur de l'Orge, bedriechelijc uut Ynghelandt ghelockt heeft, hem assistentie belovende, totdat hy int net was, en ten lesten binnen Parijs onthalst, weet Godt en hy; vele vrome ministers in Vrancrijcke ghetuyghen sulex.

Beweeght ulieden dit noch niet, siet hoe de meyninge van velen ydel en tot schanden is, die altijts gheseyt hebben, en noch: Duc d'Alenchon is alleene den middel, die ons helpen sal. Nu, wat hulpe hy ons bewesen heeft, is openbaer. Hy laet de vrome stadt van Audenaerde innemen, hy light en

triumpheert, en kaetst, boeleert en tournoyt den gheheelen zomer, hy stelt het land in twist en roere met zijn misse, ons troostende met de coemste van synen gheweldighen hoop. Zijn troupe coemt int midden van den winter, en het eerste exploict, dat hy meynde te doene, was het gantsche landt verraderlijc toverweldigen. Waer is zijn wijsheyt? Waer is zijn ghelt, dat hy uut Vrancrijcke ghebracht heeft om de oorloghe te voeren? Ist niet moeten van desen lande comen? en heeft zijn volc het gansche land niet kael gemaect? Jae, voorwaer, wat oorlochsman hy ooc is, laet ick yeder oordeelen; zijn daet laetet blijcken. Hoe lange heeft hy ons synen eedt gehouden, die nochtans met soo groote eere ontfanghen is gheweest? Tot hy tHantwerpen, ende voort in veel steden meer, meynde (ghelijct ghebleken heeft) zijn verraet uut te richten. Is dat zijn goedertierenheit, de eerbare vrome borghers van Hantwerpen te vermoorden, die, metten bloeten hoofde staende, hem eere deden als hy deur Kipdorppoorte reet, en riep : *Marche, marche, Ville gagnée, Vive la Messe?* Jae, hadde ons Godt niet beter bewaert dan de menschen, de Religie en dlandt waren verloren. Dit coemt al van dissimulatie, daer men niet rechtuut en gaet, nae d'Woort des Heeren; ende wat men aenricht teghen Godt, en sal niet wel ghelucken.

DE IIJ. CLAUSE VAN HET REFEREYN.

Hoe ment couleurt, plaestert oft verbloemt, alsoo men doet,
Sijn Altheze is goet, maar hy heeft quaden raet.
Men sal met hem handelen op eenen vasten voet.
— Jae, traiteert al; wilt ghijt niet gelooven, wacht de daet.
Godt bewaert ons voor tweedde bedroch, eert wordt te laet.
Ick bid u toch, merckt, en wilt my eenvoudich verclaren :
Die sijn eyghen landt onderdruckt, gheesselt en slaet,
Sal die gheconquesteerde landen sparen?
Die met eeren synen eedt niet wilt bewaren,
Maer verraderlijc breekt tsijne schanden en schaden,
Hy sal wachten dagen, weken, maenden oft jaren,
Om hem selven te wreken; dits 't doen van den quaden.

Sullen de schapen hun met vreucht connen versaden,
In swolfs presentie, dies soect te verbyten?
Soecken oock de honden des hondtslaghers paden?
Neen, als sy hem sien, vlien, oft honden hooren cryten.
Wil yemandt, dat men hem tweemael sal smyten?
Sal den Paus metten synen de waerheyt advancheren?
Neen! Daerom segh ick cloeckelijc, wiet oock mach spyten :
Al wat teghen Godt is, en sal niet prospereren.

BREEDER VERCLARINGHE OP DE DERDE CLAUSE IN PROSE.

Het is een jammerlijcke ende beclaghelijcke saecke, dat vele, die wijs willen wesen, jae de voornaemste van den lande, die oock in der waerheyt wijs zijn nae der weerelt, den Duc d'Anjou soo synen persoon ende grouwelijcke daden willen verschoonen, segghende : hy is van natueren goet, en al datter ghedaen is, dats deur quaden raet. Item, hy en is in den grondt niet papist, hy gaet te misse uut liefde der Croone van Vrancrijcke. Item, hy is vremde van tyrannie. Item, dat tHantwerpen, Duynckercke, Diximuyde ende elders gheschiet is, sulcx hebben selfs de aldergoedertierenste Princen wel ghedaen, ghelijck in de leste *Waerschouwinghe*, van t'Hof oft immers van eenighe derselven is uutghegaen. Voorder noch hondert couleuren, blau doecxkens en deckmantels, die mer opleght. Elaes, zijn ghelievers souden hem gheeren schoone wasschen, conden sy eenichsins. Maer, ghelijc men eenen moorman zijn huyt niet en can veranderen, oft een luppaert zijn plecken; item, ghelijc men een leelijcke bruyt, wat chieraet men haer aendoet, niet kan schoone maken; alsoo en kan men in der waerheyt Alenchon oock niet schoone maken.

Ick wilde wel, dat men my bewese, wat Princen wel met waerheyt goedertieren moghen gheheeten worden, en nochtans wel sulcke daden oft meer ghedaen hebben als Alenchon. Staet er niet gheschreven, *Deut.* cap. 27 : « Vervloeckt is hy, die onnoosel bloet verghiet », ende al het volck sal seg-

ghen : amen. Was het gheen onnoosel bloet verghieten van de borgers van Hantwerpen (die hem blootshoofts eere deden, als hy passeerde, hem houdende voor haren Hertoghe, ende als goede ghetrouwe onderdanen zijn stadt bewaerden), als hy die soo verraderlijc en wreedelijc liet vermoorden? Soo ooc te Duynckercke en Dixmude. Dit en achten de Coninghen ende Princen niet vele; maer datter daer eens soo vele van hun ende de groote bleven, dan soudet wel meer gheacht worden.

De Heere spreect (*Nume.* cap. 35), dat het landt onreyn ende gheschonden is deur dien, die des bloets schuldich is, etc. Is Joab ghestraft geweest tsijner tijt, omdat hy Abner en Amasa verraderlijc hadde ommeghebracht, als wy lesen 2. *Sam.* 3 en 20, en 1. *Regum.* 2, den welcken ghehaelt wiert van de hoornen des Altaers; waer sal Alenchon verschynen, die der soovele onschuldich ter doot ghebracht heeft? Oft ten is, dat men segghen wilt : de Conijnghen en Princen moghen al doen wat sy willen, volghende de gruwelijcke leere van Machiavellis, die voornamelijc thof van Spaengnen en Vranckrijke opghesopen hebben. Maer dat sullen sy eens weten, soo sy hen niet bekeeren; elck ziet wel toe; Godt is een verteerende vier (*Deut.* 4) ende rechtveerdich richter (*Psalm* 7 en 94, *Jerem.* cap. 11).

Men wilt den Alenchon meer verschoonen dan hy hemselven doet. Schreef hy niet aen de Heeren van Hantwerpen, naedat de foule gheschiet was, dat hy sulcx hadde aenghe-richt, siende dat ander meer regierden dan hy, en niet ghenoech gherespecteert was ghelijck syne Hoocheyt betaemde? Daermede gaf hy ghenoech te kennen, dat hy gheen contract en begheerde te houden, maer dat hy wilde absoluutelijc regieren. Hy is noch van dat ghevoelen, daer ick gheensins aen en twyfele. Waerom wilt men noch al zijn saecken bedecken en verbloemen? Staet er niet geschreven (*Esaie,* cap. 5) : « Wee denghenen, die tquaet goet, en goet quaet heeten; uut duysternisse licht, en licht duysternisse; uut suer soet, en soet suer maken? Godt kent de herten en nieren. » *Jerem.* cap. 17 : « Godt en sal den godloosen niet rechtveerdigen, die hun niet bekeeren. »

Dat eenighe seggen : Men sal voorsichtigher zijn ende met meerder vasticheyt met hem handelen; men sal synen quaden raet al uutmonstren; want hy bekent, dat hy daerdeur bedroghen is; maer de heeren verstaent anders. Want, ten eersten, wilt men hem hebben op het oude contract, ende voor den grooten, schoonen, goeden en ghetrauwen dienst, die hy ghedaen heeft. Soo verre dat hy sonder hoyr sterft, men sal dese landen eeuwelijc onder de Croone van Vrancrijc brijnghen. Ist met redene? Oordeelt, alle verstandighe. Hier voortijts, wanneer men yemandt wat quaets toewenschte, seyden de lichtveerdighe : « God gheve, dat u de Franchoysen schenden moeten ». Alsoo begheeren dese, die als vaders behooren te wesen, den vloeck over dlant te bringhen; want, waer de godtloose Franchoysen commen, daer is den vloec en straffe. Item, waer is de justitie, die hy over de moorders ghedaen heeft? Isset hem soo leedt ende heeftet deur quaden raedt gheweest, ghelijc men seght? Waer wordt den quaden raedt uutghemonstert? Byron den grooten moorder, die altijts de oorloghe in Vrancrijc teghen de Religie ghevoert heeft en een dootgheslaghen vyandt der Christenen is, blijft oppervelt-heere; hy sal oock wel ghedijncken, datter synen sone bleven is. Wacht den eyndt. Godt gheve, dat het met onsen legher wel vergaen mach!

Ende dat sommighe segghen : Men sal hem wel soo nauwe binnen syne palen des contracts houden, dat hijt nimmermeer sal connen overtreden; jae, tis waerachtich, warender veel Romaynen? Die zijnder weynich, maer ghenoech, die niet anders soecken dan rijkdom en eere; ende daeruut commet, dat sy soo lichte al Amen segghen op tghene den oversten begheert. Tis al te wel ghebleken, en het blijcket noch daghelijcx. Wat noot heeft men ghehadt alle de steden, daerdeur ons sulcke zwaricheyt ghecommen is, te laten besetten met zijn garnisoen? Wasset niet teghen het contract? Jae, alsoo sal het terstont hetzelve zijn. Met vele diversche banquetten, ghiften, gaven van officien en juweelen sal men ons volck al in slaepe wieghen. O! wie soude teghen zijn Altheze opstaen? Den crop

ende de maghe vol zijnde, ist al quaet spreken. Wat Spaengnaerden hebben de Malcontenten in hun voornaemste steden gheleydt, anders dan die sich ghewonnen hebben? Wy hadden behooren aen onse vyandt te leeren; maer neen, wat men dan met hem soude moghen of connen traiteren, tis al niet. Wilt ghijt niet gelooven, soo moet ghy de daet verwachten. tWaer een cleyn saecke, hadder niemandt gheen schaede meer by, dan die Alenchon begheeren; die zonder twijffel in leste niet zouden vry gaen, en ooc hare rechtveerdighe straffe hebben, wilden sy niet afstaen. Ick liet se wel eeuwelijk met hem contracteren.

Maer neen, het gaet ten eersten de Religie Gods aen, het hooghste goet; het gaet ooc de privilegien aen; in summa, het gaet ons allen aen. Ende soo verre als men hem wederom aenneemt. ende dese landen bringht onder de Croone van Vrancrijcke, kintskinderen sullent noch beweenen, van gheslachte tot gheslachte. Hy sal zijn tweede bedroch wat sekerder meynen aen te legghen. De Heere behoede ons daervoren!

Wilt ghi noch al dit voorgaende niet ghelooven, soo wil ick u met natuerlijcken vraghen naeder comen. Ic bid u, bemercket wel. Een vader, dij zijn eyghen kinderen gheen deucht en doet, sal hijt vreemden doen? Neen. Alsoo ooc een conync, die zijn eygen landen onderdruckt, gheesselt en met schorpioenen slaet, ghelijct in Vrancrijcke gheschiet, wat sal die onse landen doen, dewelcke haren conijnck afghesworen hebben, houdt als vremde en gheconquesteert? Dit is een wonderlijck spectakle voor de coninghen. Hy sal ons tot syner tijt wel soo meynen t'onderdrucken, datter niet veel middel en sal zijn, om teghen zijn tyrannye te resisteren, veel min om hem af te zweeren. Is Vrancrijcke onderdruct en ghetyranniseert, gelijc het is op het alderhooghste, thien mael wreeder soude hy hier zijn, hadde hy de macht. tls oock grootelijck aan te mercken, dat de Franchoysen soo menichmael gheseyt hebben, eenighe questie hebbende, in haren vijngher bijtende : « Ghy hebt uwen conijnc afgesworen. »

Voorder vraghe ick : Een eerbaer vrouwe ofte maecht,

wanneer sy eens ghestruyckelt heeft, is men versekert, dat sy daermede ophouden sal? Neen; maer sy is in duysent perijckelen, gaet sy niet voorder. Alsoo, selfs een prince van goeder renommee, eens veracht ende onteert zijnde van zijn volck, hy cant soo qualijc vergheten; veel meer noch een gheveynst prince, die hoogmoedich, eerghierich, vol bedroch, haet, nijt, wraecke en toorn is. Alenchon, int landt comende, was veel eere ghedaen, jae veel te vele. Hy was ooc van velen gheacht goet te wesen. Nu, zijn boosheyt ontdect wesende, synen eedt soo schandelijc ghebroken, van meest alle menschen in quade consideratie en eeuwighe suspitie zijnde, ende soo veel schaede van synen edeldom gheleden hebbende, gheblammeert ende in schande zijnde voor alle redelijcke menschen, hy salt wel ghedijncken, als men meynt, dat hijt sal vergheten en vergheven hebben, ghelijc in de *Waerschouwinghe* staet van den Coninc van Spaengnen.

Voorder, oft oock de schapen verstandt hadden, souden sy eenen wolf begheeren, die over hun soude heersschen? Neen, al waer hy oock met een schaepsvel overtrocken; want sy weten wel, dat de wolven hare vyanden zijn. Even soo dwaesselijc doen sy, die den Alenchon begheeren. Vlien en loopen de honden oock niet van den hontslagher? Jae, wanneer sy maer slechts een hondeken hooren cryten. Ende wie, eenmael ghesmeten zijnde, begheerent onderwaerf, oft stellen ons ten minsten in duysent perijckelen? tIs nochtans quaet ghesmeten zijn; niemandt en heeftet gheerne. Een vlieghe oft het alderminste dier schier ter weerelt sal de slaghen soecken tontgaene, om tleven te behouden. Laet ons doch daeraen leeren en natuerlijc verstandt ghebruycken.

Voorder vraghe ick en wenschte, dat my yemandt beantwoorde, oft ooc den Paus met zijn adherenten de waerachtighe Religie sal voorstaen en voorderen? Ic segghe, neen. Isser yemandt, die jae seght, bewyset; want den Paus, met het gansche Pausdom, vervolght de Religie met vyer en zwaert, en altijts sal. Duc D'Alenchon dient den Paus, soo vele der Roomscher Religie aengaet. Daerom sal hy t'sPaus zijns

moeders, broeders en des Guysaerts willen doen, dat is, de Paussche Religie voorderen; ghelijc het hier int landt alreede ghenoech ghebleken heeft, hoe hy de misse en tPausdom overal ghevoordert heeft, soo vele het hem moghelijc was. Ghelijc de rechte Christenen wenschten, dat het Pausdom overal vermindert ende de waerheyt vermeerdert wierde, alsoo en wenschen sy niet alleene, maer soecken het contrarie deel met al de macht, die sy hebben. Soo langhe men de Paussche leere int landt voedt en onderhoudt, soo langhe hebben wy onse vyanden. Want wy hebben de oorloghe om de Religie. Die anders meynt, is bedroghen. Daerom can noch mach onse saecke met Alenchon niet wel gaen; want het strijdt teghen Godt en teghen natuere.

Merct, leest en verstaet.

DE IIIJ. ENDE LESTE CLAUSE VAN HET REFEREYN.

PRINCE.

Ghy, Heeren en Staeten, wilt dit wel bemercken,
U in Godt verstercken, en volght den middel oprecht :
Maeckt verbondt met die voorstanders sijn der Kercken.
Alsoo voor de waerheyt en teghen t' Pausdom vecht.
't Is ghenoech aen den godtloosen therte ghehecht.
Wilt niet ghelooven die met Godt ende den landt ghecken.
Oft houdt men Godts Woort voor een fable en te slecht?
Ist wonder, datter vele uut den lande vertrecken?
Want Gods toorn ontsteekt meer en meer in alle plecken;
Veel duysent stervender van aermoede de doot.
Och! coemt uut den doolhof: wilt van den slaep ontwecken;
Vraeght den mondt des Heeren; want t'is den uitersten noot.
Waert niet jammer, dat den naem des Heeren groot
Ghelastert wierde van de godtloose natie,
En dees schoon landen weder ghebracht onder tPausdom schoot.
Tot uwer en veler duysent desolatie?
Daerom grijpt eenen moet en bidt Godt om gratie.
Hy sal u sijn hulpe ghenadich presenteren.
Ten helpt vernuft oft verkeerde disputatie :
Al wat teghen Godt is, en sal niet prospereren.

BREEDER VERCLARINGHE OP DE VIERDE ENDE LESTE CLAUSE IN PROSE.

Voor besluydt dan : Myne Heeren de generale Staten, Leden slandts, Provinciale en Breede Raeden, Dekens, Natien, Onder - Magistraten, Colonellen, Capiteynen ende alle die eenich bevel hebben, ic bidde u lieden al tsamen, in den name Jesu Christi, wilt dit mijn schryven wel verstaen ende ter herten nemen.

Wapent u met de beloften, dWoort, hulpe ende macht des Heeren. Grijpt aen den rechten middel, die noch voor handen is, al waer hy oock noch eens soo cleyne. De Heere zal hem zeghenen. Soeckt niet langher hulpe aen den godtloosen afgodisten, want ghy en sult se in der waerheyt daer niet vinden.

Laet varen het contractmaken op een nieu met Alenchon, dewyle het eenmael teghen God en zijn Woort geschiet is, opdat de tweede wee van den toorn Gods over u ende ons allen niet en comme. Want men siet doch merckelijc, die niet wilt blint zijn in een claer zonnenschijn, dat Alenchons zaecken niet dan bedroch zijn ; item, dat het God misbaeght; daerom onse saecken daeghelijcx meer ende meer achterwaerts gaen. Hi soect anders niet dan het landt gansch uut te merghelen ende den vyandt te laten prospereren, alsset jeghenwoordich blijct.

Soeckt hulpe van den Heere, den Godt der Heyrcrachten, ende volght den middel, die hy toelaat in zijn Woort. Daer is de hulpe te vinden en nerghens meer. Laet ons doen ghelijc de Israelyten deden, ten tyden Josaphats, conijnc in Juda (2. *Para.* cap. 20.) : ons bekeeren ende met onsen Godt een verbondt maken, dat is, Godt ghelooven, op hem hopen en betrauwen; soo en sullen ons de Ammonyters, de Moabyters noch alle vyanden des gantschen werelts niet beschadighen. tIs ghenoech de Arcke des Heeren by den Dagon ghestelt, want sy connen by elckanderen niet bestaen (siet hiervan 1. *Samu.* cap. 5). Alsoo en kan het Pausdom by de waerheyt niet tsamen accorderen.

Daerom sullen wy den Paus met al zijn adherenten verlaten, een verbondt maken met de christelijcke Princen, al waren sy oock weynich in ghetaele ende van veel minderen naem oft macht dan Duc d'Alenchon; tsy in Duytschlandt, die noch de ghetrouste van alle natien, en wy oock uut hun ghesproten zijn; item met Ynghelant, Schotlandt, Denemarcken, de Protestanten in Vrancrijck, etc. Wij sien hoe de Coninghen en Potentaten onder tPausdom hun tsamen verbinden teghen den Heere ende synen ghesalfden. En voorwaer, dat wy soo vierich en neerstich waren als sy, sulex soude men wel becommen.

Oft kont ghy daer niet toe gheraeken, maect een republijcque; het is moghelijck en can seer wel geschien, al segghen sommighe neen. Strijdt alsoo vrymoedich voor de waerheyt en teghen tPausdom, dat is, teghen den Conijnc van Spaengnen en al sijnen aenhanck, ghelijck David teghen Goliath dede in den name Gods; en de God der heyrcrachten, die de oorloghe regiert, sal sonder twyfel victorie gheven. Want de Heere heeft Israel soo menichmael, die rondomme hare stercke gheweldighe vyanden laghen, deur cleynen middel en nederighe persoonen overwinninghe ghegeven. Soo deur Gedeon, David, etc., jae door Debora, Jahel en Judith, die maer vrouwen waren. Ende ic bidde u doch : Wie heeft Geneven soo langhe bewaert, die het gantsche Pausdom tot vyandt ghehadt hebben? Item, wie heeft Hollandt en Zeelandt (daer den vyandt een groot deel in hadde), soo langhe bewaert ende ten eynde verlost teghen de gheheele macht van den Coninc van Spaengnen? tIs in der waerheyt God geweest, daervan men hem alleene moet de eere gheven. Synen naem sy ghepresen in der eeuwicheyt! Ende is nu zijn handt vercort? Neen, maer onse sonden maken den scheytmuer; siet *Esaie* cap. 59.

Ghelooft niet langer de huychelaers en hypocriten, die dlant en de Religie Gods in duysent perijckelen stellen. Men mach de menschen verdooven ende met hun gecken; maer God weet alle dijnc ende wordt niet bepot, jae belacht selve alle

godloosen (*Psalm* 2). Laet ons d'Woort Gods voor gheen fable houden; al ist des weerelts wyse te slecht, het is nochtans de hemelsche wysheyt selve, den volcomen reghel der gherechticheyt, dwelc David wyser heeft ghemaect dan alle syne raedsheeren. Ziet hiervan *Psalm* 19 en 119. Hierom sprac de Heere tot Josua cap. 1. : « Hebt slechts eenen goeden moet, zijt ghetroost en gantsch vrymoedich, dat ghy houdet ende doet alle dingen nae de Wet, etc.; en wyct daer niet van noch ter rechter noch ter slijncker handt. Item, en laet het boec deser Wet van dynen monde niet comen, maer overdenckt het dach en nacht, opdat ghy houdet ende doet altemael, dat daerin gheschreven staet. Alsdan sal het dy wel ghelucken in allen, dat ghy doet, ende sult wijsselijc handelen connen. »

Vele sijnder uuten lande vertrocken, omdat sy lange gesien hebben, ende alsnoch, dat het regiment gantsch beleydt wordt teghen God en nature, ende voornamelijc, dat men wilt alieren met Vrancrijc. tls nochtans hart, swaer en quaet teghen God, teghen natuere ende den mcesten deel des lants wercken. Ziet dan wel toe, ic bids u van herten; want, wilt men hiervan niet aflaten, daer salder noch wel veel meer vertrecken. Ende, wanneer de vrome uuten lande zijn, laet sien hoe langhe men het landt houden sal. Voorwaer al te corten tijt. Ende soo langhe als men hulpe heeft ghesocht aen den ongheloovighen, dwelc Gods ende onse vyanden sijn, soo is den toorn en straffe Gods meer en meer over dlandt ghecomen. Veel duysent sijn van hongher en puere armoede ghestorven. Het claghen der weduwen en schreyen der weesen en heeft gheen eynde; weynighe, Godt betert, nement ter herten. Siet wat *Amos*. cap. 6. spreect van die, welcke hier triumpheren, den wijn uut schaelen drijncken, hebben al haers herten lust, haer liedekens dichten als David ende niet en ghedincken de smerte Josephs, dat is, den bedructen, ellendighen. Hy spreecter wee over : alle die menichfuldiche ellenden ende benautheden onses landts, commen om der sonden wille, dat een yeder niet recht uut en gaet in sijn beroepinghe, volgende dWoort Gods.

O, ghy Regenten, God gheve, dat ghy doch eens uuten doolhof moecht geraeken, daerin ghy voorwaer langhe in ghewandelt hebt. Vraeght den mondt des Heeren meer dan ghy tot noch toe ghedaen hebt. Doet recht en gherechticheyt, straft den boosen, beschermt den goeden; want dlant is in den uutersten noot. Staet de Religie van herten voren en voordert se met middelen daertoe dienende, ghelijc Josaphat, Josias, Ezechias ghedaen hebben, ende voornamelijck David (siet hiervan 1. *Parali.* cap. 22, 23, 24, 25, 26, 28 en 29), opdat, ghylieden also doende, wy de costelijcke peerle des H. Evangeliums moghen behouden, welcken schadt soo eerlijc uutnemende groot en weerdich is, dat men daeromme behoort te verlaten al wat wy hebben, niet alleene ons goet, maer, soo het noot ware, oock ons leven. (*Math.* cap. 13.)

Oft soo de Religie, tsy deur ons eerghiericheyt, geltghiericheit oft onachtsaemheyt verviele, ende dese landen, die de Heere soo grootelijc begaeft heeft met zijn Woort ende Waerheyt, dwelc so veel moeyte en aerbeyt, jae goet en bloet ghecost heeft, wederom onder tPausdom quamen (daervan ons God behoede), tot het welcke sonder twyfel Alenchon tendeert; wat een jammerlijcke bloetstortinghe, distructie, onteeringhe ende lasteringhe des naems Gods souder geschieden; noyt derghelijcke! Al segghen de liefhebbers der Franchoysen, dat de Coninghinne van Ynghelandt seere raedt den Alenchon aen te nemen, oft de waerheyt is oft niet, laet ick daer; maer dit weet ic, dat de groote potentaten dicwils deen den anderen favoriseren, recommanderen, gratuleren en presenten schencken, al comet uut gheen seer groote liefde; dats de maniere van t'Hof. Item, voorder weet ic wel, eer het Parlement van Ynghelandt en ooc den gemeynen man verbintenisse met Alenchon en Vranerijcke souden maken aengaende thuwelijc tusschen hem ende de Coninghinne, daervan men veel gheseyt heeft, het soude veel duysent menschen moeten costen. Alle dingen laet hen segghen; de heeren hebben vremde boecken; daerom isser quaet in studeren.

Maer, oftschoon de Coninghinne van Ynghelandt ende alle

potentaten des gantschen weerelts ons rieden teghen dWoort Gods, sullen wijt aannemen? Neen, oft wy zijn de menschen meer ghehoorsaem dan Godt. Daer nochtans Petrus ons anders leert (*Actor.* 5.) segghende, dat men God meer ghehoorsaem moet zijn dan de menschen. Ziet hierop een eerlijc exempel, hoe het den Prophete vergaen is, die, des Heeren Woort verlatende, der menschen woort heeft aenghenomen. Hy wiert van eenen leeu verscheurt. (1. *Regum.* cap. 13.)

Grijpt dan eenen moet in den name des Heeren, wanneer ghy Godt, zijn Woort ende den rechten middel naevolght, den Heere biddende ende betrouwende. Ghy sult zijn hulpe en bystant ghewaer worden, ghelijk hy oyt alle die ghedaen heeft, dewelcke den krijch met rechte middelen in synen name ghevoert hebben. Daerom spreect David soo menichmael in syner Psalmen, als voornamelijc *Psalm.* 25, 27 en 125 : Die op den Heere betrouwen, sullen niet beschaemt worden, maer vast blyven als den berch Zion ; ghelijc Jerusalem rontomme bedect is met berghen, alsoo is de Heere rontomme zijn volc. Maer te schanden moeten sy worden, hier ende hier naemaels, die den Heere verlaten, stellen vleesch tot haren arm en betrouwen hun op menschen. Jae, vervloect zijn se, ghelijc *Jerem.* cap. 17. uuten mondt Gods beschrijft.

Ick hebbe U L. Edelheyt in dit cort tractaet claer en crachtich bewesen den rechten middel om dlant, de Religie ende onse oude vryheden te bewaeren. Ten eersten, niet taccorderen met den Conijnc van Spaengnen, Malcontenten en al haren aenhanc, ende noch veel min metten Duc d'Anjou ; oft dlant gaet verloren. Ende den eenighen middel is : ten eersten, dat hem eenyeder bekeere ende gherechticheyt oeffene. Item, ten anderen, dat men verbondt make metten godtsalighen princen. Oft ten derden, dat dese Nederlanden, die de Religie toeghedaen zijn, hun tsamen verbinden by formen van Republijcque, eenen godtsalighen oppervelthеere kiesen, die de Religie voordere, het Pausdom breke, justitie ghebruycke, ervaren in krijghshandel, ende alsoo, in den namen Gods volghende zijn Woort, den Krijch des Heeren voeren

met de middelen, die noch overich zijn. Soo wie anders raedt, soeckt t'lands, der Religie en aller privilegien verderf.

Wilt ghijt niet ghelooven, soo moet ghi den eyndt verwachten, ende alsdan ghewaere worden, oft desen raedt uut God is oft niet. Disputeert soo langhe en vele alst u belieft, daer en is in der waerheyt gheenen naderen wech. Dit hebbe ick willen schrijven en te kennen gheven, tot ontlastinghe mijnder conscientie, volghende mijn schuldighe plicht, uut liefden der Religie ende welstandt onses Vaderlandts, tot dwelck ic my schuldich en verbonden kenne totter doot, sonder haet oft nijt van yemant, dat weet God de Heere. Daerom bidde ick u, dat ghijt int goede ende ten besten neemt.

De almachtighe barmhertighe God verlichte de ooghen uwes verstandts, becrachtighe u met synen heylighen Gheest, voornamelijc metten Gheest des goeden raedts, der vrymoedicheyt ende met den Gheest syner Godlijcker vreese, opdat ghy, het beste wetende, tselve vierich en constantelijc nae volghen moecht. Amen. Amen. Het geschiedde alsoo.

De waerheyt overwinnet al.

Cat. Muller-Tiele, nº 269 : *Een Christelijke waerachtighe Waerschouwinghe ende wederlegghinghe.* Aller, die seggen, dat de Christenen moghen verbondt maken metten ongeloovighen in Krijghshandel, om door hun macht beschermt te worden. Ende voornam. teghen een boecxken, gheintit. : *Waerschouwinge aen alle goede Inghesetenen,* enz. (1583.)

55. — Welk is de beste regeeringsvorm voor Nederland ?

(1583.)

Soo wy sonder passie de waerheyt recht bekennen willen, moeten wij niet belyden, datter tot deser tijt in Europa gheen ghelucksaligher volck en leeft dan die Zwitsers, daer dese

Democratia, dat is die eerlijcke, wel aenghestelde borgerlijcke regieringhe, onderhouden wert? Die godtsalicheyt, eerbaerheyt ende gherechticheyt werdt by hen in grooten vrede onderhouden; dies soo ghebenedijt se Godt oock, also dat sy, tsamen vereenicht blyvende, van allen potentaten ghevreest werden, welcke haere alliancie ende vriendtschap soecken. Daerom waere het nu oock wel noodich, dat wy in dese Landen die voorseide forme van regieringhe wel rypelijck overdachten, om uut die Aristocratissche ende Democratissche, dat is, uut die regieringhe der Edelen ende der Borgheren eene ghematichde ende goede forme van regieringhe te nemen ende aen te stellen, daerdoor ons Vaderlandt van alle tyrannie bevrydet, en in godtsalicheyt, vrede en gherechticheyt naemaels mochte gheregiert ende behouden werden.

Of nu wel gheen forme van regieringhe ter werelt zijn can, ofte sy en heeft haer beswaeringhen, ende can oock misbruyct werden; so is doch openbaer, datter gheen bequamer noch bestendigher forme van regieringhe in desen letsten boosen tyden can bedacht noch aenghestelt werden, dan die Aristocratie vermenghelt mit der Democratie, dat is die regieringhe der besten Edellieden ende der verstandichsten Borgheren, in dewelcke die gheschickste ende bequaemste inwoonders ende borghers mit ghewissen conditien ende voor eenen tyt totter regieringhe van den haren mitborgheren vercoren werden; dewelcke haren vercorenen overheeren vrywillich ghehoorsaem ende ghetrouwe sijn, behoudende die macht ende vrijheit, om dieghene, die int regiment onbequame ghevonden werden oft hem in die regieringhe anders draghen dan het behoort, wederom af te stellen, ende daerin nae het behooren te voorsien.

Ende sulcke regieringhe hebben de Zwitsers, dat jock der tyrannen verworpen hebbende, lovelijck aenghestelt ende eerlijck dus langhe bewaert. Ende het is openbaer, dat ons vaderlandt, 't welcke duysentmael zwaerlijcker door die Spaengnaerts is ghetyranniseert gheweest dan die Zwitsers oyt waeren, ende nu nieulijck die moorderissche ende verraderis-

sche ontrauwe van de Fransoysen bevonden hebbende, veel meer cause, ook veel beter bequaemheyt ende gheleghentheyt heeft, om sulcke ofte een derghelijcke regieringhe aen te stellen, dan die in Zwitserlandt oyt daertoe ghehadt hebben.

Wat bequaemheit ende gheleghentheyt dat onse Nederlanden hebben, om een sulcke fyne regieringhe aen te stellen; wat middelen ende sterckten dat daer oock zijn, dit hebben Duc D'Alve, Requessens, Don Jan d'Austria ende de Prince van Parma dus langhe wel ervaren. Dat onse lantsluyden oock handen ende voeten hebben, betuyghen niet alleen die chronijcken, maer in Hollandt ende Zeelandt heeft men dat wel ghesien, ende men soude sulcker exempelen meer ghehadt hebben, hadt men ons volck willen in de wapenen oefenen ende ghebruicken ende niet veel liever vreemden daertoe gheroepen, opdat onse inghesetenen haere sterckheit en cracht niet weten, maer altijd die melkende koeye blijven souden. Die van Antwerpen hebben (daervan Godt eeuwighe eere alleen moet ghegheven werden) mit der daet nieulijc wel bewesen, dat sy ook mannen zijn, als het die noot heysschet; twelck andere oock desgelijck wel doen souden, waert dat sy recht gheoeffent ende aenghevoert, ende daarin niet ghehindert ende belet en waeren.

Het waere nu dan eens tijt, dat wij niet meer met vremde ooren ende ooghen saghen ende hoorden, ende met vremde handen ons beschermden, maer dat wij selve ons ooren ende ooghen open deden, ende ons eyghen handen ende volck tot onser verlossinghe ende beschermighe, midts de vaderlijcke hulpe Godts, oock eenmael ghebruyckten. Want wat manghelt ons? Hebben wy niet also fyne sterke mannen om dat corcelet ende die spijsse te draghen, ander om die busse te ghebruycken als andere landen? Overtreffen onse Landen met ervarene zeevaerders, matterosen ende bootsghesellen niet alle andere landen? Wij hebben veel te langhe die raetsheeren ghehoort, die haeren raedt uut *Marciotelli* ghesoghen hebben, ende alles met vremde crijchsvolck hebben willen uutrichten, opdat wy, onse sterckheyt niet wetende, ons tot

op het been souden laten scheeren ende villen. Alle, die nae tyrannie ghetrachtet hebben, die hebben sulcke procedueren ende manieren van crijgh te voeren ghebruyct. Maer die des landts ende des volcks verlossinghe ende vrijheit ghesocht hebben, die hebben den inghesetenen des lants die wapenen in de handt ghegheven. Want die connen alder best voor wijf ende kint, huys, hof en goet, jae, voor haer eyghen lijf ende leven strijden, die de saecke selve aengaet, beter dan die, die om ghelts wille uut vreemde landen daertoe moeten beroepen ende ghehuert werden, en daerom hen ooc als huerlinghen stellen.

Daerom, so wy ende onse naecommers niet willen vallen in een grouwelijcker dienstbaerheyt, dan die Mooren oyt gheweest zijn, so moeten wy ons tsamen vereenighen ende verbinden ende ons selven helpen mit die cleyne middelen, die ons Godt noch ghelaten heeft. Wy hebben ons veel te langhe op die ghecrookte rieten Egypti verlaten, die ons, so Esaias spreeckt, door de handen gheboort ende ghestecken hebben. Uut Hispanien en is gheen zekere versoeninghe, noch uut Vrancrijck ghene bestendighe trauwe te verwachten. Ende hoe onse Nederlanden met vremde gouverneurs van den tijt af, dat Vrou Margriete in Nederlandt gheregiert heeft, ghevaren zijn; hoe die vremde de beste offitien ende staten, ende alsoo den rijckdom des Landts becommen, ende die beste rijckste houwelijcken ghedaen hebben; die, mitgaders oock haeren kinderen ende naecommelinghen, ons nu alle dit ongheluck causeren ende toebringhen; dat weten sy wel, die een weynich tot haren jaren ghecommen zijn ende sulcke saecken gaede gheslagen hebben.

Dies segh ick noch eenmaal : so wij van alle dese bezwaeringhen, crijch ende ongheluck willen bevrijt ende eenmael verlost werden, wij moeten ons tsamen verbinden ende Godt voor ooghen hebbende, ende hem van herten aenroepende, een sulcke lijdelijcke regieringhe, uut de Aristocratie ende Democratie tsamen ghevoeght, aenstellen ende ons selven helpen ende mansherten aennemen; ofte anders, wy ende

onse naecommelinghen, so wij anders dat leven noch ontdraghen connen, werden die ellendichste slaven blijven, die noyt ter werelt gheweest zijn.

Cat. nº 559 : Meulman-van der Wulp. *Discours. Verklaerende wat forme ende maniere van regieringhe, dat die Nederlanden voor die allerbeste ende zekerste, tot desen tyden aenstellen mochten.* Anno 1883.

56. — Gelijkenisse getrokken uit het leven der mieren en der vogels.

(1584.)

Opdat uwer E. moghen verstaen den waeromme, ende wat ick in dit Discours allen menschen, van wat conditie ende gesintheyt hy oock zy, wil te kennen gheven, eer ick totten principalen mijner materien sal comen, sal hun ende ons allen twee ghelijckenissen (als eenen spieghel onser schanden) voor ooghen stellen ; daerinne wy, opaldien wy sulcx niet willen volghen, onser aller ruijnne ende onderganck moghen aenschouwen, verghetende onse natuerlijcke redelickheyt, den onredelijcken dieren, in haren natuerlijcken handel, ons verre te boven sien gaen.

Dwelck ten eersten, na des hoochgheachten Platonis verclaringhe, aen den cleynen myeren, als een wonder der wonderen, kan gespeurt werden, seggende : dat sy zijn die eerste vinderssen der ghemeene welvaerts zaecken, levende (so wy ymmers sien) in eendracht tsamen, arbeyden te samen, gaen te samen ende teghens den winter vergaderen hare provisie ende koorn te samen ; jae, dat meer is, dat die stomme beesten niets voor haer selven, maer alles voor haere ghemeene welvaerts gebruyck bearbeyden. Ende dat noch boven al te verwonderen ende t'aenschouwen is haere goet regiment ende orde : hoe dat sy haere wooninghen reynighen, hare provisie, nat ende eenen quaden lucht ontfangen hebbende,

drooghen ende verluchten; hoe sy van haren arbeydt comen, dat sy den anderen gheen quaet doen, haer d'een in des anderen arbeydt verblijdende; ende tghene ons in een groote beschaemtheyt brengt, datter een veertich ofte vijftich duysent myeren (ist moghelijck) in een eerthol te samen woonen, daer teghens men siet dat twee menschen in een stadt niet konnen in vreden ende eendracht te samen wesen; ick late staen die oneenicheyt der landen. Willende by desen ghelijckenisse te kennen gheven, ende wenschen van Godt gheen meerder goet, dan dat wij menschen, die ons den naem van Christenen beroemen, alle onse wijsheyt ende toeversicht te wercke stelden, om ons in soodanigher eendracht t'onderhouden ende beschermen als die cleyne myeren met wijsheyt en voorsichticheyt zijn levende.

Maer wat ist? gheven ons die cleyne eerdtwormen eenich goet exempel, die vogelkens des hemels, van den grooten totten cleynen, willen t'onser schanden niet stille swijghen, maer bewijzen metter daedt wat wy behooren naer te volghen t'onser behoudenisse ende vryheyt. Want, so wanneer sy ghevangen worden, aenmerct wat een tegenstant, weere ende ghewelt sy bedrijven met haere clauwen, hoornen, beenen, becken ende vloghelen, oock met haere gheluyt beclagende ende te kennen ghevende haere ellendt ende verdriet; hoe seer lief, dat sy hebben t'ghene sy met gewelt verliesen. Dat daeromme wy menschen met verstant, kennisse, spraken, oogen ende ooren, door die natuere so redelicken gheschapen zijnde, t'onser beschermenisse alle weere ende gewelt behoorden te bieden ende doen, omme niet met henluyden in een eewighe gevanckenisse ende servituyt te moeten leven ende sterven.

Dit zijn die twee exempelen, die ick uwe E. tonser aller vermaninghen mede hebbe willen presenteren, ende dieselve oock noodichste gheacht totten ingangh mijnes voornemens, opdat wy eenmael alle tsamen der myeren wysheyt, voorsichticheyt ende eendracht, mitsgaders de cleyner voghelkens

begheerte ter vryheyt in onser aller herten prenten; ende daerdoor beweecht te worden henluyden niet alleene nae te volghen, maer verre in soodanighen voornemen te boven te gaen, ghemerct het ons allen veel meer aengaet, als in mijne remonstrantie breeder bewezen sal werden; ons segghe ick, die menschen zijn ende met eenen mensche te doen hebben, teghens den beesten, die allen menschen subject ende onderworpen zijn.

Comende dan tot het principael, sal hier alleen, ende eenen yeghelijcken bysonder, voor ooghen stellen den staet, daerinne wy ghestaen hebben, oock ten deele daeruut verlost, ende alsnu weder schijnen inne te vallen; namentlick, so veele landen, so veele steden ende natien te konnen lijden eenen tyran, die anders gheen macht heeft dan men hem toe en laet; die niets kan quaet doen dan den ghenen, diet willen lijden, ofte die daerteghen niet derven spreken; endtlich dat men moet sien een millioen vol millioenen menschen onder die slavernije ende tjock, sonder noodt ende onbedwonghen, dat is al willens, te sitten ende alleenlick te leven, als het schijnt door eenighe tooverije ende besweeringhe des eenighen naems, van eenen tyrannighen Spaengiaert, diens macht wy niet hoeven te vresen; die wijsheyt, voorsichticheyt ende eendracht der myeren, midtsgaders der cleyner voghelkens begheerte ter vryheyt, voor onsen ooghen ende handen nemende ende ghebruyckende. Want hy maer een mensche ende niet Godt is, te meer, daer wy niet om zijnent wille, maer hy, om ons te beschermen ende dienen, ghemaeckt was.

Cat. Muller-Tiele, n° 278 : *Remonstrantie by forme van Discours, aen allen ende eenen yegelijcken Landen.* Inhoud. t' Epitaphium op de Doot des Heern Wilhelms, Prince van Oraignien, enz. Delft, Aelbert Hendrickxz (1584).

57. — Een klein geldelijk offer kan de Nederlanden redden.

(1584.)

Daerby is ooc seer hooch van noode, dattet van stonden aen gevolcht werde met eene veerdige collecte ende vindinghe van penninghen, om sonder langher vertreck aen te nemen een goeden hoop crijchs-volcks, so te voete als te paerde; hetwelcke, of ghijt schoon maeckt van achtien ofte twintich duysent man, machtich ghenoech zijnde den vyandt het hooft te breecken, ofte hem t'velt te doen ruymen, u niet en sal costen ten alderhoochsten ter maendt als drie hondert duysent gulden, nae de reeckeninghe die men daervan heeft ghemaeckt : jae selve daerinne begrepen de tractementen van den oversten veltheere, van den veltmaerschalck, van t'hooft van d'artillerie, van den generael van de vivres ende van meer andere officiers van het leger.

Ende wat ist toch, ic bids u, van soo eene cleyne somme, als ghy daerteghen overweecht ende vereffent t'groot ghetal van soo veel rijck volcks, datter is in dese Landen, ende daerby de schoone steden, die wy noch inne hebben? ende inde welcken men niet en heeft te twijffelen, of men salder in vinden meer dan vijf hondert rijcke ende welvarende goede burgheren, als men maer te recht daernae wilt omsoecken, die alle seer gheerne sullen draghen de costen van dit oorloghe voor een half jaer, ende sullen daeromme niet verminderen yetwat van haren staet ende dachelijcsche oncosten. Ende sullen dit oock te vrijwilligher ende goethertigher doen, als hen voorghehouden sal worden, soo mondelinghe als by geschrifte, de schrickelicke verwoestinghe ende verstooringhe, die hen sal overcommen ende alle hun naecommelingen, indien wy gheraecken te vallen in handen van den vyandt, van denwelcken, soo ick alreede gheseyt hebbe, wy niet en connen verwachten dan seer wreede bloedtstortinghen, beroovinghe van onse goederen ende eeuwighe ballingschappen, ofte den ghenen, die soo sot zijn, dat se daervan

veel liever sullen hebben d'avontuere te verwachten, t'allen ooghenblicke te lijden ende te sien hetghene, dat duysentmael harder sal zijn te verdraghen als eeuwichlicken uuten lande ghebannen te zijn.

Maer wat man met eeren isser, hoe rijcke hy ooc zij, beyde in ghereeden ghelde ende goederen, die hemselven eewichlicken soude willen laten bannen van zijn lieve Vaderlandt, zijne huysen ende landen, van de lieffelijcke byeenwooninghe ende conversatie van alle zijne vrienden ende maghen, dewijle toch de middelen daer zijn voor eenen yeghelicken, om eene cleyne somme van penninghen, met een goede ordre ende beleydt van hemselven daerinne te connen handthouden? Jae, dat noch meer is : Wie sal toch soo onsalich ende weynich Godtvreesende zijn, dat hy d'oeffeninghe van zijn Religie soude willen verlaten, om de pijne ende quellinghe van een weynich ghelts, dewijle toch soo veel duysendt Martelaren, ten tijde der eerste Kercke, ende selve in dese leste daghen der werelt, ende by onsen tijden totter doodt toe, ende met uutstortinghe van hun bloedt, verlies van hunne goederen ende gheheele onderganck van hun huysgesinnen deselve ghehandthaeft hebben?

Ick achte het voor seker, dat men noch wel vijftich duysent aen deser sijde sal vinden, die eenen beteren ijver hebben dan dat se t'geloove souden willen verlaten om een saecke van soo cleynen ghewichte, als daer is eene gheringhe contributie van penninghen; ende daeromme soude ick wel goet vinden, dat men een neerstich ondersoeck dede van dit ghetal, niet alleen van onse Religie, nemaer oock van deselve der Roomsche, in dewelcke hen wel sullen laten vinden veel goede eerlicke lieden ende Godtsvruchtighe liefhebbers van hun Vaderlandt, ende die hen immers soo qualicken te vreden souden houden als yemandt van den onsen, van t'selve te sien ten onderen commen.

Cat. Muller-Tiele, n° 281 : *Vertooch aen m. H. de Staten Generael,* op de wederoprichtinghe ende behoudenisse van den Staet vande Nederlanden. Door eenen Edelman ut Vlaenderen (1581).

58. — Bladvulling over de samenstelling der Algemeene Staten te Brussel van 1576 tot 1594.

(1584.).

Opdat dese zijde niet wit blijven soude, soo werdt alhier gestelt dese Memorie, hoe de Nederlandsche Provintien, ten tijde der Pacificatie van Ghent, in de jaren 1576, 1577, 1578 ende 1579, binnen Bruessel in de Vergaderinghe van de Heeren Staten Generael haren rangh ende stemmen ghehadt hebben, te weten :

Brabandt, daer onder dat resorteren de vier Landen van Over-Mase, als 't Hertoghdom van Lymburch, Valckenburch, Daelhem ende 's Hertoghen-rade, midtsgaders 't Marck-graefschap des Heylichs Rycx van Antwerpen. *Ghelderlandt*, daer onder dat resorteert 't Graefschap van Zutphen. *Lutsenburch*, hoewel men niet seeckers en weet, of sij in deselve jaren haere sessien in de Generaliteyt genomen hebben. *Vlaenderen* bestaende in vier Leden, als Ghent, Brugge, Yperen ende t'Vrije. *Arthoys*, *Henegouwe*, *Lille*, *Douay*, *Orchies*, *Namen*, *Hollandt*, *Zeelandt*, *Mechelen*, *Tournay*, *Tournesis*, *Valenchienes*, *Utrecht*, *Over-Yssel* ende die van *Groeningen* met de *Friessche Ommelanden*, hebben somtijts oock in de Vergaderinge gecompareert, ende haere stemmen altemets besonder of t'samen gehadt.

In de maendt van Meye 1579 sijn die van Arthoys, Henegouwe, Rijssel, Douay ende Orchies van de Generaliteyt afgevallen, ende metten koning van Spaignien door den Prince van Parma gereconcilieert. Doornick is met groot geweldt tot overgeven ghebracht; ende Namen was te vooren van Don Jehan inghenomen, soodat in de jaren 1580, 1581, 1582, 1583 ende 1584 binnen Antwerpen, Ghendt, Brugghe, Delft en den Haghe in de Vergaderinge van de Generaliteyt maer ghecompareert hebben : de Provintien van Brabandt, Gelderlandt, Vlaenderen, Hollandt, Zeelandt, Utrecht, Mechelen ende Vrieslandt.

Ende daernaer, als Brabant ende Vlaenderen van de Generaliteyt meest afgeruckt was, is Over-Yssel ende Groeninghen annis 1591 ende 1594 ghereduceert, die doen mede in de Generaliteyt gecompareert hebben.

Daer moet ghenoteert werden, dat die van Valenchien voor een Lidt of Provintie apart, van Henegouwe ghesepareert, haer, op die tijdt als sij compareerden, in de Vergaderinge van de Generaliteyt gesteldt ende ingedrongen hebben.

In dese Nederlantsche Provintien, die Keyser Karolus Quintus in den jare 1538 volkomentlyck onder sijne heerschappye ghekreghen heeft, sijn 208 bemuerde of vaste steden, 150 open vlecken, ende 6300 prochien of dorpen, alle t'samen met volck wel bewoont, sonder alle de kasteelen ende edelluydenhuysen, ten platten lande in groot getal.

Cat. Muller-Tiele, nº 273 : *Zendt-brief, by de Heeren, Borgherm., der Stadt Antwerpen, enz.* Gecollationeert met de Copie des Jaers 1584 aen my Notaris geëxhib. In den Haghe den 2 Febr. Aº 1633 (get) J. B. van Loo.

59. – **Mislukte poging om den Prins van Oranje te laten vergiftigen.**

(1584.)

Oock heeft onlancx de Fransche capiteyn Gott, ghevangen sijnde in eenich feyt van oorloghe omtrent ter Neusen, gheleyt gheweest voor den Burchgrave van Roubais, dewelcke nae veel dreyghementen ten laetsten denselven capiteyn heeft voorghehouden, dat hy hem soude laten los ende vry gaen, jae seer wel doen vergelden ende versekerheyt geven van den Prince van Parma, soo verre hy eenighen goeden dienst doen woude. Desen capiteyn, siende hemselven in perijckel, ten minsten van scherper ghevangenisse, doordien dat hy eertijts door swemmen uut henlieder handen gheraect was, vraechde hem, wat dienst dat hy van hem soude begheren, ende, indien hy deselve soude moghen doen, dat hijt doen soude.

De Marcgrave vraechde hem, oft hy niet en soude connen overgheven de stercte van ter Neusen, waerop hy hem antwoorde neen, midts dat hy anders geen ghebot en hadde dan over een vendel, ende datter meer ander in garnisoen laghen; te meer oock, omdat hy soo veel gheloofs niet en hadde by sijn volck, om henlieden te moghen brenghen om sulcx te doen, want hy en woude niet gheloven, dat hy niet en mocht houden.

De Marcgrave vraechde hem, oft hy hem niet en soude connen meester maken van een seker bollewerck, daer hy hem soude moghen met ses hondert mannen bystant doen; want men hadde hem versekert, dat hy met sooveel mannen hemselven mocht meester maken van de plaetse; waerop hem gheantwoort wert, dat hy met geen twee duysent mannen sulcx doen soude, ende dat hy in alsulcken sake niet en soude connen doen den dienst, die men op hem begeerde. De Marcgrave heeft hem nae veel harde ende straffe woorden voor dese reyse daer ghelaten.

Op een ander tijt heeft hy hem weder by hem doen comen ende ghevraecht, aengesien dat hy alsulcken dienst niet doen en conde, oft hy niet en soude mogen een ander doen op den persoon van den Prince, ende oft hy geenen toeganck en hadde ten hove?

Hy antwoorde hem, jae, gelijck alle capiteynen daer willecome waren, maer dat hy daer sonderlinge kennisse hadde, ende dat den Prince seer geerne etende was een seker pottagie gecoct met palingen, soodat hy wel middel soude vinden om fenijn daerin te doen.

D'welck den Marcgrave verstaende, heeft geseyt, dat men daeraf soude de wete doen aen den Prince van Parma, om in desen niet te bestaen dan met sijn authoriteyt, ende oock om van hem versekertheyt te hebben van de geloften van vergeldinge.

Ende alsoo deselve Marcgrave binnen Eeclo was, soo heeft hy daeraf geschreven aen den Prince van Parma, die binnen Doornick was. Hy heeft terstont antwoorde ghehadt van den-

selven Prince van Parma, die hem liet weten, hoe dat hy den aenslach goet vont ende macht gaf om de gheloften te doen; maer dat men de voorseyde capiteyn niet en behoorde vry te laten gaen, om geen quaet bemoeden op hem te hebben, maer dat men hem soude weder seynden met eenige verwe.

Soo de Marcgrave dese brieven ontfangen hadde, wort by hem ghesloten, dat hy hem soude laten gaen voor een maent solts, ende hem wert een trompette ghegeven om hem te gheleyden, dewelcke t'gelt soude mede brenghen, ghelijck hy dede.

Als nu dese capiteyn weder gecomen was, hy heeft alle d'ander capiteynen metten Gouverneur van de sterckte byeen vergadert, ende henlieden verclaert de ghelofte, die hy ghedaen hadde.

Niet langhe daerna is hy ghecomen by den seer doorluchtigen Prince, ende heeft hem mondelinghe verhaelt al t'gene dat hier verclaert is; welcke capiteyn hem naderhant heeft altijts seer ghetrouwelijck ende vromelijck ghedragen, totter tijt dat hy in de voorleden maent, op de schans van Lillo beleghert sijnde, met ander capiteynen ende soldaten eenen uutval dede, ende nedergeleyt hebbende d'Italianen ende Spaignaerts, die de wacht hadden, weder ghebrocht wort door sijn been gheschoten sijnde, van welcke quetsure hy naederhant binnen Antwerpen gestorven is.

Cat. Muller-Tiele, nº 277 : *Cort verbael van de Moort, ghedaen aen den persoone van den seer Doorluchtighen Prince van Orangien.* Anno 1584.

60. — Uittreksel uit eenen brief uit Delft over den moord van Prins Willem van Oranje.

(1584.)

Met droefheyt mijnder herten schrijve ick u, mijn goede vrient ende heer N., hoe hier soo deerlick is omghecomen onsen edelen Prince van Orangien van eenen gheheeten Bal-

thasar Serack, een jonckman van slechten adel, out omtrent 25 jaer, den dienaer van Caron, eertijts borghemeester te Brugge; welcke een weynich te voren heeft de seckerheyt gebracht uut Vranckrijc, dat Monsuer, te weten den Hertoghe van Alenchon, overleden is, voor welcke tijdinge hy noch binnen 6 dagen voor zijn oncosten 30 croonen ontfangen hadde uut handen van den ontfangher generael.

Nu soo ist gesciet op dinsdach, welc is geweest den 10 Julij, dat, als mijn Heer den Prince (te Delft), in sijn losament van de tafel opstaende, daer hy anders gheen vreemde gasten en hadde ghehadt als een borgemeester van Leeverden, wilde gaen uut de camer, daer hy gegeten hadde, alwaer desen Balthasar van ter sijden op hem drang ende druckte een roer los, welck met drie looden geladen was, schoot door zijn mantel, int schieten dicht na de Prince dringende, hem gerakende onder zijn herte; daer een van de drie loden after de schouder weder uut quam ende also met een schoot lever, longe, mage geraect worde.

Seech den Prince terstont een Joffrou, die after hem ginck, opt lijf ende storte de Joffrouwe met tsamen den Prince ter neder. Ende waren dit sijne leste woorden. « Och Heer! zijt « my genadich ende beschermt mijne arme Gemeynte. » Een snac oft twee noch gevende, is hy gestorven. Hoewel men sijne wonde ginc visiteren, die men uutermaten vreesselijck ende groot bevont, worde de wonde gesogen. Dan daer was geen remedie; den vromen ghetrouwen heer moest er blijven.

Den verradersche moorder meende te ontcomen ende al een stuck weechs tot bij de veste geraecte, ende, door een pagie verhindert, niet verder conde comen; ende terstont vele toeliepen met geweer. Dan werde beschermt van een lanc edelman van des Princen volcke, biddende, dat men hem levende soude grijpen, welck gedaen worde; en wel vast gebonden, worde hi wech geleit. Hi vraeghde : *Est il mort?* Dat is geseyt: Is hy doot? den Prince meenende. Sy seyden neen, waarom hy treurich waer.

Copie uut Delft van het claghelijck feyt, te Delft ghesciet, hoe

(*door beloften van den Prince van Parma*) *eenen met naemen Balthazar Serack, een Boergonion, hem verstout heeft om ons te beroven van onsen beschermer den edelen Prince van Orangien, den x. Julij. 1584 geschiet, met eensdeels den ghevanghen zijn confessie* (1584).

Afgedrukt bij J. G. Frederiks, *De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op Prins Willem van Oranje.* 's Gravenhage, 1884, blz. 47-50.

61. — Lijkrede van den predikant Arent Cornelisz. op den Prins van Oranje.

(1584.)

Apocal, 14, 13 : *Ende ick hoorde een stemme uut den hemel tot my seggen. Schrijft : Salich zijn de dooden, die in den Heere sterven. De Gheest seyt, dat zy rusten van haren arbeyt, ende hare wercken volghen hen na.*

Gheliefde in den Heere Jesu Christo, Nadenmael wy alhier tsamen gecomen sijn ter begraeffenisse van Hoochloffelicker ghedachtenisse mijnen Heere den Prince, soo hebben wij voorgenomen dese voorghelesene woorden der Heiliger Schrift cortelijck tot onsen profijte uut te legghen, opdat de teghenwoordighe vergaderinge met meerder vrucht van hier mach scheyden; ende een yghelijck niet alleen daerdoor te meer ghetroost sy, maer oock een vermaninghe mededraghe tot zijn behoorlick officie, om den Heere niet langher oorsaecke te gheven ons swaerder te straffen, maer dat veel meer zijn vrolijck aensicht over ons mach lichten tot onser behoudenisse.

De werelt heeft het oyt daervoor gehouden, dat van allen schrickelicken dingen de Doot het schrickelickste is. Principalick est droeffelijk om te zien, dat bywijlen tleven onser vrienden niet door ouderdom versleten ende ten eynde

gebracht, maer int midden zijns fleurs door aenstoot van cranckheyt ende siecte afghebroken wordt. Ende noch meer, wanneer het in jonck ofte oudt ten eynde coemt door eenich tyrannich ghewelt. Also nu den Christgheloovighen de lichamelicke doot met allen anderen menschen ghemeen is, ende hen daerenboven eyghen is, dat zy van den godtloosen vijanden der hemelscher waerheyt vervolcht ende na het leven gestaen werden, zijnde als schapen ter slachtinghe geeyghent, so ist, dat de heylighe Gheest, (wel wetende hoe broos dat de mensch is, ende hoe lichtelick hy buyten zijn officie tredet, tsy in de al te groote vervaernisse voor den natuerlicken doot, ofte int onmachtig beweenen der afgestorvenen, ofte int meijden van cruys ende lijden om den naem Jesu Christi), ons een heerlick confortatijf gheeft in desen voorghelesen text, ende eenen moet maeckt, om alle tribulatien ghetroost te ontfangen, wetende dat se ons moeten profiteren tot onsen welvaren. Want tvervolch des texts vant achtste veersken deses Capittels af tot dit veerthienste veersken toe, is soodanich, dat de Apostel Johannes daerinne ten eersten vercondicht den val Babylons, dat is des Roomschen Antichristischen Regiment; ende daerna, ghedreight hebbende d'eewighe straffe Godts denghenen, die den Antichrist toevallen ende dienen souden, vermaent hij de gheloovighe tot lijdtsamicheyt, om alle cruys ende lijden, dat haer van den Antichrist soude moghen overcomen, ghewillichlick te ontfanghen ende te lijden; waerop hij de voorghelesene woorden aldus invoert.

Ende ick hoorde een stemme uut den Hemel tot my segghen. Dit is gheweest de hemelsche aenspraeke des heylighen Gheests, ghelijck wy hierna lesen : *De Gheest seyt.* Dese stemme heeft gheroepen : *Schrijft*, als oft hy seyde : Ghy sult het niet alleen vercondighen metten monde, maer oock bij gheschrifte ende te boecke stellen, opdat het in toecomenden tijden van velen ghesien ende ghelesen mach werden. *Salich zijn de dooden, die in den Heere sterven.* Bij de dooden, die in den Heere sterven, werden eygentlick verstaen deghene, die

om der gherechtigheit ende om des Heeren Christi wille ghedoot werden, als blijct uut den text, die recht hiervoor gaet. Doch wy moghen daerby int generaël ooc wel verstaen alle deghene, die, deser wereldt overlijdende, in Jesum Christum oprechtelick ghelooven; want, aenghesien de soodanige in den Heere Christum zijn inghelijft, soo sterven zy oock in den Heere Christo. Volcht : *De Gheest seyt.* In den originaelen texst staet : *Jae, seyt de Gheest*, dat is, de Gheest Gods verclaert dit voor seker ende ongetwijfelt. Daerna verhaelt hy twee redenen, waeromme zy salich ende gelucklch zijn. Ten eersten : *Want zy rusten van haren arbeyt* ofte *van hare moyten end swaricheden.* Ten tweeden : *Ende haere wercken volgen haer na*, dat is, de goede wercken, in dese wereldt van hen ghedaen, werden hen oock hier namaels beloont. Het loon en blijft geensins achter.

Laet ons nu voorts besien, hoe wy met deze Schriftuere ons profijt doen sullen. Twee dinghen zijnder in aen te merken. Eerstelick, hoe seker ende vast dat dese vercondinghe is. Ten anderen, wat troost ende vermaninghe in de selve begrepen zy. Aengaende de sekerheyt ende vastlcheyt, staet ons over te legghen, dat dit uut den Hemel ghecomen is, ende niet van der eerde.

Dat uut der eerden is, is eerdtsch. Het is niet ghecomen van den mensche, die lieghen can, maer van den Gheest der waerheyt, die in alle waerheyt leyt. Hij beveelt, dat het Johannes niet alleen als een apostel Christi predicken, maer oock als een ghetrouwen notaris Godts opschryven ende registreren sal, tot onser aller versekeringhe. Voorts spreekt hy niet met slechte woorden degeene, die in den Heere sterven, salich, maer bevesticht het noch wederomme ende seyt reden daerby. Wie sal nu deze godtlicke aensprake niet ghelooven? Jae, wie sal aen de waerheyt van dien int minste twijfelen mogen? Laet ons dan de hemelsche stemme met begheerlicken openen ooren scheppen; laet ons de vercondinghen des Gheests in onsen gheest ende herten drucken; laet ons neerstelick dit schrift nalesen ende nadencken, ontwijfelick geloovende dat het alsoo is,

ghelijck ons gheleert wordt. T'is een ghetrou end' vast woort, seyt Paulus dikwijls van den Evangelio, end'in aller manieren aen te nemen. Die Godt, die niet liegen can, heeft het beloeft. Och, of wij so vastelick gheloofden, als deze toeseggh̃ingen wel zeker zijn, wij souden dikwils meer troosts in onsen herten vinden, oock den Heere meer dankbaerheyts bewijsen, dan wij nu, eylacy, doen. Want wij moeten bekennen, dat vele cleyngeloovicheyts noch bij ons is; waeromme de Heere teghen ons, als hij teghen Petrum dede, wel mach seggen : Wat hebdy ghetwijfelt, ghy cleynghel̃oovighe? Oock behoeven wij wel met dien armen man te roepen : Coemt mijner ongeloovicheit te hulpe! Daeromme sullen wij den Heere om vermeerderinghe des gheloofs bidden, ende daerbij de middelen gebruycken, die hij tot versterckinghe des gheloofs verordent heeft, ons ghebiedende zijn Woort te hooren, zijne H. Sacramenten te gebruycken ende zijne Godtlicke Schriftuere te ondersoecken. In welcke oefeninghe alle Christen ijverich ende ghestadighe behooren te wesen, ende principalick deghene, die Regenten ende Overicheden des volcx zijn, dewelcke hierinne voorgaende, niet alleen haer eyghen geloof verstercken sullen, maer oock haren onderdaenen een oorsaeke ende spore gheven, om in gheloove ende godsalicheyt toe te nemen. Dus veel vant eerste. Laet ons nu besien wat troost ende vermaninge wij ten tweeden aen te mercken hebben.

Salich zijn de dooden, die in den Heere sterven, etc. De wereldt oordeelt se int ghemeen ongheluckich ende rampsalich, die om den hals gebracht werden van haren vijanden. Daervoor schromen wij alle. Ja, wij houden het sterven int ghemeen voor een ellendich dinck, ghelijck oock de Schrift ghetuycht, dat de doot door de zonde in de wereldt gecomen is. Wanneer ons onse vrunden afsterven, so maecken wy groot misbaer, ende wouden wel, dat zy altijdts in goeden doene op eerden by ons blijven mochten. Maer hoort hier het oordeel des heylighen Gheest. Hij maeckt onderscheyt tus-

schen sterven en sterven : Die in den Heere sterven, spreekt hij geensins ongheluckich noch onsalich, al ist, datsy door langhdueriche crankheydt uutquellende, henen varen; al ist, dat haer leven int midden zijns fleurs afgesneden wort: ja, al ist, dat sy door verraedt ofte openbaer ghewelt ende tyrannie vermoort ofte van lidt tot lidt ontledet werden. Daer leyt al niet aen. Indien zy in den Heere sterven, soo zy int Christelycke gheloof verscheyden, bijaldien zij om Christi ende der gerechtigheyt willen lijden ende omme commen, soo zijn zij gheluckich ende salich.

Al waert nu, dat de H. Gheest hier niet meer bijghedaen en hadde, soo souden wijt doch schuldich zijn te ghelooven, ende den doot der Christgheloovighen gheluckich achtende, ons in den afscheydt derselven vertroosten, oock mede wel ghemoedt zijn om Christi ende der rechtveerdicheydt wille alles te lijden, ende in allen ghevallen den doot met vreuchde te verwachten. Want hoe soude die ongheluckich connen sterven, die in Christo sterft? Niemandt can in Christo sterven, dan die in Christo is; niemant can in Christo zijn, dan die een lidtmaat is aen Christo. Niemandt is een lidtmaet Christi, of hij [is] des gheluckx ende der schatten, die in Christo zijn, deelachtich. Nu can dese deelachtichheyt door den tijdelicken doot niet meer vergaen dan Christi leven ende salicheyt selve door den tijdelicken doot te niete ghegaen is. Hoe soude hy oock onsalich zijn, die om Christi wille volstandelick sterft, aenghesien hij sulck een ghetrouwe Heer is? Deser wereldt Heeren ghedencken dickwils seer weynich de diensten, die hen hare getrouwe dienaers doen. Een andere saecke ist met desen Heere, die zijn ghetrouwe dienaers nemmermeer vergheten can. Doch laet ons dese twee redenen, die de Gheest voortbrengt, elck op hemselven tot onser vertroostinghe toeeyghenen.

Want sy rusten van haere moeyten. In dit leven is vele moeyte ende onrusts, jae vele miserien ende ellendicheden, als daer zijn duizentderlei cranckheden des lichaems, armoede,

ballinghschap, onteeringhe, beroovinghe van vrienden, ghevanckenisse, verscheyden perijckelen ende verdriets. Waeromme Moyses seyt : Ons leven duert tseventich jaren; alst hooch comt, soo zijnt tachtich jaren, ende wanneert costelick gheweest is, so ist moeyte ende arbeydt gheweest. Dit heeft sommighe Heydenen doen schrijven, dat het best ware niet gheboren te werden, ofte immers, gheboren zijnde, haest te sterven. Maer de Gheloovigen hebben wel het meeste deel lijdens in deser wereldt, aenghesien sij van ongheloovighen veracht, bespottet, vervocht, jae ghetyranniseert ende ommeghebracht werden. Ghelijck Paulus verhaelt uut den Psalm : Om uwent wille, Heere, worden wij ghedoodt den gheheelen dach, etc. Nu soo rusten de Christenen van dese moeyten ende miserien, wanneer sij in Christo ghestorven sijn. Welcke ruste in de Schriftuere suyverlick werdt aenghewesen, doordien dat Lazarus gheseyt werdt van den Enghelen ghebracht te wesen in Abrahams schoot. Want, ghelijck de kinderkens nieeuverts beter rusten als in haers moeders schoot, alsoo rusten de Christenen, wanneer sy tot het salighe gheselschap der Gheloovighen, daervan Abraham de vader ghenoemt wordt, vergadert werden. Isset nu alsoo, dat wij van alle moeyten ende tribulatien verlost sullen zijn nae den lichamelicken doot, waeromme zullen wij den doodt niet veel meer liefhebben ende verwachten, dan haten ende vlieden? Waeromme sullen wy soo seer doort afsterven onser vrienden bedroeft ende verslaghen zijn? Waeromme sullen wij oock niet gheerne, om Christi ende der rechtvaerdicheyt wille, den doot selve lijden? Maer laet ons gaen hooren het tweede.

Ende hare wercken volghen haer na. Paulus seydt : De Godtsalichheyt heeft beloften van den teghenwoordighen ende toecommenden leven : Dat is, Godt heeft de Godtsalichheydt der vromen Christenen beloeft te beloonen, soo in dit leven als hier naemaels. Ghelijckerwijs dat de Heere in deser wereldt sijnen kinderen vele weldaden bewijst, alsoo vervolcht hij dese sijne weldadicheyt tot int ander leven; jae, daer hebben

sy hare principaelste loon te verwachten, gelijck Christus seyt : « Salich syt ghylieden, als u de menschen versmaden ende vervolghen ende alle quaedt van u spreken, lieghende om mijnentwille. Verblijdt u ende zijt verheucht; want uwen loon is groot in den Hemelen. » Groot, seyt hij; want al 't ghene hij ons in dit tijdelicke leven gheeft, is niets, te reeckenen teghen t'ghene hierna sal comen int andere leven. Wanneer hier al vele van gheseyt is, soo en is noch het minste deel niet aengheroert. Beter is metter herten te bedencken, dan uut te spreken met de tonghe; maer noch ist in hemselven oneyndelick meer dant eenich mensch betrachten can. Dan sullen de rechtveerdighe blincken int Coninckrijck haers Vaders als de sonne. Daer sullen sij den Enghelen ghelijck zijn; daer sal sijn een volcomen vreuchde, die met gheen ongheneucht besmettet can werden. Dit beghinnen de gheloovighen aen haer halfdeel, dat is, aen der sielen, te ghenieten, terstont na haer overlijden; totdat het andere halfdeel, namelick het lichaem, met sijner siele vereenicht sijnde, de gheheele gheloovighe mensche de oneyndelicke glorie volcomelick ghenieten sal in den Hemel, om Godt eeuwichlick te loven ende te prijsen. Aldus volghen dè goede wercken hen na.

Doch sij volghen haer noch op een andere wijse, te weten : dat de godtsalighen na haren doodt van den vromen in aller eeren ghedacht werden, om haers goeden levens ende vromer wercken wille, ghelijck David seydt : De rechtveerdighe sal in eeuwigher gheheughenisse sijn. Item Salomon : De ghedachtenisse der rechtvaerdighen blijft in den seghen; daerteghen der godtloosen naem sal vergaen. Jae, het gheschiedt ghemeenlick, dat de vromen meer in eere ghedacht worden, na haren doodt dan in haer leven, overmidts de nijdicheyt, die de groote deuchden volcht als de schaduwe 't lichaem, bij de menschen meest na den doot ophoudt; oock mede int ghemeen geen goet van den menschen groot ghedacht worde, voordat zijt verloren hebben.

Dewijle nu dese dinghen aldus zijn, sal ons dan hierdoor

niet eenen grooten troost ghegeven, ja een moet ghemaeckt worden, om den doot, soo wij anders rechte Christenen zijn, te verachten? om in den doot onser afghestorvenen vrienden in den Heere onse droefheyt te matighen? ja, om ghewillichlick allerley cruys op den hals te nemen? Indien ons de godtloose wereldt hatet, bespottet ende vervolcht, daeromme behooren wy niet flaumoedich te zijn. Want ons loon sullen wij niet verliezen, twelcke ons met onverdiender ghenade die goedertieren Vader toegheleyt heeft; ja door den doot sullen ons de godtloosen tot de ghenietinghe der eeuwigher vreuchde brengen, ende de vromen sullen onser in aller eeren ghedenken.

Dit dient ons oock ter vermaninghe, om ons tot allen goeden wercken te benaerstighen alle de daghen ons levens, ghelijck d'Apostel, van den glorieusen staet der gheloovighen na dit leven ghesproken hebbende in den brief tot de Corinthen, zijn materien besluyt met een vermaninghe, dat se altijdt overvloedich souden zijn in den wercke des Heeren, dewijle zy wisten, dat haer arbeydt niet ijdel was in den Heere. Nu is dat t'werck des Heeren, t'welcke de Heere ghebiedt in zijne wet, vervatende de liefde Godts ende des naesten. Dit is den inwendighen ende uutwendighen dienst des levendighen Godts, end' oeffeninghe zijner Religie, mitsgaders de oeffeninghe der rechtvaerdichheit ende barmhertichheyt teghen onsen naesten. Dese goede wercken, als vruchten van den wortel des levendighen gheloofs in Christum, sal Godt als zijn eyghen bekennen, ende hoewel onvolcomen, nochtans in Christo voor aenghenaem houden ende beloonen, so hier in dese als hiernamaels in d'andere werelt. Diet beloeft heeft, is trou; hy salt oock doen. Maer, indien wij ons niet begheven tot goede wercken, ende van de sinnelickheydt ons vleyssches in sonden voortvaren, soo sullen onse wercken ons oock volghen. Maer hoe? Alsoo, dat Godt, de straffe onser sonden beghinnende in desen leven, deselve vervolghen sal tot in d'ander leven, alwaer het eewige vier bereyt is allen denghenen, die onboetveerdich blijven.

Men behoeft niet te vraghen waer de straffe is, die ons de Heere hier in desen Landen laet overcomen ; want zij is eenieder voor ooghen. Wij gaen, Godt betert, voort in onsen slimmen weghen. Tot pracht ende hooverdije, dronckenschap ende overdadicheydt, dertelheydt des vleesches ende allerley lichtveerdich ghelaet, cortelick, tot alle ongherechticheyt hebben wy ons begheven end' begheven ons dagelickx, nietteghenstaende de vermaninghen end' waerschouwinghen, die ons ghedaen worden uut den Woorde Godts. Sulck een sorgheloose versuymenisse, ja, verachtinghe des uuterlicken Godtsdients is int midden van ons bij groote ende cleyne, dat ick achte, dat wij daerinne alle andere landen, in den welcken de waerheydt Godts gheleert wordt, te boven gaen.

Hieromme seynt ons Godt dese bloedighe lanckduerighe oorloghen toe. Hieromme laet hy de vyanden inbreecken, hoe langher hoe dieper. Hieromme heeft hy ons ontnomen dien Prince, van wiens lof beter is te swijghen, dan weynich te spreken, ende vele daervan te spreken, de cortheyt des tijts ende dese plaetse niet en lijden.

So vele moeten wij bekennen, dat hy is gheweest een treffelick instrument Godts, door twelcke de Heere in desen Landen vele goets ghewrocht, ende int wechnemen desselven zijne gramschap tegen ons bewesen heeft. Want wy niet dencken sullen, dat dit gheschiet is bij avontuere ofte waenschicht, maer door de voorsienicheyt Godts, ghelijck Amos de Propheet seyt : Is daer oock een ongheluck in der Stadt, dat de Heere niet en doet? Als of hij seyde : Wat ongheluck ende verdriet den mensche overcoemt, hij moet altijts sien op Godt, sonder wiens beschikkinghe ende regeeringde sulcx niet toegaet.

Laet ons dit neerstelick overdencken, ende daerdoor de gramschap Godts teghen onse sonden leeren kennen, ons daervan bekeeren tot denghenen, die ons gheslaghen heeft, ende hertgrondelick bidden, dat Hy hem toch ontfarmen wil over zijn bedruckt volck, ende ons niet straffen in zijnen toorne, maer zijn gramschap uytstooten tegen die nacien, die hem niet en kennen ende zijnen naem blameeren.

Twelcke ons gheve de almoghende, barmhertighe Godt ende Vader door onsen eenighen Heylandt Jesum Christum, Amen.

Cat. Meulman-vander Wulp, n° 598 : *Twee corte Sermoenen : het eène over den Doop des Soons vanden ..... Prince van Orangien, ende t' andere op de begraeffenisse desselven Prince.* Tot Delff, by Aelbrecht Hendrickxz ..... 1584.

62. — Bespiegelingen over de noodzakelijkheid der gewetensvrijheid.

(1584.)

Ik weet wel, dat se daerop seggen, dat men de vrijheid der conscientien sal toelaten, behoudelijck datter geen uyterlijcke exercitie en geschiede, en dat men geen ergernissen en geve; maer dat en is niet dan een rechte clippe ende valle. Want men weet wel, dat de conscientie, dewelcke ghelegen is in ghedachten, altijt vrij is ende geensins onderworpen der menschen kennisse, veel min hare heerschappye ofte ghebiedt. Ende voorwaer, daer en is noyt yemant omghebracht noch vervolcht, blootelijck om sijner conscientie wille, maer altijt om eenighe daet ende uyterlijke betooch ofte van woorden, die men ergernissen noemt, oft van eenich doen, 't welc men heetet exercitie van religie. En alsoo en isser gheen onderscheyt tusschen dese vermeynde vrijheit van conscientien sonder uyterlijcke exercitie, ende de oude strafheyt der placcaeten van de Spaensche Inquisitie.

Ende tis oock een onbetaemelijcke saeke, dat de catholijcken de vrijheyt der conscientie toelaten, daer sy so strictelijck verbieden de uyterlijcke exercitie. Want het is eerstelijck kont ende kenlijck, dat het verschil, dat se met die van der Religie hebben, niet en is soo seer gheleghen int ghene, dat de ceremonien aengaet oft de uyterlijcke exercitie, als wel in de leeringhe ende int ghene, dat den gheloove ende conscientie belangt. Want daer en is niemant onder de catholijcke lee-

raerts, die soude derren ofte connen metter waerheyt ontkennen, dat de ceremonien by die van de Religie gebruyct, tsy int Doopsel ende het Avondtmaal, oft int aenroepen van eenen godlijcken name, door den eenighen middelaer Jesum Christum sonder altaren, sonder beelden, sonder aenroepinghe der heiligen en sonder andere ontallijcke saecken, oft by der Kercke, oft by de Pausen van Rome verordonneert, niet en zijn gelijckformich den ceremonien, die int beginsel van de eerste kercke gheweest zijn, ingheset door Jesum Christûm ende van zijne Apostelen naerghevolcht in alder eenvoudigheit. Ende dat, volghende desen, naedien sy niet en souden derren de Apostelen verdoemen (hoewel sy houden staende, dat hare ordonnantien naemaels beter zijn geschickt gheworden dan den H. Gheest der Roomscher Kercke gegeven), daeruyt blijckt das se niet en behooren meer beswaert te wesen het uyterlijcke exercitie van deser Religie toe te laten, 't welcke sy bekennen gelijckformich te wesen der ordonnantie der Apostelen, dan sy en zijn om vrijheit te gheven van der inniger leere ende des gheloofs, dewelcke sy houden voor valsch ende schadelijck.

Hoe isset oock moghelijck de vrijheit der conscientien toe te laten sonder exercitie van religie? Want, alsoo doende, soo sal het van noode wesen, dat deghene, die dese weldaet begheeren te ghenieten, oft gantsch gheene ceremonien en hebben noch aenroepinghe Gods, om te betuyghen de godsvruchtigheid ende eerbiedinghe, die sy tot hemelwaerts dragen, ende dat zy, volgende desen, geheel sonder religie zijn ende sonder vreese Godts; oft immer, dat de ceremonien ende uyterlijcke getuygenissen, die sy sullen gebruycken, met haren conscientien overeen comen, soo verre men haer de conscientien vrij latet.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 187 : *Een Bedencken By eenen Edelman Liefhebber des Vaderlants ende der ghemeyne ruste. Op het stuck des Peys ende der Oorloghe in dese Nederlanden.* Geschreven aen eenen zijnen vriendt by maniere van Advijs. 1584.

63. — Beschouwingen over de verwaandheid der predikanten.

(1584.).

Wie soude dan van allen predikanten, schrybenten ofte theologhanten so vermeten syn durven, dat hij juyst alles, sonder nadencken ofte wel vlijtich nasoecken, voor recht Godes woordt ende wille ghehouden soude willen hebben, wat hy ofte yemandt ander, niet minder, een mensch synde, dan hy selfs, leerdt, ghevoeldt offte schrijft? Ofte waerom soude men dieghene misprysen ende verachten, die niet van stonden aen alles voor recht ende Godes woort aennemen, wat sy van de predicanten hooren ofte by de schrybenten lesen? Soude een predikant, geen Apostel noch Prophect synde, meer van syne leer ghehouden willen hebben dan Paulus, een Apostel synde, van die syne, die nochtans in der waerheydt sonder allen twyfel Godts woordt is? Of soude men in den toehoorders ofte lesers verachten ende verdoemen willen. dat die Heylighe Gheest selfs soo hoochlyck in den van Beroen is prysende?

Nu sien wy nochtans, dat bynaest, van der Apostelen tyden aen tot nu toe, sulcks alsoo ghedaen is worden, dat die predicanten in soodanighen ende derghelijcken haer ampt misbruyckt ende, tegens het uutgedruckte woort Godes, heerschappie over haer bevolen toehoorders ende derselven conscientie ende geloven hebben voeren willen; dat sy haer eyghen ofte anderen haers gelijcken opinien ende ghevoelen, als Godes woort, gelooft wilden hebben; ende den toehoorders ofte leesers geen vryheyt hebben willen vergunnen, om van haerer leere te oordeelen ende dieselve nae Pauli leer te beproeven.

Ende of wel sommeghe tot dien eynde niet geschreven, noch die Heylighe Schriftuer verclaert, ofte haer opinie ende gevoelen gheopenbaert hebben, ghelyck Augustinus ende andere meer wel claerlijck betuygen, vermanende daerom,

dat men haeren schrifte ende leer niet gelooven soude als der Godlijcker schriftuer, overmidts syluyden menschen waeren, die dwalen costen ende ghedwaelt te hebben hen wel openbaerlijck met wederroepinge bekenden. Soe sien wy nochtans, dat, tallen tijden, sodanighe dwase ende onbesonnen toehoorders ende lesers gheweest syn, die, sulcks niet aenmerckende noch ter herten nemende, tegen sodanighen vroomen predicanten ende schribenten, weten en willen, sonder eenighe discretie, alle derselven woorden, leer ende opinië, als eenen Godt aanghebeden, dat is, voor recht ende Gods woort selfs, aenghenomen ende bekendt hebben. Jae, dat noch meer, ende wel billick verwonderens weerdich is, so sien ende bevinden wy uutdruckelick, dat oock sommighe van hen selfs, die sulcx openbaerlick in haren schriften opentlijck bekent ende yderman, om niet van haeren als prophetischen ende apostolischen schriften te houden, ghewaerschouwet hebben, nochthans, op sommighen van haer eyghen, ofte anderluyden haer ghelijcken opinien, so vast gestaen ende ghehouden hebben, dat sy als ketters versmaet, veracht ende verdoemt hebben alle dieghene, die het met hen also niet en verstonden; door welkx voorwaer syluyden gheen cleyne scheuringhe aengerecht ende niet weynich oorsaecke tot haedt, nijdt, verachtinghe, versmadinghe ende verdoeminghe des naesten, ja, tot tijtlijck ende eewich bederf van veel honderdt duysendt menschen ghegheven hebben. Welcks die oorsaeke is waerom sulcx, niet met onrecht, eene pest genoemt ofte met derselven soude moghen vergeleecken worden.

Cat. Meulman-vander Wulp, n° 580 : *Seeckere poincten uut die Heylighe Godtlijcke Schriftuer, ende vervolch vandien ghenomen :* aenwijsende het ghene, dat allen gheloovighen, bysonder doch den Predicanten ende Leeraren van allerhande partien.. wel aen te mercken, ende tachtervolgen van nooden is..... door C. C. V. M. I. D. H. G. (1584). Met een uitvoerige opdracht aan Wilhelm Prince van Orangien.

64. — Pleidooi tegen elke toenadering tot Spanje.

(1586.)

Ghy kondt ooc ghewaer worden, mijn Heeren, den armen staet in denwelcken ghylieden u nu teghenwoordelijcken vindt, denwelcken te verhalen niet en is dan u smerten te ververschen, dewelcke soo ghy die niet en ghevoelt en hoort noch en siet, soo zijt ghy melaetsch, doof ende blindt. Ende en hebben deghene, die u tot dusdanighen reconciliatie gheraden hebben, niet ghelet dan op hun eyghen ende particuliere passie, ende niet op tghene, dat t'landt ende de provincien voorderlijc mochte wesen, noch ooc rijpelijc bedacht ende voorsien de perijckelen, die daeruut spruyten zouden, ende dat het eynde niet anders dan beklaechlijck ende miserabel en konde wesen.

Sy en hebben ooc niet betoont eenighe wetenschap oft kennisse ghehadt te hebben, waerinne de welvaert, voorderinghe ende reputatie deser landen (soo vermaert over al de werelt) in gheleghen is; want, soo hun bekent ware gheweest de handtwercken, dier ghecoeffent, ende den handel der koopmanschap, dier ghedreven werden, ende dat dese provincien van Hollant ende Zeelandt (uut oorzake van der zee) de sleutelen zijn van de kontooren ende winckelen van herwaertsover, sy en zouden t'lant in desen soo niet teghen gheweest hebben, byaldien de deucht ende tgoet eenichsins by hun plaetse ghehadt hadde. Ende voorts hoe tzelve meer vervalt, verdestrueert, miserabel ende van alle voorspoet vervremt wordt; hoe den Spaengniaert de partien te naerder ghewonnen heeft; want dat is voor hun den eenighen middel om meester van tlandt te worden ende ulieden hun onderdanich te maken door het toedoen van de vremdelinghen, die in grooten ghetale zijn, naerdat sy de onvereenichde met hen (soo sy meynen) gheheel t'onder ghebracht zullen hebben.

Ende, hoewel ghy met hen daervan een quade calculatie maect ende zonder uwen weert rekent, oftet alzoo ghebeurden,

door wat middelen zult ghy hun konnen teghenstaen oft thooft bieden, als sy een vijftich duysent soo Spaengniaerts als Italianen, Bourguignoenen, Hoochduytsche ende andere in u landt zullen willen brenghen? Waer is u ghewelt om zulcx te beletten ofte om alleenlijck therden deel van die te bestrijden? Men voert wel d'oorloghe teghen de ongherecon-cilieerde met groote stucken ende grof geschut; maer ghy en merct niet, dat men u aenkomt met mineren ende als van onder d'aerde; want wat ist te segghen, dat men casseert ende te niete doet de oude benden ruytereye van ordonnantien, eertijts de sterete ende tghewelt van herwaertsover, ende dat men de Walsche regimenten als bastaerts houdt? Van dewelcke niet eenen in dienste en zoude wesen, ten ware sy hun noch wat hadden te veynsen voor sommighe, die noch den naem van collonel draghen. Ist niet om u uwe kracht te benemen, ende alzoo daernaer met een roedeken u voorts te drijven, ghenietende ende ghebruyckende uwe goederen, vrouwen ende dochters tot een triumphteecken van hunne victorien, ende dienvolghende om tot hen voornemen te komen?

Bedenct, bedenct, mijn Heeren, dat de minstdurende sot-ternijen de beste zijn, ende dat, indien ghy eenmael u ghesicht ten rechten wilt openen, ende dat het bedroch derghenen, die u tot noch toe betrout hebben, u niet meer het eene voor het andere en doet sien, u miserie voor u welvaren, u sub-jectie ende slavernye voor u vryicheyt, ten zal maer aen u lieghen om eendrachtelijc met u oude vrienden, landtslieden ende bontghenoten, des Spaengniaerts voornemen ende u eyghen verderf (by hen alreede gantschelijc gheresolveert) te beletten, ende de oude heerlijcheyt ende magnificentie deser landen wederom op te rechten.

Tis alrede zeven jaer, dat ghy u reconciliatie aenghenomen hebt. Ghy hebt daerentusschen uws deels de vruchten der orloghen wel beproeft ende ghesmaect; ende en dencke niet, datter eenich quartier in alle uwe provintien zij, hetwelcke daer niet ghenoechsaem en weet van te spreken. Ende nu, als ghy meynt eensdeels wat op uwe vyanden verkreghen ende

gheconquesteert te hebben, alsdan ist, dat ghy u zelven meest verwonnen vindt (in maniere van spreken) zonder slach oft stoot. Maer van wien? Van de handt Godts, die verlosser ende beschermer is van deghene, die men onrechtelijc zoect te verdrucken, ende van dien, die de syne seghenende seyt : Vrede zij met ulieden.

Zijt ooc ghedachtich, dat de meeste monarchiens, triumphante conincrijcken ende heerlijcheden tot ruine, vervallinghe ende slavernije ghekomen zijn door zulcke ende dierghelijcke oorloghen als is dese, daer wy teghenwoordichlijcken in ghevallen zijn. Die van Jerusalem behoorden ons tot eenen spieghel ende exempel te wesen, dewelcke, teghen malkanderen strijdende, ter wijlen hen de Romeynen bestormden, werden ellendichlijcken overwonnen ende verdruct.

En denct ooc niet, dat deghene, die ghy voor vyanden houdt, gheheel ende al den moet verloren hebben, maar meer gheleit ende ghemoet zijn als oyt t'eenighen tijden, om hen vromelijcken met Godts gratie te beschermen, u ghemoet teghen te staen ende misschien aen uwer syden te doen, tghene ghy over hun verdacht hadt. Ende derf u ooc wel segghen tghene, dat Annon van Cartago antwoorde den ambassaten van Hannibal, na de destructie van Cannes, dewelcke zeer hoochlijc prijsende de grootdadicheyt van hunnen meester, als oft sijt alreede al overwonnen hadden, vraechde hun, ofter eenighe van den Romeynen ghekomen waren om te parlementeren van peys, ende, nadat sy neen gheseyt hadden, seyde Annon, dat dese orloghe wederom op haer gheheel was als van te voren.

Hierop zult ghy my moghen antwoorden (meer bedwonghen zijnde deur de armoede ende den hongher, die onder u lieden is, als beweecht door redene), dat een generael accoort tusschen de provincien zeer goet waer, ende dat de oorloghe niet dan alle quaet voort en brenght, maer dat ghy soo Roomsch-catolijc zijt, dat ghy gheene van de Religie met hun exercitie en zoudt konnen in u steden verdraghen oft lijden.

Maer tis te verwonderen, dat ghy u niet en spieghelt noch

u ghemerc en neemt aen andere, ende daerdoor wijs wordt zonder uwen kost. Ghy siet een Coninerijc van Vranerijc byna vijfentwintich jaren deurgaens in orloghen om tfeyt der Religien (daer gheen afgrijsselijcheit noch wreetheyt naghelaten noch vergheten en is gheweest) zonder yet ghevoordert oft gheprofiteert te hebben. Wy sien ooc tselve in Duytschland, daer sy soo veel jaren hertneckelijc gheorloocht hebben; ende het eynde daervan niet anders te wesen dan tzelve de Protestanten van den beghinne aen ootmoedelijc versocht hadden, te weten d'exercitie ende oeffeninghe harer Religie.

Het was u ooc wel ghewaerschout, dat ghy herwaertsover daerin niet meer winnen oft profiteren en zoudt als sylieden; maer ghy en hebbet niet willen ghelooven ende Iust ghehadt u metter daet te verschouwen, om andere te branden; oft (alsoo ghy nu kondt mercken) u te verbranden om een ander te verschouwen. Ende nu (alsoo men voor een ghemeyn spreecwoort seyt) den wijn t'uwent wat gheschonken is, ende de hitte in dit vervolch verkoelt, soo wordt ghy ghewaer den staet, daer ghy toeghekomen zijt. Maer ghy zult zegghen, dattet een ongheluc is, ende, ten ware u den hongher bekommerde, ghy zoudt terstont uwer vyanden meester zijn. Dan ic noeme die wel slecht ende onwetende te wesen, die Godts wille ende begheeren meynt te verghelijcken oft te doen overeenkomen metten synen, van Godt seggh' ic, die niet en begheert, dat synen naem ende glorie metten sweerde bevesticht worde.

Tis ooc te verwonderen, dat ghylieden tot uus zelfs voorderinghe, welvaren ende ruste in uwe steden niet en zoudt konnen ghelijden die van der Religie, den meestendeel van uwen bloede, maechschap, ghebueren ende vrienden, met u overeenkomende in de kracht ende wesentheyt Godts ende gheen ander gheschil met ulieden hebbende als de uuterlijcke forme ende maniere van Hem aen te roepen ende te dienen; ende dat door het abuys ende misbruycken inghevoert van die hen onder tdecsel van desen groot ende machtich ghemaect heb-

ben, daervan ic niet meer en wil verhalen, deurdien dat se ghenoech vermaert zijn. Alleenlijc is mijn begheeren, dat elc een bedencke hoe zeer de oude doctoren ende gheleerde mannen gheroepen hebben teghen de Abten ende Prelaten, als sy hun staven oft krootsen hebben beghinnen te voeren van fijn goudt ende verciert met kostelijcke ghesteenten.

Ghy sult my ooc teghenworpen, dat die van der Religie niet om verdraghen en zijn, ende diversche moetwillicheyt voorts ghestelt hebben, twelc ic u toestaen sal, byaldien ghy my ooc bekent (ende twelc waerachtich is), dat de uwe vele ende diversche boosheden aen den heuren ghebruyct hebben, die wreedelijc ombrenghende, alzoo sy noch doen zouden, ten ware sy met gheveynsde zoeticheyt die meynden te verleyden ende te verrasschen, hen niet meer soo wreet ghelatende. Maer laet dat voorleden is blijven, ende dencken, dat het ongheluc ende tquaet, twelc tgantsche landt nu versocht ende beproeft heeft, ende byna een yghelijc bezonder, ons behoorde de moetwillicheyt ende dertelheyt ghelijckelijc te doen sincken, ghelijc als Cicero seyt, dat de menschen, ontbonden ende moetwillich door gheluc ende voorspoet, moeten door het contrarie ghebrocht worden totte redelijcheyt; ende ghelijc de kinders naer de slaghen wijser worden, soo hebben wy ooc int particulier wel oorsake om lijdtsaem ende deen den anderen verdrachlijc te wesen, twelc den eenighen middel is om den voorleden ouden staet wederom op te richten, de quade zeden ende verdervinghen daerentusschen opgheresen te verdrijven, om tlandt weder in synen fleur te brenghen ende de liefde des naesten te doen keeren.

Ic weet wel, datter veel deuchdelijcke, eerlijcke ende vrome lieden onder ulieden zijn, denwelcken dese miserie mishaecht; maer daer beneffens èn zijnder ooc gheen ghebrec van die, dewelcke (soo men seyt) om thoopken al oft quijt oft dobbel spelen, onder dewelcke zijn de Abten, Prelaten ende Canonicken, om hun beneficien van 10 of 12 duysent croonen tsjaers, d'een meer d'ander min; denwelcken dunct, dat een weder-

oprechtinghe van den staet des landts niet en zoude connen gheschieden zonder verminderinghe] hunner keuckenen, om dewelcke te onderhouden sylieden tminste metten meesten avontueren zullen, ende veeleer eenen stormhoet in plaetse van den mijter op thooft setten, ende een hellebaerde voor de krootse in de handt nemen, ghelijc damp Mathieu, Abt van S. Guilain ende daerna Bisschop van Atrecht seyde, als hy meynde, dat men de abdyen met Cruysheeren tot hunnen kost soude beset oft belast hebben. Maer men moet aenmercken, dat sy niet te sorghen en hebben na hun doot voor den toekomenden tijt, want sy gheen erfghenamen noch kinderen (immers gherechtighe oft legittime) naer en laten.

Ende, derhalven men naer hun niet en moet te wercke gaen, maer kiesen ende aennemen den salichsten, gherusten, eerlijcsten ende bequaemsten wech ende middel, opdat Godt syn gramschap van ons keerende, wy hem meughen met David loven ende dancken, segghende :

Psalm. 85, vers. 11.

Ghenaed' en Waerheyt komen in tghemoet,
Trecht end' Peys kussen malkanderen met vliet,
Tgheloof zal uuter aerden spruyten zoet,
Gherechticheyt van boven nedersiet.
Godt zal vruchten gheven in overvloet,
Die ons het aertrijc voortbrenghen moet;
Int regiment zalt oprechtelijc staen,
Alle dinghen zullen ooc recht toegaen.

Cat. Muller-Tiele, nº 310, *Het alghemeen eynde ende voornemen der Spaengniaerts,* twelc is d'oprechtinghe van een voorghenomene vijfde Monarchie : mitsg. kunne resolutie over dese Nederlanden, enz. Tot Delft (1586).

65. — **Italiaansche sluwheid, op de stelsels van Machiavelli en anderen steunende, door Spanje nagebootst in de Nederlanden.**

(1586.)

Guicciardin ende Paulus Jovius, sprekende van de machtighe ende hooch gheachte persoonen van Italien, van dewelcke hen historien inhouden, prijsen hoochlijc dieghene, dewelcke hen best wisten te veynzen ende te simuleren, ende die practiseerden ende hunne zaken uutrechteden meer deur secreete ende bedecte middelen als by openbare. Ende sprekende van sommighe Pausen, die gheen Italianen noch gheitalianiseert en waren, segghen dezelve tot alzulcken digniteyt onbequaem te wesen, deurdien sy niet ghenoechsaem ghestileert en waren op d'Italiaensche wijse noch voorsien van de behendicheden daertoe van noode, hen niet wetende te voeghen tot te bequame ende nootsakelijcke listicheden, om resolutelijc te doen, dat men dicwils minst zeyt, ende segghen, dat men niet van sinne is te doen.

Nicolaes Machiavelli (den afgodt van deze natie), sprekende van een Prince, zeyt die niet ghehouden te wesen altoos van deucht voorsien te zijn, maer dattet van noode is, dat hy die schijnt te hebben; allegerende den Paus Alexander den sesten tot exempel, segghende denselven noyt anders yet ghedaen te hebben als de lieden te bedrieghen, ende datter noyt mensch en was, die met meerder kracht wist een zake te houden staende noch die te bevestighen met groulijcker eeden, ende die se min ghehouden heeft als denzelven. Stelt ooc dien goeden Machiavelli Cesar Borgia des voorseyden Paus sone (die niet minder en was in alle listige bedriegheryen als sijn Vader) allen vorsten ende princen tot een voorbeelt. Seyt voorts, dattet goet is een prince hem te ghelaten ghemeynsaem, ghetrouwe ende medelijdende, byaldien (den noot zulcx vereysschende) hy ter contrarien doen kan; ooc t' ghemoet

veerdich moet hebben, om dat te keeren zoo den wind waeyt, ende de veranderinghen der Fortuynen hem ghebiede; ende dat een prince oft heer hem ooc alzoo moet houden, dat men, hem aensiende oft hoorende, men niet en speure dan oprechticheyt, ootmoedicheyt ende ghemeynsaemheyt, siende al de weirelt dat hy schijnt te wezen, ende weynich wetende wat hy zij, om dieswille (seyt hij) dat tghemeyn volc let ende steunt op tghene, dat se uutwendelijc sien.

Dewijle dan de aenghenomene ruine ende verdervinghe deser armer Nederlanden is het voornemen des Spaengiaerts, ende het uutvoeren ofte middel om daertoe te komen het doen des Italiaens, soo ist, dat ic dit punt wat hebbe willen verhalen ende te voren stellen de regulen ende instructien des voorzeyden Machiavelli, dewelcke men zoude ghegraveert vinden int herte van den Prince van Parma, waert dat ment konde sien oft speuren; want, neffens dat hy een Italiaen is van naturen, ende afghekomen van een gheslachte, die dezelve wet hebben weten te volghen, soo ist ooc noch zeker ende onwedersprekelijc, dat den Spaenschen Raet medebrenght ende begheert dese ghelijcformicheyt ende maniere van doene ghebruyct te hebben in dese Nederlanden, hen toevlucht nemende totte listicheden ende gheveynstheden (t'welc Machiavelli noemt de vossenhuyt aen te trecken), dewijle sy sien door ghewelt ende kracht niet te voorderen, alzoo Don Joan d'Austria zelve ooc seyde, datter een ander als hy moeste wesen om te veynsen; welcke maniere van gheveynstheyt ende vossenvel te wercke ghestelt is sindert d'aflijvicheyt des voorseyden Don Joan, ende is daerop ghefondeert de vercrijghinge van dese landen, in stede van de strenghicheyt van Duc d'Alve.

Cat. Muller-Tiele, nº 310 : *Het algemeen eynde ende voornemen der Spaengniaerts, enz.*

66. — Over het recht om gekroonde dwingelanden af te zetten, met historische voorbeelden.

(1586.)

De Staten, Provinciale hoven ende Raden ende die Magistraten uutdruckelijck als mederegeerders van de landen zijn ghestelt ende gheedicht, opdat sy wackere toesicht ende opsicht sullen nemen op de regheeringhe van den Coning als Heere van den lande; alsoo dat, indien sy bevinden, dat die Coning ofte Heere van de landen in zijne regeeringhe hem te buyten gaet tot achterdele van de landen ofte verdruckinghe van zijne onderdanen ofte tot verminderinghe ofte inbreck van de privelegien ofte gherechticheyden van de landen ofte dierghelijck; soo zijn sy ghehouden met alle vlijt tselve te verhinderen ende hem daerteghens te stellen, sulcx dat niet ghenoech is, dat sy selfs wel doen ende wel regeeren, maer zijn oick ghehouden alle quade voornemen, misbruycken, quade regeeringhe ofte tyrannie te beletten ende hare vaderlant voor te staen. Ende, indien sy sulcx niet doen, als sy wel mogen doen, ende metten Prince ofte Heere van den lande eens zijn ofte deur de vingher sien, soe zijn sy zelfs te achten als meenedighen, overtreders, tyrannen ende verraders van haer Vaderlant.

Als men dan opentlijck bevint, dat een Coning, Prince, ofte Heere van den lande zijn eedt te buyten gaet, die privilegien ende gherechticheyden, die hy de landen ende zijne onderdanen gheswooren heeft te onderhouden, niet en acht, moetwillich ende tyrannich regeert, sal men dan alsulcken tyrannighen ende rasenden Coning, Vorst ofte Heere met alle beschreven ende natuerlijcke rechten niet moghen tegen staen, hemselve beschermen ende voorstaen; so lange als hy soo tyrannich ende rasende blijft, omme het Vaderlant, het leven, huysvrouwen, kinderen, kindtskinderen ende nacomelinghen, goet ende bloet te bevrijen van alsucken ghewelt, tyrannie, eewighe servituyt ende slavernie, daer sulcken tyrannighen

Coning, Vorst ofte Heere ons wil invoeren, ende ons alle onse gherechticheyt ende vrijheyt wil benemen, sonder welcke vrijheyt by den menschen nauwelijcx leven mach wesen ofte leven gheheeten mach worden ?

Hiervan hebben wy veele ende diversche exempelen, soowel by den Christenen als oock by den Heydenen, dewelcke om haer Vaderlant ende de inwoonderen van dien te houden in hare vrijheyt, hare Keysers, Coningen ende Heeren om hare tyrannie verdreven, ja deursteecken hebben : als Inius Brutus ende Lucretius, die Terquinium Superbum, coning van Romen, met alle sijne gheslachte, om zijn tyrannie verdreven hebben. Arlacus heeft den coning Sardinapalum deursteken. Marcus Brutus ende Cassius met 22 raetsheeren van Romen hebben int hoff ofte palays van Pompeo Cesar deursteken, omdat hy hemselve keyser van Romen gemaeckt ende die Romeynen van hare vrijheyt berooft hadde. Dionisius Syracusanus, coning van Sicilien, is om zijn tyrannie uut zijn rijck verdreven, also dat hy daernae een schoolmeester gheworden is om zijn cost te winnen. Vindex over Vrankrijck ende Galba over Spangien, van den keyser Nero bevel hebbende, zijn van den keyser Nero gheweken om zijn tyrannie, ende is Nero oock om zijn tyrannie uut zijn keyserrijck verdreven. Die keysers Vitellius ende Macentius zijn om haer tyrannie vant keyserrijck ghestelt. Constantinus heeft die keysers Macentium ende Licinium om haer tyrannie van haer keyserrijck verdreven, om welcke faict hy alsoo van de Romeynen ghepresen is, dat sy hem keyser van Romen hebben ghemaeckt.

Die Francoysen hebben met authoriteyt ende raet van tghemene rijck die coningen Childericum, Sigebertum, Theodoricum, Hidelbertum ende meer andere coninghen van trijck ghestelt. Eduwardus die tweede van den naem, coning van Enghelant, is om zijn tyrannie by Elizabeth, zijn eyghen huysvrou, met hulpe van trijcx raet van trijck ghestelt. Ende by onsen tijden zijn Cristiernus, coning van Denemercken, Ericus, coning van Sweeden, Maria, coninginne van Schot-

landt, om haer tyrannie uut hare rijck verdreven ende in eewighe ghevangenisse ghestelt. Petrus Aloisius, hertoghe van Parma, is van zijn eyghen onderdanen op zijn huys te Playsance om zijn tyrannie deursteken.

In summa ende om dese geheele saecke int cort te besluyten, soo staet bovenal inne te sien, dat dese materie gantselijck bestaet in drie stucken : te weten in godsalicheyt, in de justitie ende in die liefde; daervan de godtzalicheyt ons leert ende ghebiet die wet ende Kercke Godes voor te staen ende te beschermen; die justitie gebiet ons die tyrannen, die trecht ende tghemeen welvaren verdrucken ende vernielen, teghen te staen ende af te weren; die liefde ghebiet ons die verdruckt ende die verongelijct wort te helpen; sonder welcke drie dinghen onmoghelijck is, datter een lant ofte ghemeente soude moghen staende blijven. So wil diegene, die dese drie dingen wech nemen wil, ooc wech nemen die godsalicheyt, justitie ende de liefde.

Cat. Muller-Tiele, n° 302 : *Cort onderwijs eens Liefhebbers des welstandts deser Nederlanden,* waerinne ... bewesen wort, dat het wel gheoorlooft is tegen te staen een Coning ofte Here van de Landen, enz. Op 't einde : ghedr. tot Amstelredam by Corn. Claeszoon opt water, by d'oude Brugghe, int Schrijfboeck (1586).

67. — Grootere onverdraagzaamheid bij christene vorsten dan bij Turken en Sarracenen.

(1586.)

Boven desen laten alle Christelijcke keyseren, coninghen, princen, vorsten ende heeren ende allen Christenen niet alleen wel toe, maer oordelen oock godtlijck ende recht te wesen, dat men die Saracenen ende Turcken, die de Christenen bevechten, met ghewelt ende wapender handt teghenstaet; dewelcken nochtans soo redelijck zijn, dat sy die Christenen,

die sy overwonnen hebben, by haren geloove, religie ende gerechtigheyt laten blijven, als sy hen alleen gheven een cleyne tribuyt, te weten over elcke hooft een croon jaerlijcx.

Sal men dan niet met veel meerder redenen ende recht met ghewapender hant moghen wederstaen een coning, vorst ofte heere van den lande, die hem beroempt een Christen te wesen, ende de Christenen zijne eyghen onderdanen met wapenen, crijch ende oorloghe bevecht, omme zijne ghetrouwe onderdanen van God, van hare oprechte religie ende ghelove 'te trecken, ende den Duyvel toe te voeren, ende niet op tribuyt wil laten zitten, maer beneempt hemluyden landt, sandt, lijf, goet ende bloet?

Cat. Muller-Tiele, nº 302 : *Cort onderwijs eens Liefhebbers,* enz.

68. — Schijnheiligheid en wraakzucht van Philips II en van Parma.

(1587.)

Men heeft t'allen tijden bevonden (sonder dat oyt anders is ghesien), men sal altijdt bevinden, dat sy in haer sotte gedachten hen grootelicx hebben misreeckent, die sich hebben laten voorstaen, dat eenen coninck ofte prince teghen zijne ondersaten (die de wapenen uut eenige oorsake, hoe rechtveerdich die oock mochte wesen, eens teghen hem hadde ghenomen) soude laten ongewroken het leet by hem ontfanghen, door ontsicht van eenich recht, redene, eere oft eedt. Want dese dinghen en hebben noyt so vele plaetse in hare herten gehadt, dat sy de wraeckgiericheyt (soo diep daerinne gewortelt zijnde) souden hebben connen bedwinghen; maer houden voor haren regel, dat, om te regneren, het geloof mach worden ghebroken ende sy haer ondersaten soo wel moghen verleyden met schoone beloften ende eeden als de moeders hare kinderen met appelen ende peeren.

Ende of wy al meynden, dat den Coninck van Spaegnien daerinne conscientieuser ware dan eenige andere, die oyt zijn gheweest, ende dat hy niet van ghelijcken teghens ons en ware brandende met een heftighe begheerte van de alderwreetste wrake, die oyt is gheschiet; soo connen wy nochtans wel ter contrarien bemercken uut de kennisse van zijne nature, actien ende van den raedt, die hy gebruyckt, die door de gantsche werelt bekent zijn, als onder andere dat, soo dickwils als in zijne teghenwoordicheyt vermaendt is gheweest van eenen Don Pedro, ghenaemt de Wreede (als met rechte ghehouden voor de wreetste tyran, die oyt leefde), heeft dengenen, die hem sulcx noemde, altijt berispt, segghende, dat men hem behoorde te noemen Don Pedro den Gherechtighen, ontwijffelick sulcx sustinerende om selfs alsulcken titel te ontgaen, die hem met rechte toecompt, als deghene, die de uuterste wreetheyt door zijne Inquisitie is exercerende, ende ooc zijnen sone wreedelick heeft ghedoot onder tpretext van de minste onghehoorsaemheyt, ende zijne huysvrouwe, om te bevrijen zijn gheneghentheyt totten overspele.

Indien men hem beter wil kennen, soo bemerkt den raedt, die hy heeft ghebruyckt ende die ghy hebt ghesien; want, der princen herten ongrondelick zijnde, so en can men die niet bekennen dan door deghene, die sy gebruycken, die hen altijdt ghelijck zijn.

Den hertoghe van Alva, Vargas, Rhoda, den grooten commandeur Don Louys, Don Jan, zijnen secretaris Escovedo, den cardinael Granvelle ende andere, die hy oyt in dese landen heeft ghebruyckt, zijn sy niet alle seer sonderlinghe gheweest in wreetheyt, onbarmhertigheyt, hartneckicheyt? sonder conscientie, recht, eere, gheloof? ja oock vervreemt van alle menschelickheyt? ghenuechelicker achtende te sien de springhende bloetaderen van denghenen, die sy hare vyanden achten, dan oyt landtman te sien den reghen byna te langhe verwacht tot behoudenisse van zijnen oeste?

Mochten die van Granade (die hy soo wreedelick boven tractate, eere ende eedt heeft vermoort, als hy ons gheerne

doen soude) verrijsen, sy souden ons met levendighe redenen wel raden, dat wy ons, met hem te betrouwen, niet en souden laten bedrieghen, maer dat wy ons wijsselick ende voorsichtelick souden wachten van onse hoofden soo goeden coop te gheven.

Maer hare bedecte vrienden (die, helaes! wat te veel onder ons verkeeren) sullen seggen, dat de voorseyde goede luyden nu al doot zijn. tIs waer, dese knechten zijn doot; maer den meester leeft noch ende werckt noch even dapper totten selven eynde, maer met een ander handelinghe, die hy meynt hem voorderlijcker te wesen. Want, naedat hy eenighe jaren getracht heeft met wreetheyt te verslaen een natie, die den Spaegniaert voor verckens acht als gheen hart hebbende, ende siende dat hy, overmits onse stantvasticheyt, met die maniere van des weynich voorderde, heeft goet gevonden de zachtmoedicheyt van den siecken leeu te conterfeyten ende de dieren met soeticheyt tot hem te nooden, niet om hen meer te sparen, maer om tmeeste ghemack.

Waertoe hem seer wel dient den persoon van den Prince van Parme, om dese personagie wel te spelen ende den eenvoudighen d'ooghen te verbinden door een gheveynsde goedertierenheyt ende schijn van sachtmoedicheyt, met welcke deuchden desen goeden Prince daerentusschen alomme grootelick wordt verheven. God gheve oock, dat hy sulcx in der waerheyt sy! Maer ick en cans niet wel gelooven, wetende dat het spreeckwoort te seer, wel bysonder by den Italianen, wort ghepractiscert : *Die niet en can veynsen, die en can niet regeren ;* waertoe Don Jan mede last heeft ghehadt, maer door zijne jonghe Spaensche hefticheyt niet connen uutvoeren.

Maer waertoe dient dit? Omme ons den Italiaenschen aert te leeren kennen, oft om dit te ontleeren? Hebben wy niet binnen Antwerpen ghesien, dat eenen Simon Turcq, Italiaensch coopman, hem vele jaren met vele beleeftheden valschelick heeft geveynst te zijn een vrient van Jeronymo Theodati ende middelertijdt te staen na zijn leven, twelc hy hem

ten lesten moordadelijck benam, om te wreken een questie, die tusschen hem overlanghe was versoent?

Ende daernae, dat eenen anderen een jonghe dochter, de schoonste derselver stede ende van treffelijcken huyse, vele jaren met groote moyten, eerst ter oneere ende daernae, so tscheen, ter eeren, heeft vervolcht met de geveynstheyt van een sonderlinghe liefde, ende dat hy den derden dach van de bruyloft is heymelijck ghereyst nae Italien, haer trouweloselijck verlatende.

Indien een Italiaensch coopman van dat ambacht alsulcken meester is, wat verwachten wy van de Italiaensche princen, die gheen ander handelinghe oyt hebben gheleert dan veynsen? Daerin desen alle andere moet te boven gaen, dewijle de gheleghentheyt van de sake zulcx van hem vereyscht, den last van zijnen meester hem zulcx gebiet, ende dat zijne nature daertoe is gheneghen meer dan andere Italianen, als zijnde van pauselijcken afcomste.

Siet men niet, dat de vrijers, hoe ghemelijck, gnorrich ende onlustich dat sy uuyter naturen zijn, niettemin so langhe sy eenighe jonge dochter vervolghen, hen ghelaten de beleefste, lustichste ende gedienstichste, die men soude vinden, sonder hen te ontdecken, eer sy tot haren wille zijn gecomen? Meynen wy, dat de princen niet so gheleert en zijn in haren handel? Niclaes Machiavel, het compas van de Italiaensche princen, leert hen dit voor den nootelijcsten streeck, segghende, dat sy aen beyde syden even wel ter handt moeten wesen, te weten : om een ghedaente van sachtmoedicheyt, ghetrouwicheyt ende bermhertigheyt te houden, ende oock om tblat te keeren, als haer voordeel sulcx gedraecht; dat is, dat sy oock also wel moeten connen de wreetheyt, ontrouwe ende onghenade, ende dat sy niet van noode hebben deuchdelijck te wesen, als sy maer sulcx schijnen.

Het xviij. capittel van zijn boecxken, gheintituleert *Den Prince*, is vol van dusdanighe goede leeringhen ; twelck ick wensche, dat op alle de poorten van de steden der Nederlan-

den ware gheschreven met het spreeckwoort, dat den Italiaen meest ghebruyckt : *Betrout niet, ghy en sult niet bedroghen worden,* ofte veeleer twelck by den onsen met meerder eeren wordt ghebruyckt : *Weest ghetrou ende betrout niemant.*

Cat. Muller-Tiele, n° 335 : *Nootelijcke Consideratien, die alle goede Liefhebbers des Vaderlants behooren rijpelijck te overwegen, opten voorgeslagen Tractate van Peys met den Spaengiaerden,* 1587.

69. — Waarschuwing tegen elke verzoening met Spanje.

(1587.)

tZijn uwe eylanden, die hy vrijdt! Om die te crijghen en sal hy niet laten eenighe moeyte ende costen te doen, alle courtoisien ende aubaden te spelen, ende die hebbende, op hare saken ordre te stellen, dat in tNederlandt daerna d'ooren sal opsteken oft na de wapenen tasten.

Dits teenighe middel daermede sy van ons verhopen meesters te worden: want men moet weten, dat den Spaengiaert de sake deser landen soo wel verstaet, dat hy wel weet, datter noch vijfentwintich steden in onsen handen zijn, die hy met geen ghewelt mach winnen, al oorloochden hy noch vijf hondert jaren, indien wy ghereśolveert blijven voor onse ende onser nacomelinghen vryheyt soo veele te doen als onse voorouders, die ons deselve hebben achterghelaten, hebben ghedaen. Hy en hout partuer niet ghewonnen mette veroveringhe van eenige landtsteden : het zijn de eylanden daèr hy zijn kaetse wil maken, om tspel te versekeren.

Dewelcke wy ontwijfelicken hem nymmermeer sullen laten hebben, maer veeleer verwachten alsulcken eynde, als ons God almachtich ghelieven sal te gheven, indien wy niet meteenen dencken ons selven ende de gantsche ghemeynte te begheven in des beuls handen; dewelcke sulcx niet en hebben

verdient, als zijnde, by ghetuyghenisse van allen anderen, de sachtmoedichste, ghetrouste, standtvastichste natie ende de vreemtste van de bloetvergietinghe, die opter aerden wordt ghevonden.

Deghene, die niet en ghelooven, dat ons alsulcken banket wordt bereydt, die moghen wel gelooven de woorden van Don Jan, die geseyt heeft : dat den Coninck liever soude zijn een Heere alleen van aerde, boomen, beesten, bosschen, wolven, wateren ende visschen deser landen, dan te lijden, dat eenen persoon, die de wapenen teghen hem ghedragen, den rebellen aengehanghen hadde ofte int minste met ketterije besmet waere, daerinne soude leven. Eyndelick is zijne meyninghe, dat wy ende onse nacommelingen alle souden moeten ghelooven, dat den Paus een siele uuten hemel trecken ende int diepste der hellen verworpen ofte uuter hellen int schoonste des hemels stellen soude connen, gelijck zijne geschreven rechten vermelden, oft sterven.

Indien men meynt, dat dit maer woorden zijn, leest tghene de Spaenyaerden selve hebben gheschreven van hare Indische handelinghen, daer syselve verhalen, alleen uut haer lust oft om sich ontsichtelick te maken, vele millioenen menschen vermoort te hebben, die hen noyt vergrampt of yet misdaen hadden, op dewelcke sy ooc tminste recht van heerschappye niet en hadden.

Verghelijckende dit met onse ghesteltenisse, die sy houden voor gherebelleerde ondersaten des Conincx, ketters ende verloochende menschen, onwaerdich der menschelicker ghemeynschap ende totten viere ende sweerde gheeyghent, meynende dat sy met onsen bloede God dienst doen ende met ons te laten leven hen selven verdoemen, wat hebben wy van hen te verwachten?

Stelt u voor ooghen den doot, die den vrome Graven van Egmont ende Hoorne hebben ghestorven, alleen omdat sy de ketters niet ghenoech souden hebben bedwonghen; daer nochtans alle wijse luyden verstaen, dat int stuck van de regieringhe dickwils door de vingheren moet worden ghesien

om ergher te schouwen; ende oordeelt selfs, oft ghy niet hondert hoofden soudt hebben verbeurt, als de voorseyde heeren verdient hadden het schrappen eender spelle te lijden.

Dan tschijnt, dat eenige sich vryheyt toeschrijven wilden, omdatter vele souden moeten sterven; alsoft de menichte hem soude versaden of de groote van twerck doen ontsien! Dits een groote slechticheyt. Heeft den Hertoghe van Alve wel connen versaet worden met de doot van achthien duysent persoonen, die hy, in Spaengen wederkeerende, rapporteerde hier te lande door beuls handen te hebben doen sterven? Dunckt u niet, dat hy wat meer soude ghedaen hebben, had men sich met de wapenen niet gheweert?

Al ist sake, dat den Prince van Parma in de gheconquesteerde steden des Conincx sententie niet ter executie en stelt ende alle daghen in elcke stadt hondert hoofden doet afhouwen, dat en wordt niet opghehouden by gebreke van macht oft wille, maer omdat wy ons teghen hem niet en souden resolveren, ghelijck wy teghen den Hertoghe van Alve deden, twelck ons onverwinnelijck soude maken, ende daermede ware de hope te niet, van de eylanden met practijcken te crijghen.

Maer en laet u niet voorstaen, dat, hy meester van de eylanden zijnde, de rekeninge effen soude afloopen; oft indien ghy sulcx uwe rekeninge maect, settet uut uwen sin, opdat ghy niet tweemael en rekent, gelijck deghene, die sonder weert rekenen, ende gheeft al u sinnen ernstelick daertoe, dat ghy u hooft wel bewaert, opdat ghy niet sonder *loquatur* en verliest; want te segghen alsdan : « Wie soudt ghedacht hebben? » waer te laet, ende alle de werelt soude redene hebben onse sotticheyt ende quade rekeninge te bespotten.

Het sekerste middel van onser behoudenisse sal men bevinden te wesen, dat men d'ooren stopt voor alsulcke speelluyden, dewelcke alleenlijck arbeiden om onse herten te verflauwen, twisten, tweedachten ende scheuringhen onder ons te sayen ende daermede haer profijt te doen. Want sy en souden niet weynich achten uutghereght te hebben, indien sy ons aen

thandelen conden brenghen ; want, na t'gemeen spreeckwoordt :

Als een vrouwe tot tgehoore end' een stadt comt ter spraken,
Soo sal sy hucken, ende dese en salt niet lang maken.

Maer, segghen sommighe (door Spaensch ingheven), men can niet verbeuren haer propositien hoorende, want men cant laten varen, indien wy niet voordeels ghenoech connen bedinghen, ghelijck tot Breda ende Coelen is gheschiet.

Daerteghen ick antwoorde, dat den prouvenden cock ghemeenlijck zijn tonghe verbrandt, twelck wy tot Coelen tonser schade oock zijn ghewaer gheworden ; want het is kennelijck, dat tselve heeft gedient omme te practiseren de middelen, daermede men Arthois, Henegouwe ende andere provincien van ons heeft ghescheurt.

Cat. Muller-Tiele, nº 335 : *Nootelijcke consideratien, die alle goede liefhebbers des Vaderlants,* enz.

70. — Spanje kan in de Nederlanden niet overwonnen worden, maar moet in Portugal en in zijne koloniën geslagen worden.

(1587.)

Naer het jugement van alle luyden van verstande, wordt ghehouden voor een seker ende ghewisse saecke, dat d'oorloghe hier te lande niet en can cesseren noch gheeynt worden, so lange als die Coninck van Spaengien blijft paisibel possesseur van den conincrijcke van Portugael, met de Indien Orientael van deselve croone dependerende, eentsamentlijck van de Westersche Indien, waerdoor hy so machtich is van gelt ende goet, dat hy d'oorloge hier te lande sal blijven continueren, niet jegenstaende alle d'assistentie, die wy herwaertsover van de Coninginne van Enghelant souden mogen verwachten oft by haere Maiesteyt ons ghedaen worden, also zijn

voornemen namentlijck is (als de vyant hem daghelijcx vanteert) ons mette voorseyde Coninginne tsamen te verderven, denckende ende hopende, dat deselve Coninginne ten lesten moede sal worden in desen crijch alle jaer twee oft drie milionen gouts te consumeren, als haere Maiesteyt wel nootelijck waer te doene, willende den vyant oorloghe offencijff aendoen, sulcx als dat behoort.

Den vyandt is rechtevoort ons meester te velde, bysonder door zijn cavaillerie; ende, wanneer hy verstaen sal, dat wy, met assistentie van de Maiesteyt van Engelant, meerder fortse te velde willen brenghen als wy tot noch toe ghedaen hebben, sal ontwijfelijck van zijnder zijde, soo in Hoochduytslandt, Loreynen, int landt van Ludick ende elders oock meer volcx doen opnemen, soo te voet als te paerde (alsmen verstaet, dat hy rechtevoort daerover doende is), omme altijt het velt te moghen houden, alsoo hem gheen volck en sal ontbreken, so langhe als hy gelt heeft te gheven ende hy soo machtich blijft als hy jeghenwoordelijck is. Ende oock soo wanneer den vyandt hem te swack soude kennen omme te velde te comen oft dat hy eenigen veldtslach quame te verliesen, sal hem apparentelijck wederomme vertrecken in zijne steden, naementlijck die hy soude pretenderen te houden, latende ons het velt, totter tijt toe dat hy wederomme nieuwe fortsen ghemaeckt soude moghen hebben.

Eenighe laten hun voorstaen, dat wy, wesende eens meesters van den velde, in seer corten tijdt tgantsche landt, byden vyandt gheoccupeert, wederomme tot ons souden moghen reduceren, oft immers tlant in sulken benautheyt bringhen, dattet van selfs hem soude moeten opgheven, sonderlinghe door den honger; maer deselve persoonen considereren seer weynich, dat den vyandt, besonder in de steden, daer hy garnisoen heeft, die vele ende menichfuldich zijn, altijt sal sien soo veel provisie te hebben, als tot onderhout van zijn crijschvolck van doen is, al souden alle die borgers van honger moeten vergaen. Men siet oock by experientie, dat die steden, die geen garnisoen inne en hebben, als Brugghe, Nimmegen,

tSertogenbosch ende diergelijcke, diewelcke nochtans bittere armoede ende broodthonger lijden ende seer lange gheleden hebben, geen semblant ter werelt en toonen omme haer over dese zijde te begeven, principalijck overmidts die groote partijschap int feyt van de religie, ende dat se altijdt voor ooghen ende vreese hebben die groote macht van den voorseyden Coninck van Spaignien.

Cat. Muller-Tiele, n° 331 : *Cort discours op de gheleghentheyt vanden ieghenwoordighen Nederlantschen Crijch ende vant middel, waer door den selven bequamelijck ter neder gheleyt soude moghen worden.* [Wapen van Sainte-Aldegonde, heer van Noircarmes.] (1587.)

71. — **Bezadigd pleidooi tegen den argwaan, dien men jegens Engeland koestert ondanks de diensten door dat land bewezen.**

(1587.)

Men seyt, dat de liefde alle dingen bedect ende ten besten duydet, gelijc daerteghens haet ende nijt alles ten erchsten verstaet.

Wat nu de Coninghinne van Engelandt herwaertsover voor ons ghedaen heeft, waertoe oock mijn heere de grave van Licestre sich om onsen wille heeft gebruycken laten, is allen verstandighen ghenoech bekent.

Of nu tselve den danckbarighen oft ondanckbaerighen, den liefhebberen ofte gheveynsden, geschiet is, sal men ordeelen uut de propoosten derghener, die vant verraet by den colonnel Stanle binnen Deventer ende den hopman Iorck in de schanse teghens Zutphen aenghericht daghelijcx zijn sprekende. Want die daeraf spreken met bescheydenheyt, en sullen die schult niet legghen op de Engelsche natie, wel

wetende dat die faulte van den eenen den anderen niet en behoort opgheleyt te worden, veel min dan die faulte van eenen, twee ofte drye verraders eenen gheheelen coninckrijcke.

So sulcx gheschieden mochte, souden wy ons op egheen Nederlantsche heeren vertrouwen mogen, onder dewelcke so schandelijcke godloose verraders bevonden sijn, als, by onse tyden, die heere van Ville, dewelcke de stadt Groeningen so jammerlijcken verraden heeft ende doen ombrenghen den aldervroomsten borghemeester, die hy selfs daer hadde weten te vinden, waerdoor wy in dit swaer orlooghe aen deser zyden ghevallen zijn.

Item in Vlaenderen de prince van Chimay, dewelcke, doende professie van de gereformeerde Religie, ja van des Heeren nachtmael comende, niet alleen Brugghe, maer zijn geheel gouvernement van Vlaenderen verraden ende den vyant heeft overgelevert. Ende voor hem die heere van Bours, die Mechelen, die heere van Florenes, die Philippeville, Lamotte, die Gravelinghe, die marques van Berghen, die 'thuys te Wouwe, die heer van Fresijn, die Breda verraden ende ghelevert hebben. Wy swyghen van den oversten, die Brussel verradelyck ingenomen, ende van den Nederlantschen colonnel, die Berghen op Zoom verraden hadde, maer deur sijn onervarentheyt niet en konde gheleveren, met andere ontallijcke hier te lang om verhalen. Welcker fauten wy noydt gheleyt noch hebben begheeren te legghen op die Nederlantsche natie, jae oock niet op princen ofte provincien, die deselve tot gouverneurs (aller trouwer waerschouwinghe nietteghenstaende) aenghenomen ende ingevoert hadden.

Maer hieruut sal men dan speuren welcker inborstinghe dese goede luyden zijn, die, deur de faulte van Stanle ende Iorck, die gheheele Enghelsche natie verdacht maecken. Want, zijn se particuliere persoonen, so dwalen zy of deur onwetentheyt, oft omdat zij, selfs een verraders ghemoet draeghende, liever den Spaengiaerden als d'Enghelschen hebben souden;

zijn se publijcke persoonen, so zijn se oft van deselfde ghesintheyt, oft zy souden liever selfs meesters blijven.

In allen ghevalle thoonen zy, dat se hare Majesteyt, sijn Excellentie ende d[i]en van Enghelant gheen trou noch liefde draghen, dewyle zy alles ten archsten duyden tot achterdeel van den onschuldigen; waermet hare Majesteyt ende zyn Excellentie, in plaetse van dancbaerheyt, eenen grooten trots, hoomoet ende injurie gheschiet; ende namentlijck by denghenen, die overlanghe onder tjock der vyanden souden gheseten hebben, so Godt almachtich therte van de Coninghinne tot onsen hulpe niet verweckt hadde. Dwelck recht alsoo luyt, oft wy met alle princen ende vorsten onsen spot dryven wollen, als wy haer hulpe gebesicht hadden. Coninghen ende vorsten, die onse verloopen saecken aennemen, daerinne haer ghelt ende onderdanen waghen, en moet men met soodanich onrecht ordeel niet verbitteren noch afwenden van hare goede devotie : tis noch quaet ghenoech!

Als de heere van Sidney zijn bloet herwaertsover ghestort ende sijn leven voor ons ghelaten heeft, als er een ontallijcke menichte Enghelscher soldaten van armoede vergaen is, ettelijcke millioenen gouts uut Enghelant herwaertsover verspilt sijn, ende wy nochtans voorder hulpe behoeven; willen wy dan sulcke weghen ingaen, so zijn wy voorwaer seer verdoolt, als metter daet bethoonende, dat wy niet alleen gheen hulpe meer en begheeren, maer die voorige onschatbare weldaden met ondanckbaerheyt te loonen voorghenomen hebben.

Die Enghelsche heeren ende edelluyden hebben onder ons met alle vriendelicheyt, beleeftheyt ende goede exempelen verkeert; haer lijf ende leven hebben zy voor ons so weynich verschoont, als voor haer eyghen vaderlant, landtsaten ende bloetverwanten. Van ons en hebben zy begheert noch landt noch zandt, heerlickheden noch jurisdictie; maer, contrarie van dien, menichwerve verclaert, als zy dese landen van de Spaensche tyrannye ontledicht ende met ons een eeuwich verbondt versekert hadden van d'een den anderen (als sich-

selven) te helpen beschermen, dat zy dan van Godt almachtich gheen meerder gheluck begheeren noch van ons gheen andere. danckbaerheyt wenschen sullen; hiermet bethoonende een christelijcke affectie tot de voorderinghe van Godes eere ende een ghebuerlijck medelyden over onse ellende.

Wy hebben in onse landen versocht Spaensche, Franchoyse, Schotsche, Italiaensche, Hongersche, Poolsche, Hoochduytsche, Welsche ende sunst allerhande natien met tyrannye, ontrouwicheyt, valscheyt, dronckenschap, hoererye, vrouwecracht, schendinghe van jonghe dochteren, onnatuerlijcke ende afgryselijcke ontuchticheyden, grouwelen ende lasteren sonder eynde. Daerom wy, van d'eene ghetyrannizeert, van d'andere bedroghen, ons te recht van hen afghewendt ende tot eene christelijcke godtvreesende princesse ghekeert hebben; een princesse, die ons, doen wy van anderen coninghen ende vorsten gheweyghert ende verlaten waeren, ter hulpe ghesonden heeft niet alleen heeren, edelen ende soldaten, van welcker stilheyt, soberheyt, eerbaerheyt ende vriendelijcke conversatie wy ons boven allen anderen natien te bedancken hebben; maer oock ons tot gouverneur heeft toegeschickt een prince, des wy geenen meerderen in godtvreesentheyt, vromicheyt, oprechticheyt, vriendelicheyt, mildicheyt, goedertierenheyt, groothertichcheyt herwaertsover ghesien hebben; die welcke allesins betuycht heeft gheenen anderen lust zynes ouderdoms te wenschen, dan dat hy, twerck zynes Heeren ghetrouwelijck werckende, die vryheyt onser landen ende conscientien teghens zyne ende onse vyanden met zijn bloet mochte versekeren ende verseghelen; ghelijck alle dieghene, die met hem te velde gheweest zijn, neffens ons belyden moeten, dat zy hem noyt blymoedigher noch vrolijcker ghesien hebben, dan als hy den vyandt onder d'ooghen trecken mochte; dat meer is, sommighe heeren, die sich ter aencomste van den vyanden een weynich onsetteden, met dese vraeghe beclaecht heeft : oft sy dan hier eeuwelijck meynden te leven?

Hare Majesteyt dan, ons so eenen prince toegeschickt hebbende ende daermede betuycht hoe lief ende weert zy ons heeft, wy, aen d'ander zyde, ontfanghen hebbende soo ontallijcke ende onschatbare weldaden ende noch meerdere, eylas! behoevende, hoe souden wy haer so grooten, onredelicken, beestelicken onghelijck doen, bewysen, lyden ghedaen ofte bewesen te worden, als dat men die schult van een ofte twee verraders op die Enghelsche natie legghen soude? Ende so wy se op haer legden, hoe souden wy daermet anders verclaeren, dan dat wy ons van haer afscheyden, haeren bystandt verwerpen, deuchde met ondeuchde loonen, eyntlijck hare Majesteyt teghens ons tot bitterheyt verwecken wilden, om uut hare goedadicheyt onder de Spaensche tyrannye, uut haere godtvreesentheyt in de godtloose papisterye, als buffels metter nase geleyt ende als onweerdighe, onsaelighe, slaefsche creaturen onder tjock ghedreven te worden?

Sommighe segghen, dat in Enghelandt veele verraders ghestraft worden, welcker quartieren rontsom Londen met menichte te schouwen zyn. Maer wol Godt, datter noch elders meer Londens waren, rontom dewelcke men sien mochte de quartieren van de verraders, die op andere plaetsen haere verdiende straffe ontcomen; men soude bevinden, dat die Spaensche ducaten ende pistoletten emmers zo veel elders vermeughen als in Enghelandt. tVerraedt is quaet over allen, maer quader daert niet gestraft en wordt. Die uuthanghende quartieren in Enghelandt betoonen Godes benedictie, die se ontdeckt, ende des rijcx justitie, die se straft; maer, daer se met wylen niet uut en hanghen, wordt betuycht Godes maledictie ende der landen slapende ofte verdructe justitie. Behalven dat heymelyck verraedt in Enghelandt teghens die Coninginne te stichten, zwaer ende periculoos, maer teghens den Staet, daer veel hoofden regeeren, gansch licht ende sonder eenich perikel is.

Want, ghenomen de Coninck van Spaengien dese landen met verraders becrijghen wilde, wat waert hem van noode

zijne heymelycke creaturen in perijckel te stellen, dewijl de meesten dienst, die zy hem doen conden, soude gelegen zyn eensdeels int vercorten des overghegheven ghebruycx van de souveraine macht, die int beleyt onser saecken boven al van noode is, eensdeels int uutstellen van de resolutien, langtsaemheyt ende veelheyt van rapporten, verlenginghe van executien : allen dwelcke zy met schoone, cierlycke, favorable pretexten onser privilegien dermaten souden verbloemen kunnen, dat haer daerin te behalen ghenoechsaem onmogelyck wesen soude. Maer tsijn der godloose papisten hare penningen, waermede die lieden bedroghen ende verleyt worden so eenen grouwel aen te gaen, derhalven dieselve papisten hun sulcke godtloosen wercx niet te beroemen hebben, als daermit haeren aerdt betoonende, dat zy den duvel tot eenen vader hebben, die van aanbegin een leughenaer ende dootslagher is.

Ende so veel die rechtgheloovighe belangt, die hebben dit alles te werpen op de voorsienicheyt ende schickinghe Godes, die sulcx om een beter laet gheschieden, ons slaeperich ghemoet te verwecken, die sake met meerderen yver te doen behertigen ende den Alderhoochsten te bidden, dat hy ons in dese landen met ondeckinghe soodanigher schelmerije also wil begenedighen, ghelijck hy die Coninghinne van Engelandt voor onsen ooghen begenadicht, ende eyntelick ons vergunnen, dewyle hy bestelt alle coninckrijcken ende regeringhen, dat so eene gheluckighe, godtsalighe, begenadichde princesse over ons regeren mach.

Cat. Muller-Tiele, nº 313 : *Een corte errinneringhe ende waerschouwinghe opt schandelyck verraedt daer mit de Colonnel Stanle ende Hopman Iorck de Stadt Deventer ende Schanse teghens Zutphen den Spaengaerden om gelt verraden ende ghelevert hebben.* — Tot Utrecht, ghedruckt by my Johannes van Euerdinghen, woonende inden Enghel aende Gaert-brugghe, met consent vanden Rade der stadt Utrecht. An. 1587.

72. — Vertaling eener pauselijke bul met smadelijke kantteekeningen van Marnix.

(1588.)

Hier beghint de Bulle des Paus, uuyten Spaensche ghetranslateert, met de beantwoordinge uuyt Godes Woort.

(*a*) Bulle van de (*b*) heylige (*c*) Crusade by onsen (*d*) seer heylighen Vader Gregorius den xiij^en^ nieuwelick gegheven ende verlengt met veel ende seer groote (*e*) gratien, afflaten,

Kantteekeningen. (a) *Bulla* int Latin is een bobbel te segghen, dat op het water opswilt oft sulex als de kinderen met water ende seepe in de mosselschelpen maken; ende daerom heeft God de Heere door zijn rechtveerdich oordeel ghewilt, dat dit soude een Bulle ghenoempt worden, opdat een yeghelick uuyt den naem ghewaerschoudt werde wat nutticheyts hy hier van hebbe te verwachten, ten ware dat men het op zijn Spaensche wilde *Burla* noemen, dat is een jock oft spotternije, omdat zy hiermet God ende de gheheele werelt haren spot opentlick houden.

(*b*) Heylich wort ghenoemt tghene, dat Gode toegheeyghent is ende van alle wereltlicke besmettinghe affghesondert. Wat nu voor heylicheyt in dese Bulle steect, sal een yeghelick mercken, die se met den woorde Godes overeen brenght.

(*c*) Het Cruys is hier voortijden soo vele gheweest als by ons een galghe, ende daeromme wort allerley lijden, verdruckinghe, schande ende verdriet der werelt een cruys ghenoempt. Oft dit nu een *Crusade* ghenoempt zy, omdat zy hiermede de aerme lidtmaten Christi vervolgen, vernielen ende cruycighen, mach een yegelick by hem selven overdencken.

(*d*) Met wat recht ende in wat verstant den Paus van Roomen hem noeme den Alderheylichsten ofte seer heylighen Vader te zijn, is in onse voorreden ghenoech verclaert.

(*e*) Uuyt wat cracht hy hem vermete dese gratien, afflaten ende voordeelen te moghen verleenen, is oock hiervooren geseyt, ende sal hiernae noch breeder verclaert worden.

faculteyten, privilegien ende statien voor alle de borgers, inwoonders inghesetene ende wesende in dese coninckrycken van (*a*) Hispanien ende byligghende eylanden ende coninckrycken van Sicilien ende Sardeynen, tot hulpe ende bystant van der (*b*) oorloghen tegens de (*c*) ongheloovige ende ketters, (*d*) vyanden van ons heylich geloove ende christelicke (*e*) reli-

(*a*) Hij doet seer wel, dat hy die landen insonderheyt kiest om zyne Bullen te vercoopen, daer die Heylige Schrift aldermeest uuyt gebannen is ende daer men van de waerheyt des Evangeliums alderweynichst weet te spreken, hem vreesende, dat hy andersins by het licht mochte ontdeckt worden.

(*b*) Hier siet men wat voor vercondighers van vrede ende van eendracht dese heylige Vaders zijn, die haer Bullen vercoopen om oorloghe te moeghen voeren.

(*c*) Ongheloovighe ende ketters noempt hy alle deghene, die Christum Jesum alleene tot haren middelaer, voorsprake, salichmaker, hooghenpriester, bruydegom ende overhooft der ghemeynten Godes willen bekennen ende de heylighe Schriftueren der Propheten ende Apostelen tot een eenich fondament der Christelicker volcommer leere aennemen, sonder den Paus van Roomen daerinne aen te sien.

(*d*) Dat is te segghen : vyanden van de Roomsche goddeloosheyt ende Antichristissche godlasteringhen, door dewelcke zy den lieden doen ghelooven, dat zyselve hier goden op aerden zyn ende des eeuwighen levendighen Gods stadthouders, om te moghen ghebieden ende verbieden alles wat hun ghelieft. Willende voorts, dat niemandt van den ghemeynen volcke weten sal wat hy ghelooft; maer een yeghelick sal gelooven hetghene, dat onse Moeder de heylighe Kercke, dat is te segghen de papen ende monicken ghelooven, sonder te weten wat het zy.

(*e*) Een Religie is eyghentlick eenen dienst Godes. Wie nu vyanden der Christelicker Religie zijn, weder dieghene, die God alleene aenroepen in den gheest ende in der waerheyt door den eenighen Middelaer Christum Jesum, ofte deghene, die, beneven den levendighen God, oock alderley affghestorvene creatueren in haeren noot ende tot haren bystandt aenroepen ende den Heere dienen niet in den gheest ende waerheyt, maer in uuyterlicke affbeeldinghen van schilderijen ende van ghesnedene blocken ende steenen ende met uuytwendighe mompelinghen ende ceremonien, daer zyselve gheen verstant aff en hebben, verclaert Christus seer duydelick in de leeringhe, die hy ons door den mont ende penne zijner Apostelen ende Discipulen heeft naghelaten.

gie, welcke Bulle is voor de (*a*) predicatien van den jaere (*b*) 1585.

(*c*) Den tytel, naem ende eere, die ghegeven is gheweest den

(*a*) Hier sien wy, hoe dat in stede van het Woordt Godes te prediken ende het volck van de ghenade des Heeren in Christi bloet verworven te onderwijsen, zy hare Bullen indringen. Oft sulex nu met de leere ende exempel der Apostelen overeen come, bewijsen haere seyndtbrieven aen de ghemeynte Christi gheschreven, welcke zy met de predikinghe des Woordts hadden onderricht, ende insonderheyt Rom. 10, ver. 14, 15, 16, 17. Ende merckt, als Christus zijne Apostelen uuyt zeyndt, of hy hun Bullen in de handt des volcx beveelt te steken in stede van de predicatie. (Mat. 28, ver. 19. Marc. 16, ver. 15.)

(*b*) Merckt, dat dese ghereetschap ende verbontenisse om alle waere Christgheloovighen uuyt te royen, alreede dry jaeren op handen gheweest is; maer God de Heere kander lichtelick met zijnen windt over blasen, ghelijck hy over het volck Pharaonis ghedaen heeft. (Exo. 15.)

(*c*) Dese voorreden soude machtich wel ten propooste dienen, indien dat David de wapenen ghevoert hadde teghen dengenen, die haren toevlucht tot God alleene in den gheest ende in der waerheyt namen ende niet tegen de Amalechiten ende andere ongheloovige afgodendienaers, die haere kercken vol stomme beelden ende blocksanten hadden ende daerinne God den Heere aenbaden, ende voorts allerley verstorvene menschen tot hare Baals, dat is patroonen, voorbidders ende beschermers oprichteden, ghelijck als desen heylighen Vader ooc doet, hoewel dat hy het volck niet seer bedriegen en wilt; want hy ghenoech te kennen gheeft in den eersten aenvanck, wat hy in den sin heeft, verghelijckende hiemselven bij Saul, die David wel een goede commissie ende bevel gaf om de bataillien Godes des Heeren te vechten, maer hierentusschen en dede anders niet zyn leeffdaghe lanck dan dat hy de godsalighe Propheten ende dienaers Godes vermoorde ende David selve met alle zijne vrome aenhanghers, die op Godes beloften haer vertrouden, met alle wreetheyt vervolgede uuyt vreese, dat hy zijn rijcke mochte verliesen, ghelijck als dese heylighe Vader hier oock voorwent de bataillien des Heeren; maer hierentusschen soeckt hy de Propheten ende oprechte dienaers des Heeren te vermoorden ende te verbranden ende den oprechten David Christum Jesum met alle, die hem alleene willen aenhangen ende tot het hooft ende coninck der Catholieker Kercke bekennen, geheelick uuyt te royen van vreese, dat zijn rijck van deser werelt mochte vergaen ende zijne keucken cout werden.

Coninck David, overmidts de groote voorspoeden, die God hem toeschickte, verhaelt ons de heylige Schrifture in het eerste boeck der Coninghen; waervan deur den wille Gods de Coninck Saul hem een groot vermaen dede, hem belovende tot eenen loon oft vereeringe van de victorien, die hy van hem verwachtede, zyne oudtste dochter tot huysvrouwe, segghende tot hem : « Doet als een cloeck ende vroem man ende vecht de bataillen des Heeren. » Met welcke commissie, ende hem betrouwende op de hulpe van God, soo vercreech hy de victorien teghens de Amalechiten ende heurlieder aenhanck; onder dewelcke seer vernaempt oft vermaert was die wraeke, die hy nam over Sicilien, welcke was een heerlicke stat, die hem leverde Achis, coninck tot Beth, aldaer hy wedergaf de groote buyten van vrouwen ende kinderen van over weynighe dagen te voren ghevangen van deselve stadt, die by de Amalechiten verbrant was geweest. Waervan de Coninck David seer wert gheeert ende gepresen ende tvolck grootelicx geholpen ende beschermt onder den schudt van David ende door de bermhertigheyt ende voorsichtigheit Gods, dewelcke hem hadde gestelt tot dien dienste. Tot wyens gelijckenisse onsen alderheylichsten Vader Gregorius den xiii[en] niet alleenlick en heeft (*a*) gegeven den naem of tytel van beschermer over het volck Gods aen de Majest. van den Coninc Don Philips onsen Heere; maer door den grooten yver, die hy heeft tot te vermeerderinge ende behoudenisse van het (*b*) heylich Catho-

(*a*) Hier siet ghy, dat hy hem toeeyghent tgene, dat God den Heere alleen toecompt, want deur hem alleene regneren de Coninghen; ende desen Antichrist stelt hem hier in Gods plaetse, schrijvende hem Godes eere toe, alsoff hy coninghen ende beschermheeren des volcx Godes mochte instellen; dwelck hy nemmermeer bewijsen sal, dat de Apostelen oyt ghedaen oft ghedacht hebben te doen.

(*b*) Het heyligh Catholick gheloove wordt hier ghenoempt de uuytroedinghe van de kennisse der Evangelischer waerheit ende der salicheyt, die wy in Christo Jesu hebben verworven; want den Paus drijft insonderheit ende boven alle andere dinghen, dat het gemeyn volck daervan niet besonderlicken en behoort te weten; maer ghedraghen hen slechts

licke gheloove, aenmerckende de groote oncosten, dier dagelicx vallen totte gemeyne beschermínghe van het (*a*) Christendom, vechtende continuelicken de (*b*) bataillien des Heeren ende (*c*) suyverende de zee van de incursien ende rooverijen, die daer doen de ongheloovige ende ketters, wesende oprechte

tot de moeder der H. Kercke, dat is tot het doen ende laten van de papen ende monicken ende ander beestelicke persoonen, die het volck onderrichten met stomme beelden, met cruyskens, met roosecranskens, met gewydde Agnus Dei ende diergelycke poppendingen, om haer altijt in hare kintsche onwetentheyt ende catholicke, dat is de algemeyne simpelheyt te onderhouden. Ende dit heylich simpel catholick geloove noemen hare theologanten ende doctoren *Fides implicita*, dat is een toegevouwen geloove, ende is als eenen blindendoeck, die toegevouwen is ende die niemant sien en mach; hetwelck geloove den Coninc van Spanien uut eenen verkeerden yver metten viere ende sweerde ende met verderffenisse van zijn eygen erf-Nederlanden, jae met gevaer van alle zijne coninerijcken ende staten nu menige jaren herwaerts soect voor te staen ende verdedighen, royende voorts uut alle degene, die het ware Christelick geloove by het licht des Woordts Godes willen stellen om de waerheyt van de logen te mogen onderkennen.

(*a*) Het Christendom noemt hy hier het Pausdom, dat is alle deghene, die den Paus voor een hooft, bruydegom, hoogenpriester ende vader der Kercken bekennen; want, soo wie Christus alleene daervoor willen aensien, ende niet den Paus, die wort hier met den Turcken ende ongeloovighe ketters gerekent. Dewyle dan, daer gheen twee Christi mogen zijn, noch gheen twee hoofden ofte heeren der Kercken, maer den eenen moet Christus zijn ende den anderen Antichristus, zoo suldy hierby het Christendom anders niet verstaen, dan den aenhanck des tweeden Christi, die hem roemt Christus te wesen, maer is den rechten Antichrist.

(*b*) De bataillen des Heeren verstaet na de ghelyckenisse van Saul (die hyselve hiervooren vermelt heeft), als hy David vervolghde ende de Propheten ende opperpriesters van Niobe vermoorde ende verbrande, namentlick de bataillen onses heeren des Paus om zyn keucken warm ende wel gestoffeert te houden.

(*c*) Dat is te segghen makende een groote schrummelicke Armade om ander coninghen, landen ende coninckrijcken te gaen overvallen ende alle, die den Paus niet en willen tot eenen stadthouder Godes bekennen ende Christum van zijne heerlickheyt berooven, te vermoorden ende uuyt te royen, tot de vrouwen ende kinderen toe.

(*a*) Amalechiten, tot hulpe ende onderstandt van een soo gherechtighe beschermínge, deselve Paus, openende de (*b*) tresoiren der Kercken, soo heeft hy hem ghegheven ende van nieuws verlengt de (*c*) Bulle van de heylighe Crusade, opdat alle (*d*) gheloovighe Christenen, die deselve sullen aenveerden ende (*e*) gheven de quantiteyt van (*f*) aelmoessen. die hier beneden sal verclaert staen, vercrijghen de (*g*) gratien, afflaten ende faculteyten hier naervolghende.

(*a*) Welcke de oprechte Amalechiten zijn, is hierboven te bedencken ghegheven.

(*b*) Siet, hier schrijft hem desen Antichrist die macht toe om de ghenade, die de Sone Godes door zijn heylich bloet denghenen verworven heeft, die aen hem ghelooven ende hem alleene aenroepen ende bekennen voor het hooft der Kercken Gods te wesen, na zijne moetwillige beestelicke bloetdorsticheyt uuyt te deylen dengenen, die zijnen vleeschpot helpen doen zieden.

(*c*) Siet hierboven in de eerste *a* ende *b*.

(*d*) Dat is onwetende arme menschen, die haer als buffels met eenen rinck in den neuse laten leyden, niet wetende wat zij ghelooven niet meer als beesten, maer ghedraghende hun dies op haren heylighen Vader de Pauws ende hare moeder de Catholicke ofte alghemeyne beestelickheyt.

(*e*) Dit is de bruyt, daer men omme danst, namentlick om ghelt te crijgen ende oorloghe daermede te voeren. Nu doe een yeghelick zyne oogen open, ende wie ooren heeft om hooren, die hoore : Oft dit zy de stemme Petri, daer desen heyligen Vader hem roemt een naevolgher ende stadthouder van te wesen, welcke sprack tot Simon den Toovenaer, die hem ghelt bode : « U gelt moet met u tsamen vergaen, ghy die ghemeynt hebt, dat de gratie oft ghenade Godes om ghelt te vercrijghen zy. » (Act. 8, ver. 20.)

(*f*) Dit woordt *aelmoessen* compt van een grieex woort *Elemosyna*, dwelck eyghentlick beteeckent barmhertícheyt ende medelijden. Ende hieruuyt meret de heylicheyt van desen Vader, die voor groote bermhertícheyt rekent, dat men ghelt gheve om het Christelicke bloet te storten, ende verdraeit soo schendelick alle dingen, dat hy de aelmoessen verkeert in wreede bloetdorsticheyt.

(*g*) Navolghens van tghene, dat wy hierboven van simonie verhaelt hebben, die Godes gratie vermeynde om gelt veyl te wesen, waeruuyt men merckelick siet, dat desen coopman is een navolgher niet van Simon Petrus, soo hy hem roemt, maer van Simon den Toovenaer, wiens wercken hy bescheydelick navolght.

Eerst soo geeft men aen allen geloovighen Christenen van den voorseijden Coninckrijcken ende Heerschappijen binnen deselve woonende, wesende ende residerende, ende aen degene, die daer comen ende henlieden daer vinden sullen, die (*a*) ontsteken zijn metten yver van beschermenisse ende vermeerderinghe des heylichs Catholicx gheloofs sullen commen aen zijnder zijden omme ter (*b*) oorlogen te dienen onder de heyrracht ende met het volck, hetwelcke zyne Maiesteyt seynt voor den tijt van een jaer, om te vechten teghens den (*c*)

(*a*) Dit is hierboven ghenoeh uuytgheleyt.

(*b*) Dit is de trompette van desen heylighen Apostel. Christus spreeckt tot zijne Apostelen : « Ick geve u mynen vrede. Ick late u mijnen vrede. » Petrus schrijft int beghintsel zijns briefs : « Ghenade ende vrede zy u ; vermenichfuldicht. » Ende wederom int eynde : « Vrede zy u allen, die in Christo Jesu zijt. » Paulus, schrijvende van de Apostelen ende van haeren ampte, seght : « Hoe schoon zijn de voeten derghenen, die vrede vercondigen. » (Rom. 10. 15.) Maer desen fijnen navolger Christi Petri ende Pauli steect hier zijn trompetten op om alle de werelt ter oorloge te manen onder des Coninex van Spanien heircracht om ander lieden coninckrijcken met roof, brant ende moort te overvallen ende in te nemen; ende daertoe vercoopt hy syne bullen, gratien, afflaten, etc., ende trect de sielen uut zijn vagevier om hiertoe te comen helpen.

(*c*) Dese Bulle was eerst teghen den Turk uutgegheven ; want, in stede dat de Apostelen pleghen de ongheloovighe menschen met de predikinge des woorts ende exemplen des levens totten gheloove te bekeeren, dese Roomsche Apostelen hebbender metten sweerde in willen vallen, vermoordende alle degene, die van den christelicken geloove niet en wisten. Maer dit bedeckteden zy noch met den naem end schijn van eenen ijver der eeren Christi teghen den Turcken. Maer nu heeft desen Apostel den Coninc van Spanien soo wel betoovert, dat hy metten Turck ende erffvyant Christi vrede ende bestant gemaect heeft om met alle zijn ghewelt ende macht te bestormen deghene, die anders niemant aen en roepen dan Christum Jesum ende God den Vader in zijnen naem ende anders niemant en kennen voor het hooft ende vredemaker der Kercken Godes. Want dat verdriet desen helschen vader veel meer dan het ongheloove des Turken ; want hiermede laet hy hem duncken, dat zyn rijcke vergaen moet, midts dat het Coninerijcke Christi alleene wordt opgehricht; ende daerom heeft hy nu de Bullen, die tegen den Turck gemaeckt waren, op de arme lidmaten Christi verkeert om die van der

Turck ofte eenighen anderen dienst of personele hulpe te doene onder de voorseijde heyrcracht, daeronder blijvende totten eynde van den voorseyden jaere, den (*a*) volcomen afflaet ende verghevinge van alle heurlieder sonden, mits dat zy daeraf van herten (*b*) berouw ende leedtwesen hebben ende

aerden uuyt te royen ende geheelick te vernielen, dewijle dat men den Turck tijt ende middel geeft aen dander zijde om de reste van het christendom geheel onder de voeten te brengen; ende dat is den yver, daermede dese heylige vaders soo vierichlick ontsteken zijn.

(*a*) Hier sien wy merckelick hoe desen Antichrist zijnen spot opentlick drijft met de vergevinge der sonden, die ons de Sone Gods met so dieren prijse, namentlick met zyn sterven ende bloetvergieten, verworven heeft; want hy hier met zyn bloedighe trompette dese vergevinge uuytcondicht, niet dengenen, die, met een ootmoedich herte haren toevlucht tot Christum nemende, alle haer geloove ende vertrouwen stellen op zijne voldoeninghe ende vermiddelinge tusschen God ende den mensche, maer dengenen, die of weder selve het bloet der Christenen storten, of haer ghelt daertoe verstrecken ende uuytreycken. Ende ten anderen, daer hy met alle zijn doctoren ende theologanten openbaerlick beweirt, dat den afflaet ende vergevinge der sonden, die ons Christus verworven heeft, alleen de schult ende niet de verdiende straffe oft pijne van den sonden na den doop gedaen can wechnemen (waertoe zy haer versierde vaghevier opgericht hebben om deselve straffe ende pijne aldaer te bepalen) daer en schaemt hy hem niet zijnen aflaet voor so volcomen uuyt te geven, dat hiermede niet alleen de schult, maer ooc de gheheele verdiende straffe wechgenomen worde, ghelijck hy hieronder in de forme van de absolutie met uuytgedructe woorden verclaert; ja, vermeet hem, dat het van sulcker weerden zy, dat het oock ander lieden zielen uut het Vaghevier trecke, gelijck als uit sommier van de statien ende indulgentien hieronder ghestelt aen alle de teeckenen van de Cruyskens vermelt wort, soodat hy zyne Bullen veel hoogher ende weerdigher achtet dan het hoochweerdich offer van het dierbaer bloet ende lichaem des Soone Gods, hetwelcke nae zyn uuytgeven niet soo veel en vermach, dattet ons van de pijne des vageviers soude connen verlossen. Oft dit niet en zyn grouwelicke blasphemien, die dese beest tegen God, zijnen naeme en tabernakel is uutsprekende, daer Joan. Apoc. 13 ver. 6 van spreeckt, mach een yegelick godvreesende herte lichtelick oordeelen.

(*b*) Dat hertelick berouwen is anders niet dan een valsch blancketsel, daer dese hoere haer besmet aensicht mede bedect. Want zy leeren opentlick, dat men geen vergevinge der sonden door Christi verdiensten

deselve mondelinge bichten oft, indien zy hun niet bichten en connen, dat zijt van herten begeiren te doene (*a*), soomen denselven afflaet gewoonlick is te gheven aen dengenen, die gaen om te helpen winnen het Heylich Landt ende in den jare (*b*)

verwerven can, wat berou dat men ooc hebbe van zyn sonden, tenzy dat men daervoor selve voldoe; ende dese voldoeninge stellen zy in mompelinge van Paternoster ende Avemarien in Latin uutgebabbelt, in bedevaerden, monicxcappen, cloosterstichten ende diergelicke, die zijselve buyten Gods Woort verdicht hebben, ende tgene, dat daermede niet en wort afghevaecht, dat behouden zy voor het vagevier om met sielmissen ende ander leuren, die zy in stede van de bloetstortinge Christi Jesu hebben opgheworpen om gelt, voortsaf te reynigen; so dattet openbaer is, dat een oprecht hertelick berouwen by hun ganschelick niet en gelt dan om haer loose voldoeninghe te vercieren.

(*a*) Het is wel te gelooven, dat den eenen afflaet so goet zy als den anderen; want zy zyn beyde in een smisse der leugenen ghesmeedt.

(*b*) Jubileus is van een hebreeus woort afghecomen, dwelck beteeckent een trompet, daermede het jaer van jubileen werde den volcke van den Ouden Testamente uuytgecondicht; want, behalven den Sabbothdach, die God had bevolen te vieren op den sevenden dach van de weke, so woude hij ooc, dat men alle seven jaren soude feest houden ende het lant laeten rusten tot een gedachtenisse van de wonderbaerlicke verlossinge, daermede het volc van Israel uut de tyrannie van Pharao ende slavernije van Egipten verlost was, door dewelcke beduydet werde de geestelicke ende eewige verlossinge, die door den Christum gescieden moeste; maer inzonderheyt, nadat de seven mael seven (dat is de 49 jaren) overstreken waren, so woude de Heere, dat zij zouden het volgende jaer (namentlick tvijftichste) met alle bewijsinge van danckbaerheijt vieren ende heyligen, rustende geheelick in den Heere ende gevende vryheit allen Israelitischen slave ende latende ooc het lant dat geheele jaer rusten totter tijt toe, dat de geestelicke verlossinge in Christo, die daermede beduydet werde, soude volvoert zijn; want alsdan met de aencomste Christi (de waerheyt ende vervullinge van alle dusdanige afbeeldingen) soude die ceremonie ophouden ende het rechte jubileus in den geest ende in der waerheyt van alle Christgeloovigen gehouden werden. Maer dese Roomsche Vaderen, die alle Jodissche ceremonien, welcke Christus hadde afgedaen, wederom hebben op een aepsche wyse van nieus opgebracht, hebben in stede van dien jubileus een recht batementspel voorgestelt, bevelende dat men niet alleen alle 50, maer alle 25 jaren Bullen ende afflaten te Roomen soude comen coopen, daer

Jubileo. Ende men verstaet, dat alsulcken afflaet insghelicx oock sullen ghenieten deghene, die voor het eynde van de expeditie sullen comen te (*a*) sterven op den wech treckende naer deselve heyrcracht oft daeronder wesende. Item denghenen, die uuyt oorsaken van cranckheden oft om andere wettige nootsaeckelickheden, die hen overcomen, uuyten leger oft heyrcracht sullen moeten scheyden voor de expeditie. Ende van ghelijcken oock soo geeft men denselven afflaet aen dengenen, dewelcke, hoe wel dat zij niet in persoone derwaerts en trecken, nochtans andere in heurlieder (*b*) plaetsse der-

zy op eenen loosen gemetselden muer met een vergult Cruys cloppen roepende : *Aperite portas, principes, vestras.* Ende zijnde deselve muer opgebroken van buyten, alle degene, die door dat gat cruypen, dwelck zy noemen de gulde poorte, midts worpende een stuck gelts in de busse, die verdienen daermede afflaet van alle haer sonden ende trecken eenen grooten hoop sielckens uuyt het Vagevier; hetwelcke is een fraey practieke om gelt te crijgen. Ende nu beloeft ons hier desen Bulleman even deselve aflaten, die aldaer verdient worden, indien wy alhier gelt willen geven om alle degene, die hem voor geenen oppersten Paus en willen kennen, metten zweerde te vervolgen ende vernielen. Oft nu dit met de leere Petri ende Pauli overeencome ende gemeinschap hebbe met de vergevinge der sonden, die ons Christus vercregen heeft met zijn lijden ende sterven, mach eenyeder ordeelen, die van zijn sinnen niet berooft en is.

(*a*) Verstaet dat zij, die voor dese expeditie sterven, groote baete van dese Bullen sullen genieten, indyen sy se gheheel ende ongeschendt met brief ende seghel int Vagevier met hun connen nemen. Want Lucifer, die groot vriendt is van den Paus van Roomen ende veel om zijnen wille doen soude, sal ontwijfelicken haere sielen uuyt zyne clauwen laten gaen, soo verre als zy dese Bullen also beseghelt connen thoonen.

(*b*) Paulus seght, dat een yeghelijck zijn eyghen last draghen sal (Gal. 6, ver. 5) ende dat een yegelick voor hemselven Gode sal rekeninghe gheven (Rom. 14. 12.) ende ontfangen, nadat hyselve gedaen heeft tzij goet of quaet (Rom. 2. 6. ende 2 Cor. 5. 10). Maer desen Roomschen apostel, die wel toelaet, dat d'een een misse hoort voor een ander ende dat d'een met een stuck ghelts den papen te geven eens anders mans siele uuyt het Vaghevier verlossen mach, deselve can oock wel oorloff gheven, dat die eenen voor den anderen in desen heylighen crijch trecken mach ende daertoe contribuerende oock de aflaten voor

waerts sullen seynden ende dat in deser manieren. Dat, indien deghene, die alsoo yemanden seynden sal, waere een (*a*) cardinael, een primaet oft patriarch, bisschop, sone van eenen coninck, prince, hertooch, marquis, grave, dat hy seynde so veel persoonen als hy ghevoechlick sal vermoghen tot achten toe oft, indien hy so veele niet en vermochte te seynden, dat hy er ten minste vier seynde. Ende alle andere persoonen, van wat conditien die zijn, leecke ofte clerken, sullen elck den zijnen zeynden, ten ware dat zy soo arm waren, dat zy tselve niet en vermochten te doene: in welcken ghevalle soo sullen zy hun tweeder, derder of vierder eenen soldaet zeynden, daerinne (*b*) contribuerende elck naer zijn vermoghen.

Item de conventen oft capittelen van kercken ende cloosters van (*c*) religieuse, het waeren mans oft vrouwen, al warent van de biddende ordenen, die voor elcke thien persoonen van alsulcke conventen, capittelen ende cloosters eenen soldaet sullen zeynden, tselve eerst ghetracteert ende gheaccordeert hebbende over hun convent oft capittel, sullen denselven aflaet ghenieten. Den welcken oock insghelicx ghenieten

een ander gheniete. Behalven slechts dat hy ghelt crijghe, het compt hem opeen uuyt, weder dat hij uit Vaghevier brandt oft dat hy er uuyt gheraecke.

(*a*) Oft dese uuytneminghe der persoonen met de Evangelissche waerheyt ende met de leere Petri ende Pauli eenichssins overeencome, leest Act. int. 10. cap. ver. 34, 35. Rom. 3. ver. 22. ende 10. ver. 12. Item 1. Cor. 1 ver. 26, 27. 1. Cor. 11. ver. 22. Colon. 3. ver. 11. Jaco. 2.

(*b*) tIs al om dese contributie te doen, welcke met het Apotolische ampt soo wel overeencomt als vier met water ende duysternisse met het licht.

(*c*) De papen, monicken, bagijnen ende andere geestelicke persoonen, die van alle politieke lasten vrij gaen, en moghen hier niet vry zijn. Want, als men het Christen bloet storten sal ende vervolghen deghene, die Christum Jesum alleene willen aenroepen, daer en baet noch cruyne noch cappe, een yeghelick moet er an, jae de heylighe geestelicke persoonen zijn de eerste ende de principaelste, die haren goeden yver hierinne behooren te bewijsen, want het gaet hun aldermeest an, ende in alle manieren de Pauws moet de croone op het hooft houden, wat daervan comen can.

sullen deghene, die alsoo ghesonden sullen worden, indien dat se arm zijn.

Item de wereltlicke priesters, dewelcke met consente van heurlieder ordinarise ende de reguliers van heurlieder overste onder de voorseyde heyrcracht Gods Woordt sullen commen prediken oft andere deuchtsame kerckendiensten doen, d'welck men verstaet hemlieden gheoorloft te zyne te doene onder de voorseyde heyrcracht sonder te incurreren irregulariteyt, ende dat zy middeler tijdt heurlieder beneficien moghen bedienen by bequaeme stadthouders, niet wesende pastoren oft parochie papen of der sielen last hebbende, want alsulcke en sullen niet moghen gaen sonder consente van zyne Heylicheyt. Ende de soldaeten, die henlieden in dese orloghe laten vinden (*a*), verclaert men niet te wesen ghehouden in de vastendaeghen, alwaert dat zy door beloften oft gebot van de Kercke daertoe verbonden waeren niet wesende in de oorloghe. Item zyne (*b*) Heylicheyt laet toe aen alle de bovengeroerde ende aen den ghenen, die derwaerts niet en sullen trecken noch seynden; (mids dat zylieden van heurlieder goederen liberalicken (*c*) contribueren ende tot dit heylich werck helpen mette aelmoesse onderschreven), dat zy, tvoorseyde jaer gheduerende hetwelcke loopt van den dach aff van de publicatie van dese Bulle, in alle plaetsen moghen ghenieten van alle de gratien

(*a*) Merckt hoe hem dese heylighe Vader een macht aenneemt van over de conscientien te heerschen ende deselve tot zijn vasten te verbinden ofte daervan te bevrijden soo hy wil ende bedenct, oft dat niet en is hemselven in Godes plaetse te stellen.

(*b*) Dit is oock den rechten tytel ende naem Gods, die alomme wordt ghenoempt den heylighen Israels als met zijnen eygen name; maer desen helschen vader, die hemselven opworpt boven alle tghene, dat God genoempt wort, schrijft hem toe den tytel van den Alderheylichsten ende van de Heylicheyt selve.

(*c*) Van dese contributien is hierboven ghenoech geseyt. Merckt alleen, dat zy willen, dat men liberalicken sal contribueren; want een cleyncken en mach alsulcken poel niet versadigen.

ende facultcyten in desc Bulle begrepen, te weten dat zy ten tijde van (*a*) apostolijck of ordinaris verbot moghen missen hooren in de kercken of cloosters ofte in de (*b*) particuliere bidplaetse (bescheyden ende ghevisiteert by den ordinaris) missen doende ende andere Goddelicke officien, indien dat se priesters zijn by heurlieder eyghene persoonen oft anders doen doen by anderen in heurlieder presentie ende van heurlieder huysgesin ende vrienden ofte maechschap, ende het heylich Sacrament des nachtmaels ontfanghen ende alle andere sacramenten behoudens op den Paesdach, al ware het dattet waere ten tijde dat sulcx (*c*) verboden waere, midts dat zylieden gheen oorsaecke en zijn van alsulcken verbodt offte dattet aen hemlieden niet ghehouden en hebbe, dat alsulcken verbodt affghedaen wordde ende midts dat zy telcke reyse, als zy soodanighen bidplaetsen sullen willen gebruycken, tot tghene voorseyt is, bidden ende hun ghebedt doen een yeghelick nae zyne devotie tot conservatie van de unie der Christelicker princen ende victorie (*d*) teghens de ongheloovighe.

Item laet toe, dat ten tijde van interdicto de lichamen der

(*a*) Dat dese verboden oft interdictien voor apostolisch moghen ghehouden worden, sullen wy ghelooven, als zy uuyte Schrift bewezen sullen hebben, dat de Apostelen oyt verboden hebben God in alle plaetsen aen te roepen.

(*b*) Off dit met de leere Jesu Christi overeencome, die daer seght, dat de Vader noch op eenen bergh noch te Jerusalem noch op deen plaetse meer dan op dander wil aengebeden werden, maer in alle plaetsen in den gheest ende in der waerheyt, leest Joa. 4. ver. 21, 23 ende 1. Tim. 2. ver. 8.

(*c*) Hoe dit met de instellinghe der Apostelen overeencomt, leest Paulum tot den Gal. int. 4 Capittel ver. 10 ende Colos. 2. ver. 16.

(*d*) Dat men God bidden sal voor den princen, vorsten ende overicheden, niet opdat zy haer vereenighen tot het orloghen, bloetstorten ende uuytroeden der Christgheloovigher menschen, gelijck als desen heylighen Vader hier voorhout, maer ten eynde dat wij onder hun een stille ende vreedsaem leven mogen leyden in alle godsalicheyt ende eerbaerheyt.

dooden moghen begraven wordden in (*a*) ghewijde sepultueren met matighe (*b*) pompe van begraeffenisse.

Item men laet toe aen allen persoonen, die dese Bulle sullen aennemen, dat zy den voorseyden jaere gheduerende met rade ende consente van beyde de medecijnen van ziele ende lichaem vermoghen vleesch te eten in den Vasten ende op andere tijden van vastendaghen ende andere (*c*) verboden dagen voor het voorseyt geheel jaer lanck. Ende dat zy insghelicx oock vermogen vryelick theurlieder beliefte (*d*) teten eyers ende ander suyvel, in der voegen dat deghene, die gheen vleesch eten en sullen, onderhoudende in de reste de forme van de gewoonlicke kerckelicke vastendaghen, sullen gerekent worden als volbrocht ende onderhouden te hebben den voorseyden (*e*)

(*a*) Off de Apostelen hare leefdaghe oyt sepulturen ghewyt hebben, moghen wy soecken in het Pauselicke evangelie, in de Decreten byeen gheraept; want het Evangelie ende leere Christi ende der Apostelen en weten van alsoodanige heydensche superstitien gansselick niet.

(*b*) Off dese pompen van begraeffenissen oock van den Apostelen Christi ofte van den heydenen ghecommen zijn, can eenyeghelick oordeelen, die de Heylighe Schrift oyt gelesen heeft oft der heydenen historien daerteghen overleght.

(*c*) Dit onderscheyt van spijse ende van daghen strijt merckelick teghen al tghene, dat Paulus met duydelicke woorden daervan is schrijvende in veele plaetsen (Rom. 14. 1 Corinth. 8. ver. 8 ende insonderheyt Colon. 2. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 27.) Ja hy noemt het (schrijvende tot Timotheum 1. Tim. 4. ver. 3.) een leeringe des duyvels. Waeruuyt men merckelijcken affnemen can wat voor een heylich Vader hy zy, die ons hier dese Bullen in der hant steeckt.

(*d*) Hier siet men wederom claerlick, dat desen heyligen Vader hemselven een volle macht ende goddelicke authoriteyt aenneempt over de conscientien derghener, die Christus met zijnen bloede van alle zoodanige dienstbaerheyt der elementen verlost heeft. (Col. 2. 1. 2.)

(*e*) Merckt, dat alle de heylicheyt van desen Roomschen Bulleman eyghentlicken gheleghen is in uuyterlicke ceremonien ende lichamelicke oeffenninghen, welcke den Apostel Paulus leert weynich nut te wesen (1. Timoth. 4 ver. 8.) ghebiedende dat men in stede van dien hem oeffene in de oprechte Godsalicheyt, die in alle dinghen voorderlick is, hebbende beloftenisse des teghenwoordighen ende des toecommenden levens.

vastendach. Ende in deze toelatinghe van eyeren te moghen eten ende ander suyvel tzynder belieften en wordden niet begrepen de (*a*) patriarchen, primaten, aertsbisschoppen, bisschoppen noch andere leeghere prelaten noch hoedanighe reguliere persoonen noch van de weereldtlicke, de priesters (voor soo veele de daeghen van den vasten aengaet) alleenlicken. Hieraff uuytghenomen ende ghesecludeert nochtans deghene, die tzestich jaeren sullen oudt zijn, ende alle de ridders van cryschsordenen, dewelcke beyde sullen moghen eten eyers ende ander suyvel tot heurlieder belieften, ende sullen niettemin genieten den voorseyden afflaet ofte (*b*) indulgentie.

Item de bovengheschrevene, die daer niet en sullen connen kommen noch zeynden, indien zylieden contribueren ende bystant doen met hunne goederen ende dat zy boven deselve contributie ghewillichlicken vasten uuyt devotien op gheen gheboden vastendaghen ende hunlieder ghebet doen, roepende God te hulpe tot de victorie teghens de ongeloovighe (*c*) ket-

Daer ter contrarien desen heylighen Vader in zyne Bullen hem ghelaet, off het Coninckrijke Godes in spijse ende in dranck ofte in andere dusdanighe uuytwendighe dinghen gheleghen waere reghel-recht teghen tghene, dat Paulus alomme leert (Rom. 14. cap. ver. 17 ende 1. Corinth. 8. ver. 8.)

(*a*) Siet hier andermaël oft desen eertsschen God niet en zy een aennemer der persoonen.

(*b*) Wie en can hieruuyt niet claerlick sien, dat dit zy een vleeschelick afflaet, die met vleesch te eten oft niet te eten nut oft onnut worden can? Welcke gantz geene gelijckformicheyt en heeft met de vergevinge der sonden, die ons Christus met zijnen bloede verworven heeft, ende niet door Bullen, maer door de predikinghe des Evangeliums uutghecondicht, bestaende niet in het uuyterlick onderscheit der spijsen, maer in een innerlick hertgrondelick bekeeren des ghemoets tot God.

(*c*) Hier commen de ketters nu int spel, waeruuyt men siet, dat het dese goede Vader niet op de Turcken gelaen en heeft, maer alleen op deghene, die hem voor gheen overhooft der Kercken Christi en willen kennen noch zijne decreten ende gheboden in de stede van de geboden Gods ende instellingen der Apostelen aennemen; want die moeten alle ongeloovighe ketters zijn, al waert dat zy noch eens Christum den zone Godes voor haeren eenighen salichmaker, verlosser ende middelaer bekenden.

ters ende zyne gratie tot de unie ende confederatie van de Christelicke princen. Ende, indien zy om eenighe wettighe beletselen niet en consten vasten, dat zy eenich (*a*) ander goet werck doen ter discretie van hunnen (*b*) biechtvader ofte van hunnen pastoor, soo dickwils ende menichmael als zy sulcx doen sullen gheduerende den voorschreven jaere; soo vergheeft men ende ontlast men henlieden voor vyfthien jaren vyfthien (*c*) veertichste deelen van de penitentie henlieden opgheleyt ende die zy in eenigerley manieren schuldigh zijn. Ende zijn noch mededeelachtig ghemaect van alle de ghebeden, aelmoessen (*d*), peregrimagien of bevaerden ende oock van die van Hierusalem ende van alle andere goede wercken, die in

(*a*) Hier en ghelden de verdiensten Christi Jesu niet veele om verghevinghe der sonden te vercrijghen, maer men moet desen afflaet winnen met verdiensten van zijn eyghen goede wercken; welcke doch anders niet en zijn dan een vuyterlicke schijn van hypocrisische ceremonien sonder eenighen oprechten grondt der Godsalicheyt ofte des oprechten gheloofs ende vertrouwen op Christum Jesum, daer dese Bullevercooper gheheelick niet aff en weet.

(*b*) Dit is de satisfactie ofte voldoeninghe voor de sonden, die den biechtvader den patient opleght; welck is ghemeynlicken eenich seker ghetal van Paternosters ende Avemarien, op zijn papegaeys sonder verstant op eenen kerffstock te mompelen; ende dat sal int gerichte van desen aertschen God verstrecken voor de voldoeninghe, die Christus Jesus met zijn doot ende lijden volbracht heeft.

(*c*) Hier wort de kerfstock effen afgerekent; want ongetwijfelt God de Heere (immers desen aertschen God) sal de penitentien met dagen, maenden en jaren rekenen om de sonden te straffen oft te vergeven, niet nae het woort der Evangelischer leere, gelijck als Paulus meynt (Rom. 2. ver. 16), maer nae den kerfstock van dese lieve Bullen ende afflaten, die alle seer pertinent worden opgeschreven in de zielregisters van Sinte-Michiel, ende hy sal se in zijn weeghschale teghen hare sonden opweghen.

(*d*) Hier strecken de bedevaerden ende pilgrimagien van de goede catholieke devote persoonen tot voldoeninge van onse sonden; hetwelcke off dese H. Vaders uit de schriften ende leeringen Petri ende Pauli (daer hij hem van roemt een navolger te wesen) gezoghen hebben, sal een yegelijck wel mercken, die hare schriften overlesende teghen dese Bulle sal willen overlegghen.

der universele militerende kercke ende in elck lidt derselver wordden ghedaen.

Item men gheeft ende verleent allen denghenen, die op de daghen van den vasten ende andere daghen des jaers alsser statien zijn binnen Roomen, sullen visiteren vijff (*a*) kercken ofte vijff altaren, ende indien dan gheen vijff kercken ofte vijff altaren en waeren (*b*), vijff maels een kercke oft eenen altar, ende dat zy devotelicken hun ghebedt doen voor de unie ende victorie bovengheroert, dat sy sullen winnen ende ghenieten alle de afflaten, indulgentien ende pardoenen, dyer gewonnen ende ghenoten wordden by deghene, die in persoone visiteren de kercken binnen de stadt van (*c*) Roomen ende buyten de

(*a*) Deze visitatie van de vijff kercken off vijf altaren, daerdoor men groote aflaten verdient by desen aertsschen Vader, is oock in de leeringhe Petri ende Pauli ghefondeert gelijck alle hetghene, dat voorseyt is. Daeromme ist, dat hare brieven ende schriften soo vol daervan zijn, ghelijck een yeghelick sien mach, die se slechts eens overlesen wil.

(*b*) Christus de Sone Gods leert ons, dat de Heere sal ten jonexsten dage de godsalighe ende de goddeloose oordeelen uuyt de wercken der liefde ende de barmhertigheyt, die zy aen den aermen sullen bewesen hebben. Ende de Heylige Schrift leert oock alomme, dat het gheloove in rekeninghe sal commen; midts dat een yeghelijck uuyt zyn gheloove sal gheoordeelt worden. Maer dat God soude de menschen ordeelen uuyt het ghetal ende nombre van de kercken, die zy sullen hebben doorloopen ende besocht, ende, waer gheen vijff kercken en zijn, dat daer een kercke of eenen altar vijf mael besocht voor vijf kercken oft vijf altaren verstrecken sullen, is een leughentalich ende ydel ghedichtsel ende bedroch uyt den winckel van den helsschen vader ofte van den God deser werelt ghehaelt, die met alsulcke ydele hypocritissche superstitien de werelt van de ware godsalicheyt ende van den oprechten gheloove soeckt aff te brenghen.

(*c*) In de gheheele Heylighe Schrift en wort niet een enckel woort vermelt van dat in de stadt van Roomen souden meer afflaten ende verghevinghen der sonden te halen zijn dan elders. Daeromme en is dit alles niet anders dan een duyvelsche vondt om die Babilonische stadt, die van het bloet der Apostelen ende Martelaren van den beghinne haer selven altijt vol ende sadt ghedroncken heeft, in weerden te bringhen ende groot gelt byeen te rapen om hare pompeusicheyt te onderhouden.

mueren derselver, ende soo zy deselve winnen souden, indyen zy deselve in persoone visiteerden.

Item opdat zy met meerder suyverheyt ende nettigheyt van heurlieder conscientien mogen bidden, so laet zyne (*a*) Heylicheyt toe aen alle de bovengeschreven, dat zy mogen kiesen tot eenen biechtvader een yegelick priester, tzy weereltlick of regulier, wesende van de gheapprobeerde by den ordinaris, dewelcke deselve eens binnens hunnen leven zal vermoghen te absolveren ende noch eens in hun uuyterste artickel des doots van alle ende yeghelicke sonden ende misdaden (*b*), al waerent van deghene, die ghereserveert zijn totten apostolicken pauselicken stoel ende oock van degene, dyer verclaert staen in de (*c*) Bulle *In cœna Domini*, uuytgesondert het crimen oft delict van ketterije, ende dat zy genieten ende hebben volcomen afflaet ende indulgentie van dyer, ende van de misdaden ende

(*a*) Merckt doch waerinne desen heylighen Vader de heylicheyt ende zuyverheyt der conscientien is stellende ende siet off sulcx met de reynicheyt, die ons de Apostelen Petrus ende Paulus voorhouden, eenichsins, jae oock int minste deel overeencome.

(*b*) Hier zien wy merckelick hoe zy mette verghevinghe der sonden, die ons Christus verworven heeft, haren spot drijven ende haer selven in Godes plaetse stellen om de sonden te vergheven ende te houden nae hun geliefte, dwelcke doch anders niet en geschiet dan om ghelt te crijghen. Ende daeromme wort hier merckelick den Apostolicken Pauselicken Stoel vermelt, tot waerschouwinge, dat hy is de booswicht, daer Paulus van schrijft, die in den tempel Godes gheseten is ende hemselven voor God uuytgheeft, vermetende hem van Godes macht ende heerlickheyt bestaende in de vergevinghe der sonden.

(*c*) In dese Bulle staen allerley grouwelicke sonden opgeteekend, jae alsodanige, dat een christelick herte eenen grouwel ende schrick soude hebben van die te hooren melden; nochtans worden dese alle ghelijck in den tax der apostolicke camer op zeker ghelt ghetaxeert ende vergheven; maer de sonde der ketterye, dat is te zeggen dergener, die Christum alleene houden voor het eenich hooft der Christelicker Kercken ende van des Paus bullen geen werck en maken, en can niet vergeven worden ende wort daerom hier uutgenomen, omdat den Paus alle degene, die van sulcker gesintheyt zijn, sonder genade metten viere ende metten zweerde wil hebben uuytgeroedet.

sonden, die totten Apostolicken pauselicken Stoel niet en zijn ghereserveert, dat hy deselve sal moghen absolveren soo dickwils ende menichmael, als zy die sullen biechten met salichmakende penitentie nae de grootte des misdaets. Ende, indien datter eenighe (*a*) satisfactie ofte voldoeninghe van noode waere omme de voorseyde absolutie te moghen becomen, dat zy deselve doen in persoone; ende, indien datter eenich beletsel ware, sullen deselve moghen doen doen by heurlieder (*b*) erffghenamen ofte andere voor henlienden.

Ende sal ooc de voorseyde biechtvader vermogen hoedanige heurlieder (*c*) beloften van bevaerden oft andere te veranderen

(*a*) Van dese biechte ende voldoeninghe is hierboven genoech gheseyt gheweest.

(*b*) Dit strijdt opentlick teghen de leere des Evangeliums, daer ons verclaert wordt, dat soo wie gelooft in den Sone Godes, die heeft alreede het eewich leven, ende en steerft niet, maer treedt van desen doot in het eeuwich leven; maer soo wie niet en ghelooft, die is verdoempt ende sal het leven niet sien, maer den toorne Gods blijft op hem (Joh. 2, ver. 18 ende 5, ver. 36.) Daeromme alle tghene dat dese Heylighe Vaderen den lieden wijsmaecken, dat haer noch eenen middelwech soude wesen ofte een Vaghevier, daer men met goede wercken ende verdiensten van ander lieden, die noch int leven zijn, uuyt soude moghen verlost werden, is anders niet dan een practicke om ghelt byeen te rapen met sielmissen, cloosterstichtinghe ende ander dierghelycke dingen, die buyten de H. Schrift van menschen versiert zijn ende gantz geene ghelijckformicheyt en hebben met de leere der H. Propheten ende Apostelen, maer zijn enckele Antichristissche vonden, daermede Christi ghenade ende salichmakinghe door den geloove in zynen bloede te niete ende dadeloos wort ghemaect.

(*c*) Dit strijt openbaerlick teghen de Heylighe Schrift, daer merckelick van den Heere bevolen wordt, dat men de ghedane beloften aen zyne Goddelicke Majesteyt (behalven dat zy in onse macht zijn ende tegen zijn gheboden niet en strijden) sal stricktelick onderhouden ende betalen (Deut. 23, ver. 21, 22, 23, etc.); sodat gheen biechtvader noch creatuere ter werelt macht heeft om ons daervan te bevrijen. Daeromme, als desen H. Vader hem dese macht toeschrijft om niet alleen selve overal soodanighe beloftenissen te dispenseren, maer oock eenen anderen deselve macht te moghen overgheven, hy thoont merckelicken, dat hy is den Antichrist, daer Daniel, Paulus ende Johannes van geschreven hebben.

in eenich secours ende bystant tot dese expeditie, uuytghenomen de gheloften van suyverheyt, religie oft van bevaert over de zee. Ende, indien dattet den voorseyden jaere gheduerende ghebeurde, dat zylieden door haestige ende onvoorsienlicke doot ofte deur absentie ende by ghebreke van biechtvader, quamen te sterven sonder biechte, midts dat zylieden met goet berouw ghestorven sullen zijn ende dat zy ten (*a*) tijden by de Kercke ghestelt ende gheordonneert henlieden ghebiecht sullen hebben, ende dat zylieden niet onachtsaem ofte negligent en sullen zijn gheweest int betrouwen van dese gratie, sullen insgelicx genieten volcommen indulgentie, affläet ende verghiffenisse van alle heure sonden ende men sal haer lichamen mogen geven kerckelicke begraeffenisse ofte sepulture, indien zy niet gestorven en zijn geexcommuniceert wesende, niet tegenstaende t'verbot oft interdict. Insgelicx heeft zyne Heylicheyt by zijn breve particulier toeghelaten, dat alle gheloovighe Christenen, die dese voorschreven Bulle (*b*) tweemaels binnen den voorschreven jaere sullen nemen, mogen andermael in hun leven, boven hetghene henlieden hierboven toeghelaten, ghegheven ende ghejont is, (*c*) absolutie hebben van alle ende yeghelijcke sonden, misdaden ende misbruycken ofte excessen, hoe zwaer deselve souden moghen wesen, ende van alle ende yeghelijcke vonnissen ofte sententien van excommunicatie, daer zy in ghevallen zullen zyn gheweest, al warent van degene dyer staen begrepen ende gheexpresseert in de Bulle van het Avontmael des Heeren ende daervan de absolutie

(*a*) Van alsoodanighe oorbiechten op zekere tijden en vermelt de Heylighe Schrift niet een woort ende en is anders niet dan een menschen ghedichtsel om gelt byeen te rapen om de papen tot kennisse van alle de secreten der werelt te doen comen ende voorts des menschen conscientien te dwinghen ende op de pijnbanck te brenghen.

(*b*) Dit is eenen goeden mantel om dese cremerye wel diere te vercoopen ende in weerden te brenghen.

(*c*) Van dese absolutie ende verghevinghe der sonden, die desen heylighen Vader hem toeschrijft, is boven ghenoech gesproken.

is ghereserveert aen zijne Heylicheyt, uuytghesondert (*a*) het crimen van ketterye, so vooreyt is. Ende dat zy tot (*b*) twee reysen moghen genieten van alle de gratien, indulgentien, aflaten, faculteyten ende pardoenen oft absolutien in dese Bulle begrepen.

Ende zyne Heylicheyt gheeft (*c*) macht ende faculteyt aen ons den licentiaet Don Thomas de Salazar, thresorier ende canoninck van de heylighe kercke van Sevilien, raedt van zyne Majest. (*d*), commissaris generael van de heylighe ende generale Inquisitie, dat wy moghen ophouden ende suspenderen ghedurende den jaere van de publicatie van dese voorseyde Bulle alle de gratien, indulgentien, faculteyten ende privilegien in

(*a*) Dit crimen van ketterije wort overal uuytghesondert, omdat den heylighen Vader alle sonden teghen Godes Majesteyt gedaen cleyn acht ende deselve met een Bulle lichtelick affvaecht. maer tghene, dat teghen zijnen persoon ende teghen het profijt van zijne kercken misdaan is, en can nemmermeer vergeven worden noch in dit leven noch in het toercomende, also het in zyne decreten openbaerlick gheschreven staet (*Ca. violatores* 25. quest. 1. c. *nemini* 17. qu. 4 c. *nulli fas*, dist. 14).

(*b*) Is deerste Bulle goet ende bundich, waertoe dient de tweede? Oft is de tweede noodich, midts dat de eerste niet ghenoechsaem en is, so blijckt merckelich, dat, al warender noch twee hondert dusdanighe bullen, so en soudet niet baten (Siet den Apostel totten Heb. 10, 3, 18.)

(*c*) Dit is een wonderlicke macht, die desen aertschen god ende stadhouder des zoons Godes alhier vermeet, als dat niet alleen hyselve mach suspenderen ende crachteloos maken alle de gratien, die te vooren ghegeven zijn, maer gheeft oock eenen anderen macht om tselve te mogen doen. Voorwaer, indien dat dese gratien, aflaten ende vergevinghe der sonden van God waeren, gheen mensche en soude se connen suspenderen, dat is hare crachten ende effecten ophouden; maer, omdat zy niet van God en zijn, maer van den menschen, ende niet van Christo, maer van den Antichrist, daerom mach den Antichrist ende zijn dienders ooc daermede spelen als met eenen bal ende maken se nu bundich ende ghestendich, nu crachteloos ende te niete, zoot hun best gelegen is, tot voordeel van hare keucken.

(*d*) Merct of eenige Apostelen of dienaers der kercken alsodanige ampten van Inquisitie oyt bedient hebben, ende ghy sult vinden, dat de H. Scrift een woort daervan en roert.

dese voorseyde coninerijcken ende heerschappyen, eylanden ende provintien ende aen alle ende yeghelicke kercken, cloosters, hospitalen, broederschappen, heylighe plaetsen ende particuliere personen toeghelaten, al waert soo, dat de toelatingen inhielden (*a*) clauselen de voorseyde suspensie of ophoudinghe contrarierende. Ende insghelicx oock, opdat wy de voorseyde gratien ende faculteyten ende alle andere sullen mogen doen revalideren, ende ten eynde dat wy ende onse ghesubdelegeerde mogen suspenderen het interdict, indien datter eenich waer, daer men dese Bulle sal prediken of publiceren. Ende van ghelijcken oock om te moghen arbitreren, indiceren ende verclaren naer de qualiteyt van de personen de contributien ende aelmoessen, die se sullen hebben te gheven dengenen, die dese Bulle sullen willen ghenieten.

Ende wy de voorseyde licentiaet Doń Thomas de Salazar, thresorier ende canoninck van de heylighe kercke van Sevilien, raedt van zyne Majest. van de heylige ende generale Inquisitie, commissaris generael van de voorseyde helighe Crusade in faveur van dese heylighe Bulle ons vanweghe de apostolicke pauwselicke authoriteyt ghegheven, ende opdat soodanick een heylich werck niet en wordde belett noch en (*b*) cessere ter cause van andere indulgentien, soo suspenderen wy geduerende den jaere van de publicatie ende predicatie van dyer, alle ende yeghelicke gratien, aflaten, indulgentien ende facul-

(*a*) Hier siet ghy claerlick, dat zy haer zegghen ende ontseggen hebben; zy moghen hare gratien aflaten ende bullen geven ende wedernemen, suspenderen ende crachteloos maeken, valideren, invalideren ende spelen dermede, soo zy willen! Het en zijn doch anders niet dan loose treken om gelt uut der lieden buydel te crijghen.

(*b*) Hier ist wederom goet te sien, dat alle dusdanighe indulgentien ende aflaten anders niet en zijn dan ydele, onnutte, crachteloose bullen ofte waterbobbelen ende winden, die de pauwsen van Roomen uuytgheven om de slechte menschen te bedrieghen; want anders, waren alsoodanighe afflaten goet ende bundich, zy souden altijt bundich blijven ende nemmermeer connen gheretracteert noch gesuspendeert worden; want de ghenade ende beroepinghe Godes is sonder berouw, seght Paulus (Room. 9, 11, 29.)

teyten, ghelijcke ofte differente, ghegheven by zyne Heylicheyt oft by de heylighe pausen zyne voorvaders ofte by den Heylighen apostolicken Stoel ofte by zyne authoriteyt in alle de voorschreven connickrycken ende heerschappijen van zyne Majesteit aen alle ende yeghelicke kercken ende cloosters, hospitalen ende aen andere heylige plaetsen, universiteyten, broederscappen ende particuliere persoonen, al waert dat de voorseyde gratien ende faculteyten waren in faveur van de (*a*) fabricke van Sinte Pieter van Roomen oft van andere dierghelijcke Crusaden ende al waert, dat alle deselve oft eenighe van dyer inhielden (*b*) clausulen dese suspensie contrarierende, ende al waert oock, dat wy om deselve te publiceren ende vercrijghen hadden ghegheven onse licentie ende verloff in dyer voeghen, dat, gheduerende den jare van de publicatie ende predicatie van dese voorseyde Bulle niemant en mach vercrijgen noch genieten eenige andere gratien, indulgentien (*c*),

(*a*) Merckt de bloetgiericheit van desen H. Vader : al ist, dat hy ten alderhoochsten achte de fabrieken van de Roomsche Kercken ende het ghelt, dat tot dien eynde gecontribueert wort, den hemel vercoopt om zyne hoverdighe en hoerissche pompeusheyt tonderhouden, nochtans stelt hy noch dese teghenwoordighe sake van het bloetvergieten der armer onnoosseler Christenen voor alle andere dingen ter werelt, ende is te vreden, dat men een tijt lanck suspendere ende ophoude van ghelt tot de fabricke te contribueren behalven dat zynen wreeden crijch ende contributien van dien moghen haren voortganck hebben.

(*b*) Hier siet men wederom, dat op hare clausulen ende in generael op alle haere Bullen gantselick niet te achten is, dewyle dat men se mach invalideren ende crachteloos maken, alsoo men wil.

(*c*) Hier doet eenmael uwe ooghen open, arme blinde menschen, ende siet het goddeloos bestaen van dese Antichristen. Christus Jesus heeft ons zijn ghenade ende de verghevinghe der sonden in eeuwicheyt ende voor alle tijden verworven sonder eenige exceptie ofte achterhouden, ende dese heylighe Vaderen maecken alle andere gratien, genaden ende verghevinghe der sonden te niete, opdat zy haere bloedighe oorloghen ende wreede vervolginge der Christenen moghen stichten; ende hierentusschen willen zy de lieden wijs maecken, dat de gratien, die zy alsoo suspenderen ende te niete maecken, souden even deselve zijn, die Christus Jesus ons met zynen bloede verworven heeft. Daer zy haer

afflaten oft faculteyten, noch deselve publiceren, uuytghenomen deghene, die zyn toeghelaten ende ghegheven aen de overste van de (*a*) bedelende ordenen, voor soovele heurlieden monicken aengaet. Ende in faveur van dese voorseyde Bulle soo verclaeren wy by deselve apostolicke authoriteyt, dat deghene, die dese voorseyde Bulle sullen aenveerden, mogen genieten ende genieten van alle de gratien, faculteyten, indulgentien, afflaten, jubileen ende pardoenen ende absolutien van sonden, die henlieden toegelaten ende ghejont zijn gheweest by onsen alderheylichsten Vader Gregorio den xiij^{sten} ende by de andere overledene pausen saligher ghedachten oft by den heylighen apostolicken Stoel oft by zyne authoriteyt in de voorseyde suspensie begrepen, dewelcke wy uuyt cracht van de voorseide apostolicke commissie revalideren, ende by de voorseide apostolicke authoriteit (*b*) suspenderen wy het interdict, indien datter yewers ecnich waere, daer men de publicatie ende predicatie van dese Bulle doen sal (*c*), voor acht dagen voor ende

niet en schaemen opentlick te verbieden, dat niemant eenighe dusdanighe gratien, indulgentien ende afflaten gheven noch ontfanghen en mach andere dan die zy selve alhier uutcondighen; immers, so lange als den tijt van dese Bulle is geduerende, hetwelcke is met God ende met de ghenade, die hy ons in zynen bloede verworven heeft, openbaerlick gespottet.

(*a*) Hier worden alleene uuytghenomen de afflaten gegeven aen de bedelaertsche monicken. evenals oft Christus voor die meer gestorven ware dan voor andere menschen, daer nochtans ter contrarien in de Wet Gods geschreven staet, dat in Israel geen bedelaer wesen en sal (Deut. 13, ver 4) ende daer Paulus oock alle ledigganghers grootelicx straft, seggende : Dat wie niet en aerbeyt, oock niet en behoort te eten (2. Thess. 3. ver. 10).

(*b*) Siet doch dese spotters, die haer ende haere voorsaten Bullen suspenderen, invalideren ende wederom revalideren, even oft zy met kinderen bobbelen oft met eenen bal speelden.

(*c*) Dit is even ghelijck men de vrye mercten uuytroept; ende hier worden alle interdictien opgehouden, behalven dat dese cremerye voortganck mach hebben; want hieraen is aldermeest gheleghen ende dit doet den pot alderbest sieden.

acht daghen naer, soo in de Bulle van zyne Heylicheyt begrepen staet.

Ende verclaren, dat deghene, die deselve sullen aenveerden, moeten ontfanghen ende bewaeren dese summarie ende (*a*) Bulle ghedruct in papier ende gheseghelt ende gheteeckent met onsen naem ende seghel; want anderssins soo en sullen zylieden niet vercrijgen noch ghenieten de voorseyde Bulle noch de gratien ende afflaten van dyer.

Ende, dewyle ghy hebt ghegheven twee silvere realen, dewelcke is de aelmoesse, daeroppe wy deselve hebben ghetaxeert ende verclaert, ende dese voorseyde Bulle aenveert ende daerinne geschreven uwen name, soo hebt ghey vercreghen, ende men verleent de (*b*) indulgentien, afflaten, gratien

(*a*) Aenmerckt doch hier, alle Christgheloovighe menschen, off dit zy het middel waermede de apostelen Petrus ende Paulus de verghevinghe der sonden ende de genaden des Evangeliums hebben den menschen toeghezeght ende vercondiget, namentlick dat zy een bezeghelde Bulle moesten hebben ende twee silvere realen geven om derselver deelachtig te wordden. Wie en siet hier doch niet, dat deze beseghelde Bullen zyn het rechte merckteecken van de Antichristissche beeste, zonder hetwelcke niemant en mach coopen noch vercoopen? (Apo. 13, ver. 16, 17.)

(*b*) Siet hier, dat alle dese gratien, afflaten ende indulgentien om twee silvere realen te coope staen, daerop zy van dese heylige Vaderen geschattet oft getaxeert zijn tot eenen openbaren spot Godes ende des Heeren Christi Jesu, die den vonnisse des Vaders met geen gout noch silver noch eenighe verganckelicke waere, maer alleen met zijnen heyligen dierbaren bloede ende met zijnen bitteren doot heeft connen voldoen, om ons de verghevinghe onser sonden te vercrijghen (1. Petri. 1, ver. 18, 19) ende hierentusschen merckt met eenen oock, dat dese apostelen zijn rechte discipulen ende navolghers van Simon den Toovenaer, die de ghenade Godes om ghelt veyl maeckte. Daeromme een yeghelijck keere hem aff van dese antichristissche craemers ende hoort Christum aldaer roepende by zynen Prophete Esaiam : « Compt herwaerts, ghy alle die dorstich zijt; comt tot het water; ende ghy, die gheen ghelt en hebt, compt, coopt ende eet. Comt ende coopt sonder ghelt ende sonder wissel wijn ende melck. Waeromme besteedt ghy u ghelt aen hetghene, dat gheen broot is, ende uwen aerbeyt aen hetghene, dat u niet en can versadighen? Comt, hoort my aen ende ghy sult het goede

ende faculteyten ende moecht alle deselve gebruycken ende ghenieten in der formen ende manieren voorseyt. Waervan wy dese hebben doen gheven, dewelcke is ghedruct in Madril, den xiiij^{sten} Septembris in den jare MDCLxxxiiij.

(*a*) Forme van Absolutie,

die men eens binnen den leven ende andere int uuyterste artyckel des doots mach gheven, uuyt (*b*) crachte van dese Bulle, aen hoedanighe persoonen, die deselve sullen aenveerden.

(*c*) *Misereatur tui omnipotens Deus, etc.*

By de authoriteyt van den Almachtighen (*d*) God ende van

eten, ende uwe ziele sal met goet vet verheught werden. Neyght uwe ooren ende compt tot mywaerts, ende uwe ziele sal leven, ende ick sal met u een eeuwich verbondt stichten, namentlick de ghetrouwe barmhertigheden Davids, etc. » (Isai 51.) Want daeruuyt siet ghy, dat Christus Jesus zyne genaden uuytreyct niet om ghelt, maer uuyt enckele barmhertigheden niet denghenen, die dese geldebullen coopen ende haren naem daerinne laeten schrijven oft die in den crijch teghen haeren naesten trecken, maer dengenen, die hare ooghen neyghen ende den verbonde Godes, dat is der Evangelisscher leere, welcke ons voorhoudt de ghetrouwe barmhertigheden Davids, gehoor gheven.

(*a*) Wy hebben hierboven ghesien, datter anders geen forme van absolutie en is van Christo Jesu voorgeschreven noch den Apostelen bevolen dan dat men verghevinghe der sonden vercondighe dengenen, die den Evangelio ghelooven ende Christo Jesu ghehoor gheven; daeromme moet dese forme alhier voor een Antichristische forme noodsakelick ghehouden worden.

(*b*) Wat cracht dat dese Bulle hebbe, is hierboven ghenoech bewesen.

(*c*) Om noch openbaerlicker met God te spotten, soo vercondighen zy den armen slechten menschen haere aflaten in een spraecke, die zy niet en verstaen. directelick teghen alle tghene, dat Paulus leert (1. Cor. 14).

(*d*) Sy moesten eerst bewijsen uuyt de Schrift, dat de Almachtighe God hun authoriteyt ghegeven hebbe van alsulcke bullen te verleenen.

de wel salighe (*a*) Apostelen Sinte Pieter ende Sinte Pauwels ende van onsen (*b*) Alderheylichsten Vader specialicken

(*a*) Wy hebben hierboven ghenoech çonnen sien, dat dit al ghelijck openbaerlyck strijdt teghen de leere der Apostelen ende insonderheyt teghen de zeyndtbrieven Petri ende Pauli, ende daerom en can sulcke authoriteyt van hun gheenssins ghecomen zijn

(*b*) Om eenen yeghelicken te kennen te gheven wat macht ende authoriteyt, dat desen Alderheylichsten Vader hebbe, soo sullen wy hier int corte verhalen tghene, dat den Apostel Johannes in zijne Openbaringhe daervan is schrijvende. Hy seght dan, dat den ouden Draeck, dat is den Duvel zyne macht, zijnen stoel ende groot vermoghen overghegheven heeft aen het beest met seven hoofden, hetwelcke beest den Enghel seght te beduyden de stadt met seven bergen, daer de hoere op sidt, gecleet met purperroot schaerlaken, goudt, costelicke ghesteenten ende peerlen; welcke is de groote stadt, die haere heerschappije hadde ten tijde Johannes over de coninghen des aertrijcx (Apoc. 17, ver. 4 ende 18). Nu en can dese stadt anders gheene wesen dan de stadt van Roomen, welcke schier over alle ter selver tijt coninghen der werelt gheheerschet heeft ende alle Christgheloovighen menighe jaeren grouwelicken vervolght ende haerselven met het bloet der martelaren vol ghesopen (Apoca. 17, ver. 16). Daarop seght hy voorts, dat dese beest totter doot ghewont was, maer heeft alle hare macht ghegheven aen een ander beest, hetwelcke twee hoornen heeft, den hoornen des Lams ghelijck, ende spreeckt gelijck als den Draeck, ende alle de voorighe macht van de eerste beest ghebruyckt, ende maeckt dat alle inwoonders op der aerden het eerste beest wederom aenbidden, bringhende om hals alle, die het niet en willen aenbidden, ende verleyt alle, die op het aertrijck woonen, maeckende dat zy een teecken in haer handt hebben oft op haer voorhooft, sonder hetwelcke niemandt en mach coopen noch vercoopen (Apoca. 13). Hieruuyt is claerlick aff te nemen, dat desen helsschen Vader alhier als met eenen natten vingher wordt aenghewesen; want alle zijn cardinalen ende zijn gheheel hoffghesind is met purper ende root schaerlaken als met haer eyghene leverije ende verwe afgheteeckent. Hij is met goudt, silver, costelicke ghesteenten ende peerlen boven alle coninghen der werelt verciert. Hy heeft oock alle de macht van de stadt van Roomen ontfangen ende heeft den Roomschen Stoel, die door des Rijcx nederval als tot den doot verwont was, wederom opghericht, ende dwinght alle inwoonders op aerden om desen Roomschen Stoel aen te bidden, ende voor het opperste hooft der Christelicker Kercken te bekennen, oft anders hy brenght se ter doot. Hij heeft oock eenen naem.

tuwaerts toeghelaten oft ghejont ende my ghecommitteert, absolvere ic u van alle censuren ofte condemnatien van excommunicatie, groote ende cleyne suspensie of interdict *a jure vel*

sprekende lasterlicke dinghen teghen God, wyens macht hy hemselven toeschrijft. Hy vercoopt zyne cramerije aen coninghen, vorsten ende heeren ende gheeft hen zijne voeten te cussen, verbiedende dat niemant coopen noch vercoopen en mach, die zijn *Character*, dat is zijn merckteecken, hetwelck hy allen papen aendruckt, oft zijn bullen ende brieven niet en heeft.

Soo dat het openbaerlick blijckt, dat hy is den rechten Antichrist, die in alle dinghen het rechte wederpaert houdt teghen het Lam Godes Christum Jesum. Want, ghelijck als de persoone Christi aldermeest daarinne bekent wordt, dat hy is een warachtich God ende een warachtich mensche, hetwelcke niemandt zijn en can dan die rechte Christus, dat is die de ghesalfde Godes is; alsoo roempt hem den Pauws van Roomen, dat hy noch ware God zy noch waere mensch, navolghens tgene in de glosse van de decreten staet: *Nec Deus est, nec homo, sed neuter et inter utrumque*, hy en is noch God noch mensch, maer tusschen beyden ende neutrael. Hetwelcke niemandt wesen en can dan de rechte Antichrist, die in alle dinghen het wederpaert teghen Christum houdt. Want al ist, dat hy hemselven oock de twee hoornen des Lams aenneempt, te weten het coninclijck ende het hooghepriesterampt, nochtans nae zyn eygen processie zijn dese zijne twee ampten den tween ampten Christi Jesu directelick contrarie ende teghenstrijdende.

Want Christus spreeckt van zijn Coninckrijck : « Mijn rijck en is van dese werelt niet. » Den Pauws ter contrarien roempt hemselven in zyne tytelen *Dominus mundi*, dat is de Heere der werelt ende God op der aerden te zijn. Welcken tytel in de Heylighe Schrift eyghentlick den Duvel ende den ouden Draeck wort toegeschreven, die *Deus hujus seculi et princeps mundi* van Christo selve ende van Paulo wort ghenoemt (Joan. 14, 30. ende 16, 11. Ephe 6, 12, 2. Corint. 4, ver. 4). Ende tot een lickteecken dat alle zijn rijck ende heerlickheyt is van dese werelt, soo laet hy hem in zijne crooninghe ofte huldinghe aen een langhe sperre ofte spicie werck ende vlas binden, dat men in brandt steeckt, daer hy voorby gaet, ende men roept hem toe : *Sic transit gloria mundi, sancte Pater*, dat is : Alsoo vergaet die heerlicheyt der werelt, heylighe Vader.

Christus en heeft hem gheen coninckrijcke willen aennemen noch coninck willen zijn in dese werelt (Joan. 6). De Pauws vermeet hem volle macht te hebben ende zijn officie te wesen alle coninckrijcken uuyt te

ab homine, ende van alle andere censuren, sententien oft condemnatien ende penen, in dewelcke ghy om eenigh hoedanighe oorsaecke moecht zijn ghevallen, al waere de abso-

deylen, te gheven ende te nemen dyen hy wil, hetwelcke hemselven de Satan oft den ouden Draeck oock met uuytghedructe woorden toeschrijft (Luc. 4. ver. 6. Mat. 4. Marc. 1). Christus is selve der overheyt onderdanich ende beveelt den zijnen, dat zy alle overheyden sullen ghehoorsaem ende onderworpen zijn. Den Antichrist en wil geene politissche overheyt onderdanig zijn, jae bevrijt alle zijn papen. monicken, ende alle, die zijn merckteecken draghen, van alle overicheden, gevende selve den keyseren ende coningen zyne voeten te cussen ende noemende hemselven een coninck der coninghen ende heere over alle heeren.

De hooghepriester Christus offert hemselven eenmael, sonder verhalinghe. sonder navolgher, ende van daer treedt hy in een heylichdom, dat met gheen handen ghemaeckt en is, hebbende ons midts den gheloove aen hem eene verghevinghe der sonden ende een eeuwighe versoeninghe met God den Vader verworven. De Antichristissche hoogenpriester offert een leeffloos stucks deechs, hetwelcke hy den volcke wijs maeckt te wesen de levendighe God, ende offert datselve alle daghe tot een teecken dat het maer een loose ende onnutte offerande is, ende geeft zijnen papen ende monicken, midts het character, dat hy hun op het hoofd ende op de handen indruckt, macht ende authoriteyt om hetselve alle daghe op een nieuwe te offeren, tot verghevinghe der sonden voor levendighe ende dooden, vercoopende zijne bullen ende afflaten om een stuck ghelts ende tredende in een versierde heylichdom met handen ghemaeckt om de blinden ende vertooverden menschen absolutie te gheven met een uuyterlick teecken van het cruys van alle censuren om vleesch of eyeren te moghen eten in den vasten, etc.

Want aengaende voorts alle de contrarieteyten, die in alle andere dinghen van deerste tot het laetste toe haer openbaren, als dat de eene arm was, de andere rijck; de eene van slechte conversatie, de ander met gout, silver ende peerlen verciert, ende verkeerende alleen met coningen ende vorsten; de eene ootmoedich. saechtmoedich ende vreedsaem, de andere hoochmoedigh, wreet ende oorloghen ende bloetstortinghen aenstichtende; de eene keerende de menschen van alle creatueren tot God alleene, de andere keerende van God tot allerley creaturen, ende duysent andere der ghelijcke.

Nademael dat deselve al te langhe waeren te verhalen ende van vele andere oock particulierlick beschreven, so sullen wy het hierby laten

lutie van dyer ghereserveert aen den heylighen Apostolicken Stoel, soo u deselve by dese is toeghelaten. Ende ick stelle u wederomme in de unie ende communie van de geloovighe Christenen.

Ende insghelicx soo absolvere ick u van alle uwe sonden, misdaden ende excessen, die ghy aen my als nu gebiecht hebt, ende van deghene, die ghy biechten soudt, indyen u die in de memorie quaemen, al waren se sulcx, dat de absolutie derselver den heylighen Apostolicken Stoel (soo voorseyt is) competeerde. Ick verleene u volcomene indulgentie, afflaet ende absolutie van alle uwe sonden, die ghy alsnu oft in eenigen anderen tijt ghebiecht hebt, vergeten oft gheignoreert, ende van de pynen, die ghy om deselve soudet moeten lijden in het Vaghevier. *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen.*

In het artyckel ofte uuyterste des doots sal den biechtvader segghen : Ende indien God door zyne barmhertigheyt u laet

ende, ons vernoeghende met het clare uuytwysen van deze Bulle, die teghen de Evangelissche leere Jesu Christi reghelrecht ende openbaerlick is strijdende, besluyten, dat dese macht ende authoriteyt, die hy hem alhier vermetelick toeschrijft, is anders niet dan de macht des Duyvels ende des ouden Draecks, daer Johannes in zyne Openbaringhe van schrijft, die van den aenbeginne een dootslagher is geweest, ende daeromme verleent zyne afflaten, indulgentien ende gratien denghenen, die oock dootslaghers zijn ende haer ghelt gheven om Christelicke menschen te helpen vermoorden.

Ende daeromme willen wy eenen yeghelicken ernstelick vermaent ende ghewaerschout hebben, dat zy uuyt den beker van deser hoeren doch niet en drincken noch dese beeste niet aenbidden noch haer merckteecken aennemen, maer willen haer houden aen Christum Jesum den Sone en het Lam Godes, dat alleene de sonden wechneempt ende alleene den sleutel Davids heeft, die alleene opdoet ende niemandt en sluyt, die oock alleene sluyt ende niemandt en doet op. Want ontwijffelicken dit Lam Godes sal noch de volle victorie over het beest ende over alle zyne vyanden vechten. Denghenen dan, die op den throon gheseten is, ende den Lamme Godes zy loff, eere, prijs ende heerlickheyt in alle eeuwicheyt. Amen.

op comen van dese cranckheyt, daer ghy yeghenwoordelick inne zijt, soo sult ghy dese indulgentie oft afflaet behouden, totter tijd van den warachtighen ende uuytersten artyckel uwes doots.

Eynde van de Bulle.

Cat. Muller-Tiele. nr 344, *Heylige Bulle ende Krusade des Paus van Roomen*, Eerst vanden H. Vader Gregorio XIII ghepublic. ende daer nae van Sixto V vernieuwt.... seer claerlick uutgheleyt, ende met clare ghetuyghenissen vande heylighe Schrift, seer fijn overeen ghebracht... Midtsg. een corte verclaringhe... ghevonden onder die Armade van Spaengien, van den vermetelicken hoochmoet van den Spaengiaert enz.... Welcke Armade door des Alderh. handt tot schande gecomen is. Middelb., Rich. Schilders. Met consent der Staten van Zeelant geg. den 12 Sept. — Herdrukt door Prof. J. J. Van Toorenenbergen in Marnix' *Godsdienstige en Kerkelijke geschriften*, deel III, blz. 40-87 (den Haag, 1891).

73. — Voorwoord op het voorgaande pamflet door Philips van Marnix van Sint-Aldegonde

(1588.)

Voorreden op de Bulle.

Als den tijt volbracht was, dien God de Heere in zijnen eeuwigen raedt besloten hadde tot het beloefde werck der verlossinghe ende salichmakinghe der menschen, die door de sonde in den doot ende in den eeuwigen toorne Gods waren vervallen, soo heeft hy zijnen eeuwighen ende eengheboren Sone Christum Jesum hier op d'aertrijck gesonden, om een warachtich mensche te worden, ghelijck als hy een warachtich God met den Vader van eeuwicheyt was gheweest, ende in zijn menschelicke natuere (met der Godheyt tot eenen per-

soone onverscheydentlick vereenighet) dese salicheyt ende verlossinghe door het offer zijns lichaems ende zijns bloets te volbringhen.

Om dit nu te wercke te stellen, heeft hy hem insonderheyt tot twee voornemelicxste hooghe amptem vereerlickt ende ghesalft, te weten, des Coninckrijcx over zijn ghemeynte, ende des Hooghenpriesterschaps.

Het Coninckrijck bestaet daerinne, dat hy is het eenich overhooft, regierder ende beleyder der heylighe algemeyne oft catholicque Kercke; dat is te segghen, der generale vergaderinghe ende gemeynschap aller heylighen, die door den gheloove aen hem gheheylicht zijn oft Gode toegheeyghent, begrijpende onder haer alle deghene, die van den aenbeginne der werelt tot aen het eynde toe oyt ende oyt in alle plaetsen ende stonden den name Gods door den beloefden Messiam oft den ghesalfden Christum met een recht gheloove hebben aengheroepen oft noch sullen aenroepen.

Welcke hy door zynen heylighen Gheest, als lidtmaten zijns lichaems beweeght, stiert ende regeert deselve allenskins door de afstervinghe der zonden ende vernieuwinghe des levens, bringende tot heylichmakinghe na de ghelijckformicheyt van zijnen evenbeelde in de ghehoorsaemheyt Gods; uut welcker oorsaken zy te zijnen opsiene worden ghenoemt heylich ende hy ten opsiene van haer wort ghenoemt (alsoo hy ooc is) het eenich hooft zijns lichaems, den eenighen bruydegom zijnder bruyt, den eenighen heere ende coninck zyner ghemeynten, van denwelcken het gheheele lichaem, zijnde ineen ghevoeght ende tsamen ghesloten over al ende elck een van de ghewrichten of tsamenvoeginghen, neempt zijn voetsel ende ghewas eens lichaems nae de cracht, die in een yeghelick deel uutghestort is tot opbouwinghe zijns zelfs in liefde, ghelijck als Paulus spreeckt.

Het Hoogheprieſterschap, waeronder oock het leeraertsofte propheten-ampt mede begrepen wordt, is insonderheyt daerinne gheleghen, dat hy, hebbende hem selven eenmael in den doot voor ons opgheoffert, is daerdoor gheworden onsen

eenighen middelaer, voorsprake ende vredemaker tusschen God ende ons; hebbende door de cracht deser offerande onsen vrede met den Vader gemaect in sulcker voeghen, dat wy, die van God waren geheel vervreemt ende afghesneden door de sonde, zijn nu wederomme met hem vereenighet ende hebben eenen vrymoedighen ende onbevreesden toeganck tot zijnen ghenaden stoel, moghende hem nu vryelicken ende sonder achterdencken onse ghebeden voordragen met vertrouwen, dat zy hem in Christo Jesu zijnen welgheliefden Zone, aenghenaem ende liefghetal sullen zijn (1). Welcke ghenade Christus selve, hier op deser werelt wesende, zijnen apostelen ende discipulen heeft uut den schoot zijns Vaders ghebracht, geopenbaert ende verclaert, om voorts van hun allen menschen door de gantsche werelt vercondighet te worden.

Dese twee ampten ende heerlicke bedieningen zijn de twee hoornen des Lams (Apoc. 13, ver. 11), daermede hy verciert zijnde wordt verheven boven alle creatueren, sittende aen de rechterhant Godes in de hemelsche plaetsen boven alle vorstendommen, machten, overheden ende heerschappijen ende boven alle namen, die ghenoempt worden, niet alleen in desen eeuwe, maer oock in de toecommende; hebbende de Vader alle dinghen onder zijne voeten gestelt ende hem verhooght boven allen dinghen om te wesen het hooft der Kercken, welcke is zijn lichaem ende de vervullinghe desghenen, die alle dinghen in alles vervult. (Ephe. 1. 20, 21, 22.)

Ende overmidts de cracht ende dadelickheyt van dese twee hoochweerdighe ampten voornemelick bestaet ende haer openbaert in de verghevinghe der sonden : want, ghelijckerwijs de sonde alleene het menschelyck geslachte van God ende van het eeuwighe leven heeft afghesondert, ghescheyden ende in den doot, vloeck ende helle ghebracht; alsoo is oock het eenich middel der wederoprechtinghe des menschen ende

(1) Siet die epistel totten Hebreen doorgaens.

zijner vereeninge met God, dat dese sonde werde wechghenomen, vergheven ende quijt ghescholden; soo wort oock dese verghevinghe ende wechneminghe der sonden, desen coninck ende hoochpriester tot een sonderlinghe privilegie ende over treffelicke verhooghinghe boven alle creatueren eyghentlick ende alleene toegheschreven; ten welcken opsiene hy oock eyghentlick ende alleen wordt ghenoemt het Lam Godes, dat de sonden der werelt wech neempt. (Joha. 1, ver. 29, 36.)

Daeromme en mach gheen mensche noch eenighe creatuere ter werelt dese wechneminghe, verghevinghe, afflaet oft quijtscheldinghe der sonden hemselven toeschrijven, noch oock desgelijcx dese twee hoornen, dat is dese twee voorghemelde toeeyghenen, tzy int gheheele oft stucxghewyse, onder wat schijn ofte decxsel, dat het wesen mach, sonder hemselven een wederpaert te maecken teghen dit Lam Godes ende te verclaren een gheslaghen vyandt Christi ende een oprecht Antichrist te wesen ende Godt den Vader midtsgaders zynen Sone Christi Jesu gheheelick te versaken.

Het is wel waer, dat alle Christgheloovigen, overmidts zij door den gheloove in Christo als lidtmaten in haren hoofde inghelijvet wesende, elck naer de mate der gave, die hem ghegheven wort tot stichtinghe van het gheheele lichaem, mededeelachtigh worden der ghenaden, die Christo haren overhoofde ghegunt ende ghegheven is, worden oock alle ghenoemt coninghen ende priesters des Heeren (Apoca. 5, ver. 10), oft het Conicklijck Priesterdom Godes (2. Pet. 1, ver. 9) hem haerselven in ghehoorsaemheyt op te offeren. Maer dat en verhindert gheenssins oft de eere ende den roem van dese twee ampten; het hoort Christo Jesu alleenlick ende enckelick toe, sonder dat yemand hem dies roemen of vermeten mach. Want dat de lidmaten oock dese ghenade ende eere deelachtich worden ghemaect, sulcx en ghesciet niet ten opsiene van eenighe weerdichheyt, heerschinghe oft preëminentie, die zy hebben over de gemeynschap des lichaems, dat is over de catholicke Kercke; maer omdat zy alle te ghelyck, d'een soo wel als dandere, door den gheloove vereenicht

zijnde, met denghenen, dien de volle macht, weerdicheyt ende heerschappije over de gheheele gemeynte toecompt, in Godes ooghen worden aenghesien als ghelederen Christi, jae als de vervullinghe des gheheelen lichaems Christi, welcke hun dese eere ende ghenade gunt, dat hy hun geeft ende mededeylt al wat hem eyghen is, ende dies halven maect se oock met hem coninghen ende priesters onses Godes, midts dat hy hemselven als onvolcomen is achtende, tot dat hy alle zijne lidtmaten hebbe met hem vereenicht ende te samen ghevoeght om met hun ende in hun in alle eeuwicheyt te heersschen ende verheerlicket te worden. Derhalven zy oock selve Christus worden ghenoemt, hoewel daer ontwijffelick maer een Christus in der waerheyt en is. Effen ghelijckerwijs als in een levende lichaem alle de ghelederen deelachtich worden der crachten des levendighmakenden gheestes, die uut den hooffde over het gheheele lichaem is afvloyende, ende nochtans en mogen haer daerinne gheensins toeeyghenen den roem van over het gheheele lichaem selve ghestelt te wesen om de ghemeenschap der ghelederen te stieren ende te regieren, ghelijck als het hooft doet, sonder het geheele lichaem te scheuren ende te verderven.

Als oock gheen creature ter werelt haer vermeten mach over de catholicke oft alghemeyne Kercke Christi ghestelt te wesen, om deselve te stieren ende te regeren buyten Christum alleene, sonder het gheheele lichaem der Kercken te scheuren ende verderven, Christum Jesum te versaken ende hemselven voor een wederpaert ende gheslaghen vyandt des Lams Godes ende voor eenen rechten Antichrist uut te gheven. Daeromme ist, dat de Heylighe Schrift, stellende ons den rechten Anti christ, die teghen het Lam Godes crijgh voeren sal voor ooghen, denselven met dit eyghentlick, seker ende onghefeylick merckteecken affmaelt, als namentlick dat het een beeste is, die twee hoornen heeft, ghelijck als het Lam, dat is te seghen, die deze twee weerdighe hooghe ampten, welcke den Lame Godes alleene in der waerheyt toecomen, namentlick van een coninck ofte overhooft ende een hooghenpriester ofte

allerheylichste Vader ende Paus over al de ghemeene Kercke Godes te wesen, hemselven toeschrijft; ende insonderheyt die hem vuytgheeft voor eenen, die de sonden der werelt oock can wechnemen, hetwelcke is het voornemelicxste ende eyghentlicxste ampt des Lam Godes, dat hem alleene in eeuwicheyt toecompt.

Want, al ist saecke, dat hyselve zijne apostelen, discipelen ende dienaers over de gantsche werelt vuytzendt om dese verghevinghe, quijtscheldinghe ende afflaet der sonden allen denghenen te vercondighen, die den Evangelio ghehoor ende gheloove gheven, soo en stelt hy se nochtans niet tot heerschers van desen schat, maer alleen tot ghetuyghen ende dienaers der dinghen, die hy hun heeft willen openbaren, om de ooghen der menschen door die vercondinghe deser Evangelischer ghenade open te doen, opdat zy ontfanghen de verghevinghe der zonden ende deel onder deghene, die gheheylight worden door den gheloove aen hem, ghelijck als hyselve uuyt den hemel tot den apostel Paulo ghesproken ende duydelick verclaert heeft. (Act. int. 27. capittel.)

Ende daerom, als hy zijne apostelen vuyt zeyndt met macht ende commissie van de verghevinghe der sonden ofte de ophoudinghe derselver te vercondighen, soo limiteert hy seer bescheydentlick dese commissie met duydelicke woorden, uuytdruckende in welcker vormen ende voeghen zy dese verghevinghe der onsen sullen bedienen, als hy hun beveelt het Evangelium allen creaturen te prediken ende daerby voeght, dat, soo wie den Evangelio ghelooft ende ghedoopt wordt, die sal salich worden, te weten, midts verghevinghe zyner sonden; ende, soo wie niet en ghelooft, die sal verdoempt zijn, midts dat hy in zijn sonde stervet ende dat den toorne Godes op hem blijft. Want, ghelijck als die apostel Paulus seght, het Evangelium en is anders niet dan een cracht Gods ter salicheyt allen, die ghelooven (Rom. int eerste capittel, in het 16 vers). Daerdoor hare commissie van verghevinghe der sonden, daer dese salicheyt in bestaet, onder de palen der vercondinghe

ofte bootschappinghe deses Evangeliums alsoo besloten wort, dat zy die gheenssins en moghen te buyten gaen noch anders ghebruycken, dan even alsoo als hun wort bevolen ende belast.

Daerom schrijft deselve Paulus aldus : « Alle dinghen zijn van God, die ons versoent heeft tot hem door Jesum Christum ende heeft ons (dat is) den Apostelen ende dienaren bevolen de bedieninghe van dese versoeninghe ; want God was in Christo de werelt met hem selven versoenende, midts dat hy hun hare misdaden niet toe en rekende, ende heeft in ons ghestelt het woordt deser versoeninghe. Soo sijn wy dan ambassaten voor Christo, alsoft God door ons vermaende », etc. (2. Corint. 5.)

Waeruyt merckelijck blijct, dat dese commissie van sonden te vergheven en is gheen macht, heerschappije ofte preëminentie om te moghen afflaet van sonden verleenen denghenen, die den dienaers goetdunct, maer is een ambassaetschap ende een vercondinghe van 't woordt der versoeninghe, dat is van het Evangelium ende van de verghevinghe der sonden ende salicheyt aen denghenen, die gelooven ; ende daeromme wort het een sleutel des hemelrijcx ghenoempt, omdat de predikinghe des Evangeliums verclaert, dat den Hemel gheopent is allen denghenen, die aen Christum Jesum gelooven ende in hem alleene alle hare hope ende vertrouwen stellen. Ende die dit den menschen vercondighen, die wilt die apostel Paulus, dat men achten sal niet als heeren der conscientien, maer als dienaers Christi ende uuytdeylders der verborghentheden Godes, behalven dat zij sullen in haere uuytdeylinghe ghetrouwe wesen (1. Corint. 4).

Ende Petrus, schrijvende aen de ouderlinghen ende regeerders der kercken, noempt hemselven een mede ouderlinck ende een ghetuyghe des lijdens Christi, ende vermaent se wel ernstelijck, dat zy sullen de schapen Christi weyden niet als eenighe heerschappije hebbende over de erve des Heeren, maer als voorganghers ende exempel ghevende der kudden

Christi (1. Pet. int vijfde capittel, int 1. versken). Soo wie dan, als selve macht ende preëminentie hebbende over het gheheele lichaem der ghemeynten Christi Jesu, dese bedieninghe, ambassaetschap ende commissie verkeert in een heerschappye, macht ende weerdicheyt, als ofte hem gheoorloft waere den afflaet ende verghevinghe der zonden eenen yeghelijcken vuyt te deylen naer zijn goetduncken, buyten het uutghedruckte voorschrift van zijne commissie, welcke eyghentlick ende alleene bestaet in de predikinghe des Evangeliums, dat is, in de vercondinghe der cracht Godes, tot salicheyt denghenen, die ghelooven, die en is gheen dienaer Christi, maer een trouweloos dief ende roover der eere Godes ende een oprecht Antichrist.

Want het oprecht merckteecken ende affbeeldinghe des Antichrists is dit, als dat hij in den tempel Godes sal sitten, ende hemselven dese cracht Godes toeschrijven, om den afflaet der sonden ende de salicheyt uuyt te deylen naer zijn goetduncken, niet met het Evangelium te vercondighen ende de ghenade Christi te prediken als dienaer, ghetuyghe ofte ambassaet, maer als selve hebbende de twee hoornen des Lams ende stellende hemselven in de plaetse Godes, als wesende zijn stadthouder ende hebbende een evenghelijcken consistorie ofte richterstoel met God, om de cracht, de ghenade ende weldaden Godes te schencken denghenen, die hem ghetrouw zijn ende haer teghen zijne vyanden stellen, om zijnen stoel (op den welcken hy in den tempel Gods gheseten is) te helpen ondersetten ende beschermen (2. Thessa. 2, ver. 3, 4, 5, etc.).

Oft nu dit in den persoon des Paus van Roomen eyghentlick, dadelick ende volcommelick volbracht zy, gheven openbare getuyghenissen, niet alleen de namen, tytelen ende ampten, die hy hemselven toeschrijft, vermetende sich te hebben zijnen stoel in den tempel Godes als zijnen stadthouder ende vicaris, hebbende een evenghelycke consistorie ende rechterstoel met God ende een volle macht van alles te dispen-

seren, te doen ende te laten wat hem ghelieft ende noemende sichselven een hooft der catholicke ofte alghemeyne Kercke Godes, een bruydegom, man ende regierder derselver, een coninck der coninghen, een hoochpriester, een opperste ende alderheylichste vader, onse Heere Paus ende Pontifex, maer ook alle zyne wercken ende daden, die hy ende zyne voorvaderen van over menighen tijt herwaerts hebben openbaerlick ende onder de oogen van alle de werelt voortghestelt. Van dese maniere van spreken zyn alle de Decreten der Pausen ende alle de boecken der päuselicker theologanten vol.

Om dewelcke alle niet te verhalen, nademael zy veel te langhe zouden vallen ende in alle historieboeken ook ghenoechsaemlick beschreven zijn; soo sullen wy nu ter tijt alleene den Christgheloovighen leser voorstellen de Bulle, die zy nu onlancx in Italien, Spaengnien ende elders hebben laten uutgaen in alle spraecken, daerinne zy alderley afflaten, indulgentien, gratien, privilegien, voordeelen, faculteyten, verghevinghe der sonden ende verlossinghe der zielen uut het Vaghevier verleenen ende vercondighen niet denghenen, die de predikinghe des Evangeliums met den gheloove aennemen, aen Christum alleene haer toevlucht nemen ende hem alleene tot haeren middelaer, salichmaker, overhooft, oppersten coninck ende eenighen hooghenpriester bekennen, maer ter contrarien denghenen, die alsoodanighe Christgheloovighen met den viere ende met den zweerde pooghen te vernielen ende tot dien eynde haer persoonlick in den dienst begheven om te trecken in den heyrtocht ende armeye, die den Coninck van Spaengnien tot dien eynde met groote sware oncosten teghen het Coninckrijck van Enghelandt heeft toegherícht ofte immers contributie van ghelde doen om de oncosten van dien crijgh te helpen vervullen.

Eenyeghelyck mach dese Bulle neerstich overlesen ende met de leeringhe der apostelen Petri ende Pauli (van dewelcke dese heylighe Vader hem roempt een navolgher te wesen) overeen bringhen, opdat hy vande waerheyt een recht onder-

scheyt mach hebben, ende bidden God den Heere, dat hy het Coninckrijck zijns lieven Soons Christi Jesu wil bevestighen ende het rijck des Sathans verderven ende te niete doen. Amen.

PH. DE M [ARNIX].

Cat. Muller-Tiele, nº 344; *Heylige Bulle, ende Krusade des Paus, enz.* Herdrukt door J. J. Van Toorenenbergen (zie voorgaande stuk) in 1891.

74. — Onmachtige haat van Koning Philips II jegens de Nederlanden.

(1588.)

De Coninck van Spaengien (dees Nederlanden overlanghe int gemeen, sonder eenich onderscheyt, deur de officie vande heylige Inquisitie ten vier ende ten swaerde veroordeelt hebbende, in den Jare 1568 den xvi Februarij in Madril ghegeven, nae luyt dees hierachter bijgevoechde sententie), heeft tot de executie derselven den Hertoghe van Alba in den eersten met gheweldigher handt overghesonden. Ende alsoo hij met zijn wreeetheydt, Don Loys de Requisens met zijn listicheyt, noch Don Johan met zijn ghevynst bedroch, noch de Prince van Parma met wapenen, de voornoemde Landen niet heeft moghen te lande overweldighen, alst blijckt dat deselfde Landen nu meer als xx jaren met allerley ghewelt ende avontueren (als d'oorloge medebrengt) bespronghen ende becrijcht gheworden zijn; so ist nochtans sonder alle wederleggen also, dat se meerder ende machtiger zijn als doen se om haer conscientie ende vaderlandtsche vryheyt de wapenen eerst annamen; t' welck op de Landen ende Steden, die onder Duck de Alba ghewelt ende macht waeren ende in een cleyn ghetal zijn banden afwierpen, nu de machtichste quartieren van de Nederlanden aen de zee gheleghen inhebben ende teeren van ghewonnen goedt, ende zijn twintichmael machtigher

als in den beginne, als men haer cleyne middelen ende beginselen aensiet; ende dit alles door de sterckte ende nutticheydt. die se deur de vrije zeevaert hebben.

De Coninck voornoemt met de Spaengiaerden, hebbende een onversaedelijcken haedt teghen de Nederlantsche vryheyd, heeft van allen tijden herwaerts dees Landen ghesocht oorsake van rebellie te gheven, ende haer daerom te overvallen ende overwinnen, ende dan daerover te heerschen met sodanich recht als d' overwinder hemselven beroemt tegen den onverwonnen macht te hebben, als hij ende zijn voorouders in de Indien gedaen hebben.

Ende also hy tot noch toe, noch met bedriechelijcke wijsmakinghe of ghewelt der wapenen te lande niet heeft connen deselfde landen overweldighen, soo heeft hy nu ten laetsten een gheweldighe Armade toegemaect, daerover hy meer als twee jaren toegerust heeft, om also de selvighe executie over de Landen int werck te brenghen, soo mede d'executie des bans over de grootmachtighe Coninginne van Enghelandt, deur den Paus uutghegeven.

Cat. Meulman-Van der Wulp, n° 699 : *Waerachtighe verclaeringhe vande Armade des Coninex van Spaengien*, van Lisbona gheseylt. na Enghelandt ende dees Landen, ende vande gheweldighe tegenstandt der Coninginne van Enghelandts Armade, die haer vernielt, verdreven, ende naegheiaecht hebben van Pleymuyen tot inde Noort Zee, enz. Ghedruckt tot Amsterdam, by Cornelis Claesz. (1588).

75. — Uitrusting en verdelging der Armada.

(1588.)

Alsoo nu de Coninck van Spaengien met alle naerstichevdt dees vloote toegherust hadde, soo heeft hy oock sorghe willen draeghen, wetende dattet niet alleen in der coninghen vermo-

ghen staet de oorloge te voeren, dat der godsdienste niet ontbreke; ende heeft de schepen laten wijen ende daer diversche outaren in ghemaect ende met diversche soorten van devote monicken versien, om dagelijcx misse daerin te doen, om t'volck in de godtsdienst te houden, ende dat se daerteghen haer sonden mochten biechten, opdat se niet deur de versuymde godsdienste in ongheluck ende teghenspoet mochten gheraecken.

Ende naedat men nu aldus alles wel toegherust hadde ende duer gantsch Spaengien bevaerden ende processien ghedaen, ende de Santen ende Santinnen aengheroepen hadde, soo zijn se op ten 30 May anno 1588 van Lisbona afgeseylt ende zijn ghecomen in de Cromgie, aldaer sy de Bischeysche schepen ghevonden hebben; ende zijn daer ghebleven tot den xxii Julij. Middler tijt stroyde men de tijdinghe over tgantsche landt, dat se weyrloos geworden waeren; sonden posten lancx de custen van Spaengien om meer scheeps-volk derwaerts te senden, ende zijn hier en tusschen uut de Cromgie te seyl ghegaen ende den xxx Julij ghecomen duert Canael van de Zee, omtrent Pleymuyen (1) voor Enghelandt.

Sy hadden wel omtrent drie daghen lang (comende binnen het Canael), saechtelijck aenghevaren, niemandt vernemende, t'welck haer goede couragie gaf. Daernae zijnt van de Enghelsche kust seven pijnassen afghecomen, die deur ende weer haer vlote seylden om te besichtigen, deselfde haer marseylen strijckende, alsoo se te grooten voortganck hadden om wel te deursien, myckten d'ander Spaengiaerts, die verder daeraf waeren, menende dat se die pijnassen rede ghenomen hadden; maer deselvighe, naedat zijt alles wel deursien hadden, zijn ongeschent wechgheseylt ende by den haeren ghecomen. Daer quamen meer andere schepen, so uut Engelant ende van de Francoysche custe, ende seylden vast om ende wederom; alsoo dat op dien dach de Engelschen omtrent 80 schepen wel

(1) Plymouth.

vier uren lang met den Spaengiaerts schooten. Eer de Spaensche vlote binnen de Canael van der Zee quam, misten se vier galeyen, die se niet weten waer se ghebleven zijn.

Sy seylden in goede ordeninghe, twee van de gheweldichste galioenen vooraen met d'Admirael generael. De hindertocht hadde de Viceadmirael met twee galeassen, de groote schepen in de midden om de cleynen te beschermen; soodanich was haer seylagie. Opten avont hebben de Enghelschen een Bischeysch schip overweldicht, daer Don Pedro Valdes op was generael over d'Armade van Andolusien, een schip groot 400 last; hadde op : acht hondert soldaten ende veertich metalen stucken. Dit dede meest capiteyn François Draeck, die van de Fransche cust afquam metten windt ende schoot gheweldich met zijn boeckstucken, ende daernae, wendende met zijn zijde tot hen in; ende als hy wech was, quamen meer anderen tot seven oft acht int ghetal ende deden desgelijex, also dat se hem de fockemast afschooten ende maecten hem weyrloos, daerdeur hy hem ten laetsten opgaf; want hy in de hindertocht was ende mochte van de voorste niet beschut werden.

Opten selven dach isser mede op tschip van een grooten Bischeyer een vendrich beyde beenen afgeschooten, daerover de overste seer vertorende liep beneden ende dreychde den Nederlandschen bussenschieter ende gaf hem wat slaghen voor uut, segghende : « De vyandt treft wel ende ghy Duytsche luteriaen schiet al over. Ick sal u doen hanghen. » Deselfde busschenschieter liet wel flucx de lont int cruyt vallen ende viel doen de bovenste overloop neder ende werde t'schip weerloos, ende veel verbrandende, ende creghen alsoo de Enghelsche dees twee schepen in met veel buyts en costelicheyt.

De generael Don Petro de Valdes met veel cavellieros werden na Londen tot de Coninginne ghebracht, lasterden gheweldich opten Prince van Parma, dat hy niet uutghecomen was nae zijn beloften, dat hy was een verrader van Godt ende den Coninck.

Des anderen daechs hebben d'Engelsche noch een ander schip ingenomen, dat so groot was als de voornoemde, so de ghequetste ghetuychden, buyten noch degene, die in dees zijdt in de gront geschooten zijn, die men seyt heel veel gheweest te zijn.

Van den eersten Augusti zijn de Spaengiaerts voortgheseylt nae Poortlandt ende, ontrent Wicht ghecomen, daer zijn se den derden Augusti gheweldich aen den anderen gheweest des anderen daechs wederom; want, overmidts de welbeseyltheydt der schepen, soo hadden de Engelschen altijt de loef ende de bovenwindt, daermede sy den Spaengiaerts groot quaet deden ende selfs weynich schade leden; want de vlamme ende roock gestadich den Spaengiaerts onder dooghen vlooch. Middeler tijt wenden d'Engelschen wederom af ende rustededen haer wederom toe ende quamen doen wederom aen; dusdanighe maniere van strijden wert meest van den Engelschen onderhouden. De Spaengiaerts hielden in goede ordre dicht aen den anderen; die van haer ter zijden oft achter uut quamen, vielen in d'Engelsche handen; de selvighe conden se noch sochten se niet te redderen noch t'ontsetten, om haer ordre niet te breken.

In soodanighe ordonnantie dreven de Spaengiaerts met een suyden en suytwestenwint daghelijcx neerwaerts aen, ende zijn den 6 Augusti ontrent Calis ghecomen, daer zij tancker gheworpen hebben; ende bleven daer ligghen een etmael lang, verwachtende de vloot van den Prince van Parma; ende laghen so dicht onder tlandt, dat men met een stuck grof geschuts op tlandt mocht schieten. De Prince van Parma dede mede zijn neerstigheyt zijn volck t'scheep te brengen; maer, overmits de Hollandsche ende Zeelantsche (1) schepen int ghetal van omtrent 40 binnen de bancken voor Duunkercken laghen, ende dat de haven soo enghe is, datter maer een schip

(1) Merkwaardig is het gebruik van 't woord *Zeelandsch* voor *Zeeuwsch*.

te ghelijck uut mocht, soo dorsten zijt niet bestaen; want oock de Spaengiaerts, dien de voortocht door lotinghe toeghevallen was, wilden gheensins t'scheep gaen, waerdeur hij niet conde uutcomen.

Als nu de Spaensche Armade aldus voor Calis aen tancker laghen, verwachtende den Prince van Parma, die (als sy seyden) belooft hadde met drie hondert seylen haer te hulpe te comen; ende d'Engelschen saghen, dat haer dit vertreck schadelijck mocht zijn, ende Spaengiaerts onder tlandt aen haer anckers beschermt laghen; soo hebben sy den 7 Augusti in der nacht boven strooms ende wint, seven oft acht van haer schepen brandende, nae de Spangiaerts afgesonden. De Spaengiaerts, dit vernemende, dat se na haer quamen aen drijven, hebben geen tijdt ghehadt haer anckers te lichten, maer hebben haer cabels ghekorven ende wederom zee ghemaeckt; ende zijn neerwaerts nae Duynkercken ghedreven. Den 8 Augusti hebben se gheweldich, van smorghens vroech wel thien uren lang, dapperlijck gheschooten ende metten anderen ghevochten, daer twee galioenen der Spaengiaerden van den Enghelschen gheschoten zijn, zijnde een groote Bisschayer ende een galioen, t'grootste van de vloot, S. Matheus galioen genaemt; d'ander nae Blanckenburch gedreven ende daer aen de gront ghecomen zijnde, so gheschoten plat dat het gantz reddeloos ende weyrloos was, de groote mast achter over, de compangien neder ghestort. Veel van haer isser in Vlaenderen aen landt ghebracht ende ghebercht van die van Nieupoort.

Soo isser noch mede opten selfden tijt een van de grootste galassen dicht voor Calis van den Engelschen ghenomen; ende zijn also meest de groote schepen weyrloos gheworden, also datter van 125 schepen, daermede sy voor Pleymuyen quamen, onder Vlaenderen niet meer dan ontrent tusschen de tseventich ende tachtich ghesien werden. Die van Zeelandt, vernemende datter een schip onder Blanckenburch aen de gront lach, zijn met ontrent vijf schepen dremmelaers, ende anders, met eenighe Hollanders tot vijf int ghetal derwaerts geseylt, hebben t'selvighe schip inghenomen door opgevinghe,

zijnde groot wel ontrent ses hondert last, een van de machtichste van de vloot, met noch een ander niet veel minder, ende hebben de selvighe tot Vlissinghen ghebracht opten 11 Augusti ; de ghevangens, de gequetste ende ghewonden verbonden ende nae Vlaenderen gesonden, de ghesonden eendeels daer gehouden ende omtrent 150 na den Haech ghesonden, daeronder Diego de Valdes, generael over de Armade van Spaengien, met meer andere cavalieros. De capiteynen ende voortgesellen zijn rijck van de buyt ghewordeu.

De Spaensche vloote is middeler tijt met den suytwesten wint ghedwonghen geweest door tvervolghen der Engelschen nae de Noort Zee te wijcken en zijn den 9 Augusti voor de Maes ghesien, den 11 voor Tessel, den 12 opte Breede, veertien noortwest vant Vlie, int ghetal als verhaelt; ende zijn de Engelschen haer dapper nadringhende, sterk zijnde ontrent 150 schepen vol couragie ende wel ghemoet. Men seyt, dat se den twaelfden den Spaengiaerts gheen cleynen afbreuk ghedaen hebben. Den 13, 14 ende 15 waydet gheweldich uuten suyhtwesten.

Wat daer wijders af comen wil, sal den tijt leeren. Noorweghen oft Jutlandt is haer voorlandt.

Cat. Meulman-Van der Wulp, n° 699 : *Waerachtighe verclaeringhe van de Armade des Conincx van Spaengien,* enz.

76. — Uitval tegen de Jezuieten wegens hunne kuiperijen in Engeland.

(1589.)

Een inbreuck des Paus in Enghelandt deur Jesuiten.

Ende nadien tot nochtoe geseydt is van het openbaer ghewelt des Conincks van Spangien ende des Paus van Roomen, laet (bidde ick) int corte gheoirloft zijn ten lesten te verclaeren

een andere ghewelt niet min hatelijck als bedrieghelijck naer den aert van den vos; dewelcke seecker, hoe dat se bedecter is ende bedriegelijcker voirtscruypt, hoe alle goede princen hun van alsulcke peste meer behooren te wachten. Voorwaer dese is die heymelijcke incompste ende sendinghe in dit Rijck van sommighe valschelijck ghenoemt Jesuiten ende plantsoenen, om die herten van de simpele ende rouwe menschen te trecken van de ghehoorsaemheydt, die se haer Majesteyt ende het Coninckrijck schuldich zijn. Maer ghelijck dese soirte van menschen byeen geraept is uut alderhande voorvluchtighe ingheboren Enghelschen, dewelcke d'armoede tot desperatie ghebrocht heeft oft hun schelmstucken van haer voorgaende leven niet toeghelaten en hebben hier te schuylen, alsoo oock deur den Paus van Roomen onder de hant in ghesonden zijnde onder decxele van zijn superstitieuse religie, en houden niet op lancx de dorpen ende van huys tot huys met haer valsche treecken d'ondersaeten tot rebellichheyt op te wecken ende sommighe Pauselijcke bullen tot dien eynde uutgheheven te stroeyen, uute welcke sy heymelijck het volck verleyden, leerende op de pene van den ban, datter voor hen gheen hope van salicheydt en is, tensy dat se, veranderende van ghemoet, afworpen alle ghedienstichheydt, die se haer Majesteyt schuldich zijn.

Met dese Bullen als sommige ondersaeten van Enghelandt uut dit ghesweerm der Jesuiten ende seminairen achterhaelt zijn ende int licht ghebrocht hun conjuratien, ende, ghepijnicht zijnde deur die conscientie, van hun schelmerije tot een ghesonde meyninghe wederkeeren, worden zonder straffe losgelaeten sonder hun aen den lijve te kommen; maer die hertneckich ende met een crijghel herte in hun schelmerije volherden, ghevraecht zijnde oft se souden willen staen aen de zijde van haer Majesteyt, als vroome en eerlijcke ondersaeten betaemt, soo verre eenighen inval gheschiede in dit Coninckrijck van de Paus oft Coninck van Spaengien, antwoorden straffelijck ende stoutelijck ghenoech, dat se verbonden ende ghehouden zijn, alst den Paus van Roomen goetdunct,

duer zijn bevel een inval te doen in de rijcken ende jurisdictien van haer Majesteyt ende met allerhande wegen ende middelen den voorseyden inval te voorderen.

Der Jesuiten openbare lage tegen de Coninginne ende t'Rijck van Engelandt.

Ick vraghe wat soudt ghy doen, wie ghy zijt, die aent roer van eenighe republicq sidt, met sulcke monstren overgheheven tot alle feyten ende schelmstucken? Ick vraghe oft ghy lijden soudt, dat het dexele van de religie ende pauselijcke onderdaenicheyt verschoonen soude sulcke schuldige van crijm van leso-majesteyt om hun t'ontrecken van de strengicheydt der wetten? ende oft ghy soudt laeten genieten het leven degheene, die u vant leven wilden berooft hebben? Gheen prince oft monarche en behoordt oft en mach verdraghen dusdanighen monstren, tensy dat hy swaerder wilde sondighen teghen die weth, teghen het ghemeyn volck, teghen zijn coninckrijck, teghen zijn leven ende teghen Godt selfs. Ende dit zijn die monstren gheweest so veele alsser hier in Engelant metter coorde gestraft zijn; hoe dat oock heur complicen ende medeghesellen haerder conjuratie met haer lasterlijcke boecxkens, die se onder die ghemeynte stroeyen, ende met valsche beschuldingen te seer hatelijck luyde roepen, dat se omgebrocht zijn gheweest om die catholicque religie ende haerder conscientien wille.

Hieraff zijn ghetuygen vele treffelijcke ondersaeten ende daeronder eenighe edele ende van ridderlijcke stamme, diewelcke, hoe dat se oock catholijck zijn, als se nochtans hun houden in haer schuldighe plicht ende ghedienstichevt, die se haer Majesteyt ende des Rijcks welvaren schuldich zijn, en worden niet aenghetast noch eenichsints beswaerlijcker ghehandelt dan met een geltstraffe gheordonneert teghens hun, omdat se overtreden hebben dedicten uutghegheven opt stuck van de ghemeene Kercken te frequenteren.

Maer dit alles is gheseydt tot dien eynde, opdat die goede princen, die sorghe draghen over rijcken ende luyden, ende d'andere, dien de waerheydt ter hertten gaet ende niet gheerne van de waerachticheydt dwalen, verstaen mogen met wat manieren ende middelen openbaerlijck, heymelijck, met gewapende cracht, met bedroch ende listicheyt van den Paus van Roomen ende den Coninck van Spaengien ghestaen wordt na tverderf van haer Majesteyt ende van tgantsche Rijck van Enghelant, hoe bequamelijck ende nootsaeckelijck, dat se ghedwonghen is om dit gewelt aff te keeren ende dese laegen t'ontgaen ende met wat onrecht ende valsche beschuldinghen d'administratie van justitie ende wetten gescheurt ende ghecrenckt wordt; daertoe sy niet alleen uutgheven beruchtige boecxkens, maer oock schilderijen, die vertoonende zijn ick en weet niet hoedanighe vreemde monstren te kennen gevende eenighe barbarische wreedtheydt aenghedaen, als sy hunselven valschelick versieren ende roepen, den voorsz. Jesuiten ende seminairen, dat is die schuldighe van crijm van lese-majesteyt. Maer de Majesteyt en moet gheen gheloof gegheven worden by de goede princen, indien eenighe van dese menschen met eenighe ongewoonlijcke ofte ongebruyckte straffe ghestraft zijn oft anders dant by de alderoutste wetten haers Rijcks teghen alle schuldige aent crijm van lese-majesteyt gheordonneert is.

Cat. Muller-Tiele, n° 353 : *Verclaringhe van doirsacken*, waerdeur die vande Vlote van de Alderdoorluchtichste Majesteyt van Enghelandt beweecht zijn geweest in haer tochte op Portugael seeckere schepen met coren ende andere oirlochse toerustinghe tot behoef van den Coninck van Spaengen inde naestlegghende Landen van de Oostersche Zee ghecocht, treckende nae Lisboenen ende inde Mont selfs van de Riviere van Lisboenen te nemen, den xxx^en^ Junij 1589 ende vant Rijck haer Majesteyts xxi^e^. Gedruckt Anno M. D. LXXXIX.

77. — Verhaal van den moord gepleegd te Blois op den hertog van Guise en zijnen broeder den Kardinaal.

(1589.)

Den Coninck van Vrankrijck, om te hebben beter middel om te doen aentasten die persoonen van de overledene heeren, Hertoghe van Guise ende Cardinael synen broedere ende andere heeren van hunne maechschappe ende medegesellen, stelden tot Blois eenen raet van twaelf heeren, denwelcken ghehouden worden opt Casteel. Van denwelcken waren de heere Cardinael van Bourbon, die voorseide heeren Hertoge van Guise ende den Cardinael sijnen broedere, de heeren Hertogen van Nemours ende van Elbœuf, Eertzbisschop van Lyons, den heere Alphonse de Corse, de Grave von Termes, de heeren van Bellegarde en van Oyguar. In dese vier leste hadde zijne Majesteit particulier betrouwen; die ander twee en zijn noch niet tot onser kennisse, makende in alles 't ghetal van twaelfven.

Op den vrijdach voor Kersmisse avondt, worden vergadert den Raet ende zijne Majesteit dede verstaen aen synen aelmoesenier, dat hy nae syne ghewoonte was ghedisponeert om hem te biechten ende t'ontvangen het H. Sacrament, wesende zijn ordinaris devotie alle vrijdage, ende tot meerder ootmoedicheyt hy was ghesint te gaen te voete tot een heremitagie, liggende een halve mijle van Bloys, hebbende niet te min veel contrarie gedachten. Den voorseiden Raet also vergadert zijnde, geboot syne Majesteit de vier, die hy betrouden, hier voorens de leste ghenoemt, te comen by hem in zijn cabinet ofte vertreck, d'welck sij deden. Ende hielde hun vore, nadat hy hen hadde verhaelt de beleydinge ende practijcken van den Hertoge van Guyse ende van syne aenslagen tegens synen eygenen persoone, dat hy hadde voor hem ghenomen hem te dooden ende te voorcomen zijn voornemen, twelck hy niet en hadde willen stellen ter executien, sonder daervan eerst geno-

men te hebben hun advijs. Ende vragende eerst aen den heere Alphons de Corse het syne, hy antwoorde, dat, mits d'eere die hy ontfonck van syne Majesteit, hy niet en conste gefailleren in sijn officie, van hem vryelijck te verclaren 't gene hem versochte te syne het alder bequaemste ende van minste perijckel; dwelck was hunne persoonen aen te tasten ende die te stellen in sekere bewaernisse in eenige stercke plaetse, hen te doen maken hun proces, ende voorts te varen totter sententie na henne misdaden. Dit advys worden gevolcht van den heere van Oiguar. De twee andere waren seer qualijck gesint tot den voorseiden heere Hertoge van Guise, ende sonder hun te vragen eenige sake, syne Majesteit als alreede genoech versekert van hunnen wille, seggende dat men niet en behoorden te maken eenige twijffelinge, dat het beste middel ende beste propooste was, te doen dooden den voorseiden Hertoge; want hem gevankelicken stellende, en soude geen middel zijn om hem sekerlicken te bewaren; ende dat deur syne verlossinge souden opstaen verscheyden oproerten; ende te verwachten een sententie, daer en was geenen richter in Vranckryck, die deselve soude derven pronuncieeren tegens hem. Ende geresolveert tot dit propoost ende wille, seynde hij wederomme in den Raedt die vier heeren, met verbot van niet te segghen eenighe sake van dese resolutie.

Ende op denselven tijt dede hy roepen door synen secretaris Bernard, den voorseiden heere Hertoge van Guise, onder 't bedexele, dat aleer sijne Majesteit begeerden te gaene totten Sacrament van der biechten ende heylige communie, hem begeerden te verclaren saken van grooter importantien; dewelcke van te voorens hem hadde versekert tot verscheyden tijden, hem te houden in vrientschappe ende te vergeten alle saken qualicken verstaen ende voormaels gedaen. Die voorseide Hertoghe van Guise voechde hem terstont in de camere, ende nemende vermoeden dat achter de tapisserie eenige persoonen souden mogen verborgen zijn, oplichtende den eenen hoeck van de voorseide tapisserije, ende siende daer eenen persoon, greep hem met den hals ende sloech hem ter eerden, d'welck

niet so haest gheschiet en was, ofte seven andere vielen op hem, d'eene hem gevende eenen slach ofte steeck onder de coussebanden, d'andere met eenen poingnaert dweers door den hals, de andere grepen syne wapenen omdat hy hun niet en soude quetsen, ende d'eene van dien doorstack hem van achteren met eenen poignaert. Ende alsoo qualicken getracteert ende ter neder geworpen, riep hy : « En isser geen genade? » Ende daerover stont op uut den Raet die voorseide heere Cardinael zijnen broedere, ende hoorende die stemme, seyde : « Men overweldicht daer mijnen broeder »; ende willende daertoe loopen, worde belet met wapenen. De heere van Bellegarde ginck in de camere seggende : « Mijn heere van Guise, roept genade aen Godt ende aen den Coninck.» Ende niettegenstaende de quetsuren seyde hij tweemale : « *Miserere mei Deus.* » Ende sonder voorts te varen, stack zijn vuyst in synen mont als die bytende ende scheen te versmaden den name van den Coninck; denwelcken, comende uut zijn cabinet, stelde hem in de deure van de camere, ende vraechde of hy was overleden ende geheelicken doot, twelck, hem versekert wesende, behoudelicke noch eenige verroeringen van zijnen lichame, ordineerde, dat men voleynden soude van hem te vermoorden, ende in presentie van sijne Majesteit worden hy doorsteken met eenen grooten steeck. Ende daerna worden gevangen den secretaris van den voorseiden Hertoch van Guise met alle zijne pampieren, die welcke hadde geschreven in een billet : « Mijn heere van Guisé doot is voor seker ». Nu geleyt zijnde in de gevanckenisse, veynsende te willen lenen in een venstere, vont middel om 't voorschreven billet met eenen draet te werpen in een plaetse daer vele persoonen waren, d'welc worden opgenomen met sulcker haeste, dat men niet en heeft connen ontdecken dengenen, diet hadde genomen, wat moyten men daeromme heeft gedaen. Ende wort gehouden, dat het is gesonden geweest aen myn heere van Meijne. Ende een edelman, genoemt myn heere van Rossiers, vont middel te springen van de mueren van Bloys, ende in alder neerstichcyt te comen adverteeren de voorseide heere van Meijne van d'onghevalle, by denwelcken

hij kwam seer wel te passe op den Kersdach; want des anderen daechs, de heere van Corse, gesonden van den Coninck, quam tot Lyons, gelijck hiernaer sal worden verclaert.

Binnen middelen tijden worden gevanckelic genomen den Cardinael van Guise, den Prince van Ginville, die welcke hen couragieuselicken wilde defenderen, ende stelden de hant aent rappier, so jonc als hy was. De heeren Hertogen van Nemours, Delbœuf ende den Eertzbisschop van Lyons worden op denselven vrijdage overmiddach getracteert coninclicker wijse. Nochtans eenighe van hunluyden en wilden niet eten, ende d'overschot van den dach, nadat sy waren gheleyt daer het lichaem lach, stelden sij hun om Godt te bidden, gelijc sy oock deden den geheelen nacht. Ende den hemel was so geturbeert van tempeesten, dat hy scheen te gevoelen het ongeluck. Den Coninck tegenwoordich synde in de camere, als den Cardinael van Guise daer worden ghebrocht, seyde hem : « Kendt ghy wel die personage? » Hij antwoorden jae, met goeden reden, want het was mijnen goede broedere ende heere; ende dat hy van den doot desselfs sulcken mishagen hadde, dat hij alreede wel wilde wesen in de andere werelt met hem. Den Coninck versekerden hem, dat zijne begeerte soude volbrocht worden. Ende des saterdaechs naestvolgenden, omtrent te negen uren, dede hij hem brengen in deselve camere, om hem te vermoorden; ende was genootsaeckt te verwecken andere, van dewelcke daer ordinalycken zijn van der wachte tot het getal van vijf en veertich, die men noemt coppe-jaretz, soveel te seggen als been-afhouwers, ende hun te geloven twaelf hondert croonen, om te executeeren sulcken moort, d'welck sij deden, eerst met eenen steeck van eenen hellebarde dwers door zijn lichaem, eenighe steecken van poignaerden, ende ten lesten door den tweeden steeck van een hellebarde. Hy gheboodt oock, dat den jonghen Prince van Ginville soude ghedoot worden ; maer niet ghevonden wordende yemandts, het herte hebbende om sulcken wreetheyt in 't werck te stellen, so bleef hy int leven.

Des saterdaechs, ontrent den avont, zynde de twee lichae-

men gestreckt opten vloer in de ghebedtcamer, gheboodt den Coninck, dat men t'lichaem van den Cardinael soude leggen op een koetsken in eene cleyne camer daer by wesende, in dewelcke een matras lach overtogen met groen; ende waren in sulcken state tot na de hoochtijde van de gheboorte ons Heeren, blyvende 't lichaem van den Hertoch van Guise in sulcken ghelate, als hy was overleden opten vloer uutghestreckt, de vuyst in den mondt ende d'ander handt achter op den rugge op den poygnard. Opten woensdach worden de twee lichamen gedraghen in de groote sale, ende vernielt ende ghebracht tot asschen deur het vyer met ongelesten calck ende swevel ghemengt, ende de asschen gheworpen buyten de vensteren.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 707 : *Advys vanden ghenen die zijn geweest tot Blois*, ten tijde van den moort, gheschiet inde Persoonen van... den Hertoghe van Guise, ende den Cardinael synen broedere, des vrydaechs van Kermisse lestleden. Ut den Franchoyschen Exemplaer overgeset in onse Ned. Tale. Int Jaer onses Heeren, 1589.

78. — **Edelmoedigheid van Koning Hendrik IV tijdens het beleg van Parijs.**

(1590.)

Hier en tusschen, zijne Majesteit hebbende in corten tijde byna becomen alles watter gelegen is op de rivieren van Marne, Seyne, Yone ende Oyse, besloot zijne Majesteit naerder by de stadt van Parijs te comen, met een voorneminge die te becomen, ende aldaer te dooden die ongehoorsaemheyt, daer die haren eersten oorspronc genomen heeft, maer nochtans met een saechtmoedighe natuerlicke doot, sonder gewelt oft verschrickinghe. Bevant se voorsien met so cleyner sterkte, dat hij se mochte becomen met eenen storm, gelijc alst oft een van de minste steden hadde geweest van zijnen Rijcke. In deser manieren heeft hy volheerdt geduerende den tijt van vier

maenden, dat hij se omringelt hadde, ende niet alleenlijcken ghecontinueert, maer veel lichter te becomen, hebbende die van binnen verloren de dry deelen van hunne weyrbare mannen. Ende den leger van zijne Majesteit was meer dan de helft meerder geworden.

Maer, als alsulcks beraetslaecht wert, gelijck de raden ongelijck mochten wesen, bedacht zijne voorseide Majesteit, dat de stadt van Parijs de hoofdstadt is ende de vercieringhe ende sieraet van zijnen coninerijcke ; ende dat binnen deselve veel Princessen zijn van zijnen bloede ende hem bestaende, met sovele goede oude familien, soveel kercken ende heylige plaetsen ende goede lieden, die by avontueren den meesten deel in dese ongehoorsaemheyt en wederspannicheyt onnoosel zijn; ende dies niettegenstaende, de stad ingenomen zijnde met gewelt, oncomen en connen worden in alsulcke onsinnige rasende tegenspoeden ende accidenten, en heeft noyt connen consenteren tot die selvige resolutie ende besluyt, dat mender eenich ghewelt souden op gedaen hebben. Ja, nauwelijcx en woude zijne Majesteit toelaten, dat men die voorborchten in soude nemen. Niet, dat het noodich was om te doene, maer vreesende dat d'een geen oorzake en soude geven tot een meerder, ende dat de soldaten, hun so na siende by eenen so grooten buyt, qualijcken souden moghen opgehouden worden voorder over te passeren ; also tselve ooc was de grootste moeyte, die den Coninck ende zijn principaelste capiteynen hadden in allen desen belegge, te weten, te beletten den crijsknechten niet voornemen oft beginnen en souden (want om te beproeven d'executie en wasser geen onderscheyt) d'innemen van die voorseide voorborchten, dwelck geschiede met een vervolch sonder eenige wederstant. Ende, also men daerna heeft ghesien, dat tegens den gemeynen regel « het minste het meeste niet en besluyt oft bevangt » ; nochtans, seven oft acht duysent oorlochslieden, die in de voorseide voorborchten waren, hielden besloten meer dan dertich M. gewapende mannen, dewelke in de voorseide stadt waren, behoorde henlieden te wesen een genoechsame

beproevinge, dat die met ghewelt te winnen ende in te nemen, niet en mochte oncomen oft belet worden. Daerom so was zijne Majesteit geresolveert om de voorseide stadt niet te verliesen, ende, (om te behouden ende te salveren so menighe familien ende huysgesinnen, ende het onnoosel bloet, dwelck gestort soude moghen worden, te gesparen ende te verhoeden), die te vermoeyen by gebreke van de victualiën ende veel liever geduldichlijcken te dragen ende te lijden de langhduerighe belegeringhe, alsulcke als die soude mogen wesen, sonder daerop te doene eenich meerder gewelt. Ende dat met een dobbel voornemen, oft dat hem de voorseyde belegeringhe soude wel gelucken, door den voorseiden noots halven, denwelcken die van binnen niet en soude connen verdragen; oft dat den Hertoch van Mayne naerder soude comen om hemlieden te ontsetten, ende dat zijne Majesteit alsdan zoude bevechten, hetwelck hij aldermeest begeerde ende wenschte, om alsoo veeleer de wortel uut te royen dan de tacken af te houwen.

Indien zijne Majesteit so stantvastich ende onversoenelijck hadde gheweest in de eerste middelen, gelijck sy haer betoont heeft seer sorchvuldich in die andere, de stadt soude ongetwijfelt zijne geweest zijn. De redenen van warachtelijcken te willen oorlogen, nadien de resolutie gemaeckt hadde geweest te bevechten de opstinaticheyt van die van binnen, door vasten ende abstinentie niet toe te laten oft te lijden, datter eenighe victualien oft spijse, hoedanich die wesen mochten, inne ghebracht werden, aen wien het oock wesen mochte, ende in de voorseide stadt te behouden alle de ghene, die daer binnen waren, sonder toe te laten yemanden daaruut te laten comen, niet eenen eenigen persoon, opdat de victualien, die daer binnen mochten zijn, soveel te eer verteert mochten wesen. Ende desen regel behoorde met alle wreetheyt onderhouden te wesen, sonder eenige gratie oft genade ende uutneminge der personen. Maer geduerende de leste maent van desen belegge, den noot ende ellendicheyt was binnen der voorseiden stadt so uutnemende groodt, die vertellinghe was so verschrickelijcken van sovele lieden, die van honger stor-

ven langs der straten, van soveel anderen van dewelcke de rasernije soo groot was, dat sy openbaerlijcken de honden geheel rou aten; de huylinge des volcs, de suchtinge der moederen, die niet en hadden om hunne kinderen te geven, doordrongen niet alleenlijcken de locht, maer oock de mueren, also dat zijne Majesteit niet en mochte aenhooren met alsulcke beestelijcke wreetheyt, gelijck als deghene, die een oorsacke daeraf waren, met hunne oogen aensagen. Nu deghene, die noch met victualien voorsien waren, achten alle dit volk voor onnutte menschen, ende het viel henlieden te lanck, dat niet al doot ende verloren en was. Also wel als die couragie ende grootmoedicheyt des Conincks onverwinnelijck is, also was zijn goedertierentheyt ende goetheyt lichtelijck te verwinnen, ende ontfermde hem der monsterlijcke overdaet der cattijvicheden, beminnende veel liever de regelen ende oorlochsordinantien niet te onderhouden, maer te overtreden, veel liever dan die van der natueren ende besonderlicken de zijne, dewelcke is geheclijcken vol soeticheyts ende barmhertichcyts. Hij aenmerckte, dat 't geheel volck Christenen waren, ende allegader zijne ondersaten, de meestendeel by avontueren, van dewelcke onschuldich ende onnoosel, ende dat van nooden was henlieden van dese wanhope ende mistroosticheyt te verlossen. Ten lesten zijn goede natuerlijckheyt brack de strengicheyt der oorlochsche wetten. Eerstelijcken so accordeerde ende liet paspoorten toe voor de vrouwen, dochteren ende kinderen, ende voor alle de scholieren, die daeruut begeerden te gaen; daernae vermeerderde hij se voor de geestelijckheyt; ten lesten oock voor deghene, die daer hadden geweest zijne meeste ende grootste, wreeststc vijanden, ende dede alle neersticheyt ende droeg er sorghe voor, dat alle degene, dier uut quamen, wel vriendelijcken ende liefliclken ontfangen ende onthaelt mochten wesen in alle de steden, daer sylieden heen bedachten te vertrecken. Hy heeft oock toegelaten, dat de Princen ende Princessen, die binnen der stadt waren, geholpen werden met sommige victualien. Ditselve is hem seer ondancbaerlijcken geloont, ende [wy] moeten beken-

nen, dat t'belegh meer dan een maent langher is gheweest, dant zoude gheweest hebben, ende dat oversulcx hij dien sin niet en heeft gehadt, dien hij behoorde ghehadt te hebben. Maer, indien dat t'selve die oorsake is, so is hy nochtans so heylich ende Gode so aengenaem, dat het geheel seker is, dat het dobbel ende tweevoudich geloont sal worden, ende dat daerdoor de stadt van Parijs niet alleenlijcken en sal ghewonnen worden, maer den gantschen staet des lants ende noch meer, so overvloedich ende ontallijken zijn de gratien ende hemelsche vergeldingen ende belooningen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 740 : *Een corte verclaringhe van tghene datter geschiet is in den Leger van den Coninck, sint dat den Hertoch van Parme hem gevoecht heeft byden Vyant,* tot den 15. deser Maent September, dienende tot instructie, enz.... Tot Dordrecht, By my Peeter Verhaghen, woonende inde Druckerije naest s'Princen Logement. 1590.

79. — **Klacht van eenen Noord-Nederlandschen katholiek over het gemis aan Sacramenten en eeredienst.**

(1596.)

Maer merct nu, wat een groote pyne ende martyrie dat is voor ons ende onse arme sielen, dit benemen van alle die voorseyde middelen onser zaelicheyt, 't derven van warachtige leeringe der Catholyker religie, uutreykinge van de heylighe Sacramenten.

Wy weten, dat wy hebben een onsterfelyke ziele, ende dat die verloren, al verloren. Wy weten, dat die niet saelich en kan worden sonder 't warachtich geloove ende tgebruyc der heylige Sacramenten. Wat pyne ende hertseer, wat vervolginghe ende martyrie, dat wy nacht en dach lyden, die gerne ons en onser kinderen zielen sauden saelich maecken, ende dat ons die middelen falgeren?

Leven wy, so en cunnen wy niet (dan zeer luttel van ons, en dat met groote periculen en onder groote pene) een sermoon gehooren om geleert te worden. Begeren wy de heylighe Sacramenten tot nootdruft van onse zielen, wy en vinden niemant, die se ons uutreycke ende administrere.

Sterven wy, soo en vinden wy niemant, die ons instruere om wel ende saelichlyck te sterven, ende bystaen met die Heylighe Sacramenten. Ende och, ofter niet veel en storven onder ons, by faute van desen, in dootsonden en wierden eewelick verdoempt?

Wat een persecutie ende vervolginge is dit, die, hoewel dat zy die lichamen min schynt te geraecken, nochtans toucheert ende geraekt zy die zielen alzoo, dat zy de ziele ende het lichaem tsamen vermoort, ende worpt in den afgront van der hellen. Is dit niet een schoon liberteyt ende vrijheyt?

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 819 : *Beclach van een treffelycke persoone... over die tyrannie ende gewelt der generale Staten van de vereenichde Nederlanden,* claerlyck blyckende by hunne placcaeten ende namentlyck by d'leste vanden 4 Aprilis 1596. Gesonden uut s'Graventhage in Hollant aen eenen goeden vriendt tot Antwerpen. 1596.

80. — Is Marnix de schrijver van den Byenkorf

(1598.)

Tschaepken.

Men seyt in Hollant ende Zeelant montgemeene, dat Philips Maernix den autheur is, die in de wandelinghe heet Aldegonde. Oft alsoo is oft niet, dat en weet ick niet; maer hy heeft de eere daeraff onder de ketteren.

Den Herder.

Philips Aldegonde? Die is int lant bekent gelijck eenen quaden penninck, en ick soude eensdeels wel ghelooven, dat

hy den autheur is van den *Biencorff;* want de questien en propositien, die hy over en deel jaeren dede aengheven aen doctoor Michiel de Bay, cancellier der Universiteyt van Loven, ende de antwoorde, die hy naderhant schreeff tegen denselven doctoor, die comen gheheel overeen met tghene, dat staet in desen *Biencorff*, jae tis bynaer tselve, uutghenomen dat het een vlaemsch is, ende dander latijn.

TSCHAEPKEN.

Wat segdy? Heeft Aldegonde ooyt eenige propositien aenghegheven aen de doctoren van Loven?

DEN HERDER.

Jae hy, want ick was doen ter tijt te Loven, te weten int jaer 1570, en sach, dat een oudt edelman, heere van Vigencourt, (1) ghecleet in bruyn fluweel, besondere propositien gaff aen doctoor Michael de Bay van weghen Philips Maernix Aldegonde, biddende dat den doctoor daer soude willen op antwoorden.

DAT SCHAEPKEN.

Waerom dede hy dat?

DEN HERDER.

Hy dede ghelijck de Phariseen, die tot Christum quamen met soete woorden, segghende? « Meester, wy weten wel, dat ghy warachtich sijt leerende » opdat sy alsoo uut Christus mont een woordt souden locken om hem te begrijpen. Alsoo dede Aldegonde. Oft ick peyse, alsoo de ketters seer hooverdich zijn en vermetich, hy hoepte magschien desen doctoor oock te verleyden ghelijck hijder vele verleyt hadde, alsoo

(1) Vignacourt was de zwager van Marnix.

Job (1) spreeckt van den duvel, segghende : « Siet, hy sal de revire opsuypen, en hy en sal hem niet verwonderen; jae hy heeft tbetrouwen, dat de Jordane oock sal in sijnen mont loopen. » Maer Aldegonde keeck hier wel lancx sijnen neuse; want hy bevont, dat desen doctoor geen catte en was om sonder hantschoenen te vanghen, die met sulcken stercken argumenten en bewijsredenen ons gheloove beweerde van de presentie Christi int heylich Sacrament, en dat al uut de Heylighe Schriftueren, dat Aldegonde versleghen zijnde, niet en wiste wat segghen, dat alleenlijck voort brachte eenighe pradden uut Aristoteles, die soo wel sloten op de christenen leeringhe als een tanghe op een vercken.

Tschaepken.

Hoe verghinck dit speel ten lesten?

Den Herder.

Dat suldy hooren. Ghelijck eenen hont, die sijnen muyl ievers te verre naer ghesteken heeft, ende eenen cop hebbende, hy loopt al huylende ende al janckende en bassende, alsoo oock Aldegonde, soo wel achterhaelt zijnde van desen doctoor, hy janckte en creesch ghelijck eenen kermishondt, bassende op den doctoor, schimpende en vermaledijdende, spouwende alle quade woorden van injurie.

Tschaepken.

Dat hebben de ketters seer voer een maniere.

Den Herder.

Aldus dan soe dunckt my eensdeels, dat de Hollanders gheen onghelijck en hebben, als sy desen *Biecorff* Aldegonde toeschrijven. Maer ick heb oock redenen ter contrarien, om te

(1) Job 40.

twijfelen, dat hy den man niet en is; want, al en heeft Aldegonde gheen groote kennisse oft verstant van de Heylighe Schriftueren, nochtans hy wilt als een edelman ende als een literist gherekent worden onder lieden van eeren; ende daerom en can ick hem dat niet toedraghen, ghemerckt dat desen *Biecorff* is vol van tschuym van boeven en kokijnen, en het schijnt meer gheschreven van een ghasthuysvlieghe, jae van een roffiaen dan van een deghelijck man.

TSCHAEPKEN.

Nochtans men houdt in Hollandt en Zeelant desen *Biecorff* in grooter weerden, als een boeck vol wijsheyt en gheleertheyt; want alsoo haest als iemant uut Vlaenderen coemt in Hollant, sy segghen terstont. « Leest den *Biecorff*, leest den *Biecorff*, » hiermede te kennen ghevende, dat den *Biecorff* alleen genoech is om iemant ketters te maken ende aff te trecken vant Catholijck geloove; ende het dunckt my oock alsoo.

Pastoor Jan Coens, *Confutatie of Wederleggînghe van den Biencorff*. Loven, 1598.

81. — **Verhaal van de inneming der stad Raab in Hongarije.**

(1598.)

Het is, grootgunstige leser, alle de werelt ghenoech bekendt, op wat maniere den bloetdorstigen tyran ende den erfvyant des Christelicken naems, eenige jaren herwaerder, hem geweldich ende gruwelic tegens de arme Christenheyt heeft opgerust, om deselve met roof, moort ende brant te overvallen; gelijc hy oock sulcx int werc gestelt heeft, begevende hem te velde met so menich duysent man te voet ende te peerde, als in eenige voorgaende jaren genoech heeft gebleken, trouweloos brekende het bestandt, dat hy met de Keyserlicke Majesteyt

hadde besloten. Waardoor de Keyserlicke Majesteyt met ander Christelicke potentaten zijn veroorsaeckt geweest hen tegens hem ter oorlogen te rusten, ende met gewelt te bejegenen, gelijc men aen dese steden Comorra, Gran ende ander plaetsen gesien heeft. Daerin dat haer het christelic crijghsvolk so ridderlick heeft bewesen, die daerin alleene de eere Gods ende niet haer eyghen ghesocht hebben, ende den name Christi hebben verdedicht, lijf ende leven, goedt ende bloedt daerby hebben opgheset; hoewel de listige duyvel, doen ter tijdt, gheen ruste en heeft ghehadt met syne listighe aenslaghen, totdat hy ons de stercke stadt Raab heeft afghenomen, ende dat van wegen onse sonde, welcke voorseyde stadt ons de barmhertige God wederomme in onsen handen heeft ghegheven, ende dat op alsulcken maniere ende middel, als ons door vele diversche van adel ende ander groote heeren is toegheschreven gheweest, ghelijck als hiernaer volght.

Het is sonder twijfel alle vrome Christenen kennelick, op wat wijse de Christenen de gheweldighe stercke stadt Raab is afghenomen gheweest, ende hoe grouwelick de Turcken daerin hebben ghehandelt, de Christenen seer jammerlick hebben vermoordt, daerin hem het gansche Rijcke niet weynich en heeft bedroeft. Dan is wederomme, dit voorledene jaer van seven en tneghentich, van de Christenen belegert gheweest, op hope van dese plaetse weder te becomen, hetwelcke wellicht den almachtighen God noch niet en heeft belieft vóór op dit jaer 98, int welcke hy den Christenen syne hulpe ende bystandt bewesen heeft, ende hen eenen aenslach in haer herte heeft ghegheven, insonderheyt den oversten ende vryheere Adolff van Zwartzenbergh, die eenen tijt lanck eenen aenslagh op Raab ghehadt heeft ende secreet heeft ghehouden. Denwelcken hy van wegen het hooge water niet en heeft connen te wege gebrengen, maer nu, de snee gesmolten ende het water ghevallen wesende, so heeft hy synen tijt waerghenomen den 29 Martii; ende is in der nacht aen de Porta Real, die na Weissenburgh loopt, gecomen met 200 Walen, aen dewelcke hy een instrument, dat

men petart noemt, gheleyt heeft, daermede hy de buytenste poorte heeft doen springhen ende gheopent; waerdoor de voorseyde Walen, die in de grachten laghen, tusschen beyde de poorten zijn ingeloopen, aldaer sy vier groote stucken gheschuts ghevonden hebben, ende haer met cruydt ende loot ende met andere municie hebben versien. Welcke vier stucken sy tot haren wille gebruyckt hebben, daermede de binnenste poorte hebben geopent, ende sulckx den heere Balfi in der haesten gebootschapt, die met 500 Walen, 500 Fransoysèn ende met seven hondert ruyters de voorseyde 200 Walen is te hulpe gecomen.

In alsulcken overvallen hebben hen de Turcken in alderhaeste ter weere ghestelt, daertoe oock de Bassa in eyghender persoonen met alle syne macht; maer is met meer ander treffelicke Turcken stracx op de plaetse doot gebleven, sodat hem oock ons volck selve becomen heeft, naedat hy was doot geslagen, ende hebben hem het hooft afgehouwen, tselve op een spiese gesteken ende op een bolwerck ghestelt.

De Turcken, siende dat hennen Bassa verslaghen was, zijn se seer verschrickt geweest, ende de onse seer vroolick, vallende stracx met groot gheweldt in de stadt, met ruyters ende knechten, soveel als er daertoe verordineert waren, die aldaer met den vyant ridderlick hebben gevochten, totdat ander Christen capiteynen den heeren Balfi ende Zwarzenbergh zijn te hulpe ghecomen, in welcke ghevechten veel Turcken zijn doot ghebleven, ende oock eenige van de onse. Tot dat eyndelic de barmhertige God genade heeft gegeven, dat de onse vrijmoedich zijn aengevallen, ende, niettegenstaende de groote weere, die de Turcken deden, soo hebben de onse de overhant gecregen, sodat de Bassa met noch 1500 Turcken op de plaetse zijn doot gebleven. Ten lesten, hebben hen drie hondert Turcken in desen strijt op eenen toren begeven, aldaer sy haer dapper hebben geweert ende niet en begeerden over te geven, ten ware men hen het leven toeseyde; daerop hen de onse tot behoudenisse der stadt ende des voorseyden torens het leven geschoncken hebben, de wapenen hebben afgenomen ende also hebben laten passeeren.

Ende is aldus dese stadt, welcker stercte niet veel en is gesien geweest, des nachts tusschen den 29 ende den 30 Martii deses jaers 93 wederom in handen der Christenen niet sonder groote blijschap ende met cleyne oncosten gevallen.

Den erfvyant heeft onlancx een heymelicken aenslagh op Weenen in Oosterrijc gehat, hetwelc maer twaelf duytsche mijlen van Raab en is. Daeromme hy de stadt met alderleye corenwerc als met terwe ende havere ende met alderley provisie versien hadde; want onse volc heeft aldaer over twee duysent peerden ende twee hondert stucken geschuts op raderen ende meer andere municie van orloge ghevonden. Hiertoe so heeft men ooc in dese stadt over de vijfhondert gevange Christenen verlost, ende daer zijn eenige hondert Walen in desen aenslach dootgebleven.

Also nu dese stadt is ingenomen, ende alles is volbracht geweest, so heeft men in groote haesten eenen post na de Keyserlicke Majesteyt geschict, ende hem daerby dese heerlicke victorie gebootscapt, die dese tijdinge met groote blyschap heeft onfangen, so dat men hem, in lange tijt, niet so vrolic gesien en heeft. Daeromme hy ooc, eenen gouden rinc van zijne handt treckende, den bode dien heeft geschoncken met belofte van meerder vereeringe. Dese blyde tijdinge heeft de Keyserlicke Majesteyt den 3 April ontfangen. De oversten hebben de Keyserlicke Majesteyt toegeschreven, dat men hen versch volc soude schicken. Sy waren van meeninge haren tocht op Ofen te nemen ende daerop een proeve te nemen, mits de vyanden door tverlies van Raab seer verschrikt waren. Als sy van de Walen hooren spreken, so verschricten sy haer niet anders dan als wy van de goddelose tyrannen ende Turcksche honden hooren.

Nae dese geluckige volbrachte victorie, daerop men niet en hadde gedacht noch gehoopt, en heeft men van blyscap niet weten wat men soude mogen doen oft laten; doch so heeft men altijt verordineert op veel plaetsen te singen den heerelicken lofsanc *Te Deum laudamus*, den naem Christi in zijne heilighe wonderwercken te loven ende te prijsen. Ende wy,

Christenen, als henne nabueren, mogen ooc God voor alsulcken heerlicken victorie wel loven ende dancken. Want mids dien wy, Christenen, voor zijne gaven ende weldaden so ondancbaer zijn, so schickt bij ons alderley straf over den hals, jae laet daerom gantsche lantschappen vallen in ketteriën, daerdoor groote oneenicheyt, moorden, rooveriën en brant te causeren comt, daerin hen de onchristenen seer verblijden, ende alsoo voorts varen schier, ghelijc geschiet is, in het beginsel des goddeloosen Mahomets.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 865 : *Een warachtighe, sekere ende eyghentlicke tydinghe vande vermaerde ende onwinnelicke sterckè stadt Raab, hoe dat deselve,* eenige corte jaren herwaert, van de Christenen is afgenomen geweest, ende nu .... door.... Adolff, Vryheere van Swartzenbergh, door den Heere Balfi ende andere, wederom den Turck is afghenomen : enz..... Gheschiet tusschen den 29. ende 30. Martij des nachts, deses jaers 1598. Tot Dordrecht ghedruckt. Anno 1598.

82. — Brief uit Spanje over het overlijden van Koning Philips II.

(1598.)

Om mijne beloften na te comen so beantwoorde ic uwe brief, by dewelcke gy op mijn begeert u te willen adviseren t'gunt hier passeert. Weet dan, dan in dit jaer van 1598 sijn Coninclijcke Majesteyt onsen heer Don Philippe de derde, doen noch Prins wesende, was gaen sien opte merckt ofte plaetse van Madril de stierjacht ende tbatementspelen, die daer gedaen werden op S. Jansdach. Alwaer de Coninc zijn vader (nu by den Heer wesende) niet en was, also hy te dier tijt siect hielde vant fleercijn oft jicht, twelc hem in beyde handen geschoten was. Zijn Alteze, van de voorseyde spelen gecomen wesende, vertelde zijn vader tgeent daer geschiet was ; dewelcke

antwoorde : « Ic ben seer verblijt, dat ghi u vermaect hebt, want ghy sult in mijn leven niet meer sien eenige verlichtinge van dese mijne siecte ». Ende meteen beval hi, dat men gereetschap soude maken om te gaen na het Escurial. Doctor Mercado, medecijn van zijn kamer, seyde, dat geen oorbaer was te vertrecken, also hem de siecte daerdoor soude mogen verheffen. De Coninc antwoorde, dat hy daer wilde gebracht wesen in zijn leven, also men hem daer doch moeste brengen na zijn doot. Ten laetsten, om zijn wille na te comen, droegen hem zijn lackeyen op haer schouderen, wesende ses dagen onder weech om die seven mijlen, diet zijn, af te leggen.

Hy gevoelde hem eenige dagen wat beter. Evenwel konde hi op zijn leden niet staen, dan moest zitten ofte leggen. De gicht taste hem wederomme aen, desgelijcx de coortse; zijn doctoren haer raet voorwendende, verhief hem de pijne ooc zo, dat hy terstont ordonneerde tgeen dat diende om zijn siel te versorgen. Hy biechte ende nam het Sacrament; ende terselfder tijt geboot hy, dat Garcia de Jogaza soude werden gewijt aertsbisschop van Toledo. De Noncio van zijn Heylicheyt dede hem consacreren met de gewoonlicke solemniteyten.

De goede Coninck creech een aposteunie in zijn rechter knie, seer ontsteken wesende, zodat hy niet mochte rusten. Zijn doctoren verbaest wesende deden roepen een medecijn van Toledo, genaemt Elias, dewelcke binnen Madril was. Met sijn ende der anderen advijs heeft den licentiaet Vergaia daerop geleyt remedien, om de aposteunie te doen rijpen. Deselfde geopent ende gereynicht van de quade materie, die daerin was, openbaerden hem daerna vier andere aposteunien in sijn borst, dewelcke ooc geopent ende gereynicht werden van de matery. Dan dese vuyle matery bracht voort groote menichte van luysen; ja, soveel, dat men se niet wech konde krijgen. Hy was in sulcken ellendigen staet, dat hem vier mans in een laken moesten ommekeren. Daerenboven moesten noch twee andere mannen het bedde ende de laeckens schicken. Tien dagen voor zijn doot creegh hy een harde coorts, dewelcke vijf uren duerde; sodat men sach, dat zijn

crachten hem begaven, ende veel heeren hier in Madril maecten provisie van roucleederen.

Tot hemselven gecomen wesende, seyde hi totten aertsbisschop ende degene, die in de kamer waren : « Vrienden ende ondersaten, u droefheyt ende becommernissen kunnen my niet helpen tot mijn gesontheyt, also menschelicke raet by my nu vruchteloos is. Tgunt, daer meer aen gelegen is, is dat gy by tijts gereet maect, dat totte begravinge van mijn lichaem sal noodich wesen. Ende nu, tewijl ic vry van de coörts ben, bevele ic u, dat gy u Prins sult halen, dewelcke eer yet lang u Coninc sal wesen; ooc, dat gy my hier brengt mijn kist, daer ic in sal begraven werden. Set op dat buffetken een dootshooft, op hebbende de coninclicke croon. » Twelck gedaen werde.

De Prins ende d'Infante daer gecomen wesende, riep hy Jan Ruyz de Velasco tot hem, seggende : « U sal indachtich wesen van een kofferken, twelck ick u te bewaren heb gegeven. » Dewelcke antwoorde : « Ja, genadige Heer. » « Brenget my », seyde hy. Het was een heel kleyn kofferken, twelck, geopent wesende, werdender uytgehaelt een kostelicke steen van zeer groter waerden, dewelke hy d'Infante dede geven, haer zeggende : « Mijn dochter, Isabella Eugenia Clara, neemt dit juweel, twelk u moeder aen my gebracht heeft, twelk ick u geve tot een memorie. » Ende hem kerende na de Prince, zeyde tot hem : « Soon, vint ghijt goet, dat ic u suster dit geve? » Hy antwoorde : « Ja ic, mijn Heere, ooc tgunt dat ic hebbe. » Dit antwoort was den Coninc zeer aengenaem, dewelcke beval, dat men een ander papier soude soecken, twelc int voorseide kofferken was, ende tselfde den Prince gevende, seyde hy : « Daerin sult ghy sien op wat manier ghy U koninerijck zult gouverneeren. » Daerna werdender uytgehaelt een geessel, wesende aen de eyndekens bebloet, ende deselfde ophevende seyde hy : « Dit bloet is van mijn bloet, doch niet mijn, maer van mijn vader, die in den Hemel is, dewelcke gewoon was hem aldus te oeffenen. Daerom, opdat men zijn deucht mach weten ende de waerheyt van dit werck, hebbe icket willen tonen. » Daerna dede hy hem reycken een

papier, twelc onder zijn oorkussen lach; hetwelck, gelesen wesende door Jan Ruyz, luyde also :

« Wy Philippe, by der gratie Gods koninc van Castillien ende Leon, etc. hebbende dit koninerijc geregeert 40 jaren, ic gevet nu int 71. jaer mijns ouders over aen God almachtich, dient toebehoort, bevelende mijn ziel in zijne gebenedide handen, opdat zijn godlicke Majesteit met haer doe, tgunt hen gelieven zal. Ende ic bevele, dat, als mijn ziele van den lichame sal gescheiden wesen, tselfde gebalsemt werde ende gekleet met een koninclic kleed; dan geleyt in dese koperen kist, die hier staet, ende nadat ic gehouden sal wesen den tijt by de wetten gestelt, wil ic dat men my begrave op dese maniere : Vooraen sullen gaen de wybisschop, het kruis, de klergie; terstont daeraen sal volgen de adelantado met de koninclicke standaert, die hy sal slepen langs der aerde, wesende becleet met rou; den Hertogh van Naiara sal de croon dragen in een groot open lampet, gedect met een doec; den Marquis van Aguilar sal tswaert dragen; het lijc, 8 van mijn principael dienaers, met brandende tortsen in haer hant, bekleet met zwart; den Aertsbisschop sal de Grands volgen, ende onse algemeene erfgenaem achter ter zijden, in zijn roucleet; zo gaende na de kercke, alwaer mijn lichaem gestelt sal werden op een staetgraf, dat daer gemaect sal werden. De misse gedaen wesende, sal den Prelaet my int graf setten, twelc tleste huys sal wesen tot mijn eeuwige woninge. Dat gedaen wesende zal u Prince, de derde coninck van dese mijne naem, gaen in sinte Jeronimusklooster binnen Madril, alwaer men de negendach houden sal. Mijn dochter ende mijn suster, haer moeye, zullen gaen int klooster van de graeuwe susters of de barrevoetse. Buten tgunt ic u tander tijden geseyt hebbe, zo bid ic u nu, dat ghy u suster wilt voor seer gerecommandeert houden, want sy is geweest mijn spiegel, ja, het licht van mijn oogen. Hout de republijke in vrede, haer versiende van goede gouverneurs, belonende de goede ende straffende de quade. Ic bevele, dat men uit de gevancnis hale den Marquis van Mondeiar, hem vry latende op conditie,

dat hy int Hof niet en come. Aengaende de huysvrou van Antoni Perez, men sal se mogen loslaten, op conditie dat sy in een klooster ga, ende dat hare dochters erven tgunt van haer zijde comt. Ic perdonnere degene, die gevangen zijn van wegen de jachte; ooc die ter doot veroordeelt zijn ende tperdon des Coninex ontbreect. »

Ende hy omhelsde zijne kinderen voor de laetste reys, haer seggende, dat sy op haer rust gaen souden. Int uytgaen uyt de kamer, vraechde de Prins Don Christoffel de Mora, wie de schat oft coninclicke sleutel hadde. Hy antwoorde : « Ic, mijn Heer. » « Geeft se my, » seyde de Prins. Don Christoffel antwoorde : « U Hoocheyt salt my vergeven; tis de sleutel van betrouwinge, dewelcke ic niet van my geven. mach sonder consent van den Coninc mijn Here. » Daer op seyde de Prins : « Basta », ende ginc in zijn kamer Don Christoffel keerde weder tot den Coninc, dien hy vonde een weynich verlicht te wesen, ende seyde hem : « Genadichste Heer, zijn Hoocheyt heeft my de schatsleutel afgeeyst, ende ic heb se hem sonder u consent niet willen geven. » De Coninc antwoorde : « Ghy hebt qualic gedaen. »

Daerna quam hem de koorts noch eens aen, ende hy begeerde geolijt te wesen, twelc den Aertsbisschop hem dede. Hy beval ooc, dat men hem geven soude een seker crucifix bewaert in een kofferken, wesende tselfde dat zijn vader stervende in de hand had; daermede begeerde hi ooc te sterven. Nadat hy geolijt was, quam hem zijne Hoocheyt weder besoecken, ende Don Christoffel incomende, presenteerde hem de sleutel met gebogen knie, die de Prins nam ende gaf se den Marquis de Denia. De Coninc seyde strax : « Ziet, ic recommandere u Don Christoffel voor den besten dienaer, die ic gehad heb. Hout ooc alle dander voor gerecommandeert. » Hy nam wederom oorlof hen omhelsende, ende terstont began hem de spraec te begeven. Hi bleef 2 dagen in die gestalte ende sterf sondaechs den 13 September smorgens ten 3 uren.

De begravinge geschiede manendaechs, den 14 des selfden

maents, te 9 uren voor den middach. De Aerstbisschop seyde de misse. Den nieuwen Coninc quam uyt Escurial, den 16 des selfden, snachts te 8 uren, latende zijn suster by de graeuwe susters, ende hy ging na S. Jeronimus, het Hof in grooten rou latende.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 878 : *Cort warachtich verhael vande siecte, leste woorden ende doot vande Coninck van Spangien, Philips de tweede,* gestorven den 13. Sept. 1598 in zijn Clooster van S. Laurens, gelegen in Escurial, seven mijlen van Madril, geschreven binnen Madril in Spaensch, ende overgeset in Duyts, door een liefhebber des selven taels. Voor Jan Jansz. Orlers, inden duytschen Bybel. (1598.)

83. — Beza logenstraft het gerucht van zijnen dood en zijne bekeering, door de Jezuieten verspreid.

(1598.)

Theodorus Beza wensch D. Joanni Guilielmo Stuckio, den bysondere ende treffelijcke dienstknecht Christi, zijne lieve weerde broeder, doctoor van de Heylige Schrifture in de Kercke tot Zurich, ghenade ende vrede van den Heere.

Seer lieve ende weerde broeder, allen die dingen, die ghy mijn in u laetsten brief te kennen hebt gegeven, namentlijck dat aldaer by u oock die tydinge is gecomen, dat ic niet alleen doot, maer oock, twelck ick voorwaer sonder te verschricken ende mijn daerover te ontsetten niet en kan schryven, opentlijck mijn wederom totte valsche Catholijcken soude begheven hebben; sulcx alles hadde ick onlancx verstaen uut veele verscheyden landen, jae, oock daervan die tydinge by ons van Roomen overghebracht sijnde. Maer hebbe sulcx ghehouden voor een vlucht tijdinge, van mijn lichtveerdichlijck verstroyt zijnde, ter tijt toe, dat van gheloofweerdige menschen aen

mijn overghesonden worden dese twee schriften, d'welcke ick goet bevonden hebbe, hier achter by te voegen.

Want, hoewel dat met reden voor gheen wonder en mach noch voorwaer moet ghehouden worden, dat dese soo onverschaemdelijck liegen, die alle schaemte afgheleyt ende door ghecomen zijn; ende dat se allerhande boevestuck oft alderstoutste dorven waghen; wiens handen dat oock nat ende vocht sien van 't bloet van de aldermachtichste coningen; soo mocht ick nochtans mijn selven nauwelijck niet wijs maken om te gelooven, dat menschen in de const van lieghen so ervaren, alsulcke leugen souden uutlesen ende verkiesen, twelck terstont ende die daet selfs soude leugen stroyen ende valsch maken; oock mede, met selfs die oogen van so veelen ende so grooten getuygen, niet waer te zijn bestraft ende overwonnen soude worden.

Sy zijn nochtans metter daet soo stout gheweest, gelijck sulcx uut dit schrift blijckt, niet alleen die dinghen met woorden ende brieven byna door gheheel Europa van mijn te stroyen, jae oock so veel meer, van den predickstoelen, by 't gemeene volck elendich betoovert zijnde, overluyt te roepen, maer oock dese geheele Republijck, Kercke ende Academye van Geneven, (ofte quansuys juyst soude hangen aen de autoriteyt van eenen, die maer is een cleyn menschken, ofte liever van een mensche wie hy soude mogen wesen), mette selve seer lasterlijck ende schandelijck versierde beschuldinge te becladden, vuyl ende lelijck te maecken. Daerenboven, oock opdat se haerselven in dese conste van lieghen souden te boven gaen, tot een ghetuyghe van desen logentalen bybrengen ende verhalen den doorluchtigen ende den godtvruchtigen vorste de Landtgraef van Hessen.

Maer wat soude ick hier nu doen? Voorwaer ick moet mijn over deser lieden tegens die waerheyt zo grote stouticheyt, die niet en passeert sonder de alderswaerste gramschap van de godlijcke Majesteit, ontsetten, beroert ende beweecht worden. Ick worde daerover oock ghestoort, ghelijck billick is, omdat

de naem ende faem van zoveel vromen ende dapperen mannen ghequetst ende te cort is geschiet. Ende 'tghene haer ghelust heeft van mynen afvalle te versieren, dat vervloeck ick vergrouwelende van ganscher herten.

Ende voorwaer wat mynen doot aengaet, die al gestelt ende ghelegen is in de handt van den eenigen Heere ende mynen Salichmaker, ende niet in haren lust, wil ende begheren; wanneer dattet hem believen sal desen zynen gheringen ongeachten dienstknecht uut dese werelt te roepen, so en sullen sy voorwaer gheensins vercrijghen 'tgene haer lust te imagineren, ofte haer selven in te beelden. Maer mijn sal alsdan ten laetsten gebeuren ende geschieden 'tghene ick van hem alle daech bidde met gheduerighe ghebeden, voor zoveel als dat te doen met goeder conscientie is gheorlooft.

Maer wat aengaet die seer leelijcke logens teghens mijn persoon ghedraeyt ende stijf gheworpen, ick worde daerinne niet meer beroert, dan of ick de honden hoorden blaffen. Jae, hoe dat ick meer bemerke, dat zy mijn niet hebben besint, ende [ic] haer in den wech ben, hoe dat ic met meerder reden ende vierichcyt den aldergoedichsten, alderhoogsten God ende mynen Salichmaker dancke ende love, die oock met dese, niet ghemeyne ende slechte getuychenisse, in mijn herte vastelijk bevesticht, dat hy de kennisse van zyne waerheydt mijn heeft verleent ende ghegeven; te weten, dat ick desen ghesworen ende, onder anderen, zyne dootvyanden ende verwoede, rasende vervolgers tot zo verre mishaghe, dat se mijn, die onder mynen mededienaers ben d'alderminste, met namen ende bysonderlijck om te bevechten ende met die pijlen van hare lasteringhe ende quaetheyt van spreken te doorsteken, uutghekipt hebben. Ic segge, met pijlen, waermede haren booch, achterwaerts hem draeyende ende stijf worpende, sy lieden eerder haerselven dan mijn ghequetst ende gewont hebben.

Indien dattet toegelaten is op de broederen in den Heere, nochtans lief ende weert zijnde, oock also onderwylen verstoort te wesen, dat nochtans daermede tegens Godt noch

teghens haer niet gesondicht en worde; ick bekenne, dat ick op hare lichticheydt van gheloove ben quaet ende verstoort, die, zoo qualijck bedacht zijnde, desen niet alleen van mijn haer niet onbekent, maer oock van dese geheele Republijck, Kercke ende Academye liegende, zo verre geloof ghegeven hebben, dat ick verstae, dat hiermede niet weynich swacken menschen zijn geargert ende voor 'thooft gestooten. Hieruut is nochtans geschiet, dat in dese gemeynte ende Academye myne eerweerdighe stede-dienaers, pastoren ende professoren, (t'gene ick anders verhoopte, dat door alleen daerop niet te achten, by hem selven soude ghevallen hebben), goet gheacht ende ghevonden hebben, dat men met eenighe ghetuygenisse logenstroyen ende met redenen valsch soude maken. Derhalven, nae de eere ende reverentie, die ick deze vergaderinghe schuldich ben, hebbe ick mijn onder-haer ghevoelen ende oordeel gherust ende te vreden ghestelt, ende sal, met Gods hulpe ende bystant, in dese myne heylighe bedieninghe, die mijn bevolen ende toebetrout is, totten laetsten asem mijns levens toe stantvastelijck volherdich wesen; mijn selven hier en tusschen oock vertroostende met dese heylighen woorden van den Propheet: « O Heere, sy vloeckten mijn wel, maer ghy seghende. » (Psalm. 109, 28.)

Maer dit alles hebbe ick goet ghevonden ulieden aldaer, ende allen anderen broederen in den Heere, waer ter plaetse dat zy oock soude moghen wesen, kenlijck te maken met myne vriendelijcke groetenisse ende-ghebiedenisse aen allen denselven, opdat ghy met ons over dese aenslaghen van de quaden onbeschaemden menschen, die op haer eyghen hooft ghekeert zijn, Godt soud' dancken, ende denselven dese onse Republijcke, Kercke ende geheele Academye, oock mijn persoon insonderheyt, meer ende meer te recommanderen, na onse onderlinghe groote kennisse ende vrientschap wilt voortvaren.

Vaert wel, ghy bysondere ende treffelijcke man, mitsgaders met uwe vergaderinge, d'welcke die Heer opt alderovervloe-

dichste wil segenen ende gebenedyen. Tot Geneven, den achthiende Octobris 1597.

U. L. mededienstknecht in den Heere Theodorus Beza, in den naem ende vanwegen de geheele vergaderinge van de pastoren ende professoren tot Geneven.

Gentsche Bibliotheek, Accroissements Meulman. Anno 1598, zonder nr : H. C., « Dienaer des Godtlicken Woorts, » *Jesuiten Loghenstroyinghe vanden Doot Theodori Bezae, ende vanden selven, mitsgaders van degeheele gemeynte van Geneven haren afval tot ten Pausdom, contrarij blijckende uut de Brieven, die Beza ende de geheele vergaderinge van de Pastoren ende Professoren tot Geneven, tot dien eynde int openbaer hebben laten uytgaen.* (Utrecht, Salomon de Roy, 1598.)

Als toelichting voor het bovenstaande uittreksel laten wij hier eene aanteekening volgen uit Baudartius (Memorien' ofte cort verhael der gedenckweerdigste soo kerckelijcke als wereltlijcke geschiedenissen van Nederlant, Vranckrijck, enz., van 1603 tot 1624, Boeck I, blz. 6 ; Arnhem 1624-25) : Acht ofte neghen jaren eer dezen godsalighen leeraar (Beza) in den Heere ontslapen was, wouden hem de Jesuyten doot hebben, ende tot eenen apostaet ofte verloochenaer der warer Gherefformeerde Religie maken. Want, anno 1597, hebben de Jesuyten ende by namen de Jesuyt Clemens Puteanus, generael der Jesuyten binnen Dolen. in der Graefschap van Burgundia, ghescreven : dat Thodorus Beza doot was, ende dat hy, op sijn dootbedde ligghende, voor den Magistraet der Stad van Geneva, hadde bekent ende beleden, dat hy Rooms-catholijck woude sterven, met groot leetwesen ende wederroepinge sijner ketteryen; haer biddende ende wel ernstlick vermaenende, dat sy de ketteryen Calvini, die hy, so mondelinge als schriftelick, hadde voorgestaen, souden verlaten ende haer met hare ondersaeten onder de ghehoorsaemheyt des Paus begeven ende de Rooms-catholijcke Religie aennemen; ende dat sy, nae sijn doot, soo lief als haer hare salicheyt was ende

wenschten erfgenamen des eeuwighen levens te worden, de Jesuyten wouden ontbieden, ende met deselfde haer beraden, hoe sy alles, dat vervallen was, wederom souden verbeteren.

Puteanus, dese leugen schrijvende aen sijne confraters, heeft wel stoutelick derven daerby voeghen, dat hy, nevens andere Jesuyten, van den Paus daertoe was ghevolmachticht, om nae Geneven te reysen ende de Catholicke Religie daer in te voeren.

Dese leughen der Jesuyten heeft Theodorus Beza niet alleen met acht jaren levens daerna wederleyt, maer hy heeft oock in eenen brief aen den Eerweerdigen Heer Gulielmum Stukium, professorem Theologiae binnen Zurich geschreven, dese onbeschaemde leugen wederleyt, gelijck oock ghedaen hebben de samtlicke pastoren ende professoren der Kercke ende Schole van Geneva in een schrift, dwelck sy in openbaren druck hebben laeten uutgaen; daeronder aen voeghende de copye eens briefs der Jesuyten te Grets in de Stirmarc geschreven van den Jesuyt Hendrico Vivario, den sesten dach Augusti 1597, daerin die boven verhaelde leughen oock voor warachtigh wort verhaelt.

Theodorus Beza heeft ooc selfs eenen brief gheschreven aen Puteanum, in denwelcken hy hem sijne onbeschaemtheydt is verwijtende.

Maer dewijle dit geschiet is voor den tijd, dien ick my selven hebbe ghestelt, belanghende het schrijven deser Memoryen, soo laete ick de wijtlustige beschrijvinghe daervan berusten, ende als in het voorbygaen dit aengeroert hebbende, keere ick weder tot onse Nederlandsche swaricheden, daer ick het ghelaten hadde.

84. — Opdracht aan de Algemeene Staten, bevattende eene rechtvaardiging van den opstand der Nederlanden.

(1598.)

Den E. vermogenden, doorluchtigen, wijse discreten, seer voorsienigen Heeren, den Generalen ende Provincialen Staten der Vereenichden Nederlanden, mitsgaders den Magistraten derselver Steden.

Nadattet fondament ofte grondtleggĩnge van elck ghebouw is, ende nadatter dan op gebouwt werdt, daerna ist vast ende bestandich, ofte zwack ende onbestandich. Also gaetet, tzy in de hooge oft algemeyne regeringe, nadattet selvighe opt recht ende billickheyt gevesticht is; ende nadattet gehandthaeft ende onderhouden werdt, daerna salt bestaen ofte ondergaen. Dit selvige, mijn E. Heeren, heeft men in allen dinghen te aenmercken, oock in de voorgaende veranderinghe der eertijts wel geordonneerde Rijcken, Staeten ende Republijcken (by ons tGemeene Welvaert genaemt) hoe, wat ende waerom ende deur wat oorsaecke, dat de selvighe toegenomen ofte afghenomen hebben. Ende nu insonderheyt, in desen onsen teghenwoordigen standt der Vereenichden Nederlanden, staet ons te letten op tweederley oorsaecken. Eerstelijck, oft de veranderinge der selviger geschiet zy, deur dat de Prince een tyran gheworden is, ofte de onderdanen rebellen; want hierin bestaet der beyder bevestinghe ende voortghang, oft haer onzeeckere vasticheyt ende onderghang, teweten of de Coninck van Spangien (ons Prince geweest) ons teghens recht ende billickheyt ende zijn ghegeven trouwe, hulde ende manschap als een tyran gesocht heeft te vernielen, dan ofte wy onsen beloften ende plicht der onderdanicheyt teghens hem vergeten ende overghetreden hebben; oft dat wy, door ons t'onrecht aenghedaen ghewelt van den Coninck van Spangien, ghenoodtsaeckt zijn gheweest ons daer tegens te beschermen deurt goet recht ons van Godt ende wet der natuyren toeghelaten, daerdeur wy teghenwoordich door Godts ghenadighe helpende handt ende u E. goede beleydinghe verlost zijn van 't juck der wreeder Spaenscher tyrannije. Ende also wy daerover van diverse misgunstigen onser verworven vrijheyt qualijck naghesproken werden, als oft wy de selvige niet door wettighe middelen in rechte toeghelaten verkregen hadden, so moet ons hierin de daedt meer dan de woorden vry maecken ende beschermen; die in alder overvloedt bewijst ende gestadich bewesen heeft onse onderdanige getrouwicheyt teghens onsen Princen, van allen tijden herwaerts, des wy ons teghens allen landen ende luyden te

beroemen hebben van onse ghehoorsame plicht, daerin ons niemandt overghetreft heeft noch ghelijck gheweest is, ja, hebben noch doen ter tijdt daervan niet opgehouden, als ons Prince, vergetende syn hulde ende eedt, die hy ons so solemneel bezworen hadde, niet als een vader ende herder, maer als een verscheurder ende vernielder ons gesocht heeft te vernielen ende gantsch uut te royen, ende wy ons effenwel niet anders teghens hem ghedragen hebben dan als ghehoorsame kinderen, die haers vaders onverdiende gramschap met oot-moedighe biddinghe ende voorbiddinghe altijt ghesocht hebben te versachten, maer effenwel daerdeur anders niet uutgherecht dan sijn verbitterden grimmigen thoorn noch meer over ons ontsteecken; also dat hy, die ons te vooren met roeden ghecastijdt hadde, doen met schorpioenen ons geeselen wilde.

In allen desen konden wy noch niet gansch wanhoopen van syn mededoogentheydt, ofte hy soude noch eenighe vonckens van barmhertigheyt t'onswaerts behouden hebben. Ende om dieswille hebben wy oock geen middelen onbestoockt ghelaten, om hem, die verde van ons gheseten was, ende daerom onse clachte niet genoechsaem verhooren ofte verstaen konde, van naby ende mondelinge te verthoonen door eenighe notabele persoonen, daertoe uutghesonden ende te bidden, dat hy als een genadich vader syn wreede placcaten wilde schorssen ende ons syn genadich aenschijn verthoonen. Dan daer is oock anders niet uutgherecht dan dat hy de selvige gesanten, de meeste edelluyden van dees landen van grooten huyse, deerlijck omgebracht ende haer goeden geconfisqueert heeft. Ende heeft noch bovendien de voornoemden onse Prince, in plaetse van onse bede te verhooren, een seer streng ende wreedt oordeel over ons gantsch Vaderlandt ghevelt, in syn inquisitischen Raedt in Spangien binnen Madril, daer hy selfs tegenwoordich was, in den jare acht ende t'sestich den xvi. Februarij, daerdeur dat se veroordeelt zijn gheworden, bedreven te hebben *crimen lesae Majestatis* in den hoochsten graedt, ende dat niet eenighe, maer alle inghesetenen des landts (uutgenomen weynighe, die met namen van den Ket-

termeesters alhier aen den Inquisitiemeesters in Spangien overgheschreven waren) daerover verbeurt hadden lijf ende goedt. Ende hierdoor heeft hy nu geacht becommen te hebben oorsaecke, daer hy langhe na getracht hadde, te weten, dat hy dese landen, welcx vrijheyt de Spangiaerts altijdt gehaedt hebben, deur 't onrecht, dat hy haer aendeede, tot oproer soude verwecken; wel wetende, dat de landen met so heerlijcke privilegien begaeft, haer daerteghens souden setten, ende dat hy haer dan als oproerders ende rebellen soude straffen, ende over haer heerschen als over een nieulijcx met ghewelt inghenomen landt, dat gheen privilegien noch eenige beschermínge van vryheyt hadde, maer alle de selvige nu door haer oproer ende rebellicheyt verbeurt hadden. Ende om dit te volbrengen, twijffelde hy niet af syn macht, daer hy sach, dat meest gansch Europa voor bevreest was.

Oft nu dit selvighe (omdat het so gansch seer strijdt teghens de redelijckheydt ende t'wesen eens rechten prince teghens sijn onderdanen) by veelen niet gelooft mochte worden, hoewel de daedt selfs in aller overvloedt t'selvige so opentlijck uutdruckt ende bewijst, dat het niet te weerlegghen is; die sie maer op die van Arragon, die met so heerlijcke privilegien begaeft waren, ja, meerder als dese oft eenige andere landen moghen zijn, die hem onder so vasten verbindinghe tot haren Coninck aengenomen hadden, want sy te voren van den Paus ghewaerschout waren met het exempel van Israel, als sy een Coninck begeerden. Ende daerom hebben sy haer cansse sowel bedongen met sodanige voorsichticheyt, als men eenichsins soude mogen doen; ende nochtans heeft hy haer t'onderghebracht op die wijse daermede hy 't teghen ons bestaen heeft. Want, nietteghenstaende hy Don Anthoni de Peres sijn innerlijcken secretaris zijn eyghen handt ghegeven hadde hem te vrijen van der daedt, die hy hem selfs, om Eschovedo, secretarius van don Jehan zijn broeder (die hy mede int eynde een vijge gaf) om te brengen bevolen heeft gehadt; so heeft hy nochtans, de selvighe saecke volbracht zijnde, den voornoemden Anthoni de Peres om die daedt, die hy door zijns Coninex

bevel gedaen hadde ofte laten doen, ghevangen genomen, quansuys om de vrienden van Eschovedo te vreden te stellen, hem dickwils in de ghevanckenis troostende, dat hy sich op des Coninex handt wel vertrouwen mocht, ende dat hy machtich genoech was hem uut alle zwaricheyden te verlossen. Ende gaf hem een vrije ghevanckenisse, daer hy wel uut mocht, hem radende, dat hy ter noot in Aragon soude vluchten, die hem met haer privilegien wel beschermen souden; want, dat hy tegens hem so hardt procedeerde, dat moeste hy doen om de vrienden van Eschovedo, die hem aendrongen. Ende dit duyrde so lange, tot dat hy de huysvrouwe van Don Anthoni de Peres mede ghevangen genomen hadde ende so langhe ghevangen behielt, tot dat se alle de schriften ende papieren haers mans overghelevert hadde. Daerna procedeerde hy met ernst teghen Anthoni de Peres, meenende dat hy nu onder de papieren zijn handt wederom hadde, ende stondt hem na zijn leven, daerdoor Don Anthoni di Peres na Aragon vluchte, ende gedwongen was des Coninex handt te thoonen, die hem tot die daedt versocht hadde, daerom dat hy hem nu sochte te dooden.

Die van Aragon, by wien de hoochste overheydt bestonde, ghenaemt *El Justitia*, daervoor de Coninck te recht moeste staen, aensiende die alderschendichste noyt gehoorde grouwelijcker saecke, dat de Coninck Don Anthoni sochte te dooden om de daedt die hy hem bevolen hadde, ende hem ghestraft soude hebben, so hy hem niet gehoorsaemt hadde, namen hem in haer bescherminge, om zijn saecke teghens den Coninck te verantwoorden na vermoghen haer rechten. Doen hadde de Coninck verworven, daer hy langhe na getracht hadde, om haer door opentlijck gewelt aen te doen, ter bescherminge, welcke hy oproer noemt, te verwecken. Want sy, om haer voort aenghedaen ghewelt te beschermen, zijn genoodtsaeckt gheweest haer te wapenen, maer hebben eylaes door t'listich bepraten van Alonso de Vergas, overste van 't leger des Coninex, haer weder ontwapent door dat hy seyde, dat hy teghens haer niet quam, maer begeerde slechs na

Vranckrijck te trecken, ende dat se geen quaet ghevoelen van haer Coninck soude hebben, die in alles tot haer met genade beweecht was. Maer hoe 't haer daerover vergaen is, dat heeft den uutganck van der saecke bewesen, dat men niet opgehouden heeft met allen manieren van tyrannije, tot dat die inwoonders van het alderheerlijcxste rijck van Spangien uut haer vrijheyt ghestooten ende tot slaven ghemaeckt zijn.

Dit kort warachtich verhael hebbe ick niet connen nalaten te verthoonen, opdat men niet twijfele, oft het is mede also des Conincx voornemen tegen ons geweest, dat hy ons door 't onrecht, dat hy ons aendeede, tot oproer soude verwecken; maer de reste is hem tot nochtoe door Gods hulpe ghemist.

Ende, om nu wederom te keeren tot ons voorgaende propoost, so heeft de Coninck om dese voornoemde sentencie teghen ons ter executie te stellen, in dese landen gesonden zijn dienaer, die hem in wreetheyt niet en bezweeck, de Hertoge van Alba; dewelcke, hoewel hy noch niet ten vollen na uutwijsinghe van sijn bevel getyrannizeert heeft gehadt, so is se nochtans so groot gheweest, dat de gantsche werelt daer een schrick ende grouwel van gehadt heeft, welker ghedachtenisse noch so versch is, dattet niet noodich is die te verhalen. Hiertegens heeft men nu te sien ende te letten, wat hiertegens van ons inghesetenen deser landen ghedaen ende bedreven is, anders niet, dan dat wy, die vrye luyden waren, het recht der slaven ghebruykt hebben, (dewelcke, omdat se met ghelt gekocht waren, haers meesters ghelt genoemt werden, dien oock haer heeren mochten dootslaen sonder te verbeuren, omdattet haer gelt was), die, om de gramschap haers najaghenden heeren te ontvluchten, de deure voor haer hooft mochten stuyten om also voor haer gramschap ende straffe beschermt te zijn.

Wat isser, vrage ick, tegens 'taencomende ghewelt van den Hertoge van Alba in desen lande anders gedaen dan dat veelal van de ingesetenen des landts ten lande uutgevlucht zijn, die syn tyrannije wel kenden, om deselvighe te ontgaen, verlatende alle haer goedt ende have. Ende deghene, die, haer op

haer selfs onschuldt, als niet bedreven te hebben, ende op syn ghenade verlatende, in den lande ghebleven zijn, tegens denselvigen heeft hy seer wreedelijck getyrannizeert met vernielinge van lijf ende goedt, onaenghesien van wat staet ende conditie sy waren. De reste hebben voor haer najaghende heeren de deuren gesloten, om voor desselfs gewelt beschermt te zijn, lijdtsamich verwachtende oft haer Prince noch midlertijdt eenich medooghentheyt, door versaedtheyt des onschuldigen bloets, met haer mochte hebben, door medevoorbiddinge des Keysers ende veelder Vorsten van Duytslandt ende van gansch Europa, dat hy sijn arme onderdanen wilde ontfermen ende van zijn verbolghen gramschap afstaen. Maer met alle tselvighe is anders niet uutgerecht, dan dat hy als Pharao zijn herte hoe langer hoe meer verhardt heeft, tot ganscher uutroeyinghe zijnder armer onderdanen.

Ende also nu alle toegangen tot zijn genade ons ganschelijck afgesneden waren, soo heeft ons int eynde de noodt ghedwongen de rechterlijcke toeghelaten middelen te ghebruycken : dat, als een Prince een eedt- ende verbondtbreecker wert, niet soeckende zijn onderdanen te beschermen, maer te vernielen, dat hy dan niet meer een prince, maer een tyran ghenoemt wert ende is, ende over sulcx na Gods, der natuyren ende aller volckeren wetten, alle trecht verloren heeft, dat hi over haer heeft gehadt. Door welcx rechtscracht de nader Vereenichde Nederlanden Philips den tweeden dies naems, Coninck van Spangien, verclaert hebben vervallen te zijn van 't recht der hooger overheyt, twelck hy als Hertoghe, Grave ofte Heer, na eens yegelijcx landes gestaltenisse, hier te lande gehadt heeft. Also, dat deselvige landen niet meer aen hem verplicht noch verbonden zijn, dan oft se noyt aen hem verbonden waren geweest; dat se oock daerom onder dat beleeft tyrannich woort, dat alle redelijck insegghen uutsluyt, *Wantet ons also ghelieft*, niet langer staen, hoewel 't ons ouders door onachtsaemheyt over haer gedoocht hebben, niet wetende dattet sich so wijde uutbreyden soude, alst nu wel ghedaen heeft.

Blijckt nu onwederspreeckelijck, door alle tghene verhaelt

is, dat wy gheen rebellen teghens ons Prince gheweest zijn, maer hy een tyran tegens ons, ende wy daerom met goed recht van zijn tyrannije ontslagen ende in ons oude vrijheyt ghestelt zijn. Ende also wy nu door Gods helpende handt in ons oude vryheyt, allen vrijen vólcken toeghelaten, ghevesticht zijn ende daghelijcx hoe langer hoe meer zijn ghenade ooghmerckelijck tegens ons also gunstich bevinden, dat wy met gheringe middelen tegen stroom, teghens aller menschen gissinghe, in meerder als wy selfs wenschen ofte begeeren mochten, toenemen ende ghesterckt werden; ende de vyandt, ons Prince gheweest, siet, dat hij tegens Gods handt, die ons beschermt ende hem te machtich is (sonder vermetelheyt ghesproken) te vergeefs strijdt, so poocht hy nu door andere schoonschijnende, maer in den gronde bedriechlijcke middelen te wege te brengen tgene, dat hy met gheen ghewelt van wapenen heeft weten te doen. Want wat mach er doch lieffelijckers int aensien zijn dan vrede? Ja, als den naem van vrede maer genoemt wordt, so verheucht se niet alleen seer des menschen inwendigen wesen, maer nu siet men so claer als de sonne, dat met de aenbiedinghe van deselvighe vrede anders niet getracht werdt uut te rechten dan tselfde, dat men voorheen met ghewelt van wapenen gesocht heeft te doen; ende dat de Philistern niet vermochten tegens Samson met ghewapender handt te doen, dat onderstaen se deur 't liefkosen van Dalida te volbrengen, die Samson zijn hayr afschoer, daerdoor hy zijn kracht verloor ende in zijnder vyanden handt viel.

Maer wy hebben Godt te dancken, dat ons vyandt, als men let op alle zijn listighe aenslagen zijnder verraderije, bedeckt onder den naem van vrede, sich nimmer soo langhe heeft connen verbergen, oft hy heeft te vroech hemselven, t'onsen gheluck, gheopenbaert, gelijck de vogelaer op zijn net sittende tselfde te vroech ende al te hittich toeslaet, eer de vogels daer wel onder zijn. Alle twelcke soo openbaer ende kennelijck is, dat wy ons door Gods hulpe daerdoor niet lichtelijck sullen laten bedriegen noch verleyden, so wy maer breyn in ons

hooft hebben, ende den ezel niet en slachten, die, eenmael des leeuws tyrannije ontvlucht zijnde, hem wederom door 't listich lieffelijck aenpraten des vos ten anderen mael voor den leeuwe liet brengen, die hem doen gewis nam ende kloofde hem thooft, maer vondt er geen breyn in; daervan dat spreeckwoort quam : *Hadde de ezel breyn gehadt, hy waer niet ten tweeden mael voor den leeuw ghecomen.*

Ons gebreken geen exempelen, die noch versch voor onsen ooghen zijn, ende behoeven die oock van wijdt ende zijdt niet op te soecken, nadien wy se ghenoech ondervonden hebben. Hope derhalven, dat wy ons niet sullen laten ontwapenen van 't misvertrouwen, het aldersterckste wapen teghens den tyran; maer dat wy alleenlijck sullen sien op tgoedt recht ende welghefondeertheyt onser saecke, dat wy tghene, dat wy ghedwongen zijn gheweest te doen, met goed recht ghedaen hebben; ende daerdoor sullen wy in ons werck ende voornemen ghesterckt ende bevesticht werden veel meer dan door dat wy ons inbeelden (twelck nochtans waer is), dat wy den Coninck so seer verthoornt hebben, dat wy gheen genade van hem te verwachten hebben. Hy belove ons schoon wat hy wil, so sal hy 't nochtans tzijnder tijdt wel wreecken. Want het goedt recht, dat wy gehadt hebben, dat geeft ons een goede conscientie, maeckt ons sterck, vast ende onbeweechlijck.

Doch is dit voorgaende verhael daertoe niet geschiet, als oft men nu noch eerst ondersoecken soude als een saecke, die in twijfel ghetogen werdt, te bevestighen tgene wy int oordeel tegens den Coninck met goet recht ghedaen hebben, als oft wy na de daedt het bewijs souden voortbrenghen, maer tot meerder verzekertheyt, om allen denghenen te voldoen, die deselvige noch tonrecht beschuldigen.

Wy zijn oock de eenige noch de eerste niet gheweest, die dit recht ghebruyckt hebben, daervan men veel ende diverse geschiedenissen soude connen voortbrenghen, die in sulcken ende dierghelijcken gheval gheschiedt zijn, te langh te verhalen. Doch mach ick de Switzers met gheen stilswijgen voorbij gaen, die meest op ghelijcke wijse als wy van Albert, graef

van Hasburch, nieulijcx 't hertogdom van Oostenrijck ingenomen hebbende, des Coninex Philippus voorvader, met seer zware tyrannije verdruckt werden. Derhalven sy diversche verthooninge ende voorbiddinghe aen hem deeden, om van zijn overlast ontlast ende ghevrijdt te werden; maer vorderden daer anders niet mede dan dat se hoe langer hoe meer met noch zwaerder tyrannije overladen werden ende quamen in sodanighen zwaricheyt ende slavernije, dat niemandt dorst seggen : dat is mijn. Ja, der Stadthouders trots ende overdadicheyt rees so hooch, dat eenen van haer een hoet op een staeck settede vóór zijn huis, die alle de voorbygangers eere moesten aendoen. Ende in allen desen mochten de Switzers noch niet genoech doen; want der tyrannen gewelt nam noch daghelijcx toe, totdat de noodt haer dwang tot gheoorlofden teghenweer, die eerst van drie persoonen haer beginsel nam, ende sodanighen uutgang creech, dat se de tyrannighe banden der Oostenrijcxsche verscheurt ende haer selven in haer oude vrijheyt ghestelt hebben, daer se noch in zijn ende bestaen, door een vast verbondt tusschen haer onderlingen Steden gemaeckt; ende regeeren staetsghewijs het Ghemeene Welvaert in ruste, vrede ende vrijheyt.

Uut dese twee verhaelde exempelen van Aragon ende Switzerlandt, uut gelijcken saecke begonnen, maer gansch onghelijck gheeyndicht, hebben wy ende alle voorstanders der vaderlijcke vrijheyt ons te voorsien, wy, die ons uut rechtvaerdighe oorsaecke ter noodtwendiger teghenweer ghestelt hebben, dat wy, de vrijheyt door ons voorouders verworven met allen ernst voorstaende, als wy eenmael tonser beschermínghe de wapenen des misvertrouwen aenghedaen hebben, dat wy door liefkosende listen ons die daerna niet wederom uut der handt laten breecken, ofte wy sullen, eylaes, met die van Aragon ons onser loomheyt ende licht vertrouwen al te laet beklaghen. Daer wy, ter contrary, so wy in tgene wy rechtelijck begonnen hebben, standtvastich voortvaren, door Gods helpende hant metten Switzers ons voorvaderen vrijheyt ghenieten sullen, die nu van den Oostenrijcxsche niet meer aenghevoch-

ten werden, nadat se haer eenmael in vrijheyt ghestelt hebben; welcken tijt wy ende ons nacomers mede noch verwerven sullen, dat wy van 't Spaens gebroedt niet meer geplaecht sullen zijn; ende dit door Gods milde hulpe ende ons goet recht in Gods, der natuyren ende aller volckeren wetten gefondeert, twelck by allen volcken ende landen also gepleecht ende onderhouden is geweest : dat, als tusschen een volck ende haer Prince een vasten eedt ende onderlinghe verbindinghe ghemaeckt ende bevesticht is, dat dan deghene, die zijn trouwe versaeckt ende zijn eedt breeckt, daerdoor den anderen van deselvige verbindinge vry ende los maeckt ende hem wederom in den voorigen staet stelt, daerin hy vóór de verbindinge gheweest is; ende dat de verbondtbreecker alle trecht verliest, dat hy tegen haer gehadt heeft.

Alle twelcke bewijst met seer vaste ende crachtighe bewijsredenen de hoochgeleerde historyschrijver Georgius Buchananus in zijn tsamenspreeckinge dies aengaende by hem ghemaeckt, welcke hy zijn eygen Coninck toegeeygent heeft als een nuttelijcke onderwijsinghe tot behoudenisse zijns rijcx ende zijns volcx, welc boecxken voorwaer so vol heerlijcke onderwijsinghe is van des overheyts ende des volcx onderlinge plicht (in welcx onderhoudinge haer cenighe ende gansche welvaert bestaet), dat het bysonder in desen tijden niet alleen elcken Magistraet, maer alle menschen behooren te lesen ende herlesen. Tselfde ick U. E. ende allen beminders der vaderlijcke vrijheyt geerne in onse ghemeene tale medegedeelt hebbe, opdat desselfde vruchten tot allen ende een yeghelijcken mogen doordringen, niet twijfelende oft die Godt, die aller verdruckten beschermer ende aller tyrannen vyant is, sal ons zijn wijder ghenade verleenen, so wy maer zijn genadighe hulpe niet van ons verstooten door cleynachtinghe derselvigher, als oft wy niet door zijn helpende handt, maer door ons vermoghen dit te wege gebracht hadden, twelcke ons tot in den grondt nederstooten soude, na de woorden des Propheets totten Coninck Israels : « Soo ghy in den strijdt treckt om een coenheyt te bewijsen, so sal u Godt laten vallen ». Maer, als wy

alleen op hem betrouwen ende op zijn voorgaende hulpe aen ons bewesen sien, so durven wy wel metten heldt ende jonghelinck David segghen : « Die Godt, die my van den leeuw en den beyr verlost heeft, die sal my mede wel beschermen van desen onbesnedenen ». Door alsulcken vertrouwen op Gods hulpe ende niet op onse macht sullen wy door zijn ghenade sowe van der tyranniger listiger aenslaghen ende zijn bedriechelijcke aenbiedinghe als van zijn ghewelt beschermt blijven.

Dat, bidde ick, wil ons Godt almachtich verleenen, in wiens heylige hoedt ick U. E. vermogende, doorluchtige, wijse, voorsienige, seer discrete Heeren bevele, ende dat hy u regeringhe wil stuyren tot des landts welvaert, ende u daertoe wil sparen ende bewaren.

Uut Amstelredam, den 25 August des jaers vijfthien hondert acht ende tnegentich.

U. E. dienstschuldighe,

Ellert de Veer.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 877 : *Tsamenspreeckinghe vant recht der Coninghen ofte Overheyt over haer Onderdanen, ende der Onderdanen plicht tegens haer*, deur onderlinge verbindinge. Daeruut men oordeelen mach : Oft de nadervereenichde Nederlanden, Rebellen des Coninex zijn geweest, oft de Coninck een Tyran over haer, enz.... door Georgium Buchananum. Verduytscht door Ellert de Veer. Amsterdam, Pieter Genaerts.... 1598.

85. — Satire op den Paus en den redeneertrant der katholieken.

(1598.)

Aen den overwijsen Clementen Puteanum, overste van de Jesu-wijters.

Het soude eene groote stoutigheydt voor mij wesen, o ael-

weerdighe Vader, dat ick, die maer een kindt van vierentwintigh jaren ben, aen U. A. darf schrijven, soo den noodt mij daertoe niet en dwonghe; maer, aenghesien dat den noodt alle wetten breket, soo staet het U. A. toe mij eene betere oore te leenen dan men die jonghe maghet, die lest levende ghedolven is (1), gheleenet heeft. Nu, omdat U. A. daertoe soude beweghet worden, soo moet U. A. dencken, dat dat kindt U. A. aenspreket, dat alle menschen beminnet, soeckt uyt verdriet te trecken ende met ware vreughdt op te vollen.

Hippocrates, vorst van alle gheneesmeesters, seght, dat soo wie eenigh lichaem wilt voeden, dat hij eerst de quaede vochtigheden moet weeren; want, seght hij, hoe men de vervuijlde lichaemen meer voedet, hoe dat zij meer onsuijver worden, door dien dat de spijse in onsuijvere vochtigheydt verandert wordet. Hij seght seer wijselick; want wij hetselve in vele munneken sien gheschieden, die, doordien dat sij niet besigh en sijn, vele quade vochtigheden vergaederen end deselve met leckere spijse vermeerderen. Daerom achte ik van noode eerst alle quade meyninghen te weeren, eer ik U. A. de suijvere waerheydt verclaere, ende dat cortelick. Ick woude wel langh wesen, doch mijne nature en laet hetselve niet toe.

Eerst moet U. A. weten, dat ick U. A. dese Claghte van den wijdt beroemden Satan sende, ghetrouwelick uytgeschreven, mitsgaders de Antwoorde van den Heylighen Vader, die U. A. voorstaet ende beschermet teghen alle wedersprekers.

Hier sullen mijne wederprekers commen : Can de Paus Nederlandts spreken? O ketters! vraeght gij dat? hoe? Cost Petrus niet alle taelen? Sit de Paus niet in Petri stoel? Hoe en soude hij dan niet alle taelen connen? Wegh! dat is te slecht. De Paus! de Paus, die, daer Petrus maer eene echte vrouwe en hadde, vele vrouwen heeft, die hij magh verlaeten; die, daer Petrus niet en hadde om de schattinghe te betaelen, selve meer

---

(1) De protestantsche meid Anna Hove was onlangs te Brussel levend begraven geworden.

schattet dan de tollenaers noyt ghedaen en hebben, en soude niet alle taelen connen? Het is kinderwerck.

Can de Paus dichten? Of hij can dichten? Jae, hij can dichten, ende sulcke dinghen dichten, die Petrus, jae Jesus noyt ghedocht en heeft. Die anders seght, is ketter.

Andere sullen willen segghen, dat ick noyt te Roome gheweest en hebbe. Hoe? Ben ick niet alle daeghe bij den ghecroonden hoet? Is des Paus hoet niet ghecroont? Wie is dan deghene, die darf segghen, dat ick te Roome noyt gheweest en hebbe? Wie? Deghene, die darf segghen, dat Petrus daer noyt gheweest en heeft. Andere, die meer van de reliquien van den Paus dan van het Nieuwe Testament, van Jesu naer ghelaeten, houden, sullen segghen, dat dese claghte uyt eenen viver (1) ghevisschet is. Scherpsinnigh volck! Hoe? Wordt het papier niet nat in den viver? Wordt het nat papier niet verrottet? Hoe en soude dit dan niet verrot zijn? Nu is het zoo versch, al of het nu terstondt van de persse quaeme; ergo, etc. Maer het can soo wel goedt blijven als het bloedt, croone, cruyce, etc., daer de Heylighe Vaders op aessemen (ick hadde bijnae rupsemen gheseydt). Ick ken het. Maer het en is soo niet. Dat comt soo waerachtigh van Roome als de Paus van Petro afcomt. Die dat niet en ghelooft, is ketter.

Heeft de Satan kinderen? Can de Satan spreken? Can de Satan rijden? Du vraeghest vele dinghen te saemen. Moght ick wijselick spreken, ick soude dij haest dien veelvraeghenden mondt stoppen. Ick soude segghen : Dese dinghen moeten gheestelick verstaen zijn. Maer nu moet ick den dwaes naer sijne dwaesheydt antwoorden. Hoe? Heeft de Satan niet bij Lutheri moeder Lutherum ghewonnen? Roept hij niet : Quis est ille rex gloriae? Rijdt hij niet op de kerre met S. Job soo leelick, datter de bevruchte vrouwen af misvaeren? Wat wilstu dan noch praeten? Hoe is het? Salstu swyghen?

---

(1) De voorafgaande gedichten waren van den Gentenaar Jacob vande Vivere.

Swijghen! Het is gheloghen van Luthero. Het ander is van de pockrijcke papen versieret, om den pockmeester te betalen.

Is het zoo? Dat en hebstu te Roomen niet gheleeret. Ick spreke met degene, die in de Roomsche schole gestudeert hebben. Daer disputeert men seker al anders. De syllogismi zijn vier : sweerdt, banninghen, delven, verdrencken, etc. Soo disputeert men te Roome. Wat hebbe ick met dij te doen? Als de Paus met reden niet winnen en can, hoe soude ick connen winnen, die maer een kindt van de Catholijcksche Kercke en ben? De quaede vochtigheydt is wegh. Nu ben ick alsoo blijde als dien Graef Mauritius (1) was, doen hij Berck, Grol, etc. in hadde.

Soo wie dit niet al verstaen en heeft, dat hij sijne scerpsinnigheydt beschuldighe, niet mij. Ick schrijve voor de geleerde, onder dewelcke ghij, o aelweerdige Vader, van alle munnicken, papen, nonnen, etc. ghetellet wordet. Laet Beza praeten : ghij wordet van den meesten hoop ghepresen. Den meesten hoop is sot; ergo, etc. Eenen grooten lof seker : *Multis etenim placere judicundum; quippe quod omnibus non accidat eximie; sane is sapere dicitur qui ita sapit, ut stulti eum laudare sint coacti. Erige igitur cristas. Sume superbiam. Ibis per ora virum, sicut Bellarminus; Bellarminus, inquam, cujus nomen magis celebre quam olim Epicuri erat nomen.*

Dat is voor U. A. alleyn. Het volck soude meynen, dat ic U. A. wilde pluymstrijcken. Het sij verre. Ick en prijse niet dan de deughdt. Daerom en wil ick U. A. niet prijsen. Mijn penne, waer loopstu? Ick sal den hondt in den pot vinden. U. A. en is met mijn verlies beholpen; daerom wil ick besluyten.

O Puteane, ghij mooght u wel vrij versekeren, dat dit van denghenen gheschreven is, die, om het catolijcx ghelove voor te staen, sijne eere, sijn leven ende al wat hem aengaet, niet

---

(1) Maurits van Nassau had pas deze steden ingenomen.

en vreest te waeghen: die sijn uyterste beste sal doen om alle moetwillighe ketters (als Doopers, Libertinen, etc.) meer te plaeghen met bespotten, bekijven, vermaenen, etc. dan deghene, die in den stier Perylli ghesteken waeren. Men behoeft se niet meer te branden. Ick hebbe een vier, dat het vier van de Inquisitie te boven gaet. Vaert wel naer uwe verdiensten.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 885 : *De clachten van Satan over Clementem Puteanum aen den Roomschen Paus. Mitsg. de verontschuldinghe van den selven Paus.* Ghesonden uyt Rome, aen den Wijdtberoemden Clementem Puteanum.... Met eenen Brief aen den selven Vader van de Jesu-wijters. Anno 1598. *Aan het einde :* Leyden, Christoffel Guyot, in Salomons tempel.

86. — Bekentenis en vonnis van Peter Panne over zynen moordaanslag gepleegd op Prins Maurits.

(1598.)

Alzo Peter Panne, geboren van Ypre, wezende een cuyper van zijn ambacht, ende geweest zijnde een maeckelaer, ooc coopman, jegenwoordich gevangen van den Schout dezer stadt, beyden buyten pijne ende bande van ijzere bekent ende beleden heeft; dat hy, ghevangen, etlicke jaren voorleden, gewoon zijnde voor tcollegie der Jesuijten binnen Douay de provisie van boter te leveren, het gebeurt is, dat eenen Melchior Van der Walle, derzelver Jesuijten dienaer ende zijn ghevanghens rechtzweer (1), omtrent veertien daghen vóór Vastenavond voorleden ghecomen is ten huyze van hem, gevangen binnen Ypre, begeerende dat hy ghevangen voor tvoorschreven collegie boter soude bestellen. Ende dat, alzo hy gevangen ten zelven tijde om zijn affairen van huys was, ende

(1) Volle neef.

hy, Vander Walle, zulx twee ofte drie dagen naer hem verbeyde, hadde dezelve Vander Walle mit Mayken Boyets, zijn gevangens jegenwoodige huysvrouwe (zeer Jesuijts gesint zijnde) middeler tijt propoost ghehouden om zijn Excellentie, dewelcke hij ghevangen intituleerde Hertoch Maurits, om te brengen; gelijc hij daernaer van zijn voorschreven huysvrouwe heeft verstaen. Dat ooc hij ghevangen t'huis ghecomen wezende, de voornoemde Melchior Vander Walle hem ghevanghen eerstmaels heeft voorgehouden om tvoorschreven feyct aen te nemen, daertoe oorzaec nemende, doordien hy gevangen hem claechde, dat hij in groot verloop van goet was gecomen ende zijn schulden niet en const betalen; zeggende in effecte de voornoemde Van der Walle jegens hem gevangen, dat hy raet wist om zijn schulden te boven te comen, indien hy gevangen naer Hollant wilde reyzen ende middel vinden om hoochgedachte zijn Excellentie om te brengen. Ende alzo hij ghevangen daerinne zwaricheyt maecte, zo was hij tot het aennemen van tselve feyct door zijn voorschreven huysvrouwe mede aengeport mit het aenzeggen, dat men geen zwarichyt en behoorde te maken zodanighen zielverleyder om te brengen; daer ooc byvoegende, dat, zo zy een man waer geweest, dat zij zulx wel zelfs zoude hebben willen aennemen of doen. Ende alzo hy ghevangen evenwel in twijfel bleef om tvoorschreven feyct aen te nemen, hadde de voornoemde Melchior Vander Walle begeert, dat hy gevangen tot Douay zoude comen, om daervan eens te spreken mitte *Patres* (designerende de Overste van de Jesuijten aldaer).

Dat voorts de voornoemde Melchior Vander Walle, naer Douay vertrocken zijnde, was hy gevangen, omme mit verscheyden personen, daermede hy te reeckenen hadde, zijn zaken te verlijckenen ende vereffenen, ende onder andere mit de voorschreven Jesuijten binnen Douay, opten Asschenwoensdach voorleden, ghereyst van Ypre op Rijssel, voorts op Doornijcke, ende vandaer op Bergen in Henegouwen; daer hij, ettelicke daghen lang in arrest ghehouden zijnde, was vandaer weder vertrocken naer Doornijc ende Rijssel, ende weder-

omme naer Bergen, daer hij de tweede mael van schulde ghevangen gelegen ende verlost wezende, was hy ghevangen getrocken naer Valenchijn, ende van daer eyntelicken gecomen binnen Douay, alwaer hy gheweest is in de cruysweke voorleden.

Ende dat hy ghevangen, wezende binnen Douay, tot drie ofte vier reyzen toe in tvoorgeroerde collegie van de Jesuijten by den Provinciael Prefect ende Rector hadde gegeten, ende mitten zelven afgerekent; ende de somme van tweenvijftich of drieenvijftich ponden grooten, die hem daerby quamen, hadde overgemaect of overgheset aen eenen Niclaes de Lalaing, coopman van kennip. Ende dat hy, zulx sprekende mit de voornoemde Provinciael Prefect ende Rector, zyluyden hem gevangen weder hebben beginnen voor te houden het feyt, daervan de voornoemde Melchior Vander Walle hem ghevangen tzijnen huyze openinghe ghedaen hadde : te weten om H. G. zijn Excellentie om te brenghen; voegende daerby voor middel, dat, alzo hy ghevanghen een cuyper was van zijn ambacht, dat hy naer Hollant zoude mogen gaen, om aldaer vier, vijf, zes ofte zeven maenden lang hem tot werken te begheven, ende zijnen handel van cuyper te doen, tzy binnen Delff, binnen Leyden of in den Hage; ende dat hy daer en tusschen middel zoude zoucken om H. G. zijn Excellentie om te brengen, twaer dan mit een mes of snijere ofte mit een cort sincroer of pistelet, twelc hij gevangen soude copen ende in zijn zac steken.

Ende dat ter plaetse, daer hy zijn H. G. Excellentie zoude schoon vinden, tzij op thof, op straet of op cenige andere plaetse, ofte zo hy gevangen tzelve anderssins te wege zoude connen brengen. Ende dat, omme hem gevangen tot taennemen van tvoorschreven feyct te beter te beweghen ende moedigen, de voornoemde Provinciael wel een half sermoen hadde gemaect mit verclaringe ende verhael in tlanghe ende breet wat een godlicken ende verdienstelicken werc zulx zoude zijn, hoe groten sacrificie dat het waer zodanigen eenen, die zo veel duysent zielen verleyde, jae, sulcken zielvermoor-

der om hals te brengen; dat hy gevangen den Hemel daermede zoude verdienen; ende dat hy, tzelve feyct gedaen hebbende, middel zoude zoucken om te ontcomen, zo hy best const of mocht.

Ende zo hy gevangen daerinne zoude mogen blijven, of bachten bleef, dat hy hem verzekert zoude houden, van monde ten eewigen leven te varen ende dat hy gewisselicken mit lijf ende ziel ten Hemel zoude werden opgetrocken; mit veel meer ende andere diergerlijcke schoone ende bewegende redenen. Zodat hij ghevangen hem eygentlicken, door der voornoemden Jesuijten schoon spreken ende vleyende tongen, in dewelcke zy zeer groote meesters waren, zo verre hadde laten becouten ende verleyden, dat hy gevangen tvoorschreven feyct aenghenomen hadde te doen, eensdeels uyt een desperatie, daerinne hy door zijn verloop in schulden gevallen was, in zulcker vougen ooc, dat hy noch opt perijckel noch op wijf en de kinderen niet eens en hadde gedacht; ooc eensdeels om profijt daermede te doen.

Also hem gevangen by den voornoemden Provinciael Prefect en de Rector toeghezeyt was, dat hy, mits tvoorschreven feyct volbrengende, genieten zoude ten eersten een somme van twee hondert ponden grooten vlaems, dewelcke hem, ghevanghen, verstrect zouden werden by paeyementen van vijftich ponden grooten tsjaers, door handen van den thresorier van Ypre; ende dat uyt de hondert ponden grooten jaerlix, dewelcke de Jesuijten tot last van de zelve stadt waren treckende, voor dat zy de kinderen ende jeucht in haarluyder seminarium de Latijnsche sprake leeren. Ten tweeden, dat hem gevangen noch zoude werden gegeven het messagierschap of bodeampt van Ypre, by hem begroot op hondert ponden grooten jaerlix. Ende dat, hoewel tvoorschreven bodeampt niet en stont tot gifte van den Jesuijten, hy ghevangen hem nochtans daervan wel verzeeckert hiel, alzo om hem gevangen daeraen te helpen, het hemluyden mer een briefgen te schrijven en zoude costen, ende dat hem niemant tzelve en zoude derven weygeren. Ende ten derden, dat Hansgen

Panne, zijn ghevangens zoon, voorzien zoude werden mit een canonesie tot Doornijcke.

Op welc toezeggen hy gevangen, tvoorschreven feyct aenghenomen hebbende, hadde des anderen daechs smerghens aen den voornoemden Provinciael, als hy misse dede, hem gebiecht, absolutie becomen ende daerop tsacrament ontfangen; ende wezende int biechten, wederomme aengenomen ende belooft zijn beste te doen om tvoorschreven feyct te volbrengen. Dat ooc de voornoemde Provinciael hem gevangen daerop ooc gezegt hadde in effecte van woorden : « Gaet in vrede, want ghy gaet als een engel in Gods geleyde. » Ende dat hy ghevangen, om zijn reys herwertsover ten eynde als boven te vervorderen, van den voornoemden Jesuijter ontfangen hadde een wisselbrief van twaelf ponden vlaems op eenen Franchois Tibault, woonende tAntwerpen by de Prēdicaren, omtrent de Nagelmarct of Veemarct.

Dat hy, gevangen, mit zodanigen afscheyt ende meeninghe vertrocken was van Douay opte Abdye van Flenges; vandaer door Orssy op Doornijcke, voorts op Oudenaerde, Dermonde, na Basserode, ende voorts tscheep op Antwerpen; alwaer hy, de voorseide twaelf ponden grooten ontfanghen hebbende, hadde daervan elf ponden, mitsgaders zijnen mantel ende boxen, door eenen Dirc Bul, woonende omtrent de Zeeusche Coornmarct, 'gezonden aen zijn gevangens huysvrouwe, om van de penningen te leven ende zijn kinderen mit de mantel ende boxen te cleeden; ende daerby ghevoecht een brief geschreven aen zijn voorschreven huysvrouwe, innehoudende onder andere, dat hy na Hollant ging om de saecke, die zy wel wiste ende hy mit haer voorsproken was, ende dat zy voor hem zoude bidden.

Dat zulx hy ghevangen mit de voorschreven meeningen zonder eenich passeport, in een schip heymelic verborgen zijnde, gecomen is tot in Zeelant, ende vandaer tot binnen dezer stede, daer hy aenquam op zaturdage den drieentwintichsten Mey voorleden. Mer dat hy, alhier zijnde, van zinne was verandert, ende voor hem ghenomen hadde tvoorschre-

ven feyct naer te laten, so hy zeyt, doordien hy begonst te overdenken, dat hy, tvoorschreven feyct by de hant nemende, om een ander tleven te benemen ende tlant in groot beroerte ende zwaricheyt te brengen, hem zelfs stellen zoude in de ghewisse doot, ende zulx daerover een beroeringe in zijn consciencie hadde ghecreghen.

By welcke voorgeroerde belijdenisse de voornoemde ghevangen, verscheydelicken ondervraecht, gehoort ende herhoort zijnde, mit interval van tien of twaelf dagen, telcken daerby onveranderlicken heeft gebleven ende ghepersisteert, almede buyten pijne ende bande van ijzere, telckens mit verclaringe dat tzelve geheel ende al warachtich was ende dat hy daerop wilde leven ende sterven; hebbende hij gevangen altijds ende telcken reyze mit een groote bewegentheyt zeer ernstelicken ende ootmoedelicken, mit gebogen knyen, gevouwen handen ende weenenden oogen, gebeden om vergiffenisse ende genade, dat men hem mit barmhertige oogen wilde aenzien, alzo hy zeer onnooselicken in dees zaeke gebracht was, mit een aenbiedinge, dat, zo men hem aen zijn leven wilde verschoonen, dat hy tlant noch goede diensten vermochte ende wilde doen, ende cortelinghe eenighe Jesuijten zoude becomen ende leveren.

Ende alzo alle tzelve zijn zaecken van zeer quaden ende erchsten gevolge, als daerdoor men gepocht heeft om de doorluchtige Hoochgeboren Forst ende Heere Maurits, geboren Prince van Oraengien, Grave van Nassau, Gouverneur ende Capiteyn-generael van de Vereenichde Nederlanden, deerlicken te vermoorden, ende zulx de voorschreven landen te berooven van haere hooft ende overste ende vervolgens van de groote merckelicke ende princelicke diensten, dewelcke H. G. zijn Excellentie door Gods hulpe, zeghen ende ghenade den voorschreven landen tot schut ende scherm der vromen, behoudenisse van de christelijcke gereformeerde Religie mitsgaders van der landen vryheyden ende privilegien ende tot afweer van den Spaengiaerts tyrannije gedaen heeft ende doende is, om de voorschreven landen mit eenen te stellen in groote oproerte,

ende uyterste gevaer van bederf, ondergang ende verwoestinghe, twelc in een lant van justitie geensins en can noch en behoort te werden gedoocht of gheleden; mer dat zodanige eerlose, schelmsche ende moordadige voornemen, aenslagen ende assassinaten ten hoochsten vereysschen te werden ghestraft, ten ontsich ende spiegel van alle andere, opdat hem niemant voortsaen en laet verleyden van de bloetdorstige ende moordadige secte der Jesuyten, dewelcke, gelijc alle de werelt kennelicken is, duyzentreleye schendige practijcken ende verradige aenslagen dagelix voorwenden ende pogen in twerc te stellen om Coningen, Princen, Vorsten ende Heeren, zonderlinge degene, die de pauselicke superstitien (gezeyt de Roomsche catholijcke religie) niet voor goet en connen aenzien noch aennemen, om te brenghen, van hun leven te berooven ende te vermoorden.

Zo ist, dat Schepenen dezer stadt Leyden, gezien ende overwogen hebbende den criminelen eysch ende conclusie bij den Schout dezer stede tot last van de voornoemde gevangen ter zaecke van tvoorschreven feyt gedaen, overleyt ende genomen; ooc gezien, gehoort ende verstaen hebbende alle des voorschreven ghevangens belijdenissen mitsgaders de informatien dezen aengaende verworven, ende van gelijcken de stucken ende papieren by den gevangen bevonden; ende hierop gehadt hebbende het advis van den Heeren Gecommitteerde Raden van de Staten van Hollant ende West-Vrieslant; ende hem mede gecommuniceert zijnde het advis van de Hoge ende Provinciale Raden, twelc daerop bij de voorschreven Gecommitteerde Raden van de Staten was versocht; op alles dat heeft mogen beweghen lettende ende alles mit rijpheyt van rade overwegende, doende recht in den name ende van weghen de hooge Overicheyt ende Graeflicheyt van Hollant, Zeelant ende West-Vrieslant, hebben den voornoemden gevangen ter zake voorschreven gecondemneert ende condemneeren denzelven mits dezen gebracht ende gheleyt te werden op te Plaetse voor sGraevensteen, al waer men gewoon is straffe te doen over de boosdoenders, ende aldaer door den scherprichter gerecht

ende geexecuteert te werden mitten zwaerde, tot datter de doot naer volcht.

Ende tzelve gedaen zijnde, thooft ghestelt te werden opt bolwerc voor de Witte Poort, ende tlichaem daernaer gequartiert zijnde, tingewant te werden begraven, ende de stucken ghehangen op elc van de andere vier poorten. Ende verclaren alle zijne goeden voor verbeurd, ten behoeve van de Graeflicheyt.

J. Van Hout.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 873 : *Vonnisse by Schepenen der Stadt Leyden, gewezen jegens Peeter Panne van Ypre, ter zake vanden voorgenomen moort....., op ende jegens de persoon van zijn Extie,* door beleyt ende aenporringe vande hoofden vande Jesuijtische secte binnen Douay. Ten bevele van die vande Gerechte der voorschreven Stede, Gedruct opt Raedhuys aldaer, inden Jare 1598.

87. — Laatste raadgevingen van Koning Philips II aan zijnen Zoon.

(1599.)

Eenige secreten des Conings van Spangien Philippus den Tweeden achterghelaten aen zijnen lieven soone Philip de Derde van dien name, vervatende hoe hy hem reguleren sal nae zijns vaders doodt :

Sone, ick hebbe veelmaels becommert geweest om u eenen gerusten staet achter te laten ; maar noch den tijdt van mijn langhe leven noch de gelegentheydt der vorsten, die my toeghedaen zijn, en hebben my daerin connen helpen. Ic belijde, dat ick over de 5594 milioenen ducaten verquist hebbe, daer ick niet voor genoten en hebbe (in min dan drie en dertich jaren) dan hertseer en verdriet. 't Is waer, ick hebbe Portugael ver-

overt. Maer, zo licht als my Vranckrijck ontslibbert is, soudet hiermede oock moghen varen. Och, oft ick den raedt van mijn heer Vader saliger memorie gevolght hadde. Oft dat ghy ten minsten noch wildet mijnen raedt naercomen, ick soude mijn lijden te gheruster verdragen ende te gewilliger stervende, u in dit aertsche leven laten.

Dit is dan, dat ick u tot een eewich testament achterlate, boven zo veel heerlijcke coninckrijcken, om als in eenen spieghel te zien, hoe ghy u nae mijn doodt in de regieringhe draghen sult, altijt waernemende de veranderinghe van ander rijcken om daermede u profijt te doen na ghelegentheydt, ende niettemin de ooghe houdende op dengeenen, die in den Raedt naest by u zijn.

Ghy hebt twee middelen, daer ghy u Spaensche rijcken meught deur onderhouden : het een is de Regieringhe ; het ander, de Indische vaert.

Soo veel de Regieringhe aengaet, oft ghy moet den edeldom, oft de geestelijcke tot u trecken. Verlaet ghy u op de geestelijcke, hout de ander in breydel, also ic gedaen hebbe. Maer, zo ghy u meynt met den adel te verstercken, zoo verkrimt der gheestelijcker incomen zo veel als u immers moghelijck is.

Wilt ghy se beyde te vrienden houden, zy sullen u uytsuypen ende ghy sult daer benevens u rijcken in onrust stellen, nimmermeer tot resolutie comende. De balanche sal als nu van de een, als nu van de ander overwogen werden.

Mijnen raet is, dat ghy de Nederlandsche Provintien te vriende houdt, by zooverre als ghy u met den edeldom wilt behelpen, overmits dat zy vrienden zijn met den Franchoys, Engelschman ende eenige Duytsche vorsten.

Noch Italien noch Polen noch Sweden noch Denemarcken noch Schotlandt kunnen u te bate comen.

De Coningh van Schotlandt is arm ; Denemarcken krijght zijn incomen van d'uytlansche natien ; Zweden is altoos ghedeelt ende daer beneffens ongeleghen ; de Polen zijn altoos meester over haer coninghen ; Italien, al ist rijck, is veel te wijdt van dese gelegen ; ende daerenboven zijn al hun princen van verscheyden humeuren.

Maer ter contrarien de Nederlanden zijn volck- en schiprijck, geduerich in den arbeydt, neerstich in 't ondersoeken, kloeckmoedich in 't aenvangen ende goetwillich in 't verdraghen.

't Is waer, ick hebbe Isabella Clara Eugenia uwe suster deselve gegheven ; maer wat ist ? daer zijn wel hondert uytvluchten in 't ontwerp beghrepen, daer ghy u mede bebelpen kundt.

De principaelste zijn : dat gy vooght zyt van alle haer kinderen ; ende dat se niet en mogen veranderen in 't stuck van de catholijcke religie. Want, dese twee poincten weghgenomen, so zijt gy voorseker deselve Nederlanden absolutelijc quijte. Ende andere coninghen sullen so rasch in de weere wesen, om die door eenighen middel aen haer te verbinden, dat ghy daerover wel sout moghen in een eewich verderf comen.

So ghy u daerenteghen meynt te behelpen met den geesteliken staet, so zult ghy u veel vyanden verwecken ; ick hebt gheproeft.

Maar hout allen uwe correspondentien met den Pausen ; gheeft haar veel ; zijt se haest goedwillich ; onderhout de Cardinalen, die meest bij hem zijn ; maeckt u heere in haer Conclavium ; houdt de duytsche Bisschoppen te vriende, maar en betrout niet meer door 's Keysers handt hare pensioenen te verstercken ; doch maeckt dat ghyselve van haer bekent wert. Zy zullen u voorwaer te ghewilligher dienen, ende u giften met meerder vreught aennemen.

Die van minder qualiteyt zijn, en laet u niet genaken om daerdoor den adel ende gemeente een goede ooge te geven. Want, in der waerheyt, als ick 't seggen moet, haere hoverdye is groot ; zy zijn machtich in rijckdommen ; wat sy begeeren, moet gedaen wesen ; sy sullen u lastich vallen ende int eynde uwen scepter beheerschappen. Daerom, behelpt u met degene, die van den adel zyn uut grooten huyse ende dringt se altemet in groote geestelic incomen. Het onnut gespuys en is u so dienstich niet, of ten sal u duysentmael duysent nijden doen verwecken, daerdoor ghy alle u incomen sult consumeren. En ghelooft dan niemandt van den haren, of hy en zy van qualiteit.

Verlaet de Engelsche verspieders. Ontslaet u van de Fransche onghelden. Ende laet u vry dienen van een deel Nederlantsche heeren, opdat ghy haer altijd aen u best vertroude verknoopen meught.

Zoveel de Indische vaert aengaet, Oostersche en Westersche, daerin bestaet de macht van de coninckrijcken van Spangien, ende oock met eenen den dwang van den Italianen.

Vranckrijck ende Engelandt en kunnen in den palen niet begrepen werden, om daeruut gestooten te zijn : haer macht is te groot, haer schipvolck te veel, de zee al te ruym, haer cooplieden te machtich, haer soldaten te gheldtghierich ende haer onderdanen te ghetrouwe.

De Nederlanden heb ick voor u daer uutghesproken; maer ick vreese, dat den tijdt ende de menschen veranderlijck sijn; daerom verandert in de West-Indien dickwils u gouverneurs.

Die ghy vandaer treckt, stelt se in de regieringhe van den Raedt van Indien alhier; soo en sult ghy, mijns bedenckens, nemmermeer bedrogen werden, oft elck van beyden sal u 't profijt openbaren ende meerder eere soecken.

Ziet ghy, dat den Enghelsman hem stelt, om u deselve profijten te benemen, ghelijck hy machtich van zeevolck ende schepen is (den Franchoys en acht ick in dese deele niet), sterckt u stracx met de Nederlanders, al waert dat zy ooc eensdeels ketters waren ende blijven wilden, mits conditie, dat zy zullen mogen hare goederen in Spangien ende Italien lyberlijck verkoopen, mits betalende de coninclicke incomen ende andere gerechticheden, ende alsdan paspor tverwerven, om op deselve Oostersche oft Westersche Indien te varen, mits stellende borge alhier, ende eet doende, dat zy van daer comende, weder in Spangien sullen lossen, op verbeurte, so sy anders bevonden waren, aen den lijve ghestraft te werden. Ick soude meynen, dat zy u dit niet en sullen weygeren te onderhouden; ende door desen middel sullen de Indische ende Spaensche rijckdommen met de Nederlantsche straflijcke in een ghebonden blijven. Engelandt ende Vranckrijck sullen moeten op haeren buydel teeren.

Mijn soon, ick soude u wel veel meer voor ooghen stellen in

't veroveren van andere coninckrijcken; maer alle de advertissementen daeraf, ooc de discoursen, die my daerop ghelevert zijn ende by my verbetert, die sult ghy vinden in mijn cabinet. Laet u Christoffel de Mora stracx de sleutel gheven, opdat dese vertroutheden niemandt in handen en comen.

Ick hebbe, op den sevensten Septembris, van dese memoriekens, die seer doornaeyt met schrijven waren, in 't vier doen werpen; ick sorghe, datter wel wat mochte verduystert wesen. Neyght u oore, om sulcx te vernemen.

Ick hebbe heden noch hierby gevoeght: So ghy met Antonis Perez kunt maken, ziet, dat ghy hem in Italien treckt, oft ten minsten dat hy u belove dienst in ander coninckrijcken te doen; maer en laet hem nemmermeer in Spangien noch in Nederlandt comen.

Aengaende u houwelijck, die stucken berusten onder den secretaris La Loo. Dan, ghy sult daerenboven dit beseghelt billietken dickwils overlesen. Hier en is niemant over geweest dan mijn eygen handt.

Hebt altijt acht op de raedtghevers, die rondtom u staen. Het ontchijffren moet gy u selfs onderwinden.

En vertoornt u secretarissen niet. Levert haer altijt werck, 't zy van kleen oft grooter importantie. Beproeft se liever door u vyanden dan door u vrienden, al most ghy u sekreet eenighen van den uven voordraghen. Behout het uyterste altijdt in uwe borst.

Beminde leser, dit is zoo veel als men is comen te weten uit de gebrande billieten, zoo zy meynden. God gheve, dat alle de aenslaghen van den vyandt haest mogen ontdeckt werden. Amen.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 887 : *Het Secreet des Conings van Spangien, Philippus II,* achter-ghelaten aen zijnen lieven Soone, Philips III.... vervatende hoe hy hem reguleren sal nae zijns Vaders doodt. In 't licht ghebracht door een Dienaer van den Heere Christoffel de Mora, Schat-bewaerder des Conings van Spangien, genaemt Rodrigo D. A. Ende nu over-gheset uyt den Spaenschen door P. A. P.

88. — Beschieting van Zalt-Bommel.

(1599.)

Den vyant heeft desen nacht twee stucken gheschut meer nae den waterkant ghebracht, om ons brugge vóór Bommel te beschadighen, maer conden se niet bereycken. De ysers vliegen op de Weert boven de brugge, ende schieten seer naer onse oorloghsschepen, die onder ons vleughel ligghen, waerdeur ons soetelaers nu meest zijn aen d'ander zyde verhuyst.

Ontrent te neghen uyren werdender twee van onse pioniers aen de Boschpoort buyten de stadt gheschoten, den eenen het hooft af ende d'ander tbeen aen stucken. Daernae quam een yser van 36 pont door een huys vliegen, daer ses menschen saten te ontbijten, en vloogh door de mueren dwers door de schoorsteen, werpende tvleesch daeruyt, maer quetste niemant, kreegh sijn ruste in een schapraye, ende worden, die aen de tafel saten, op haer cost ende kleederen seer bestoven van 't stof van den muyr ende steenen. Een weynigh tijdts daernaer comt een yser vliegen in de Gasthuysstraet, weghnemende een jongen zijn been, gheraeckte voort in de muyr van 't huys, daer den *Spieghel* uythangt, hem daerin stekende als oft hy daerin waer ghemetst. Waert dat sy vier ofte vijf voeten naerder het water waer ghecomen, het soude op de Marct veel menschen moghen hebben ombrenghen.

Tegen den avont zijn twee kartouwen van 't groot bolwerck afgeschoten op des vyants tenten, dat se omveer stoven. Daer quam te ses uyren een kloot op de hoeck van de Marct tegen de scherpte van 't huys, ende vloogh al de Marct over, sonder yemant te quetsen met groot verwonderen. Is noch een kloot ghecomen aen de Steygherpoort ende nam een jongghesel van Amsterdam zijnen eenen arm wegh.

Des naemiddaeghs te vier uyren isser een soldaet een been ende eenen arm afgeschoten in de Gasthuysstraet vooraen de

Marct, treckende een paer nieuwe hosen aen. Dat yser vloogh langhes de Marct sonder yemant hinder te doen.

De tydinge alhier van den Bosch is, dat gister morgen ingebracht zijn onder andre gequetsten seven vrouwen, die te samen hebben maer drie armen ende vier voeten, ende dat de gasthuysen daer soo vol gequetsten zijn, dat er geen meer en mogen comen.

Die van den Bosch over Heusden ghecomen zijn, affirmeren, dat tusschen vrydagh ende saterdagh meer dan 80 waghens met dooden ende ghequetsten binnen den Bosch ende Heel zijn ghecomen. Daer waren ses mannen inghecomen met vier beenen ende vijf handen.

Ten elf uren isser een man geschoten op de brugghe op syn hooft, ende noch dry ghequetst van de splinters van de brugghe.

Te ses uyren smorghens schoot den vyant door de Groote Kerck, welck yser noch vloogh door vier huysen, ende bleven continueren in 't schieten twee uyren lang, ende schooten kappen van de huysen, dan meest over de Nieustraat. Sy hebben haer geschut gestelt op een toepoort, soodat de ysers nu meest haer cours houden in de Bosstraet, ende daer ontrent veel huysen geschent, dat men daer nauwelijcx conde duyren.

Heden quam een yser, daer dry tsamen op een leuning saten, ghevloghen; het nam een stuck van de leun wech sonder meer schade te doen.

Zijne Excellentie den jonghen Prince graef Lodewijck met meer andere edelen ende heeren reden heden ontrent een quartier uyre gaens buyten de stadt, om te sien oft de canoniers wel op haer mate schoten. Gelijck zy veel ysers te leegh schoten, zijn Excellentie schickte een pagie by de constabels, die haer onderrechtinghe dede. Ondertusschen quam den vyant uytvallen. Daerteghen uytgingen een party van onse musquettiers, ende treften seer lustich tegens den vyant, soodat zy ghenootsaeckt waren weder in hare trencheen te wijcken. Weynigh

tijds daernae is een man zijn peert onder hem den hals afgheschoten sonder den man te quetsen; dit geschiede voor onse brugge.

Tenzy wy des vyandts baterye staende op de waterzyde verdrijven, ducht ick sullen ontrent de brugghe veel quaets doen.

Désen naemiddach is seer heerlijck begraven capiteyn Gruter van een Zeeusche compangie te voet, die in 't marseren nae onse trencheen is geschoten ende daernae gestorven is. Voor gingen eenighe Duytsche vaendels; daerna den rou; seer statelijck volghden zijne Excellentie den jonghen Prince graef Willem ende graef Lodewijc, met veel meer ander heeren ende capiteynen hierbinnen zijnde.

Den 4 Junij smorghens ten twee uyren, staende op 't stadtsvesten, hebben wy gesien in 's vyants leger overal haer hutten vynden. Hier is gister een comen overloopen ende brengt tijdinghe, dat zy van meeninge waren te marcheren nae Heel, ende haer legher daer te maken. Heden morghen vroegh is seker tijdinge ghecomen, dat den vyant van der stadt overal is vertrocken ende gheweken ontrent een uyre gaens. Wat zy in den zin hebben, zal den tijt openbaren. — Zy hebben in haer leger uytermaten veel bagagie laten staen, als wapenen ende ander instrumenten.

Beneffens dien is ghevonden in een tente doot liggen een out vermaert krijghsman, namelijc capiteyn Gal, van Nederlandsche knechten, hebbende noch aen zijn handt een ring met een oprechten diamant, dwelc te verwonderen is.

Voorts lagen overal menigte van dooden, die van onse volck werden begraven, eenighe die geen handt breedt in de aerde lagen, andere seer ghequetst, die door bevel van zijn Excellentie binnen ghebracht zijn ende ghecureert; oock gevonden eenige levende kinderen, die haer door vrouwen nae gestiert zijn.

Den stanc van de doode lichamen was onverdraghelijc, sodat hem niemant lange daer conde onthouden.

Om dit wonder spectakel te zien zijn daer groote menighte volcx uyt de stadt derwaerts geloopen, tot op des vyandts bateryen ende trenchee. Den vyant sulcx ziende quam seer haestigh afgereden met een troup ruyters ende jaeghden alle de nieusgierige onder ende binnen der stadt, ende sloegen sommige doot, ooc eenige gevangen medegenomen. Naedien is verboden van zijn Excellentie, dat niemant mochte gaen in 's vyants legher.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 901 : *Verclaringhe van alle t'ghene,* datter inde Bommeler-weert door 't incomen des Vyands vanden beghiune af tot nu toe gheschiedt is. Ghedruckt na de Copye van Aemsterdam, 1599. (Aangevuld door nº 902 : andere druk.)

89. — Bijzonderheden over Ierland.

(1599.)

De voornaemste stadt ofte hooftstadt, die de Engelschen daer int lant hebben, wort Dublin ghenoemt. De Yren en hebben soo bysonder stercke steden niet, maer behouden hen bosschen en woonen onder morasschighe plaetsen, omdat men se niet lichtelick achtervolghen oft crijghen soude.

De Yrische zijn in het ghemeyn woester dan de Engelsche; nochtans ist een volck, die seer superstitieus ende devotich in de religie zijn, een cloeck strijdtbaer volck, ergelistich, schoon van lijf ende leden, hebbende wonderlick sacht vlees; waerdoor haer musculen soo behendich zijn, dat sy in alle dinghen wonderlicken snel ende rap zijn, seer cloeck te voet ende te peerde ende voorneemlick met de hantboghen ende werpspisikens, waermede sy dickwils eenen Engelschen penninck connen raken. Het landt is oock seer een oorsaeck van haar rapheyt, overmids sy daer int ghemeyn heet ende vochtich van natueren zijn.

Het is een volck slecht int habyt, dragende gemeynlick eenen linnen casack, denwelcken sy niet uyt en trecken ofte veranderen, totdat hy versleten is ende, dattet niet vuyl ofte vol gewormt soude worden, laten syt int saffraen geel verwen. Als sy nu erghens uyt hebben te gaen, soo draghen sy beyde mans ende vrouwen ghemeynlick om der coude wil een rou wollen sargie mantelsghewijse om haer lijf, hetwelcke omtrent de hals seer harich is; maer die van den adel overdecken haer hooft daermede tot de voeten toe, ende gaen ghehoost ende gheschoent; daerentegen tghemeyn volck gaet barvoets ende met ontdeckten hoofde; waerdoor het vel haerder voeten van natueren soo wonderlick bequaem wordt, dat men siet de cleyne kinderen, die haer voeten noch niet langh gheoeffent hebben, met grooter snelheyt over doornige steenachtige scherpe plaetsen loopen. Het is een volk, dat luttel acht soude nemen, ten waer door de Engelschen, op eenighe deucht, godtvreesentheyt oft eerbaerheydt, maer souden hen openlick met haer vrouwen voeghen, hetwelcke de wilde noch doen. Hare namen zijn al meest heydensche oft wereltlicke namen ofte van eenighe avontuere hersproten als swart, wit, etc. Maer de treffelickste ende voorneemste vant lant kent men altijts met de letter O, want alle groote personnagie noemt men met een O vooraen synen naem, ende de soon en mach syns vaders naem niet ghebruycken, voordat hy doot is.

Het is een volck, dat den rijckdom veracht, dan seer tot luyicheyt gheneghen, ontvliedende allen arbeyt, daer sy connen ofte moghen, ende seer gheneghen tot alle wellusticheyt des werelts. Het stelen en wordt voor geen schande onder hen gherekent; stortende hen ghebeden uyt tot Godt, dat hy se in hare dieverye goeden voorspoet wil verleenen ende, als sy smorghens opstaen, het eerste dat sy dencken is hoe sy bequamelicken erghens yet mogen stelen, gaende op de weghen ofte hen yemant te ghemoet quam, dien sy met practijcken wat mochten ontsetten. Sy zijn ooc groote sweerders, sweerende by den name Gods ende andere afgrijselijcke eeden over het anderde woort, die hier onbetamelic oft onstichtelick zijn verhaelt te worden.

Het is oock een lichtvaerdich volck, seer tot hoerdom ende overspel gheneghen, om een cleyne geringe oorsaeck haer huysvrouwen verlatende ende met een ander boelerende; soo insgelijcx de vrouwen, soo haest als sy eenen anderen beminnen, verlaten sy haren man ende loopen by eenen anderen.

Sy zijn vol alderlei superstitien; want, als haer kinderen sieck zijn, soo wassen sy die met pis, ende tegen alle ongeluc om hen daervoor te behouden hangen syt beginsel vant Evangelium Johannis om haren hals. Sy hebbender ooc voor een gebruyc, dat, als de maen afgaet, sy haer knien voor haer buyghen, seggende het Vader-Ons, ende int leste roepen sy tot de manc met luyder stemme : *Verlaet ons so ghesont ende wel te pas als ghy ons ghevonden hebt.* Sy hebbender oock een superstitie, dat se de wolven op hen nemen voor hen biddende ende alles goets wenschende, meynende dat sy van hen bevrijt zijn ende haer gheen schade meer sullen doen. Tvolck isser oock seer tot tooverije ende alle duyvelrije gheneghen.

De Yrischen sowel mans als vrouwen hebben groote hovaerdije met haer hayr. Daarom laten syt lanck wassen ende verwent gheel; de sommighe latent rontsom afscheeren, te weten soo verre als haer ooren; andere vervolghen noch de oude costuymen ende latent van achteren gantsch cael afscheeren ende voor met langhe tuyten hangen. — Haer baerden scheren sy onder oock gantsch cael af, maer laten langhe knevels aen haer bovenlippen, overmids (alsmen wel dencken mach) dat het schrickelick is om te sien.

Het is een volck altijts tot oproer ende rebelleren gheneghen ende daerom ter oorloghe seer wel ervaren, doende alles dat hen gheheeten wordt. Sy hebben voor een costuyme, dat sy gheweldich roepen ende schreeuwen. In stede van trompetten gebruycken sy sackpijpen, gaende al biddende ende altemet crijsschende, als sy tegen haer vyande aencomen. Sy plegen gemeynlic naect te vechten. Haer peerdevolck kiesen sy uyt de aldercloecste ende outste soldaten, dewelcke seer scherpe bylen voor een gheweer hebben, en rijden al sonder sadels.

De voetknechten zijn licht int loopen ende rennen, ende haer gheweer zijn scherpe werppijlen, een swaert ende een poignaert. Oock zijn sy seer rap met steenen te werpen.

Haer siccken vermanen sy nimmermeer van Godt noch van haerder sielen salicheydt noch van eenighen uytersten wil ofte testament; maer alle de woorden, die sy hen geven, zijn anders niet dan wereldlicke dinghen, segghende : « Hebt goeden moet, ghy sult wel haest weder ghesont worden »; ende soo haest als hy ghestorven is, soo beghinnen sy deerlick te crijsschen ende huylen; ende over groote personagien halen sy de vrouwen, die met grooten jammer haer handen wringhen ontrent de dooden. Die in de oorloghe verslagen zijn, ofte die int steelen erghens ter neder gheleyt is, ofte om dieverije erghens ghehanghen (hetwelcke daer seer dickwils gheschiet) achten sy alderbest gestorven. Ende als sy met haer dooden ter begraeffenisse gaen, hebben sy voor een maniere seer luyt te cryten en te huylen. De sielen van de ghestorvene achten sy van stonden aen te varen in alle die plaetsen, daer alle haer edelen zijn, dewelcke plaetsen zy in haer liedekens ende fabulen dickwils verhalen, ja seggen dat sy se menichmael sien; maer het is maer een spotternye des Duyvels, die hen de oogen verblint.

Sy ghebruycken int ghemeyn maer eenderley tale, dewelcke sy seer stutterende ende stamerende uutspreken. Sy zijn wreet van gemoet ende seer wraeckghierich, niet ghetrou in haer woorden, maer liegende ende bedrieghende eenen yegelijcken. Sy zijn nochtans tamelicken wel gheleert, want van jongh kint worden sy gheoeffent in grammatica, ende voorts in de pontificale ende civile rechten.

Tis een volck, dat wel hongher ende armoede lyden can, ende die de vreemdelinghen altijts seer wel onthalen, houdende hen gheluckich als sy slechts niet en behoeven te wercken, verwerpende alle consten uutghenomen de musijck, tot dewelcke sy gantsch gheneghen zijn, met sulcke soete stemme ende melodie int singhen accorderende ende soo

aerdich ende met sulcken behendichheyt op alle instrumenten spelende, dat een mensch sich daerover verwonderen moeste.

Cat. Muller-Tiele, nº 453 : *Waerachtighe Tijdinghe ende corte beschrijvinghe van Yrland,* twelck de Enghelsche Croone onderworpen is. Met een verhael wat de Yrische voor een volc is, hoe sy onder haren Oversten den Grave van Tyron haer in rebellicheyt stellen ende van over vele tijts ende als noch genieten alle hulpe ende bystant vanden Coninck van Spaengien, enz. — Londen by Christoffel Barker, der Coninghinne Excell. Majesteyt Drucker, ende nu by Cornelis Claessz tot Amsterdam, 1599.

90. — Raadegevingen aan de Nederlandsche gewesten, die zich met Spanje verzoend hebben.

(1599.)

Het is te verwonderen ende grootelicks te beclagen, dat men onder deghene, die den naem der christenen voeren, eenighe menschen soo wreedelick ende onbeschaemt vindt, dat zy derven verdedighen soodanige tyrannye ende grouwelicke moordadigheyden, als de laetste overgheleden Coningh van Spangien heeft geplecght teghen de voornaemste heeren ende andere inwoonderen van het Coninghrycke van Arragon, ende dat niet om eenighe veranderinghe in de religie noch om eenighen afval, rebellie of verbontenisse met uytheemsche coninghen ende vorsten, maer omdat zy begeerden geregeert te wesen na hare privilegie ende oudt hercomen, dewelcke de voorgenoemde Coningh Philippus met sodanige statigheyt openbaerlick ter tydt van zyne huldinghe beswooren hadde. Met hoedanighe listigheydt heeft men de getrouwe bedrooghen; wat heerlicke toeseggingh heeft de Coningh, soowel door zyn

eygen brieven als door Don Alonso de Vergas, don Pedro de Vaiz ende andere instrumenten van zyn tyrannië ghegeven, om de heeren ende ondersaten de ooghen te verblinden, opdat zy souden ghelooven, dat de heyrleger, daerover veltheer ghestelt was de voorgenoemde Don Alfonso de Vergas, niet tot haer verderf, maer alleenlick tegen Vranckryck was ghesonden. Met wat listighe middelen heeft de Coningh doen tweedracht sayen onder de burgheren van den hooftstadt Sarragosa ; met wat trouloose verbrekinge van so menighvuldige schoone beloftenissen heeft men den Hertoge van Villa Hermosa, den Grave van Aranda ende soovele treffelicke heeren van den hooghe Justicie van Aragon gestelt in de ghevanckenisse. Hoe wreedelick heeft men soodanige vorsten ende voortreffelicke heeren teghen de privilegien des landts, teghen alle recht ende reden ommeghebracht, ende dat om een soo heerlicke ende loflicke daet, als daer is de voorstandt van den privilegien les landts.

Ende overmidts de Coningh Philippus soo wreedelyck heeft gehandelt met die van Arragon, die soowel Spangiaerden zyn als de Castiliaenen ende der Pausche religie soo seer, jae noch meer zyn toegedaen, als hy oyt is gheweest : wat hebben de voorstaenders van de Nederlandsche vryheid ende in sonderheyt die van de ghereformeerde Kercke Jesu Christi te verwachten van zynen soone, die soo tyrannighlyck handelt met de Nederlandsche zeevaerders, die hem ende zynen ondersaten in haren grooten honghersnoodt allerley leeftocht ende andere noodtsakelickheyden soo overvloedelick hebben toegevoert.

Daerom, dewyle dat wy na het verkeert oordeel der Spaengiaerden ende Spaensgesinden, oock na het schryven van desen voorstaender der wreetheden, teghen soodanigen monarch ende verwoester van d'oude ende nieuwe werelt soo hooghlick hebben ghesondight door het afstellen der Roomscher afgoderye, door de reformatie des godsdiensten, door het afsweren des Coninghs van Castilien, door de standtvastighe bescher-

minghe des vaderlandts, door het maken van verbonden met den Coningh van Vranckryck, Coninginne van Engelandt, Coninghen van Denemarken ende Schotlandt ende Vorsten van Duytschlandt ende andere loffelicke daden ; soo behooren alle liefhebbers der Evangelicher waerheyt ende des vaderlandts eens voor al een vast ende onverbrekelick besluit te maken van nimmermeer te luisteren nae eenighe Castiliaensche vredehandelinghe, hoe schoone men oock die soude moghen voorstellen ; want oock selfs die Spangiaerden niet en zyn van meyninghe eenighe vrede met ons te maken, dewyle men gheen vrede maeckt tusschen heer ende knecht, tusschen coningh en die men seght ondersaten te wesen ; jae oock selfs niet tusschen vader ende kindt, maer wel een reconciliatie ende versoeninghe.

Daerom haer voornemen is alleenlïck te geven een Castiliaensch perdoen, ghelyck voor desen de bloedtdorstighe Hertogh van Alva ende Don Lowys de Requesens met verderf van velen vroomen ghedaen hebben, ende dat om daerdoor te geraken tot haer overlange gewenscht goddeloos voornemen : om alle vrome Nederlanders te vernielen (ghelyck zy in Amerika de inwoonders van soovele treffelicke coninghrycken hebben uytgheroeyt), van ons vaderlandt te maken een nieu Hispaniola, ende van den weynighe overgeblevene mannen ende vrouwen haere hoeren ende slaven, ghelyck zy in hare laetste muterye, van den eersamen magistraet van soodanighe een voortreffelicke ende wytvermaerde coopstadt als daer is Antwerpen, ghemaect hebben hare roffiaenen ende hoerevooghden.

Hadden de Heeren Staten ende inwoonderen van Vlaenderen, Brabandt, Artoys, Henegouwe en van den andere Nederlanden over ghene zyde, een deel van het edel bloedt harer vroome voorouderen, souden zy niet de goede ende gewenschte gelegentheyt, die haer God so genadelick uyt den Hemel geeft, waarnemen ? ende niet eenen yver gebruycken om de Spaensche roofnesten te slichten, ende van hare halsen af te werpen het jock van de Castiliaensche slaverneye ? Souden zy ghe-

dooghen, dat van het heerlicken vry Nederlandt soude gemaect worden een leen ende naeleen van het Coningkryk der Marranen?

Cat. Meulman-Tiele, nº 436 : *Aende afgewekene Provintien van Hollandt, Zeelandt*, etc.... Aenwysinghe opt vermaen vande verleyde ende overheerde Provintien van Nederlandt ghedaen aen de vereen. Nederlanden. Aº 1599.

91. — **Polemiek tegen eenen voorstander der Spaansche tyrannij over de houding der Roomschen en Protestanten te Brussel ten tijde van den Religievrede.**

(1599.)

Dese voorstaender van de Spaensche tyrannie handelt hier na de ghemeyne maniere van Gods vyanden, welcke ghewoon zyn hare eyghen meyneedigheyt ende trouloose verbondtbrekerie der Gemeynte Gods op te leggen: want wie isser onder die doe ter tydt woonden binnen Brussel, denwelcken niet volcomelick is bekent, hoe ghetrouwelick die van de Ghereformeerde religie Jesu Christi de Religions-Vrede van artyckel tot artyckel onderhouden hebben, ende met hoedanighe groot ghedult zy allesins verdraghen hebben de hardigheyt van die van de Roomsche religie; ende hoe dat zy, om henlieden te benemen alle oorsaecken van verbitteringhen, haer zeer langhen tydt in de oeffeninghe van haren godsdienst beholpen hebben, eerst met bysondere huysen, ende daerna mette voorkercke van de Vrouwenbroeders ende de open galerye van 't Hof van Nassouwen, niettegenstaende men wel behoort hadde haer te voorsien met bequaeme plaetsen; te meer dewyle de stadt van Brussel heeft seven parochiekercken ende sodanighe groote menighte van cloosterkercken ende capellen, dat die genoegh soude wesen totten godsdienst van verscheyden groote steden?

Insgelycks is openbaer, hoe menighmael die van de Pausche

religie de Religions-Vrede hebben verbroken. Hebben niet de heer deken van S. Gudula (die naemaels geworden is overste bischop van Mechelen ende primaet van Nederlandt), de pastoren ende andere voorstaenders van de Roomsche synagoga met clare duydelicke woorden op het stadthuys verclaert in de teghenwoordigheyt van de eersame overheyt, dat de Religions-Vrede niet voor hun, maer voor die van de nieuwe leer (alsoo noemden zy dat H. Evangelium Jesu Christi) was ghemaeckt, ende dat daerom niet zy, maar die van de nieuwe leer aen de Relions-Vrede waren verbonden? Welke woorden de voorz. heer deken ende zijne medeghesellen spraken, als sy waren overtuyght, dat zy de Religions-Vrede so menighmael verbroken hadden.

Op welcke haer segghen wel wierde van de voorstaenders van Gods Kercke geandtwoordt, det het openbaer is, dat God Almachtigh de Ghereformeerde Religie in den Paradise zelve hadde ghepredight, ende dat Adam, Noach ende die Propheten die hadden ghelooft ende vercondight, ende dat de Heere Jesus Christus ende zijne Apostelen deselve allen volcken hadden ghepredight; maar dat hare Paeusche leere van het sichtbaer hooft der Kercke op aerden, van de aenroepinghe der Heyligben, transsubstantiatie, sielmissen, uytvaerden, jaerghetyden, verbodt des houwelicks ende der spyse. afgodischen beeldendienst, de secten van de Bedelmoniken, Jesuiten, Capucynen ende meer andere hooftstucken van hunne religie buyten alle wederspreken nieu was, als dewelcke vele hondert jaeren nae de geboorte onses Saligmakers eerst was versiert ende den onverstandighen wys ghemaeckt. En dat de heer deken en zyne medegesellen met sodanighe haere voorgaende verclaringhe die vande Ghereformeerde Religie vrystelden van het onderhouden der Religions-Vrede, dewyle het teghen alle redelickheyt strydt, dat d'eene partye daervan gansch vry soude wesen, ende d'andere daeraen verbonden blyven.

De ghemeyne Paeusche Christenen hebben hunne voorgangheren in tverbreken van de Religions-Vrede vlytighlick naeghevolgt; want zy hebben alle Roomsche heylighdaghen, ende

onder die ook eenighe, die zy te voren niet gewoon waren te onderhouden, met toesluytinge van hunne huisen, afstandt van arbeydt, coopen en vercoopen ende andersins zeer superstitieuselick gheviert, als tot spyt ende, trots van de overste Hertoge Matthias, van den Prince van Orangien hooghloflicker gedachtenisse ende van den mogenden Heeren Staten, die den Religions-Vrede ghemaeckt ende die ernstelick bevolen hadden te onderhouden. Met sodanighe trouloose verbrekinghe van de Religions-Vrede ende godloose verachtinghe van de hooghe ende bysondere overheyt hebben die van der Pausche religie haer niet laten verghenoeghen; maar hebben den laest overledenen Graef van Egmont (die doe ter tydt als vriendt zyn hof hiel binnen Brussel ende een cornet ruyteren in de stadt hadde ligghen) schandelick verleydt ende misbruyckt, om den 4 July in den jaere 1579 zyn eygen vaderstadt door listighe aenslaghen ende ghewapender handt door het vermoorden van de wacht, innemen van een poorte ende innebrenghen van een regiment Walsche soldaten te overvallen, tot uytroeyinghe van die van de Ghereformeerde Kercke; tot welcken eynde de voornaemste voorstaenders ende aenhanghers van de Roomsche Religie met groote menichte in wapenen zyn gheweest onder het beleyt van de vier coronellen van de burgerie, ende de ghetrouwigheyt ende cloeckmoedigheyt van de Ghereformeerde burgheren ende hare bevelhebberen, beneffens den goeden dienst, die de soldaten ende hare oversten hierinne bewesen hebben.

Ende hoewel die van de Pausche Religie door sodanighe hare menighfuldige trouloose verbrekingen van de Religions-Vrede ende grouwelicke verraderie aen de overheydt meer dan ghenoeghsame oorsake hadden ghegheven, om hen te verbieden alle voordere oeffeninge van hunnen afgodendienst, so heeft men nochtans hen ghelaten het vry gebruyck van alle parochien ende cloosterkercken, verleenende alleenlick aen die van de Ghereformeerde Religie de Capelle-parochiekerck ende Minnebroederskerk. Maer die van der Roomsche Religie hebben haer door sodanighe sachtmoedigheydt ende vriendelick-

heydt van de eersaeme overheydt ende andere van de Ghereformeerde Religie niet laten bewegen tot beteringhe, maer hebben daghelicks meer ende meer ghearbeyt om door nieuwe verraderien haer eyghen vaderlandt te leveren in handen van den Spaengiaert, ghelyck zy onder andere daertoe ghearbeyt hebben onder het beleyt van Joncker Joos Butkens, doctoor in de rechten, zynde de sone van de President van de Rekencamer van de hertoghdommen van Brabant ende Limburgh, ende doe ter tydt lieutenant van den coronel Bomberghen, welcke op het schavot, als hy door den scherprechter om zyne verraderie sterven soude, verclaerde in teghenwoordigheyt van eenighe duysenden burgheren, dat hy hem hadde gheveynst de Ghereformeerde Religie voor goedt te kennen, om te beter middel te krygen totte overleveringhe van de stadt Brussel in handen van den Coningh van Spaengien

Naderhandt hebben die van de Pausche religie ghepooght hetselve te weghe te brenghen onder het beleyt van Joncker Andries Anderlech; op een andermael door Jan Coby Engelsman; ende daerna onder het beleyt van Haussy, broeder van den Grave van Bossu; daertoe oock ghedient hebben de listighe aenslaghen van de huysvrouwe des voorz. heere van Haussy.

Met welcke verraderien zy noch niet en zyn te vreden gheweest; maer hebben, om eyndelick te comen tot haer goddeloos voornemen, tot hare hulpe ghenomen eenen oproerighen predikermoninck, genaemt broeder Antonius Ruyskenvelt, welcke uyt Gent om zyne mishandelinghe ghebannen was. Dese heeft door zyne seditieuse predicatien hem eenen grooten aenhangh ghemaeckt van teghenwerckers der goeder resolutien, die de stadt daghelicks tot hare beschermінghe voornam; welcke hebben ghepooght om door ghewapender handt de overheydt te overvallen ende haer meester van de stadt te maken, tot welcken eynde zy de cassysteenen van de straten hebben opghebroken, hebben met haer wapenen ende steenen eenen grooten oploop ghemaeckt, den heer Amptman, welcke aldaer meteen is de opperschoutet van de stadt, een byle na zyn

hooft gheworpen. Sy zouden een groot jammer ende moorden hebben aengherecht, hadden die vrome burghers van de Ghereformeerde Religie ende soldaten sulcks niet verhindert. Door soe menighfuldighe verbrekinge van de Religions-Vrede ende verraderien, zyn de eersame overheyt ende andere leden van de stadt eyndelick ghenoodtsaeckt te opschorssen de voordere oeffeninghe van de Roomsche religie; ende dat om te verhoeden den ondergangh ende verderf van de stadt, ghelyck zulcks blyckt by de publicatie ter grooter puyen van 't stadthuys, afghecondight den eersten May anno 1581. Daervan de copye hiernae volght :

Publicatie van de opschorsinghe der Roomscher Religie binnen Brussel.

« Hoewel het niet en schynt, dat de meeste menighte van die van der Roomscher Religie deser stadt souden staen te wyten, dat men int stuck van de religie soo veel jaeren heeft verdraghen sovele schrickelijcke ende bedrieghelycke abuysen, als men die simpele luyden heeft weten aen te rechten onder den schyn van heyligheyt soowel in aensien van de vereeringhe ende betrouwen op de reliquien ofte ghebeenten, als beelden van de sancten ende sanctinnen, ja oock ghedaenten van Sacramenten ende de betrouwinghe van de versierde mirakelen, die men den eenen ende den anderen by langheydt van tyden heeft weten toe te schryven; ende noch veel min sulcke leelickheden ende valscheden, als myn heeren de Wethouderen deser stadt in deselve stucken onlangs openbaerlick ende ooghsienlyck hebben ontdeckt, met goeder kennisse van saken als namelijck, dattet stuck van hetgene, dat men tot noch toe heeft ghenoemt 't Sacrament van Mirakelen, by de eygene brieven ende bescheede daeraf zynde wordt bevonden noyt bebloeyt. ghequetst noch tot eenighe conversatie ofte aenbiddinghe ghedestineert gheweest te zyne, noch daertoe ooc en is ghecon-serveert gheweest. Ende dat argher is, dat hetghene, twelck

men dienaengaende den goeden luyden heeft ghetoont ende laten aenbidden, niet en is gheweest van eenighe substantie ofte wesen van broode, maer in den jaere 1529 ten tyde van de sweetende sieckte (de goede ghemeynte wesende in so swaren noot) eerst is voortgebragt, ende in substantie van doecke vermenght met andere substantie, in plaetse van dry bebloeyde hostien tot aenbedinghe, met grooter solemniteyten verthoont geweest, om te dienen totter gierigheyt van eenighe, hoewel men daeraf te voren in hondert jaeren ende meer niet oft zeer weynigh en wist te spreken, ghelyck ook de gheschriften, die men daeraf heeft bevonden, sowel in respecte van den oorsprongh als van de ghepretendeerde miraculen van den selven stucken, zyn bevonden d'een d'ander wonderlick contrarierende ende meest te wesen van sulcke stoffe, gelyck men heeft bevonden gheschreven, ende plach openbaerlick te spreken van de Casse van Wavre, de Kasse van S. Anthonis ende menighfuldighe andere dierghelycke, die den Paus selver in concilium van Trenten heeft laten comdemneren; siende dat men de leelickheden ende dieverijen daeronder schuylende der ghemeynte niet langher en conste verholen houden.

« Item, dat die voorschreven Heeren ooc hebben bevonden (twelck dan uyt der selver gierigheyt van de geestelyckheyt zynen oorsprongh oock moet ghenomen hebben), dat men binnen deser stadt heeft laten aenbidden stucken van oude houten elsen latten in plaetse van de stucken van den Cruyce des Heeren, stucken van ghebeenten van simmen, honden ende andere beesten in plaetse van de ghebeenten en de reliquien van heylighen; item, dat men teghen de eyghen leeringhe van de Roomsche Religie heeft laten aenbidden stucken van den grave van onser Lieve Vrouwen, 't beckeneel van S Michiel ende menighfuldighe andere onredelycke, onverstandige ende ongoddelijcke saken; item, dat men voorts oock in de hoofden van eenige beelden heeft bevonden, dienende om daerin te gieten, olye oft andere vochtigheyt, daerdoor deselve beelden schenen te sweeten; ende dat andere beelden oock van binnen zyn versien gheweest van instru-

menten, dienende om te roeren eenighe leden van den lichame, 'twelck zy representeerden ; item, datter gheen sieckten, perycxkelen noch fortuynen ter werelt zyn gheweest, oft elck en heeft ghehadt zynen particulieren patroon ofte ghepretendeerden sanct, ooc al souden de namen van deselve sancten zyn versiert gheweest als S. Brandarius, patroon van den brandt, S. Aernout, patroon van de verloren saken, S. Fyacker, patroon van de spenen, ende hondert dierghelycke saken, daertoe men eenen yeghelycken heeft sien meer toevlucht ende betrouwen nemen ende den ceremonien van den brande, van de keersse ende andere daertoe dienende, dan tot God almachtigh.

« Welcke abuysen de voorsz. Heeren daeromme hebben moeten beteren, nadien by so langhe experientien bevonden is gheweest, dat de geestelickheyt in alle deselve stucken is ghebleven incorrigible, om int minste niet te crenken eenigh middel van hare gierigheyt. Ende dat daeromme, deselve ghebreken ende abuysen uytgheweert zynde, gheen redenen en schynt te hebben, dat die van de voorsz. Roomsche Religie souden behooren te schorssen het openbaer exercitie van hare Religie, ymmers, onder alsulcken ordere als men daerop soude moghen stellen. Nochtans, want opentlick ghebleken is, dat die ghemeyne vyanden des Landts in allen aenslaghen, die zy nu so dickwils hebben ghedreven, om deze Stadt te brenghen in gants vyer, bloedt ende grondighe bederffenisse, als namelick 't stuck van den Grave van Egmont, 't stuck van Joos Butkens, het stuck van Anderlech, van den heer van Haussy ende sovele stucken van Broer Anthonis Ruyskenvelt ende zynen aenhangh, alleen hebben berust ende ghegrondt gheweest op de menighte van deghene, die ghevolght hebben de predicatie van denselven Broer Anthonis, ende die secrete intelligentie, die zy onder verscheyden van denselven waren hebbende, hoewel apparentelick met onschult ende onwete van de meeste menighte, ghelyck in ettelycke van de voorsz. aenslagen d'experientie genoech schynt gheleert te hebben. Ende dat des niettemin te besorgen staet, dat de voorsz.

vyanden nietteghenstaende alle de voorsz. ontdeckinghe van hare aenslaghen niet en sullen laten te volghen den voorsz. voorgaenden voet, ofte voorworpen eenighe middelen om dese Stadt met verraderye in te cryghen, bysonder nadien zy daerinne connen ghebruycken de ghenegentheyt ende d'exteriteyt van denghenen, die de voorsz. heeren nu onlanghs uyt deser Stadt hebben doen vertrecken, uyt oorsaecke van hare verradersche aenslaghen, die binnen deser Stadt apparentelicken niet en zyn ontcleet van eenigen werckelycken aenhangh, ende door middel van de oorbiecht ende dat daeraen cleeft, ende noch meer by groote vergaderinghe van de misse ende predicatien souden moghen dryven sulcken oproerighe ende sedicieuse stucken, ghelyc men den voorsz. Ruyskenveld ende zynen aenhangh heeft sien doen, met groote verhinderinghe van groote menighte van onnoosele ende ontschuldighe, ende uytnemende dangieren ende periculen deser Stadt ende van sovele goede ingesetenen derselver.

« So en hebben myne Heeren den Amptman ende Wethouderen deser voorsz. Stadt niet bevonden, dat om de ruste, eenigheyt ende versekertheyt deser Stadt noch ter tydt dienstelick soude zyn in eenighe kercken ofte capellen toe te laten de exercitie van de voorsz. Roomsche Religie, maer dat men daeraf sal ophouden ende supersederen eenighen tydt, totdat de saken deser Stadt ende van den gemeynen Lande wat naerder sullen zyn ghestelt, ende dat men daerinne sal volghen den uytheesch ende noot des tyds, ghelyck die van de Roomsche Religie in eenighe voorgaende jaren uyt onghelycke mindere oorsaecken selve sulckx hebben gheordineert ende gheploghen ende die openbare exercitie van hare Religie gheschorst, ende namelick int jaer 66 ende tot verscheyden reysen daerna; ende meer andere redenen, die de voorsz. Heeren noch ter tydt niet en vinden gheraden in claer te brenghen.

« Ordineren de voorsz. Heeren eenen yeghelycken hem volgende hare voorsz. resolutie te reguleren, ende voorts meer,

dat een yegelick in zyne wachten ende conversatien heur sal moeten draghen in alle vrede ende ruste, sonder d'een den anderen te doen eenigh verwyt oft opspraeck om eenighe voorleden oorsaecken, hoe ende in wat manieren tselfden soude moghen wesen, midtsdien de voorsz. Heeren daeraf hebben ghedecerneert ende decerneren midts desen een eewighe verghetentheyt over alle syden, nemende eenen yeghelycken, van wat Religie die zy, in hare savegaerde ende protexie, uytghescheyden in respecte van de ghesanseerde persoonen, ende drie ofte vier, die de principaelste oorsaecke zyn gheweest van den lesten aenslagh des voorsz. Ruyskenvelt.

« Ende, so verre yemandt hier naemaels worde bevonden gheprocedeert te hebben tot eenighe verwytinghe oft andere middelen, daervoor de wacht oft ghemeyne ruste deser Stadt, oock de authoriteyt van de overigheyt soude worden verhindert oft veronghelyckt, sal teghen dieselve gheprocedeert worden als perturbateurs van de ruste ende ghemeyne welvaren deser Stadt. Ende dat hier af niemandt en pretendere ignorantie, hebben mynen Heeren gehordineert dese te publiceren. »

Op de voorgaende publicatie is ghevolght, dat de eersame Magistraet van Brussel heeft goedt ghevonden, tot onderrichtinghe vân de verleydende ghemeynte, openbaerlick voor het stadthuys voor te stellen, onder de bewaringe van des Ammans dienaers, eenige zeer merckelicke afgodische beelden ende boecken als onder meer ander het beckeneel van S. Michiel, het uytgeholde hooft van S. Juliana, hetwelcke sweeten conde door die inghegoten olye ende andere vochtigheyden ende vele miraculen doen (ghelyc men sulcks den Roomschen christenen wys maeckte); insghelycks ooc andere beelden, die hare leden door behendighe instrumenten beweghen ende verroeren conden.

Alle verstandighe connen uyt de voorgaende geschiedenisse ende publicatie lichtelick oordeelen, hoe gantschelyck teghen allen schyn van recht ende waerheyt dese voorstaender van de

Spaensche wreedtheden die van de ghereformeerder Kercke Gods binnen Brussel beschuldigt van ghebroken te hebben de Religions-Vrede, ende van niet na recht ende redelickheyt ghehandelt te hebben met die van de Roomsche Religie. Een yegelick can oock daeruyt oogenschynlick sien ende als met handen ghevoelen, hoe menighmael de aenhanghers van de Pausche Kercke dezelve Religions-Vrede dadelick hebben verbroken, ende hoe dickwils zy door schrickelicke verraderyen haer eyghen vaderlandt hebben ghepooght over te leveren in handen van de Spaengiaerden, ende dat om hare eyghene medeburgheren, die van de Ghereformeerde Religie, te vernielen ende uyt te roeyen.

Cat. Muller-Meulman, n° 436 : *Aende afgeweken Provintien*, enz.

92. — **Uit eene toespraak van Paeys (Vrede) aan de Zeventien Nederlanden om tot eendracht en tot het staken van den oorlog aan te manen.**

(1600.)

Waeromme en laet ghy ulieden dan niet beweghen tot herneminghe van ghelycke ulieden voorgaende vrientschappen ende alliancien, ende weeren van alle misverstanden tusschen ulieden wesende?

Men ziet, dat zelfs de vier elementen des werelts, die deen den andere uiter nature zoo contrarie zyn, elcanderen en zoucken te verhinderen noch onder de voet te bringhen, maer onderhouden zelfs tusschen hemlieden een maniere van een ghedueriche accord, daermede zy elcanderen laeten in wesen.

Jae, zelfs de onredelycke beesten ende wilde dieren, die uiter nature gheneghen zijn tot alle vreetheyt ende letsel, houden tusschen haerlieder ghedaente ende specien oock een vrede, accord ende vrientschap, zonder deen den andere te

bespringen noch anderssins te quetsen; daeruit dat zelfs gesproten es het gemeen spreeckwoordt, dat deen wolf den anderen niet en eedt.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 931 : *Beclach ende doleancie vanden Pays, yegens die xvii. Provincien van het Nederlandt.* Met verzouck van rappel van haeren onrechtverdighen ban, ende ghedoochsaemheyt van haer wedercompste binnen deselve Landen. Bruessel, Rutgeert Velpius, geswooren boeckverkooper bij t'Hoff. 1600. (Aen het slot de dagteekening : 1 Octob. 1600.)

93. — **Waarschuwing van de mannen der Middelburgsche brandwacht en nachtwake tegen de bedekte protestantsche Inquisitie, die predikant Joannes Seu had willen invoeren.**

(1600.)

Torenwachter.

Waer zijt ghy, broeders? comt doch een weynich hier; want my dunckt, datter onraet is.

Ratelwacht.

Hier zijn wy, broeder. Wat hebt ghy vernomen? Is Jerusalem verraden? Wy hebben oock onraet vernomen.

Torenwachter.

Ick sie in desen hoeck der stadt een nieuw vuyr ontsteken ende ick hoor eenen Joannem Seu noemen. Soude dat wel een brantstichter wesen? ofte en kendt ghy hem niet?

RATELWACHT.

Ist waer, broeder? Hebt ghy zynen name dus laet in der nacht hooren noemen, so sorghen wy, dat hy met quaet geselschap ommegaet. Wij hebben oock de praet van hem.

TORENWACHTER.

Soo, hoor ick, kendt ghy hem wel. Lieve, segt my, wat isset doch voor een man?

RATELWACHT.

Het is een predicant onder de Gereformeerden. Hy heeft nu in 't jaer 1600 een boecxken in druck uytghegheven, gheintituleert : *Corte beschrijvinghe van het ampt der Overheyt*, ghedruckt tot Middelburgh by Richardt Schilders, drucker der Heeren Staten van Zeelandt; daerin hy hemselven noemt een dienaer des H. Woorts Gods tot Middelburgh, ende beroemt hem nu 24 jaren langh het Evangelium onder haer E. E. subject gepredickt te hebben; en dat hy, om de deuchden der overheyt aen hem bewesen, haer dit zijn boecxken tot een danckbaerheydt heeft toegeschreven. In welck boecxken hy eens anders offeninghe van religie wil uytghewist ende verdreven hebben.

TORENWACHTER.

Men seydt ghemeenlick : vroegh meester, lang knecht. Heeft hy 24 jaer een predicant of leeraer gheweest ende en weet hy noch selve zijn lesse niet, van dat men een ander zoo lief behoort te hebben als hemselven? Soo sorghen wy, dat hem selfs liefde en eyghen lof al verleydt hebben. Hebt ghy van zijn boecxkens? Leest ons wat.

RATELWACHT.

Wel aen, hoort toe, hier is een boecxken. Doch hy en begint niet, ghelijck hy seydt, dat zijn partye J. v. M. met schelden begint; maer hy begint, met een vriendelicke ende lieffelicke voorreden, den leser aen te locken, om also door zijn schoon spreken zijn partien tot hem te trecken.

JOANNEM SEU ZIJN VOORREDEN.

Aen de eerbare, wyse ende voorsienighe heeren balliu, borghemeesters, schepenen ende raden deser stadt Middelburch in Walcheren.

Seer wijse ende voorsienighe Heeren, zo dickmael als ick by myselven overdencke ende in mijn ghemoet overlegghe den standt des eylandts, zoo menichmael dancke ick oock den almachtighen goeden God, dat het hem belieft heeft met het suyvere licht ende heylighe predicatie zynes Evangelij datselve te beghenadighen. Want dese weldaet allen anderen verre overtreft in weerdicheyt, heerlickheydt ende costelickheyt. Want door de suyvere ende oprechte predicatie des Woorts Gods, als door een crachtich middel, wert alle daghen eenen grooten hoop menschen uyt de macht des Satans ghetrocken ende totten rijcke Jesu Christi des Soons Gods ghebracht. Alzoo dat dit eylandt nu een vrye plaetse voor allen dien gheworden is, die om de bekentenisse der waerheyt uyt andere steden ende vlecken verdreven ende verjaecht worden.

RATELWACHT.

Hoort ghy wel, broeder, hoe hy den leser met een soete vriendelicke ende lieffelicke voorreden soect aen te locken ?

TORENWACHTER.

Jae, maer doet hy sulcx niet om te bedrieghen ende de sielen onder Gods volck te vanghen, ghelijck de voghelaers, duyfhouwers ende vinckenvangers doen ? Daer God door den

Propheet Jeremiam over claecht, segghende : « Men vindt onder mynen volcke godloosen, die de luyden laghen legghen ende vallen bereyden om haer te vangen, gelijck de vinckvangers doen mette slachnetten. » (Jerem.) Nu, leest voort.

JOANNEM SEU.

Ondertusschen, so en can ick niet verswygen die groote vlecke ende besmeurtheyt, die daerin noch overich is ende uytgewist moet werden, opdat wy mochten schoonder ende heerlicker schijnen in de ooghen des Heeren ; namelick, die confusie ende vermengelinge van alderley gheloove ofte godsdienst, onder een verkeerde vryheyt schuylende, dewelcke in alle menschen ooghen openbaer is ; waerover alle vromen sich bedroeven ende welcke alle oprechte Christenen van herte beweenen.

RATELWACHT.

Wat dunckt u hieraf? Dit luydt al anders dant terstondt luyden, doen hy zeyde, dat dit eylandt nu een vrye plaetse voor alle dien gheworden is, die om de bekentenisse der waerheydt uyt andere steden ende vlecken verjaecht worden. Want hier wil hyselve anderen uytghewischt, verdreven ende verjaeght hebben. Maer dit zijn mogelich ketters in zijnen ooghen, gelijck hyzelve een ketter is in ander luyden ooghen.

TORENWACHTER.

Ick hoore wel ; hy wil maer de vlecken uitghewischt hebben, opdat hy metten zynen dan schoonder ende heerlicker mochten schynen ; niet in der menschen ooghen (want of hy met den zynen daer al wolven in schijnt, daer en soude hy dan niet vele om gheven), maer in des Heeren ooghen, seydt hy. Want hy sorcht velicht, dat des Heeren ooghen door ouderdom nu doncker werden ; also dat God door al die confusie ende vermenghelinghe van alderley geloove zijn ende zijns volcx schoonheydt ende heerlickheyt niet sien en can.

Joannem Seu.

Van waer comt doch dit vergift? Seker nerghens uyt anders dan uyt een overgroote liefde ende begheerte tot alderley voorspoedt ende welvaren. Want, als wy hiernae al te seere trachten, zoo overvalt ons een flauwicheyt ende traecheyt in het oprechten ende stichten van den waren godsdienst. Uut dese groote slappicheyt spruyt een lichtveerdicheyt, welcke een baermoeder is van alle disorder, ongheschictheyt ende ongeregeltheyt, waeruyt dan nootsakelick metter tijdt volghen moet een onteeringhe, jae verderf des oprechten godsdiensts ende een verwoestinge onser steden en landen.

Ratelwacht.

En beschuldicht hy hier de magistraten niet van een overgroote liefde ende begeerte tot alderley voorspoet ende welvaren? En wil hy hier niet segghen, dat sy hier al te seer nae trachten, ende dat haer daerom een flauwicheyt ende traecheyt in 't oprechten ende stichten van den waeren godsdienst overvalt?

Torenwachter.

Ick en can hieruyt niet anders verstaen, of hy en beschuldicht de magistraten van een al te groote slappicheyt ende lichtveerdicheyt, bycans ghelijck Broer Cornelis, die daar seyde, dat het magistraetken van Brugge al te slap was om de ketters te straffen. Want, ghelijck als Broer Cornelis zijn eyghen selfs richter in zijn eygen selfs saken was, ende zyne religie ende godsdienst de waere religie ende oprechten godsdienst achten, alsoo is desen nu oock zijn eygen zelfs richter in zijn eygen selfs saken, noemende zijn religie ende godsdienst alleen de ware religie ende oprechten godsdienst.

Joannem Seu.

Buyten allen twyfel in dit eylandt is een groot licht ende claerheyt des Woorts Gods ons verschenen, overmits dattet door ghetrouwe ende vrome leeraers ons voorgedragen wert suyverlick ende oprechtelick, dat

de Sacramenten naer de instellinge Gods bedient ende gehouden worden, alzo, dat de ware religie zo helder ende claer schijnt als de sonne op den middach. Maer evenwel blyven ons ghestadelick die ketterien ende secten by, die als duystere wolcken den schijn deses lichts verdonckeren, dewelcke, gemeret zy van yderman genoechsaem bekent zijn, zo acht ik onnodich te wesen daervan te spreken.

RATELWACHT.

Hier hoort ghy nu onsen prediker selver seggen, dat de ware religie so helder en claer schijnt als de sonne opten middach, ende dattet yederman genoech openbaer is wat ketteryen of secten zijn.

TORENWACHTER.

En ofter eenighe magistraten ofte yemant anders aen twyfelden, ende niet claer en wisten de ware religie van de ketteryen ende secten te onderscheyden, die moghen gaen by Joannem Seu, die hemselven uytgeeft voor een dienaer des H. Woorts Gods tot Middelburch, of by Pieter de Bisschop tot Rotterdam. Die sullen wel seggen wat de ware religie is, ende wat het voor luyden zijn, die alle aen een zeel trecken, om de ware religie, so sy conden, te onderdrucken.

RATELWACHT.

Wat is dese Pieter de Bisschop voor een man? Ist mede een prediker oft predicant onder de ghereformeerden?

TORENWACHTER.

Als men op zijn daden wil sien, soo moet hy ten minsten wel een hooft onder haer wesen. Want hy heeft meer dan acht duysent boecken tot voorstant van haerluyden religie ende leere (nae zijn eyghen woorden luyden) laten drucken, ende dat soo ironischer ende spotswyse, soo datter elck, die se leest, om lachen moet; welcke maniere van jocken, boerten

ende schimpen hy alderstichtelickst acht, so hyselver schrijft. In welcke boecxkens hy Servetum, die tot Geneven verbrandt is, een lasteraer noemt, ende voorstaet, dat hy te recht verbrandt is; ghelijck Costerus de Jesuwijt de dochter, die buyten Bruyssel levendich bedolven is, oock een lasteraerse noemt, ende voorstaet, dat sy te recht verwesen ende gheexecuteert is.

Ratelwacht.

Hy mach wel, ghelijck als Joannem Seu ende meer andere valsche Christenen, onder den naem van gereformeert schuylen, dat hy geen warachtich gereformeerde en is. 't Is moghelick oock een pertydich Calvinist ofte Catechissemist, die alleen de opinie van Calvinus ofte van de Nederlantsche Catechismus verkiest, ende geen neutrael Christ, die alleen de partie van de waerheyt verkiest, ghelijck een recht Christen schuldich is te doen. Alsoo de Kercke Christi, hier in Hollant tegen Coolhaes anno 1600 in druck uytgegeven, selve seyt, pag. 41; want de duyvel, seyt de Schrift, can hem verstellen in een engel des lichts, ende de valsche Christenen verbergen haer onder den naem van Christo. Soo connen haer dese oock wel verberghen onder den naem van gereformeert, ende haer uytgeven voor dienaars des H. Woorts Gods.

Joannem Seu.

Want de Satan, een duysent-constenaer, opdat hy het licht des Evangeliums mochte verdonckeren ende uyt der herten ende oogen der menschen weeren, en laet geen secten, rotten, ketteryen ende dwalingen dagelicx by ons meer ende meer te smeden; ende hoe bedectelick dat hy daermet toegaet, wat wapenen ende instrumenten, dat hy daertoe gebruyct, wat listen ende lagen hy die vrome ende godsalige overheyt leyt, die de oeffeninge ende leere des waren ende gereformeerden godsdienst onverhinderlick doet schynen ende lichten, is de Heere bekent, die in de hemelen woont, die dese boose raetslagen ende listen der tyrannen, die den loop des Evangelij benyden ende soecken te verhinderen, wel vernietigen sal, alst hem belieft ende den noot dat vereyschen sal.

Ratelwacht.

De boose raetslagen der godloosen ende de listen der tyrannen zijn principael hierin gelegen, dat sy nacht en dach arbeyden om de overheden wijs te maken, dat men de ketters uyterlick aen den lyve behoort te straffen. Want dan mogen zy onder 't decxsel den vromen als godloosen, ende de schapen Christi als wolven, oproermakers ende ketters beschuldigen ende van kante helpen, opdat se met haren afgod Baal alleen moghen heerschen, triumpheren en domineren. Want dese boose gheesten, het tweesnydende sweert des monts Gods vreesende, soecken daerom hulpe aen 't yseren ofte stalen sweert der overheydt, recht of men desen middaechschen duyvel daer het hooft wel mede conde afslaen, daer toch desen Leviathan met alle uyterlick ghewelt zijnen spot houdt.

Joannem Seu.

Maer overmits de overicheyt, naer 't getuychenisse Pauli, een dienaersse Gods is, door dewelcke God ordinarelick zyne gemeynte voedet, beschut ende bewaert, jae oock regeeren wilt, zo is zy oock verplicht ende verbonden, dat zy haer hierin quyte, opdat alle valsche afgoderie, alle ketterien gheweert mochten worden, ende het Evangelium alleen onbevlect vercondicht wierde, opdat den coninghsstoel Jesu Christi, die onder hare regeeringhe is opgericht, niet door der menschen godloosheyt en werde omghestoten.

Torenwachter.

Want de kercke Christi, meynt hy misschien, en mach nu niet langher tegen de poorten der hellen bestaen. Ende God heeft zijnen coninghsstoel op sulcken swacken fondament gebout, sodat se nu wel lichtelick omghestoten soude worden. Daerom ist van noode, dat hem de menschen helpen, ende dat se de vyanden Gods wederstaen, of Gods rijcke sal moeten vergaen. Het tweesnijdende sweert des monts Gods is nu soo stomp geworden, dattet de ketters alsoo niet vernielen en can alst yseren ofte stalen sweert der overheydt.

Ratelwacht.

Wy twyfelen, dat haeren God den rechten almachtigen God niet en is, daer zy haer af beroemen: want die en heeft geen menschen hulpe van doen. Daerom moet haren God, die zy dienen, eenen armen bloet van een God wesen, geheel crachteloos, gelijck als Baal, die hemselven noch zijn dienaers in der noot niet helpen en can, ja selfs menschen hulp ende des overheyts sweert van doen heeft, of hy can zijn rijck niet staende houden.

Joannem Seu.

Hoe ist mogelick, dat daer een stil, gerust ende goet leven can geleyt worden ende dat in welstant de landen ende steden floreren souden, daer de ondersaten ende burgeren, gedeylt zijnde in diversche misverstanden der religien, geen onderlinge ware eenicheyt nochte vrientschap en oeffenen? Daer en is gheen sake zo schadelick voor de gemeynten dan oneenicheyt, verscheydenheyt ende twist in religions saecken. Daeromme moet een overheyt neerstelick waken ende toesien, dat voornamelick alle oeffeningen van alle valsche leeringen, ketteryen ende dwalingen geweert ende belet worden. Want dese zijn de fonteyne ende oorsprong van alle oneenicheyt tusschen de burgheren, opdat de vrede, liefde ende eenicheyt mochten het landt besitten; welcke deuchden Gode aenghenaem zijn ende behaghen, ende den bant ende schut zijn van alle republijcken.

Torenwachter.

Onder sulcken decxsel pleghen haer de valsche Christenen van de Catholijcke Kercke te verbergen. Ende onder sulcken decxsel soecken haer nu de valsche Christenen van de Geformeerde Kercke te verbergen; ja, onder sulcken decxsel hebben zy de Propheten, Christo ende zijn Apostelen van kante geholpen. Want sy tegen den arbeyt van disputeren ende argueren niet en mogen, ende daerom den last, in de plaetse van danchaerheyt, geern op des overheyts halsen souden schuyven, als oft des overheyts ampt waer neerstelick

te waken ende toe te sien, dat alle oeffeningen van valsche leeringen, ketterijen ende dwalingen geweert ende belet worden, opdat dese nieuwe papen, ghelijck d'oude, doch gherustelick ende mackelick mochten slapen.

Hoe wel melden sy haerselven, dat zijt mette ouden eens zijn, ende het lant geern weer aen den Coning van Spangien souden brengen; onder eenen gereformeerden schijn de overheyt bedriechlich lagen leggen ende in 't net soecken te trecken, om de warachtige, godsalighe ende vrome ghereformeerden in schanden, smaet ende laster voor al de werelt te brengen. Want dese vrome luyden souden dan by vele menschen tyrannen moeten heten, gelijck de vrome catholijcken by vele menschen tyrannen moeten heten; ende dat om der boos-wichten wille, die daeronder schuylen. En wat connen 't de vromen keeren, dat dit valsche Judasgeslacht met haer niet en wil accorderen? Aen de vruchten moeten wy se kennen leeren. Want Christus noch zijn apostelen en hebben niet gesocht Judas over te leveren in des overheyts handen; maer Judas heeft gesocht Christus over te leveren in des overheyts handen. Ende also soecken noch al die Judaskinderen de Christenen, die sy ketters noemen, over te leveren in des overheyts handen, al souder oock noch so veel gevaers ende perijckels in liggen.

JOANNEM SEU.

Ick weet, dat sulck een sake niet sonder gevaer, perikel ende moeyte in 't werck gestelt can worden. Maer, wat ist dan? God en wilt niet, dat wy ons eenich dinck souden swaer, ghevaerlick of dangereus laten duncken int suyveren ende wechnemen van sulcke erghe ende vergiftige secten, die zynen dienst verhinderen ende d'overhant nemen. Maer dit is zynen heyligen wille, dat alle vrome getuygenisse ende bekentenisse sullen doen hares geloofs voor d'oogen aller menschen.

RATELWACHT.

Der valscher Christen God of Baal (welcks godsdienst ende stoel so lichtelick, sonder eenighe spere ofte stale wapenen, can verhindert ende omgestoten worden) en wil niet alleen,

dat wy ons dese swaer, gevaerlic ofte dangereus laten duncken, maer hy wil oock, gelijck hy hem deur zijn predistinateurs laet hooren, al het quade, datter geschiet. Daerom gheschiet zynen wille onder de kinderen des ongeloofs, daer hy macht over ontfangen heeft, als namelick in Spaingien, ende op alle plaetsen daer men Inquisitie ofte ondersoeckinge des gheloofs doet. Maer hier, God lof, noch niet.

JOANNEM SEU.

Daeromme, mijn Heeren, indien ghy aldus voortvaert int verbieden van alle andere oeffeninghen des godsdiensts ende leeringen, ende soect de waerheyt te doen schynen ende lichten, zoo sal God de Heere by U. E. zijn; dat is, sal U. E. raedtslagen ende voornemen segenen ende goede uytcompste verleenen, gelijck hy voortijts Ezechië ende alle andere vrome overheden, die hy bygestaen ende gunstich geweest is, wanneer zy hanthoudinge gedaen hebben aen zynen dienst.

TORENWACHTER.

Aen dese woorden schijntet, dat mijn Heeren van Middelburch al begonnen hebben, ende datter derhalven een nieu vuyr van desen stokebrandt ofte valsch predicant ontsteken is. Daerom, broeders, tis meer dan tijt, dat wy onse beroepinge waernemen, de basuynen blasen, op beckens klincken en op de clocken cleppen, ratelen, roepen ende de borgers opwecken, opdat wy swygende geen straf op ons en laden.

JOANNEM SEU.

Niet als oft ick U. E. wilde opwecken, om over de conscientie der menschen te domineren ende de ondersaten met gewelt te dwingen tot het aennemen van den godsdienst. Want ick weet, dat dit het oogenmerck van een overheyt niet en is, dat zy heerschappye souden hebben over de herten der menschen; maer dat haer alleenlick te besorghen staet, dat den uyterlicken godsdienst gepleeght worde ende dat se met vrede ende gerusticheyt hare ondersaten regeren. Maer, overmits dat niet geschieden en can, tenzy dat eerst ende vooral geweert ende belet werden alle uyterlicke oeffeninge van valsche ketterien ende rotten, zoo vereyscht haer ampt neerstelick dit quaet voor te comen.

RATELWACHT.

O gast, hoe soect ghy uselven te verschoonen, dewijl ghy wel weet, dat sulcx het oogenmerck van een overheyt niet en is. Maer, al wasschet ghy u met loge ende neemt veel seepe daertoe, so schijnt doch uwe ondeucht dies te meer voor my, seydt de Heere Sebaoth (Jer. 2). En can de overheydt niet met vrede ende gerustheyt hare ondersaten regeeren, tensy dat eerst ende vooral geweert ende belet worden alle uyterlicke oeffeningen van valsche ketteryen ende rotten, so waert van noode, dat se u ende uus gelijcken eerst aentasten ofte ten minsten eenen schrick aenjaechden, dewyle ghy met een Jesuwijts verraders herte, onder het decxsel van gereformeert, u soect te verbergen, om de overheyt te bedriegen en tganse landt in roeren te stellen. Ende ghy derft haer daerop noch de segeninge toeseggen, gelijck alst serpent tot Eva seyde : « In welcken dage ghy daeraf eet, so sullen uwe oogen geopent worden ende ghy sult Gode ghelijck zijn. »

JOANNEM SEU.

Wat het inwendich gemoet ende herte der menschen aengaet, daervan en can d'overheyt geen kennisse dragen. Derhalven en can se geen meesterschap over de conscientien voeren, sich contenterende alleenlijck met het oordeel over d'uytwendige daden. Want, indien dat yemant of door geveynstheyt oft om andere oorsaken wille sich onthout van eenige beroerte ende verstoringe in de religie ofte republijcke aen te richten, zoo en heeft de magistraet niet, t'welck zy in sulck eenen persoon connen bestraffen.

TORENWACHTER.

So en hebben Antiochius, Nero noch geen tyrannen oock noyt gehadt, ende so en heeft de Spaensche Inquisitie nu ter tijdt oock noch niet, 'twelck sy in sulck eenen persoon souden connen bestraffen.

Joannem Seu.

Maer evenwel, en wert haer daerom niet benomen het recht over openbare, notoire ende oogenschijnelicke secten ende ketteryen te gebruycken, al ist so datter vele ypocryten ende gheveynsden zijn. Want al ist, dat de vreese der straffe ten eerstén niet voorts en brengt een oprechticheydt des levens, nochtans dwingt sy de boosheyt alzo, dat se sich niet verder verspreyden en derf.

Torenwachter.

So, hoop ick, sal de vreese der straffe van het tweesnijdende sweert des monts Gods uwe boose oproerige tonge ofte penne oock nu alsoo bedwinghen, dat se sich niet verder verspreyden en derf.

Joannem Seu.

Tis wel waer, dat de Christenen in vryheydt leven moeten; maer daer is al vry een groot onderscheit tusschen de Christelicke vryheyt ende de duyvelsche; want dese is een ongebondene moetwillicheyt ende dertelheyt, doende al hetgene dat se uyt hare hersenen broeyet. De Christelicke vryheyt is de verlossinge door tbloet des Soons Gods uyt de slavernye ende macht der duyvelen ende een aenneminge tot kinderen Gods, opdat se Gode oprechtelick ende suyverlick met goeder conscientie dienden. Welcke vryheyt, al ist dat se geestelick is, nochtans onderwerpt zy haer gehoorsamelick alle wettelicke ordeninge, altijdt voor oogen hebbende de eere ende stichtinge des naems Gods.

Ratelwacht.

Waeromme soeckt ghy dan onder eenen heyligen gereformeerden schijn de duyvelsche onghebondene moetwillicheyt ende dertelheydt voor te staen, ende de kinderen Gods uyt deser woestynen wederom onder de slavernye ende macht der duyvelen; jae in Egypten onder 't ghewelt, tyrannie ende Inquisitie des helschen Pharaos te brenghen, opdat hy nae zynen wil, lust ende dertelheyt wederom heerschappye over dengenen, die hem de waerheydt seggen, mocht crygen? Twelck, soo wy hierop sweghen, onse kinderen noch beclaghen mochten.

Joannem Seu.

Alzo siet U. E. hoe dat ghy met alle vlijt ende neerstigheyt, zoo veele U. E. amptsplichtinge alsulcx vereyscht, moet voorstaen ende verdedigen den waren ende oprechten godsdienst met sulck een macht ende autoriteyt, als ghy van den hoogen God daertoe ontfangen hebt, tegen alle degene, welcke die soecken te infecteren ende omme te stoten; opdat wy Godes gruwelicke straffen op dese landen niet en halen, onachtsamelick latende zyne eere onder de voet brengen.

Ratelwacht.

Eenen reynen ende onbevleckten godsdienst voor God den Vader is dese : De weesen ende weduwen in haer droeffenisse te besoecken, ende hemselven van der werelt onbevleckt te bewaren, seydt den Apostel Jacobus. Teghen desen godsdienst en sullen haer de Christelicke overheden niet stellen, maer deselve, hopen wy, vorderen also vele als sy door Gods ghenade vermogen, dewijl sy mede lidtmaten der gemeynte Christi ende dienaeren Gods zijn, door denwelcken God oock zijn gemeynte wel zal voeden, beschutten ende bewaren, opdatter geen boose duyvelsche ofte Baals heerschende geesten weer over en comen te heerschen. De dolende sal God metter tijt verlichten; de slapers sal hy wacker maken; ende dese droomers hare oogen openen, die veel van den waren ende oprechten godsdienst droomen, ende deselve nochtans in der cracht ende waerheyt niet en kennen, jae, niet eens en bedencken, datter geschreven staet : « Die zijn tonge niet in den toom en can houden, maer verleydt zijn herte, diens godsdienst is onnut. » En dese en connen niet alleen haer tonghe, maer oock haer penne niet bedwingen noch in den toom houden, also dat se haer verleyt, bitter Cains herte voor haer broeders niet en connen verbergen, ende willen noch al goetschicks mede van haren godsdienst spreken, die toch soo aengenaem voor God niet en is als haers broeders godsdienst, omdat haer herten met Cain onreyn ende quaet zijn.

Desen Joannem Seu die laet hem hooren, als of hyt meest op de Wederdoopers (soo hy se opt onvriendelickste noemt) gheladen hadde. Maer het soude meest op ons ende onse kindere aencomen; ende dat daerom, omdat wy haer aldermeest de waerheyt segghen, haer wercken bestraffen ende meest in den weghe zijn. Want God heeft ons tot wachters over Jerusalem ende over zijn volck geset, dat wy dat Woordt uyten monde Gods sullen waerschouwen; of God soude het bloedt des volcx, byaldien het sweert quam ende het volck ofte sommighe van den volcke wechnaem, ende wy haer niet ghewaerschouwet en hadden, van onsen landen afeyschen. Siet, hierom soudet meest op ons aencomen; want of wy al schoon voor des menschen ooghen wel verborghen connen gaen ende onse namen in onse boecxkens connen verswyghen, ghelijck als d'autheurs van de twee laetste boecxkens teghens Coolhaes uytghegheven hebben gedaen, soo en connen wy toch onses Gods oogen niet ontschuylen.

Daerom willen wy dit arme slapende volck, die van desen stoockebrandt opt onvriendelickste Wederdoopers ghenoemt worden, hiermede gewaerschout hebben, ende God voor haer bidden, dat hy haer ooghen toch wil openen, dat sy ons, Christelicke magistraten, die sulcken sorghe voor haer draghen, ende haerselven in soovcel ghevaers ende perijckels begheven om haer vrome ondersaten te beschermen, eens voor lidtmaten der ghemeynte Christi moghen bekennen, opdat sy den goeden God door te veel verachtens van zijn dienaers soovele niet en vertoornen, dat hijt sweert eens wederom over haer laet comen, ende haer eensdeels wechneemt; wiens bloedt dan van onsen handen, soo wy haer niet te voren ghewaerschout en hadden, afgeeyscht soude worden. Dus een yeder siet toe, dat hy zijn beroeping waerneemt.

Cat. Meulman-vander Wulp, n° 936 : *Ratelwachts ende Torenwachters waerschouwinge, voor de poppen ende heymelicke vuyren geleyt, ghestroyt ende verspreyt van eenen nieuwen stokebrant onder de gereformeerden, genaemt Joannem Seu, Predikant tot Middelburch....* Gedruckt int Jaer 1600.

94. — Begin van het beleg van Haarlem (1).

(1573.)

Copie van eenen brief, die een fugityf uut des Hertogen legher gheschreven hadde na Utrecht aen zijn huysvrouwe.

Mijn lieve ende beminde huysvrouwe, ick gebiede my seer tot u, hopende u ghesontheyt, gelijck ick tegenwoordich ben, danck hebbe den Heere.

Ick meynde als morghen te comen naer huys, want mijn saecken ligghen onder den Secretarius gheexpedieert. Heden salt wesen den derden dach, dat men die stadt van Haerlem seer grouwelijcken met veerthien groote stucken heeft beschoten; en daer was omtrent te elf uren in den legher omgheslaghen aen dat Taccio van Lombaerdien; diewelcke daer gheleghen hebben, zijn in oorden ghestelt ende ghereedt gheweest, te weten, derthien vaendelen, ende noch vijf vaendelen, die daer aen die veste laghen bij het gheschut. Omtrent een ure so zijn se metter macht aen die stadt ghevallen, over die vesten, op de mueren; maer die van der stadt hebben also gheweyrt, gheschoten, gheworpen met brandende hoepen, vier ende peck, dat die Spaeniaerden den storm hebben moeten laten, ende van der stadt ende mueren weken; ende van die achthien vaendelen zijnder veel verslagen. Daer is ghebleven Don Francisco de Toledo, Don Vernando de Toledo, Don Alonso Murpitio, Lucas de Spinghe capiteyn, zijnen vaendragher ende sergante met twee corporalen, Don Diego de Canazal; die vaendragher van capiteyn Jan Baldees isser doot ghebleven; die vaendragher van Don Jaspar de Gorda is doot.

Het is meerder nederlaghe dan in Vrieslandt gheschiet was. Die principael Donnen zijnder doot ende ghewont, ende die soudaten en rekent men niet. Die in der stadt zijn, en zijn

---

(1) Dit stuk had op ons n° 18 moeten volgen.

gheen Hollanders, maar crijchsluyden. Ende daer hangt meer aen alle de Donnen dan aen Don Frederico. Monsieur del Campo is oock gheschoten, ende capiteyn Juliaen Romero, alsoo dat den gheheelen legher nu in droefheyt is. Ick en dorst den Secretarius noch niemant toespreken van mijn dingen, maer moet noch drie ofte vier daghen verbeyden. Hier in den legher en is niet te eten broot, wijn, bier, dan alleenlick vleesch, overmidts den quaden dijck tusschen Amsterdam ende hier.

Men seydt, dat den Prince met groote macht hier coemt; so vertreck ick morgen na Amsterdam. Ick sal mijn soohaest t'huys maken, alst moghelijk is; dan sonder mijn sake tot een goet eynde volbrocht te hebben, en sal ick niet t' huys comen. Tusschen Amsterdam ende hier legghen meer dan drie hondert paerden opten dijck versmoort. Ick heb u ghesonden twee gouden penninghen ende eenen silveren. Oft ghij se ontfanghen hebt, en weet ick niet. Hier is nu groote droefheyt, daer wij te voren blijschap hadden.

Gheschreven metter haest, uut den leger voor Haerlem, den twintichsten Decembris, anno duysent vijfhondert twee ende tseventich.

Cat. Meulman-vander Wulp, n° 238 : *Eene corte waerachtighe Beschrijvinghe* van alle Geschiedenissen, Aenslaghen, Stormen, Schermutsingen ende Schieten voor de vrome Stadt Haerlem in Hollandt gheschiet.... Gedruck tot Delft 1574.

95. — Nawoord.

(Uit het jaar 1592.)

Totten Leser.

Even gelijck als een clerxcken, t'welck int Latijnsche school gaet en hier en daer een woort Latyn beghint te verstaen, ende sulcx in Duytsch overset, onder des Meesters verbeteringhe,

effen alsoo heb ick oock als een clercxken, in des H. Geests schoole gaende, sommighe historien, na den letter geschiet, in gheest overgheset; maer alles onder des H. Geestes verbeteringhe, die mach sulx noch door my onweerdich, oft door een ander weerdigher dan ick, verbeteren ende claerder beduyden ende uitlegghen, soo alst Godt belieft ende zijne hooghe majesteyt behaechelick is. Amen.

Anno 1592, den 20 May.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 759: *Onder verbeteringhe oft ontschuldinghe van Robbert Robbertsz, op het ghene daer zijn weder partie hem principalijcken op beschuldicht.* (1592.)

Die drucker tot den Leser.

Die errata, die hier te corrigieren zijn, zijn seer weynich, die ghy lichtelyck van selfs sult weten te beteren, so ghy een goetwillich hert hiertoe brengt. Vaert wel.

Cat. Meulman-vander Wulp, nº 187.

AANHANGSEL

VAN ALLERLEI ZESTIENDEEUWSCHE

LIEDJES EN GEDICHTEN

---

1. — Eduard De Dene : « Daer en es gheen bermhertícheyt upder eerden. »

(1561.)

REFEREYN.

Wat zal tschamel ghemeentte varyncx ghaen maecken?
Tes al diere, dat men te mondewaerts steict.
Doet dit behoorlick provisie niet staecken,
Veel zalder ghaen slaepen met verhongherde caecken
Duer groote noodzaecken.
Doch tes een aerme bruloft, daer broodt ghebreict.
Tes meest al van ghebreke, dat tghemeentte spreict.
Eerbaer herten die en connen niet lude thieren.
Eist ons schult, dat dierste dus op ons leict?
Of zynt de schulden van die ons regieren?
Wie weet de cause van dezer manieren?
Gheweist, ghequelt met drie scerpsnydende zweerden,
Oorloghe, dierste, peste en boven dees dangieren :
Daer en es gheen bermhertícheyt upder eerden.

Tvolck es lastich vermoeyt;
En de spyse, voor den beesten in tvelt ghegroeyt,
Ziet men sommeghe mensschen duer aermoe eten.
Hoe vruchtbaer de ackeren hebben ghebloeyt,
De schueren zo vul zyn datter overvloeydt,
Nyemandt wil zyn graen tzynder tydt huutmeten.

Symonnie die heeft Gods liefde verbeten,
Ende wouckere heeft liefde totten naesten gedoodt.
Vueghelgryp die es nu int hooghste ghezeten,
Ende tschamel ghemeentte light in den noodt.
Thin, yser, motael danst huut om broodt.
Wy worden overreden met ghiereghe peerden.
Maer, al claeght zyn ghebreck zulck van honghere groot,
Daer en es gheen bermhertichcyt upder eerden.

Tghemeentte wint lettel ende tmoet vele gheven.
Tes redene, tribuut moet ghegheven wesen.
Maer, alst al ghegheven es, waer zalt by leven?
In den doobouck ghescreven?
Zommich drooghen broodt eit met loock ghewreven,
Want tzuvele es buten der regule gheresen.
Tghemeentte es thenden huutghemolcken, mids dèsen,
Ende vaeryncx nyemandt esser, diet doet bystandt.
Men zalder vaeryncx mueghen wel requiem lesen,
Want machteloos ligghet metter nuersen int zandt.
De broodschapra heeft ingheslocl tlaetste pandt.
Ingheboren hulpe es ghereyst zynder veerden.
De groote buersen hebben nu dueverhandt.
Daer en es gheen bermhertichcyt upder eerden.

PRINCHE.

Upder eerden gheen vrede,
Maer in der eerden es wel bermhertichede.
Want, zoo die voormaels plach, brynght se vruchten voort,
God verleent spys en dranck zoo hy oyndt dede;
De vreimde gasten voeren onse leeftocht mede.
Weynich esser, die up troupen van den aermen hoort.
Tdeen rycke es jeghens tdandere verstoort:
Dies broederlicke liefde die moet verghaen;
Gods wet en der natueren zyn in discoordt
End om eghin proffyt moeydt hem menich in tgraen.
Menich zoude ter slachtydt een cleen beestken slaen,
Dede Rycquaert bystandt diet an hem begheerden;
Maer neen, hy warachtelick zekere waen;
Daer en es gheen bermhertichcyt upder eerden.

Uit Éduard De Dene's *Testament Rhetoricael* (1561). Handschrift toebehoorende aan den heer De Wulf, te Brugge.

2. — Klaaglied over Alva's soldaten.

(1568.)

Een cleyn claechliet.

Over de verwoestinghe in Nederlant, die deur des Spaensche Duc Albs tyrannie ende zijn papenknechten geschiet is, tegen denwelcken Godts hulpe begeert wort.

Op de wyse van den 79. Psalm : Die Heydenen zijn in u erfdeel ghevallen.

De papeknechts zijn in Neerlant gevallen.
Sy hebben ontheylicht der christen allen
Versamlinghen end daertoé afgheloopen
Die templen schoon, ja gemaect tot steenhoopen.
Die lichamen daenaer
Uwer knechten eerbaer
Den raven sy veurstelden;
Tvleesch uwer knechten goet
Wierpen sy met hoochmoet
Den dieren op den velden.

Sy hebben, Heer, uwen knechten verstooten
End 'tbloet rontsom in Nederlant verghooten
Als water claer, hetwelck cleyn is van weerden.
Niemant heeft se willen draghen ter eerden.
Wij zijn een spot end smaet
Onsen nabueren quaet.
Sy schimpen seer vermeten
End spotten sonder endt,
Sy die ons zijn omtrent
Met wooninghe gheseten.

Ach! hoe lang sult ghy noch, o Heer ghepresen,
Op ons alsoo vergramt end verstoort wesen?
Hoe lang sal noch uwen thoorn zijn ontsteken
Als een vier, dwelc men met cracht siet uutbreken?
Stort uwen thoorne swaer
Over tvolck, dat veurwaer
U niet wil kennen, Heere!
Die papenknechten tsaem
Slaet, Heer, die uwen naem
Niet aanroepen met eere.

Sy hebben schier Christi Kerck gansch bereten
End zyn nacomelinghen al verbeten;
Sijn wooninghen oock gheworpen ten gronde,
Ja gansch verwoest, alst blijct tot deser stonde.
Wilt, Heer, ghedencken niet
Der sonden, die gheschiet
Veur u zijn in veurtijden.
Haest u, Heer, comt doch voort
End helpt ons na u woort;
Want wij zijn in groot lijden.
Pause.

Helpt ons, Heer, ghy sijt ons toevlucht alleene,
Opdat gheeert werd uwen name reene.
Verlost ons end wilt ons tsamen vergheven
Ons sonden deur u goetheyt hooch verheven.
Dat men tot uwen spot
Niet seg : Waer is haer God?
De papeknechs benauwet
End wraek overal doet
Van uwer knechten bloet,
Dat het ons oogh aenschauwet.

Laet tot u comen dat suchten end claghen
Derghenen, die in banden zijn gheslaghen.
Laet die vry zijn; schenct hen, o Heer, dat leven,
Die tot der doot gheygent zijn end beven.
Onsen nabueren fier
In heuren schoot wilt schier
Sevendobbel verghelden
Den smaet ende de blaem,
Daermet sy uwen naam
Steedts lasteren end schelden.

Dan sullen wy die schapen uwer weyden
End u volck zijn, met blyschap groot uutbreyden
Uwes naems eer. Oock werden uwe crachten
Altijt vertelt van gheslacht tot gheslachten :
Dat ghy den Rooden Draeck
End Duc Diables wraeck
Met haer bisschafen tsamen
End al haer tyranny
Vernielt hebt. Des wij bly
Van herten singhen : Amen.

Cat. Meulman-Van der Wulp, nº 187, *Vermaninghe aen die gemeyne capiteynen, enz.*

3. — **J.-B. Houwaert : Het lijden in de gevangenissen der Spanjaarden uit eigen ondervinding beschreven.**

In den tijt dat vreese, haet, jonst en ghewelt
De justitie hadden onder voet ghevelt,
En dat de boosheyt hadde de overhant,
En d'onnoosel werden verbrant, ghehanghen, ghekelt,
Verjaeght, ghebannen, ghevanghen en verfelt
Van eenen goddeloosen boosen tyrant,
Die doen gouverneerde het Nederlant;
Soo wert ick met meer ander ghevanghen,
Niet als een quaetdoender oft als een meschant,
Maer omdat ick de waerheyt wilde aenhanghen,
En omdat ick, vreesende t'ghemeyn verstranghen,
Hadde belet twist, discoort en seditie.
Wee hem die over d'onnoosel doet punitie.

In doncker coten en eyselijcke gaten,
Waer dat wij gheboeyt en ghevanghen saten,
Aloft wij gheweest hadden seer misdadigh;
Wij werden wel bewaert van wreede soldaten,
Die ons, weer wij sliepen, droncken oft aten,
Traiteerden als moordenaers onghenadig.
Veel vileynighe acten en woorden versmadigh
Moesten wij van hun verdraghen en lyen.
Nero, die seer wreet was en van bloet onversadigh,
En plocht d'onnoosel soo niet te castijen
Als de tyrannighe rechters in deze tijen
Ons castijden, sonder recht, reden oft schult.
Hij weet wat lijden is, die de roeden ghevult.

Sij hebben grouwelijck hun leet op ons ghewroken.
D'een hebben sy in t'pijnen t'ghebeente ghebroken,
D'ander die hebben sij doen vermincken,
Eenighe deden sy die leden croken,
En die krancke, die in den hoeck lagen ghedoken,
En wilden sij een druppel nats niet schincken,
Soodat sij haer eyghen water moesten drincken
Om den onlijdelijcken dorst te verslaen.

En omdat de cavieten te meer souden stincken,
En hebben sij het mest niet uytgedaen,
Soodat wij som liever ter doot hadden te gaen
Dan langher te blijven in sulcken dal van weene.
Menich mensch die sterft thien dooden voor eene.

Soo onmogelijck als mij waer met goeden beschee
Te tellen al de druppelen van de zee,
En al de sterren. die in den blauwen hemel staen,
Met alle de voghelen en alle het vee;
Soo onmoghelijck waert mij, tot hunnen lee,
Hier te verhalen met clachtig vermaen
Al die tyrannije, die sy ons deden aen.
Ghelijck de bloethonden plochten te haken
Naer t'bloet van de dieren, die sy hebben ghevaen,
Haeckten sy naer ons bloet met open caken.
Hoe onnoosel oft simpel dat waren ons saken.
Sy en namen niet min dan lijf, ghelt en goet
Wee hem die een ander t'onrecht ghewelt aendoet

Al onder het dexele van justitie,
Houdende de deught voor malitie,
Soo hebben sy menigh mensche vermoort.
Sy, die boos waren, corrigeerden cleyn vitie,
En uyt cracht van haer Inquisitie
Brochten sy de menschen ter doot om een woort.
In corten tijt hebben sy in haer bloet versmoort
Wel achtien duysent menschen, weder mans en vrouwen
En sy confisqueerden 't goet tot het leste oort,
Omdat d'erfghenamen niet en souden behouwen.
Sy brochten al dit volck in swaer benouwen
Om t'goets wil en omdat elck t'placaet sou vreesen.
Wee hun, die veel arm weduwen maken en weezen.

Ghelijck men de vetste schapen leydt uyter weyen
Naer het slachthuis, soo sagen wij daghelijcx leyen.
Ons medebroeders van ons, om te storten haer bloet,
Die aen ons orloff namen, al weenen en schreyen.
En wij moesten d'een van d'ander scheyen
Met eenen benauden gheest en beswaerden moet.
Omdat niemant sou hooren haer vermaninghe soet,
Hebben sy haer tonghe verbrant en afgesneden,

En daernaer deden sy hun metter spoet
Som onthalsen, hanghen, branden en ontleden.
Sy meynden uit te royen in dorpen en steden
Al die des Paus leere niet aen en hinghen.
Maer niemant en can de conscientie ghedwinghen.

J.-B. Houwaert, *De Vier Wterste, Van de Doot, Van het Oordeel, Van d'eeuwich Leven, Van de Pyne der Hellen. Waerinne een ieghelijck (als in eenen claren spieghel) mach sien ende leeren, hoe hy wel ende deughdelijck leven, salich sterven ende in d'eeuwighe glorie comen sal,* blz. 3 sq.
(Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1583.)

4. — Lied op de belegering en de verlossing der stad Woerden.

(1576.)

Een nieuw Christelijk Liedt.

Van der swaere belegering ende wonderlicke verlossing der stadt Woerden in Hollandt, op die wijse : *Met lusten willen wy singhen ende loven dat Roomschen Rijck.*

Wy mogen alle Godt wel loven,
Die Heere ghebenedijt,
Den Oppersten Coninck van hierboven,
Die nu Woerden heeft bevrijt.
Hy heeft er die bloethonden afghewent,
Die daervoor hebben gheleghen
Bij een jaer in seven schantsen ront.

Die vyant heeft eerst ghehouden
Met haer bontgenooten ghemeen,
Dat men Woerden soude benouwen
Ende brenghen in grote pijn.
Sy gaven daertoe soo grooten gelt,
Dat men Woerden soude belegghen
Met veel schantssen, starck van ghewelt.

Als men duysent vijthondert schreven
Ende vijfentseventich jaer,
Den achten September verheven,
Doe sach men vrij ende openbaer
Voor Woerden comen soo meenigen man
Met veel vaendels papenknechten,
Des Pausen afgoderie weer te richten an.

Die Graeff van Meghen is ghecomen
Voor Woerden in Hollant, hooret dit.
Veel Spaengnaerts heeft hy met hem genomen.
Die van Woerden en vreesden niet.
Die borgerssoldaten waren wel gemoet
Tegens die Spaengiaerts te vechten
Voor Godts woort. recht, lijff ende goet.

Die Christenen waeren onverschrocken,
Door cracht des Geestes groot.
Die cleynmoedighe zijn vertrocken;
Die ander bleven in den noot.
Sy riepen den Vader in Hemel aen,
Dat hy voor haer woude strijden
Door Christum, zynen lieven Soon.

Godt heeft dat ghebet verhooret
Ende sijn Woordt tot haer ghesant.
Sijn engel heeft sy bewaret
Voor sulcken moorderen in den landt.
Veel boosheyt hebben sy uutgericht
Te Oudewater en Schoonhoven.
Soo ist hem hier ghelucket niet.

Den Spaengiaerts heeft seer verdroten,
Dat elck man op de vest wat dee.
Veel duysentmael dat sy schoten
Nae die werckluyden in de stee.
Sy raeckten der geen, Godt sy gheloeft,
Die daerom moeste lyden
Of die eenighe plaester behoeft.

Den oppersten Godt ghepresen,
Die gheven wy lof en danck,
Die ons een vaert heeft ghewesen,
Om te cryghen spijs en dranck.

God is met ons; dat saghen sy wel,
Die ons dicht hadden beleghen;
Ja sy grimden als leeuwen fel.

Sy quaemen eens koeyen halen
Te Woerden al voor die stadt.
Sy moesten se met bloet betalen,
Doe haer dat swaert ghefreten hadt.
Daer bleeffer wel over die dertich doot,
Wel hondert ende twintich noch geslaghen,
Die ghesmaeckt hadden ons cruyt ende loot.

Die van Woerden cloeck int vechten
Die waeren fluxs op die been;
Sy saghen daer veel papenknechten
Wel thien man teghen haer een;
Sy sloeghen daer thegen om den rosecrans.
Die Papouwen moesten verloopen
Al met schanden weer in de cruysschans.

Sy riepen met valschen sinnen :
« Oudewaters gang sult ghy gaen! »
Wy spraken weder van binnen :
« Groote moort hebt ghy daer ghedaen.
Dat is bekant deur heel Duytslandt.
Die moort, die ghy daer hebt bedreven,
Is voor papen monicken groote schant. »

Veel schuyten opt water quamen
Ende beleyden ons seer vast.
Die leste ses weken, by namen,
Hebben sy op haer stormen ghepast.
Sy hadden ghereetschap een grooten hoop;
Maer een brief hebben sy ontfanghen.
Haestich daernae creghen sy den loop.

Van Woerden sijn sij geweken
Int jaer sessentseventich gewis.
Die schantsen hebben sy in brant gesteken.
Sy riepen : « Laet ons doch trecken, tis pays. »
Het gheschiede an Bartholomei dach,
Dat sy met schanden vertrocken,
Dat kintskindt wel behouden mach.

Alsoo heeft ons den Heer der Heeren
Wonderbaerlick verlost alleyn.
Laten wy ons nu tot Hem bekeeren,
Dat Hy ons van sonden maecke reyn,
Ende doen als den Publicaen :
Die ghenade begeerde in den Tempel,
Is rechtvaerdich in sijn huys ghegaen.

Daertoe heeft ons Godt ghegeven
Sijn Woordt, tot Augsburch bekant,
Doe men duysent vijfhondert dertich screve,
Die Augsburchsche Confessio ghenant.
Dat gheheyligt werde sijn name,
Sijn ghenadenrijck tot ons come !
Gheloeft zy Godt eeuwelijck. Amen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 282 : *Een nieu Christelijck Liedt vander swaere belegering ende wonderlicke verlossing der Stadt Woerden in Hollandt, op die wijse : Met lusten willen wy singhen ende loven dat Roomschen Rijck.*

5. — Waarschuwing aan Gent over de gevaren eener verzoening met Spanje.

(1584.)

Waerschouwinghe aen de stadt van Ghent

op den voorgenomen vrede, die zy tot haerder confusie met die van Parma oft Coninck van Spaengnen van meyninge zyn te aenveerden : wat miserien ende ellenden, dat haer daeraf comen sal, soo sij den selven pays aennemen ; een claer bericht voor alle dengheenen, die 't selve sullen lesen.

Stopt toe u ooren, ghij, o Ghentsche Maecht,
Als u wordt gevraecht om vrede en accoort.
Se hebben met den wolf seer oudt bedaecht;
Want, moede gejaecht, soo coemt hy u aent boort,
Door den listigen vos, om roof en moort,
Gesonden totten esel, flatterich eloquent
Seyde : « Coemt by den leeuw, hy en is niet meer gestoort.

Want, out zynde, wil hy maken een vreetsaem testament
Tusschen u en sijn kinders. » Des gelijex u, o stad van Ghent,
Soeckt u Parma te bedriegen met al u nabueren.
Want, wat steden hij overcoemt als Malcontent,
Daer moet Gods Woort vluchten over de mueren.
Hy en lydt geen Evangelische creaturen;
Twaer tegen zyn eedt by den Coninck ghedaen.
Merckt ghy niet wat d'Spainiaerts in haer wapen voeren?
Dats, met rooff end' moort, d'Inquisitie voorstaen
En nemen overal de regeringe aen,
In steden, sterckten makende tvolck tot slaven,
Ja doen se met gewelt tot den Baal gaen,
Den dienst lauderen van bonte en swertte raven.
't Paus boeverije en is noch niet heel begraven.

Daerom, die u raden met listichede
Tot payslijcke sede, voor dees landouwen
De Coninck laet niet toe, in eenighe stede,
Religions-vrede voor mans oft vrouwen.
Hoe sterck hyt belofde, hy en souts niet houwen.
Daerom wijst sulck raetgevers al van der handt
En blijft die ghy zyt, op Gods vertrouwen.
Sulck payslick voorgeven heeft een ander verstandt
Sy willen d'afgodery weder hebben int landt,
Daer den Paus om roept met al zijn Cardinalen,
Daer hem wil toe helpen den Spaenschen tyrandt,
Als nu een int verbondt van 't Paus vassalen.
Vreesende tverdoemen, so hy in al zijn palen
De gereformeerde Kercke yewers liet blijven;
Maer wil als verderver groote eere behalen
By den Paus deur 't Christendoms verdrijven.
Hy sou, als Caligula, wel willen ontlijven
Alle Christen halsen, cost hy, met eenen slach.
Wat vertrouwen can men sulcken een toeschrijven?
Hierom siet voor u; zyn hert is genoech aen den dach.
De wolf geen schaepkens goet doen en mach.

Daerom laet u, reyn Maecht, geensins trecken
Tot sulcken een, die ghy hebt afgesworen.
Dat hy sijn ghenade over u sou strecken
Door smeeken en bidden? O neen, dats verloren.
Den Roomschen Draeck heeft hem te seer metter oren.
Die u anathema end' u volck voor ketters schelt.

Hun gheen geloof te houwen, maer verstoren,
So Antiochus den Joden dee met gewelt,
Ja, so Jesabel Gods priesters heeft gequelt,
Hy sou in wreetheyt den Nero te boven gaen.
Liever gheen landt, heeft hy dickmaels vertelt,
Dan een ketters landt. Wat wilt ghy daeruit verstaen,
Anders dan dat bedroch is, daer sy mee comen aen,
Om rooven u goet, om maken u previlegie teere.
Hebdy u vaderlandt lief, doet na myn vermaen.
Blyft by de Unie, u hope set in den Heere,
Die u d'Woordt der waerheyt laet prediken met eere,
In grooter vrijheyt, d'welck gaet boven schat en goet.
Willet niet verwerpen, oft ghy coemt in verseere.
O Gentsche Maecht, versint wel wat ghy doet.
Den vos verandert zijn haer wel, maer niet zyn gemoet.

Laet u niet wijs maken oft geensins duncken,
Hy en is in tornicheyt over u ontsteken,
Omdat ghy papen, baghijnen, nonnen en muncken
Hebt uutgejaecht, d'afgoden doen breken,
Zyn coninckliche wapen uutgestreken,
Als onwaerdich geacht en gedeporteert,
Kiesende een ander heer, tis claer ghebleken.
Dat draecht hy in zyn herte al gheboeckeert.
Oft heeft hyt, meyndy, al vergeten? Neen, ghy abuseert.
Hy legt u stricken en bedeckte laghen
Met schoon beloften, int houwen niet verobligeert.
Wat herte can u sulcken tornigen Coninck draghen?
Ghy, die zyn mismakers hebt gaen verjaghen,
Haer prebenden geschorst, benomen haer capelrijen,
Deucht niet; hy wil u met schorpioenen slaghen,
In plaets dat hy u sou voorstaen oft bevryen.
De papen suldy weer cryghen met haer ghetijen,
Gods Woort verliesen beclaechlicxt van al.
Neemt dit voor ooghen hoe u goede policyen
Souden verdruckt worden end' comen ten val.
Die syn selven helpt, Godt oock helpen sal.

Hy can hem wel veynsen een langhen tijt,
Om meer sterckten end' steden te gewinnen.
Maer denckt, die gedwonghen onder zijn jok dan zijt.
Hoe ghy tgeslecht casteel sult moeten beginnen
Uut der aerden opcrabben, om also daerbinnen
Bloethonden te houwen om u te vernielen.

Dan sal hy eerst laten zijn wreedtheyt kinnen,
Felder dan te voren met Spaensche fielen.
Dan sal men morgen voor tsweert moeten knielen,
Vangen en spannen in stocken en blocken,
Met afgoderye vermoorden veel zielen.
Victorie sullen luyen alle Babelsclocken.
Die u daertoe raedt, waer weyrt ontwee ghetrocken;
Hy is een tyran, oock een afgodendienaer,
Een pauslick vrient van de geschoren bocken.
Neem die voor oogen als een goet exemplaer,
Want 't Pausdom helsch is, en niets goets uut haer
En isser te verwachten avont noch noene.
Dus, o Ghentsche Maecht, myn schoone caer,
Slaet myn cleyn waerschouwinge gaye als de coene.
De catte is geleert geen muysen goet te doene.

Dat de Papisten meynen met behagen al
Meer voordeels te hebben dan tvolck gereformeert?
O neen, respect, hy hun niet langer dragen sal,
Dan totdat hy zyn wil sal hebben gecorporeert.
Tsyn al ydel beloften, die hy presenteert
Om soo, wiet sy, elcken te crygen in tnet.
Deen is soo swert als dander gebroeseert;
Wordt deen gesoden, dander sal aen den spet.
Deen zyn Luythriaens, dander rebelle : al vuyl; maect vet,
Tsy overheyt, paep, coster, leeck, clerck oft bagyne;
Of noemt se al hereticque, in een classo gheset.
Gheen volck en heeft hy lief dan alleen de syne.
Daerom, o verdoolde, hoe meuchdy de pyne
Uwen rock om te keeren op 's Coninex ghenaeye?
U halsen brengdy in den strop ten fyne.
Sou zyn ghenade ghebeydt hebben dus spaeye?
O neen! Doen papen noch waren in grooten staeye,
So en heeft hy gheen Christens ghemijdt noch verschoont.
Sou hijt nu doen? O neen, slaet het eynde gaeye!
Denckt hoe de wolf leeft, die onder de schapen woont.
Daer en was noyt tyran, hy en heeft zijn aert gethoont.

In wat ellendigen staet soudy uselven stellen,
O Gentsche Maecht, indien ghy aengaet
Dat Spaens ghebroet, auteurs van querellen,
Arger dan Turcse, felder dan Canibales quaet!
Tsyn menschenverslinders, boos in al haer daet.

Ghy hebbet wel gheproeft in tijt voorleden.
Oft ist u vergheten? My dunckt half, jaet,
Deur dat ghy se begheert in uwer steden.
Och, moechten sy spreken al, die se hebben vertreden,
Gheworcht, geen gheloof gehouden noch eets-verbont.
Sy souwent u ontraden, en dat met reden,
Hen te wachtene voor den bytenden hont.
Want, hoe catholiec ghy zijt in uwen gront,
Gheen voordeel en sal u daerom gheschieden,
So ghy d'advijs Juliaen Romeros verstont:
U lant moet aerm zyn, sprack hy, souwer Coninck ghebieden.
Dies noch haer voornemen, o blinde lieden.
Wildy weer berooft zyn, verdruckt geheel en al?
Och, ten zyn geen vrienden, die u sulx oyt rieden.
Tsyn vermomde Spaeniaerts, die soecken uwen val.
Die den put graeft, self eerst daer in vallen sal.

Dan sal 't Pausdom thoot opsteken en tieren
Om nieu afgoden, om kelcken, altaren,
Om coorcappen, casuijfels; moordadich craieren,
Met een nieu Inquisitie tvolck brengen int beswaren.
Dan sullen haer de kettermeesters openbaren,
Den ryckdom plonderen, met valscheyt accuseren,
Voor heretique schelden, hoe paeps sy oyt waren,
Met bannissementen 't goet confisqueren.
Dat nieu ghehoudt volck sal moeten obedieren
In de paepsche kercke end' aldaer moeten hertrouwen;
De gedoopte kinders sullen moeten compareren
End' van papen ghedoopt worden in elcx aenschouwen.
Dan sullen processie loopen mans end' vrouwen,
Bloothoofts, bervoets, den afgod ter eeren.
End' wie sulx weygert, sal men 't hooft afhouwen,
Oft tot pulver branden, o druckich verseeren!
Ghy sult moeten versaken den Heer der Heeren.
O verdoolde int verstant, laet u niet verdooven,
So oock de deucht in geen ondeucht verkeeren,
End' dat Spaens barbaris volck niet gelooven.
't Syn quay huyslie, die haren huysheer berooven.

Indien ghy se aenneemt, uut moetwil onverduldich,
Die ghy voortijts weerstont in haer boose afleyren,
Denckt vry op een straffe, Godt ist u schuldich!
Want tis ghelijckelick geweest u aller begeyren
Tcasteel te breken, de Spaeniaerts te weyren,

So wel papisten als ander, hun wel bekent,
Die *Per ista Cruxsa* swoeren end' noch sweyren
Tselfste te wreken aen u stadt van Ghent.
Dat sal de hulp zyn, den vree, daar ghy om sent
Aen Parma, die u stadt vol garnisoens wil tassen.
Ten is u al geen noot; hoe sydy dus blent?
O vrome borgers, wilt de sake niet verrassen.
Roept om gheen wolven tuwer tafelen om brassen,
Die ghy van 'tbeste soudt moeten aenrechten,
Wyn end' witbroodt gheven, end op haren dienst passen,
End' ghy van tslechste eten, knechten zyn haerder knechten.
Och, hoe meuchdy doch roepen om de Spaensche spechten?
Tzyn pileerders, luxurieuse vrouwenschenders,
Tot quaetdoen gehuert, om dees landen te bevechten,
Om onderdrucken mans, vrouwen end' kinders.
't Syn dwaese, die hun selven aendoen veel hinders.

Oock suldy ontbloot worden van tschoon cieraet,
O Ghentsche Maecht, end' dat met groot verachten.
De vremde sullen heerschappen in den raet,
Tlants welvaert opeten, alle renten end' pachten.
By wien dat hun ghelieft, sullen sy vernachten,
De mannen uut jagen, de vrijers doorspeten,
Als Moetsiaetsen de platijnen moeten wachten,
Blootshoofts staen als Seignors sitten en eten.
Al wat ghy hebt, sullen sy haer vermeten
Hun te syne, tselfste moetwillich afenagen.
Schoon camers, schoon bedden, cussen, saecht geseten,
Suldy moeten doen end' noch crijgen slagen.
Hoe mocht lant oft stadt geschieden meer plagen!
't Sijn kevers, Egyptische vorschen end' sprinckhanen,
Die in tvernielen des lants hebben behagen.
Men can van Wandalos Gotten niet so veel quaets vermanen
Als van dit ghespuys, viliacos zijnde, courtisanen,
Besoingniers, vijchcorfmakers, mefiante cockijnen,
Die der menschen aenschijnen doen wasschen met tranen.
Godlooser boeven en mach sonne beschijnen.
Daer de duyvel meester is, sal men sulcken volck meest vijnen.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 587 : *Waerschouwinghe aen de stadt van Ghent, op den voorgenomen vrede, die sy... tot heurder confusie met die van Parma, oft Coninck van Spaengnen, van meyninge zijn te aanveerden*, wat miserien ende ellenden dat haer af comen sal, soo sy den selven pays aennemen, enz. Ghedruckt, Anno 1584.

6. — **Jheronimus van der Voort : Vaarwel der protestantsche bannelingen aan hunne geboortestad Antwerpen.**

(1585.)

Refereyn van den droeven Adieu van Antwerpen.

Wat droevigher claghen, wat ancxtigher suchten
Hoor ick nu daghelijcx in onghenuchten
Adieu segghen met betraende wanghen :
Jonghelincx, maechden moeten (o laes) ontvluchten
Tdreyghen der gheschoren; want tis te duchten,
Dat Antiochus weer sal gaen zijn ganghen.
De bloethonden bassen, als te lang ghevanghen,
Vier jaer op den bant moghende gheen herten bijten,
Die, sy siende, begrimmen met verlanghen
Na d'omzijn des tijts, als de ypocrijten.
De warande wort leech, de schaepkens haer splijten
Van de bocken, en trecken na ander contreyen;
Want de jaghers willen te velde om haer profijten;
De vreedsame schapen en moghen niet langher weyen
O Antwerpia, Maecht, helpt doch beschreyen :
U trouwe borghers met heur witte haren,
Nau connende gaen, moeten ter poorten uutscheyen
Om den naem Christi; out en jonck van jaren;
De suyghende kinderkens moeten wech varen.
De moeders roepen, weenende seere :
Adieu, adieu, zijt ons leydtsman, Heere.

Zijt ons leytsman, Heere, roeptmer alle daghe,
Te lande, te water. Dat ickt langher saghe,
Thert sou my bersten, d'ooghen in tranen verdrincken.
Wee die dus doen scheyen vrient en maghe!
Tzijn tyrannen; haer naeckt een plaghe;
Sy sal haer comen, alsser minst op dincken.
De vrome moeten wijcken; maer bordeelen, die stincken,
Hebben plaetse om leven ter schanden.
Vermach dit u leere, gy gheschoren raepvincken,
De vrome te verjaghen, te moorden, te branden?

Tis tijt te vluchten uut uwer waranden,
O Antverpia, stellende in God tvertrouwen,
Die de zijne spijst, troost, bewaert in alle landen.
Hoewel tscheyden bedroeft maeckt mans en vrouwen,
Och! tgheven der handen sal ick langhe onthouwen,
D'omhelsen, t'douwen, nau connen spreken;
Hoe de ghelaten vrienden oock bleven staen schouwen
Met grooter rouwen, totdat sy d'ooch zijn ontweken.
Wat isser menich weenende na huys ghestreken,
So haest als d'woort ghesproken was met eere :
Adieu, adieu, zijt ons leydtsman, Heere.

Hoe menich adieu met omvanghende ermen,
Suchtende omhelsing en kermen
Heb ick ghesien bedroeft met ooghen aen.
D'een riep : « Adieu vrient, vader, » met ontfermen:
D'ander : « Adieu, maer de Heere sal met ons gaen,
Die daer is den wech, de waerheyt en d'leven. »
D'een liet zijnen vrient, d'ander bruer met natte oogen staen,
Segghende : « Gheluckighe reyse wil God u gheven; »
Biddende : « Laet gheen brief ongeschreven,
Opdat wij van u reyse en woonplaets hooren. »
Daer met zijn se op Gods ghenade van tland ghedreven.
Baals ghesellen wenschen haer tversmooren,
Maer tquaet wenschen comt den wenschen te voren.
Den vloecker Cemy heeftet wel beproeft,
Oock de kinderen, die den Propheet kaelcop geschoren
Nariepen, zijn van de wilde beijren doorgroeft.
Och! hoe can men spotten met de wechreysende bedroeft.
Daer men met tranen hoort roepen de kinderkens teere :
Adieu, adieu, zijt ons leytsman, Heere?

PRINCE.

Zijt ons leydtsman, princelijke God; stuert ons weghen,
Riepen sy tsamen met een hert versleghen.
Sterckt ons deur u woort, vertroost ons in tlijen.
Den gheest is ghewillich, tvleesch knort daerteghen,
Voelende teruys, wint, storm ende reghen.
Oock veelderley ghepeysen ons bestryen.
Wy wandelen als vreemde. Heer, wilt ons bevrijen,
Deur uwen gheest ghesterckt, wij doch thoot oprichten,
Siende noch de stadt, daer sy ons benyen.

So roepen wy : « Heere, wilt se doch verlichten
Met u heylich Woort en haer so stichten,
Dat sy ter kennissen met Paulum gheraken. »
So haest de stadt quam uut haer ghesichten,
Seyden : « Bewaert se, Heere, wilt voor haer waken!
Wy segghen haer adieu, maer niet de felle draken,
Die Christum versaken en zijn voldoening pramen,
Maer wel den vromen, die na Gods Woort haken
En gheloovich smaken. Adieu al tsamen!
Adieu, vaders, vrienden, broeders by namen.
Wy en sien u noch ons woonplaets niet meer.
Adieu, adieu, zijt ons leydtsman, Heere. »

Jheronimus Van der Voort : *Het Heerlick Bewijs, van des Menschen ellende ende miserie, enz. — Het leven en sterven ben ick genaemt. — 't Refereyn van den droeven Adieu van Antwerpen.*
(Rotterdam, Dierck Mulm, 1585.) Bibl. der Gentsche Hoogeschool, Rés. 1026, 1026'.

7. — Dialogus oft tsamensprekinghe eens Nederlanders ende Spaengiaerts.

(1586.)

N. Wat maeckstu, bloetdorstige Spaengiaert, hier?
S. Que ditzes, flammingo vellaco, vuyl putier?
N. Wat? Hoe nae wilstu my oock marteren?
S. Por dios en int vier jongen en ouden brusleren.
N. Maer Godt, o Spaengiaerdt, salt niet gheheugen.
S. Giuro Dios, ick salt al doen heugen.
N. Spaengiaert, Spaengiaert, Godt sal dy plagen.
S. Questos Lutheranos hoort men te branden by nachte, by dage.
N. Maer, Spaengiaert, waer vinstu dat beschreven?
S. Nuestro Senior Papa heeft daertoe indulgentie gegeven.
N. Vostro Senior Papa is een Antechrist geheten.
S. Mesquino Flammingo, dat sal dy noch den hals spleten.
N. Ick beminne het Evangelium des Heeren.
S. Que Diavolo, ick sal dy noch wel anders leeren.
N. Ick diene een Godt met waren geloove.
S. Nuestros Dios, zyn die dan geheel doove?

N. Vostro Dios zyn van iser en metael gegoten.
S. Escarnidor Flammingo, sy sullen dy noch in der Hellen stoten.
N. Godt deur zijn doot heeft my den Hemel verworven.
S. Hablador Flammingo, int Vagevyer moestu liggen verborgen.
N. Tvagevyer is duer het Evangelium uutgepist.
S. Nuestro padre el Papa seyt, dat het dy mist.
N. Ick acht het Woort des Heeren, en niet vostro padre.
S. Mofodor Flammingo, daerom bistu een boos verradre.
N. O Heer, ontfermt dy over dyn erfdeel.
S. Vellaco, poleronello, ick sal dy noch verderven heel.
N. O Godt, Schepper, neemt weg uwen toornigen sweert.
S. Bufon, logrero, het is hem niet dyns weert.
N. O Heer Jesu, in dyne handen beveele ick my.
S. Madona Dal Loretto, als ick sterf, neem my tot dy.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 642 : *Een oorloochse Trayedie ende ware beschrijvinge des invals der Spaegniaerden*, ende Malecontentsche Soldaten, so te peerde als te voet op het ijs geperpetreert... aenden vromen borgeren, huysluyden ende inwoonders... van Westvrieslant... oprechtelijck ende sonder lueghen-beschreven, Anno 1586... *Hier is oock achter by desen aenghehecht, een Dialogus... tusschen eenen Nederlander ende Spaengiaert.* (1586.)

8. — De ondergang der Armada.

(1588.)

Een Loffzanck op de wijse : *Staet op, Heer, toont u onver.*

Looft den Heer, vrouwen en man!
Onder den voet is den tijran
Verslagen, so wij weeten.
Want sy meenden Godts volck al
Te vernielen, groot en smal;
Maer selfs zijn sy verbeeten.

Sy meenden ons int Nederlandt
Te overvallen met grooter schandt,
Maer selfs zijn sy verslaghen.
De Coninginne, met ootmoct,
Beschermster van Godts Kercke goet,
God sal haer vijanden plaghen.

Ghy, regeerders, van Godt bekent,
Doet tselve na; u daertoe went.
Om ons wel te regeeren.
So sullen wij floreeren altijt,
In Godes ghemeente breedt en wijt
Sullen wij ons gheneeren.

Ons vyanden sullen al ghelijck
Verdwijnen als caf ende slijck,
Als Godt met ons sal strijden.
David zijn vijandt so verwan;
Ja, den reuse stout in tghespan
Sloech David in tsant ter sijden.

Dies zijn wy verblijt en verheucht,
En loven zijne groote deucht,
Die hij ons heeft bewesen;
Want onse vijanden met schant
Siet men nu loopen uut ons lant:
Dus moet Godt zijn ghepresen.

Hollant, Zeelant, Briellant, hoort:
Ick wil u comen aen boort,
Doet ghelijck de Coninginne,
Soo sult ghy haer wesen ghelijck,
Sonder arch ofte practijck
Malcander te beminnen.

Oorlof hiermee aen elcken cant.
Die daer noch beminnen tvaderlant
En den vijant willen verweeren,
Die roepen Godt met herten aen,
Dat wy prijs en eer moghen ontfaen
Om den vijant te verteeren.

Door B. M. B.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 701: *Warachtich Verhael van de Afcoomste der groote Vloot afgesonden, van weghen den Coninck van Spangien op den 7 Junij, ende is wederom met gheweldt te Rugghe ghestaghen...* door... Capiteyn Draeck, enz... Ghetransl. wt den Engelsche in Nederl. Tale. Alckmaer, by my Aris Duecht Adriaensz. Stadsdrucker... *Aan het einde :* Een Loffsanck op de wijse : Staet op Heer, enz., onderteekend : Door B. M. B.

9. — Triumph-Liet over de grootmachtighe Scheeps-Armade van Spaignen int jaer ons Heeren 1588.

(1588.)

Op de wijze van den 49. psalm, ghemaect door den eersamen ende gheleerden Arnoldus Cornelij, in sijnen leven dienaer des H. Evangelij binnen de stad van Delft.

1.

Ghy Neerlants volck, twelck Godt van herten vreest,
Indien ghy opt ontsteken zijt gheweest
Om sijnen lof te spreyden breet end' wijt,
Bewijst het nu; tis nu de rechte tijt.
Nu ist, dat u de Heer ontsluyt den mondt;
Tis nu, dat ghy tast sijner liefden grondt.
Ist dan niet recht, dat ghy tot deser stonden
Sijn weldaet groot uitspreeckt met vollen monden?

2.

Veel princen heeft de Paus aan eenen lijn,
Die van den kelck sijns hoerdoms droncken zijn.
Den Keyser met den Spaenschen Coninck sterck
T'heel Oostenrijcx bloethuys stelt hy te werck
Met veel Frans bloets, sommigher Duitschen macht,
End int ghemeen aller prelaten cracht,
Behalven noch d'Italische Signooren
End andre meer, die tot dees Ligue hooren.

3.

Teghens des Turcx gheweldich overal
Sulck een verbont ghemaect was voortijts al.
Nu ist ghewent teghens t'Christen gheslacht,
Dat op de Roomsch afgoden niet en acht.
Haer opset is grondlijck te royen uyt
Al wat des Paus decreten buyten sluyt
End onder hem weer te brenghen de landen,
Die van den hals oyt wierpen sijne banden.

4.

Tis menich jaer, dat hem in Enghelandt
De slotelen gheruckt zijn uyt der handt;
Dat daer niet meer Sint-Pieters penninck clinckt;
Dat ghy, Princes, ter herberch veel ontfinckt,
Die hy verwees als ketters totter doot;
Dat ghy de handt sijnen vyanden boot.
Dit zijn de reen, waerom hy uwe croone
Steldt tot een roof en tot moort u persoone.

5.

Oock is sijn bul int Neerlant niet ghehoort.
O, Landen, die aldaer staet in accoort,
Hoe comt, dat ghy 't Paus-cousijn maeckt soo bangh?
De Coninck raest, de crijgh valt hem te langh.
Comt, roepen zij, die staen int heilich bondt,
Laet ons een eyndt daervan maecken terstondt;
Laet ons het nest met al 't ghebroet gaen stooren
End teenemael dees qua kuykens versmooren.

6.

Het Enghels rijck is metter zee bemuert.
De watren doen, dat Hollandt soo langh duert
End dat de Zeeu tot noch toe staende blijft;
Haer naghebuer hen oock den rugghe stijft.
Comt, laet ons dan dit Neptunisch ghedrocht
Aenvallen flucx, met veeler schepentocht,
End van dat rijck ons vooral meester maecken.
Dan sullen wy tot d'ander licht gheraecken.

7.

Ben ickt niet (spreeckt de Spaengiaert, hooch van moe),
Die daghelicx soo veel conquesten doe?
Ben ickt niet, die d'Indianen als gras
Uytcopen ginck over soo wijden plas?
Heb ick niet corts het volck van Poortegael
Onder mijn jock gheboghen altemael?
Ick, die prins ben int gheloof Catholijcke,
Sal Catholijck oock zijn ins werelts rijcke.

8.

Op dit conceyt van thooft van dees Ligeurs,
Daer hy nu langh soo trots op is en steurs,
Heeft men ghesien, omtrent ghéleen vier jaer,
Toerusten een scheeps-Armade seer swaer.
Tis kennelick, dat menich bontghenoot
Gheholpen heeft tot dese stercke vloot.
Voorraet van spijs, van wapen end van knechten
Was grousaem groot, om t' werck wel uyt te rechten.

9.

Men sach int jaer ons Heeren achtich acht
Vijfthien mael thien schepen ten crijch bevracht
Voor Lissebon, meest al seer hooch van top,
Met dertichmael duysent strijtbarer cop.
Hertoch end prins, graren end edellien
Waren ghestelt daerover te ghebien.
Twas out crijsvolck, Spaengjaerts, Sicilianen,
Oock van Milaen end Neapolitanen.

Cat. Meulman-van der Wulp, nº 702 : *Triumphliet, over de grootmachtighe Scheeps-Armade van Spaignen, int Jaer O.-H. 1588. Op de Wijse van den 49. Psalm.* Ghemaeckt door den eersamen ende geleerden Arnoldus Cornelij. In sijnen leven Dienaer des H. Evangelij binnen de Stadt van Delft (1588).

10. — **Roomsch schimprijmpje aangeplakt te Gouda.**

(1598.)

Pasquille

gheplact ter Gouwe op de kerckdeure den 22 April 1598.

1. Ghy Gouwe vrydoms ghepretendeerde auteurs,
Die int cas des ghemoets wilt zijn reformateurs,
Doet aff tmomaensicht, gheveynsde hypocryten.

Wilt niet meer met Joab al lachende byten.
Invoert d'Inquisitie van Geneven.
Moechdy de siel niet, beneemt het leven.

2. Volbrengt tgeen ghy aen Servetus hebt begonnen
Ende aen veel andere gheloovighe tot Lonnen.
Oft vreesdy tuyteynde conform der papisten?
Voorwaer veel arger zijn u tyrannige listen.
Vrydom, want teen op fertschijn van daer ghewelt
[Zal] wel met recht door t'ander worden ter neer ghevelt.

3. [Tegen] alle stadts rechten ende privilegie
Hebdy een borger, onghehoort in u collegie,
Als een landverrader om tghelooff ghebannen.
U schamende u vonnis als eerloose mannen,
Hebt sulcx ter Camer betracht, niet int openbaer.
Die in duysternis wandelt, haet het licht claer.

4. Die wroegers sitten selfs in de Wet begeerich
Ende verlangen nae een officie smeerich.
Den middelaer is gheworden aenclagher partydich,
Sulcx dat den gedaechden is ontseyt nydich
Om hem te verantwoorden audiencie.
Den verwesenen valt hert de patientie.

5. O eeuwige Godes Soon ende opperste Rechter,
Der weesen beschermer en der bedruckten voorvechter,
Keert van ons dese Egypsche slavernye,
Ende verlost ons door u dochter de Vryheyt vrye.
Want ghy, o Heer der Heeren, wilt zijn gheeert,
Niet met een bedwongen hert, maer vry onverveert.

6. Smelt door u straelen dees hertbevrosen kegels,
Metter placcaten bloetghierige zeghels.
Leyt u schapen uut bosch der onghenaden.
Sendt harders, die haer wijsen de rechte paden.
Die lang ghedoolt hebben, laet nu eens rusten
In de vrye haven, daer sy seer nae lusten.

7. Aenschout het schip, twelck dreycht te sincken.
Boven snoode ketteryen, laet u Kerck blincken.

..... Heer macht om t'onderhouden de gheboon
..... wil ws Vaders in den throon
..... wy als lantmans saeyen ende spreyen
..... moet niet tquaet maeyen ende scheyen.

Cat. Muilman-van der Wulp, nº 866 : *Pasquille, gheplact ter Gouwe op de kerck-deure, den 22. April 1598. — Antwoorde, Op de voorgaende* PASQUILLE *ter Goude gheplect, Daer de logen gestraft wort, en den Auteur begect. (1598.)*

11. — Uitlegging van eene titelplaat.

(1599.)

De vos in eenen strick zynd' alsoo vast ghevanghen,
Dat hy geensins en kost ontcomen met ghewelt,
Oft zynen schoonen staert en moest daer blyven hanghen,
Hetwelck hem menighmael verdrietigh heeft ghequelt;
Dus hy mistroostigh liep soo deerelick ghestelt
Nae d'ander vossen toe, om hun alsoo te raden,
Dat zy hun van den staert (die hy seyd' in 't velt
Onnut te wesen heel) mee souden oock ontladen.
Maer een van hun sprack : « Vriendt, ghy maeckt ons dat niet wys
Wy houden onsen staert al veel te hoogh van prijs.
Hy comt ons dick te pas, jae selfs om ons te weyren.
Weet ghy nu betren raedt, loopt vry van achter bloot.
Kont ghy met d'apenspel u helpen uyt den noot,
Nochtans en sult ghy ons op desen kam niet scheiren. »

Merckt, leser; 't gaet oock soo met dese goede lieden.
Zy roepen, smeecken mee; jae gheven ons, soo 't schynt,
Zeer goeden raedt en daedt. Elck naerstighlick sich pynt
Om ons (wat schoonder saeck!) den vreed' hier aen te bieden;
Ghelijck men 't selve siet in 't wilde velt gheschieden,
Als achter eenen boom den voghelaer hem set,
Die om de voghelkens te brenghen in zyn net
Zeer lustighlijcken fluijt op d'aenlockende rieden.
Wilt ghy den waerom? Hoort : zy zyn, jae teghen danck
Haer privilegie quijt en zeer sterck in bedwanck,

Hetwelck zy in haer hert in stilheyt wel beclaghen.
Doch so en mach gheensins haer biddende vermaen
In ons tot ons vermaeck ; zy soecken ons slechts aen,
Opdat wy hunnen last mee mochten helpen dragen.

Solatium est miseris socium habere in pœna.

Cat. Muller-Tiele, nº 436 : *Aende afgewekene Provintien van Hollandt, Zeelandt,* etc.... Aenwysinghe opt vermaen vande verleyde ende overheerde Provintien van Nederlandt, ghedaen aen de Vereenighde Nederlanden. Aº 1599.

12. — Berijmde opdracht van den predikant Jan Seeuws aan den Magistraat van Middelburg.

(1600.)

Joannem Seeuws Liedeken.

Op de wijse vant Samaritaensche vrouken : *Hoort hoe Jesus na Galileen.*

Ghy, Middelburchsche Heeren,
In 't corte alsoo ghenaemt,
Tot u ick dediceere
Een boeck, uws ampts gheraemt;
Met danckseggingh' tot Gode,
Dat hy ons heeft verlicht
Door zynes Woorts ghebode,
'Twelck ons meest was van node,
En heeft ons ook ghesticht,
Tot een woonplaets gants blye
Voor al ons volck, verjaecht
Uit de steden onvrye.

Doch moet noch zijn gheclaecht
Een vleck, quaet om verswelghen :
Dats, dat men ketters lijdt.
Ghy moechtet u wel belghen;
Want ghy hoort te verdelghen
'Tgheen teghen ons leere strijdt.

Tis elckeen openbare,
Dat wy recht leven al,
Die de kansel bewaren
Op Walcheren cleyn en smal.
De son op den middaghe
Gheeft claerder schijnsel niet
Als wy; maer duyster vlaghen
Nae der secten behaghen
Soeckt onse verderf met vliet.

Ghy zijt van God vercoren.
Sijn dienaers zijt ghy ghenoemt,
Om alles te verstoren
Wat onse Heere verdoemt.
Van herten wy vertreden,
U liefde, tytelijck
Tot voorspoet van de steden;
Want dese verscheyden zeden
Der menschen verderft ons rijck.

Niet, ghy dienaers van boven,
Dat ick u soeck te verleen.
Om yemandt te bedroeven
Sijn conscientie, neen.
Dwanck mach niet domineren
Over een hert, wat ontstelt,
Maar over 't boos begeeren
Der prekers, die anders leeren
Dan wy van God eenich ghetelt.

Dus condt ghy lichtlick mercken,
Hoe ghy alleen, soo 't hiet,
Moet voorstaen Godes Kercke,
En brenghen int verdriet
Die secten, quaet van gronden,
Die ons bestryden veel;
Opdat niet wert ghesonden
Gods straf, hoort mijn vermonden,
Over dees landen eel.

Dat ick u dit toeschryve,
Is dit de oorsaeck claer:
Dat, als ick mijn bedryve
Nu vier en twintich jaer

Met preken in Gods kercke
Ook u gunst t' mywaerts sach,
Heb ick dit danckbaer wercke
Tot uwes ampts opmercke
Toeeygenen moeten nach.

PRINCE.

Princen en Magistraten,
Neemt doch dit arbeyt aen
Als comend' boven maten
Uit een hert overlaen
Met danckbaerheyt, oock teken
Mijns goeden ghenegentheydt.
Dorst ick mijn hert uytspreken,
Ick soud' noch claerder preken
Tgheen in my verborghen leydt.

13. — Berijmd antwoord van Seu's vyanden op het voorgaande stuk.

(1600.)

TORENWACHTERS LIEDEKEN.

Op de wyse : *Hoe luyde riep die leeraer opter tinnen.*

De wachter riep seer luyd op Syons toren :
Hoe slaept ghy, burghers, nu so vast?
Kont ghy mijn stem niet hooren?
Joannem Seu, een vreemden gast,
Soeckt ons nu te doen overlast.
Waeckt op, ghy uytvercoren!

DE BRUYT.

Wiens stemme hoor ick daer nu in der nachte,
Daer ick gheen mensch noch licht en sie?
Tis een uyt ons gheslachte;
Dat hoor ick aen zijn stemme bly.
Hy heeft my laten slapen vry
Met mijn lief, soet en sachte.

Torenwachter.

Vrou, bruyt, ick ben een van uws bruygoms knapen,
Die ons de wacht bevolen heeft,
Opdat ghy vry soudt slapen:
Mijn hert alhier int doncker beeft,
Want menich nyder hem begheeft
Om u nu te betrapen.

De Bruyt.

Staet op, mijn lief! Mijn hert is seer beladen.
Ick hoor des wachters stem aldaer.
My dunckt, wy zijn verraden.
Staet op, en maeckt de baen eerst claer.
Compt dan en doet u wil daernaer;
Ick sta in u ghenaden.

Prince.

Den Bruydegom.

Wat Prins soud' hier yet quaets nu derven dencken,
Mijn bruyt, mijn liefsten aen te doen?
Of mijn dienaers te crencken?
Ick wil my haest tot wrake spoen,
En wil mijn bruyt en volck behoen,
Dien ick mijn rijck wil schencken.

Tot een besluyt.

Sullen de Magistraten voor God veel eeren inleggen,
Soo moeten de boose menschen veel quaets van haer segghen;
Want hoe de boosen haer meer lasteren ende laken,
Hoe de Magistraten meer ende meer tot eeren geraken.
Ketters te verjaghen of te dooden in dit perck,
Dat is der valscher Christenen Gods wil ende werck.
En zynen wille gheschiet oock in al zijn aertsche kinderen,
Die hier noch opentlick uytspreken sonder hinderen,
Dattet al Gods wille is, beyde quaet ende goet,
Jae, dat God oock het quaet selfs door haer wercken doet.

Maer, dats den God, daer wy in Joannes acht van lesen,
Die der Joden vader was en oock dees haer God wil wesen,
Die een moordenaer is, ende altijdt voort ende voort,
Ende nu ter tijt noch geerne van bloedstorten hoort.
Maer den goeden God en wil gheen bloedtstorten lyden;
Die beveelt alléén de ketters maer te schouwen en te myden.

Cat. Meulman-van der Wulp, nr 936 : *Ratelwachts ende Torenwachters waerschouwing, enz.* (1600.)
(Zie hiervoren ons stuk nr 93, blz. 363 en volg.)

14. — De Slag te Nieuwpoort.

(1600.)

Lof-Dicht

Over de heerlicke seegh in Vlaenderen, deur den edelen, vromen, doorluchtighen Graef Mauriss van Nassauw', etc. bevochten.

Anno 1600.

Nu swijght, o nijdt, laet ons Graeff Maurits loven!
Tot Spaengies spijdt gaet hy de croon te boven.
De steden hy aen ons syd' brenghen can.
Och! wiste ghy, wat dit was voor een man,
Hy, die met bloet bystaet zijn vaderlandt,
En met zijn goet haer doet ghetrou bystandt;
Die 't vuyl ghespuys 't zy paep off Jesuwijt
Drijft uyt Gods huys, ja uyt des werelts crijt.
De faem die singt en verbreyt zijn weldaden,
De faem die bringt den laurier met syn bladen,
Om onsen Graeff het hoofd te binden fris;
Want gheen so braeff op dese werelt is.
Ick swijgh nu hier al wat hy in zijn leven
Vrolick en fier seer moedigh heeft bedreven.
Sondach laestleen, den tweeden Hoymaents dach,
Heeft hij vertreen zijn vyandt met ghelach.
O Vlaendrenlandt, wat eer hebt ghy vercreghen,
Die laeght in bandt, mistroostich en verleghen!

D'Inquisiteur, voorwaer, u lastigh was,
Die nu gaet deur na d'helsche swerte plas.
Steeckt op u hooft, aen Hollandt u verbindt;
Op haer gelooft, want zy u niet verslindt;
Deur haer u eer, die u Spaengien benam,
Crijcht ghy nu weer. Looft haer en desen man,
Looft desen vorst, die u nu heeft ghegheven
Nae uwen dorst te drincken, ja het leven.
Swijcht ghy, o nijdt, nu Vlaendren is in vreucht;
Tot Spaengies spijt is heel Hollandt verheucht.

Cat. Meulman-van der Wulp, n° 920 : *Naerder vertellinghe.... by een Edelman ghedaen in de vergaderinghe van de E. H. Staten van Hollandt in 's Gravenhage, van den grooten slagh.... by Nieupoort.... op Sondagh den 2 Julij.... 1600.... Hierby ghevoecht een Lof-dicht....* Amsterdam, Herman de Buck,... 1600.

LA
NATURE DE L'ESPACE

D'APRÈS LES

THÉORIES MODERNES

DEPUIS DESCARTES

PAR

DÉSIRÉ NYS

PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE LOUVAIN

« Eruimus interdum causas interiores et invisibles, sed non ideo intimas et omnes. »
(LEIBNIZII Epist. ad Bierlingium.)

(Couronné par la Classe des lettres et des sciences morales et politiques, dans la séance du 6 mai 1907.)

INTRODUCTION

La notion d'espace peut être étudiée à des points de vue très divers.

Comme toute notion intellectuelle, elle a son objet propre. Elle vise une réalité d'ordre idéal ou physique dont l'intelligence cherche à connaître la nature. Déterminer cet objet, mettre en relief ses éléments constitutifs, le saisir dans ce rayonnement visible qu'on appelle ses propriétés, c'est étudier l'espace sous son aspect métaphysique.

Mais cette notion a aussi sa genèse, son origine. D'où vient-elle? N'est-elle pas innée, congénitale? N'est-elle pas plutôt acquise par notre travail personnel, et dans cette hypothèse, comment l'élaborons-nous? Sous quelles influences et moyennant quels facteurs internes se fait cette élaboration? Cette question relève à la fois de la psychologie et de la psychophysique.

La question posée par l'Académie n'embrasse que le premier point de vue, comme en témoigne l'énoncé : « La nature de l'espace d'après les théories modernes depuis Descartes ». C'est donc sous cet angle que nous la considérons.

Cependant, nous ne nous croirons pas interdit de faire certaines incursions sur le terrain psychologique. Il en est en effet de la notion d'espace comme d'un grand nombre de phéno-

mènes naturels qu'étudient les sciences. Le savant les dissèque, les analyse, en enregistre avec soin les moindres particularités, et bien souvent néanmoins ne parvient à en découvrir le caractère intime qu'en scrutant les causes et les circonstances de leur apparition.

L'idée d'espace a aussi ses obscurités, nous dirions même ses mystères.

Aussi pour bien comprendre la théorie métaphysique de certains philosophes — c'est le cas notamment pour plusieurs idéalistes, tels Kant, Renouvier, Bergson, etc. — il est parfois indispensable de la replacer dans le milieu psychologique où elle a pris naissance.

Tout en restant fidèle à la méthode indiquée, nous nous permettrons donc d'en tempérer la rigueur chaque fois que l'exposition claire des systèmes nous commandera ce léger sacrifice.

Enfin nous ferons connaître, au moins dans leurs idées essentielles, les multiples théories, à *physionomie propre*, qui ont vu le jour depuis Descartes.

A la suite de l'exposé des systèmes, classés, autant que possible, suivant l'ordre chronologique de leur apparition, une étude critique sur leur valeur respective indiquera quelles sont, dans chacune de ces conceptions, les idées vraies et incontestées, les doctrines qui paraissent en harmonie avec les faits, les erreurs et les thèses hasardées ou douteuses.

De la sorte, il nous sera facile, au terme de ce travail comparatif, de fixer notre choix en connaissance de cause, et avec l'espoir fondé d'avoir soulevé un coin du voile qui nous cache la réalité si mystérieuse de l'espace.

LA
NATURE DE L'ESPACE

D'APRÈS LES

THÉORIES MODERNES

DEPUIS DESCARTES

CHAPITRE PREMIER.

Les diverses opinions sur la nature de l'espace.

§ 1.

L'ESPACE RÉEL EST L'ÉTENDUE DE LA SUBSTANCE DIVINE.

Spinosa.

Dans la construction de sa théorie spatiale et en général de sa cosmologie panthéiste, Spinosa s'est visiblement inspiré des doctrines cartésiennes. Le système philosophique du novateur français n'était, il est vrai, ni dans ses thèses principielles, ni dans la pensée de son auteur, un acheminement fatal vers les conclusions hardies du spinosisme. Mais on ne peut s'empêcher de reconnaître que bon nombre de principes émis et défendus par Descartes peuvent facilement devenir, moyennant un léger travail de retouche, les bases d'une conception panthéiste de l'univers.

Pour Descartes, l'espace réel ou le lieu interne s'identifie avec la substance corporelle qui s'y trouve contenue. En fait, dit-il, l'étendue avec sa triple dimension, la longueur, la largeur et l'épaisseur, constitue le corps au même titre qu'elle constitue l'espace. On ne constate entre ces réalités qu'une seule différence, et encore est-elle d'ordre logique. Sous la notion de corps, nous entendons l'étendue délimitée, déterminée, ou mieux individualisée, en sorte que nous la croyons modifiée si le corps dont elle est l'essence subit certains changements.

Au contraire, l'étendue constitutive de l'espace demeure inchangée malgré les transformations continues de la matière. La raison en est, que pour devenir l'objet du concept spatial, l'étendue réelle doit être dégagée par abstraction des particularités qui l'individualisent et l'enchaînent à tel ou tel corps de la nature. Considérée dans cet état, elle reste identique à elle-même au sein des métamorphoses des êtres corporels (1).

A ce premier principe cosmologique, le philosophe français en ajoute deux autres non moins importants : l'impossibilité absolue du vide et l'infinitude de l'étendue.

Quel qu'il soit, dit-il, le vide a nécessairement une certaine extension. Or, cette propriété est le constitutif du corps. Admettre le vide dans le monde reviendrait à l'identifier avec la matière, ce qui implique contradiction (2).

Aussi, ajoute-t-il, non seulement l'étendue réelle remplit tous les intervalles que nous observons entre les corps terrestres, elle occupe même l'immensité des espaces que notre imagination projette au delà de l'univers visible; elle est, en un mot, sans limite (3).

Identification de l'étendue avec la substance corporelle, continuité et homogénéité de l'étendue ou de la matière,

---

(1) *Cartesius, Princip.*, p. II, n° 10. Amstelodami, Elzevirius, 1664.
(2) *Op. cit.*, p. II, n° 16.
(3) *Op. cit.*, p. II, n° 21.

expansion illimitée de l'étendue, voilà autant de données principielles que Spinosa va reprendre pour son compte et utiliser pour la construction de son monisme.

Pour lui comme pour Descartes, l'espace ne se distingue de l'étendue que dans la pensée. Mais l'étendue s'offre à nous sous différents aspects. Notre imagination qui ne voit que les apparences nous la représente comme une réalité composée de parties, divisible et même divisée en de multiples figurations aux contours bien déterminés. A chacune de ces figures, nous donnons le nom de corps. Cette première manière de percevoir l'étendue ne nous en donne qu'une connaissance superficielle et abstraite.

Il en est une autre qui est du ressort exclusif de l'intelligence.

Grâce à cette faculté, nous découvrons sous ses modalités diverses une réalité commune, vraiment une, l'étendue subsistante à triple dimension, partout la même, réfractaire à toute division et positivement infinie (1).

Pareille propriété ne peut être qu'un attribut de Dieu. L'être divin est donc un être étendu (2).

Si l'étendue est une et sans limite, si elle possède en même temps un caractère substantiel, il n'existe qu'une substance infinie, absolue, éternelle : c'est la substance divine.

Sans doute, cette substance unique est douée d'une multitude infinie d'attributs, car un être en a d'autant plus qu'il est plus parfait. Mais de ces attributs deux seulement nous sont connus, l'étendue et la pensée. Tous les deux s'identifient avec l'essence de Dieu; ils en sont l'expression, et comme elle, ils sont éternels et infinis.

En réalité, tous les êtres particuliers qui nous entourent doivent être regardés comme des modes ou des affections de l'un ou l'autre de ces attributs. Les corps ne sont donc pas des

---

(1) Spinosa, *Ethica*, p. I, prop. 15. Scholium.

(2) Spinosa, *op. cit.*, p. II, prop. 2. Scholium.

substances individuelles et indépendantes, mais de simples délimitations, des figures dessinées par notre imagination sur ce fonds réellement indivisible qu'est l'étendue infinie.

Entre ces figures et le substrat commun, il n'y a place que pour une distinction modale (1). Il en est ainsi des pensées diverses qui traversent nos intelligences; ce sont autant de modes de la pensée absolue qui s'identifie, elle aussi, avec l'être de Dieu.

La doctrine spinosiste sur l'espace peut donc se résumer dans les propositions suivantes :

1. L'espace n'est autre chose que l'étendue (2).
2. L'étendue réelle est une, continue et infinie. Elle exprime un attribut constitutif de l'être et n'est, par conséquent, susceptible d'aucune division, toute substance étant indivisible.
3. L'étendue apparente, objet de l'imagination, revêt des formes multiples et variées qui, sans rompre l'essentielle continuité de leur trame, délimitent les espaces appropriés à chaque corps.

Il n'entre pas dans le plan de ce travail de soumettre à une étude de détail le système panthéiste de Spinosa. Notre unique tâche est de le considérer dans ses rapports essentiels avec la théorie spatiale.

Chez le philosophe hollandais, l'espace, on vient de le voir, atteint les limites extrêmes de l'objectivité réelle. Il s'identifie avec l'unique substance, à savoir, la substance divine à la fois étendue et pensante.

Or la substantialisation de l'étendue est une de ces doctrines cartésiennes que la raison philosophique condamne aussi bien que le bon sens.

---

(1) Spinosa, *Op. cit.*, p. I, prop. 15. Scholium.
(2) *Op. cit.*, Definitio VI.

« Ils confondent, dit Locke, deux idées fort distinctes, si par *corps* et *étendue* ils entendent la même chose que les autres hommes, à savoir, par *corps* ce qui est solide et étendu, ce dont les parties peuvent être divisées et mues de différentes manières, et par *étendue* l'espace que ces parties jointes ensemble occupent. Il est vrai que la *solidité* ne peut subsister sans l'étendue, mais ce fait n'empêche pas que ce ne soient des idées distinctes.

» Il y a plusieurs idées qui pour exister ou pour pouvoir être conçues, ont absolument besoin d'autres idées dont elles sont pourtant très différentes. Le mouvement ne peut exister ni être conçu sans l'espace, et cependant le mouvement n'est point l'espace (1). »

Quel est le rôle de l'étendue?

C'est de disséminer, de répandre la matière dans l'espace en établissant entre les parties placées les unes en dehors des autres un enchaînement ininterrompu, une vraie continuité. Or la répétition, la multiplication ou la dispersion d'un objet ne peut se confondre avec l'objet multiplié ou dispersé (2).

Au surplus, l'étendue se confond si peu avec la chose étendue, qu'elle reste toujours et partout identique à elle-même, quelle que soit la nature des êtres soumis à son empire. Que cette réalité soit une force chimique ou physique, une pure impulsion mécanique ou la masse passive des corps, que ce soit un être doué de vie ou un fragment de matière minérale, l'étendue communique à toutes ces réalités le même état, le

---

(1) Locke, *Essai sur l'entendement,* liv. II, ch. 13, n° 11. Amsterdam, Mortier, 1729.

(2) P. Janet, *OEuvres philosophiques de Leibniz,* t. II, p. 523. « Outre l'étendue, dit-il, il faut un sujet qui soit étendu, c'est-à-dire une substance à laquelle il appartienne d'être répétée ou continuée. Car l'étendue ne signifie qu'une répétition ou multiplicité continuée de ce qui est répandu, une pluralité, continuité et existence de parties ; et par conséquent elle ne suffit point pour expliquer la nature même de la substance répandue ou répétée dont la notion est antérieure à celle de la répétition »

même genre de localisation spatiale, sans supprimer en aucune manière la diversité réelle et qualitative des choses étendues.

Aussi, en affirmant l'universelle homogénéité de l'étendue, Descartes et, à sa suite, Spinosa avaient exprimé un adage philosophique dont l'évidente vérité était la condamnation même de leur système. Il est clair, en effet, que si l'homogène ne se confond point avec l'hétérogène, l'étendue se distingue réellement de l'infinie variété des substrats qu'elle affecte. L'opinion cartésienne bannit donc forcément de l'univers matériel toute différence qualitative et n'y laisse subsister que des distinctions d'ordre quantitatif.

Une seconde erreur, non moins grave, consiste à dépouiller l'étendue réelle d'une de ses propriétés essentielles, la divisibilité. Spinosa y fut conduit par la logique même de son système.

Que devient, en effet, l'unité de la substance absolue si l'étendue se prête à des divisions réelles toujours renaissantes? L'être unique ne doit-il pas se fractionner et se multiplier comme les parties indépendantes qu'engendre la division? Admettre la divisibilité de l'étendue était donc introduire dans le monisme un principe qui en était la négation. On évita la conséquence, mais en faussant le concept de cette propriété. Ainsi qu'il a été dit plus haut, l'étendue est par nature un multiple en puissance, un indivis divisible, une réalité où se concilient le multiple et l'unité. Elle contient des parties situées les unes en dehors des autres, mais enchaînées de manière que les limites de l'une se confondent avec les limites de l'autre. En un mot, elle forme, comme le disait déjà Aristote, un tout dont les éléments composants ne deviennent actuellement distincts qu'après la division (1).

D'évidence, il est de l'essence de semblable propriété de se prêter à un fonctionnement sans limite.

Au lieu de poser en principe l'unité de la substance univer-

---

(1) Aristoteles, *Physic.*, lib. VI, c. 1. Edit. Didot, Parisiis, 1878.

selle et d'y sacrifier la divisibilité de l'étendue réelle, Spinosa aurait dû, au contraire, sacrifier ce postulat gratuit au profit du fait évident qui y contredit, savoir la divisibilité de la matière.

Au reste, les faits d'expérience interne et externe protestent à l'unanimité contre la réduction de tous les êtres à la substance unique et universelle du panthéisme.

Parmi les faits qui s'imposent à notre conscience, il n'en est point de plus impérieux que le sentiment de notre individualité, de notre personnalité. Toutes nos actions, qu'elles se déroulent dans la partie matérielle de notre être, ou qu'elles se manifestent dans la sphère plus élevée de l'intelligence et de la volonté, sont rapportées, et cela en vertu d'une loi à laquelle il nous est impossible de nous soustraire, à ce moi particulier et individuel qui est le nôtre. Non seulement la conscience distingue notre être de tous les autres, elle l'oppose à tous ses congénères comme un bien privé, intangible, inaliénable.

D'autre part, si nous jetons nos regards sur le monde qui nous entoure, ne découvrons-nous pas aussi sous le nom collectif de nature, une multitude de centres d'activité indépendants, doués chacun de tous les caractères d'une subsistance individuelle? Chaque corps, en effet, possède ses tendances particulières, ses propriétés, ses modes d'action. Tandis que les uns subissent des métamorphoses profondes, les autres, au contraire, restent figés dans une immobilité complète et manifestent une indifférence absolue à l'égard des mouvements de leur voisinage. Tels semblent concerter leurs activités dans la poursuite d'un même but, tels autres se livrent une lutte incessante dont l'aboutissement final est la réalisation d'êtres nouveaux aux dépens d'êtres disparus.

Bref, sur ce vaste champ de la nature, les rapports mutuels des agents physiques demeurent inexplicables si chacun d'eux ne jouit point d'une vraie individualité substantielle.

L'étendue réelle avec laquelle Spinosa se plaît à identifier l'espace n'est donc ni la substance corporelle, ni à plus forte

raison la substance divine. Simple affection de la matière, elle est, en fait, partagée en autant de fragments qu'il y a de corps répandus dans l'univers.

Mais au moins, dira-t-on peut-être, l'étendue, dégagée de tous les éléments étrangers que le philosophe hollandais y avait abusivement introduits, ne répond-elle pas au véritable concept de l'espace?

Tel n'est pas notre avis. Nous aurons bientôt l'occasion de rencontrer cette opinion à laquelle plusieurs philosophes modernes attachent une exceptionnelle importance.

Tschitserin.

A ce système ultraréaliste se rattache par des liens étroits une opinion récente de M. Tschitserin (1).

Avant d'exposer la partie originale de sa conception, l'auteur fixe d'abord les propriétés de l'espace idéal. Une de ses notes les plus saillantes, dit-il, est sans contredit sa continuité homogène. Il nous apparaît comme la forme pure de l'étendue, Rien même ne peut briser sa trame continue, car entre deux corps quelconques notre esprit se voit forcé de faire une place à l'espace. De plus, entre les parties qui s'enchaînent sans interruption, jamais ne se découvre la moindre différence qualitative.

L'espace idéal est aussi divisible, mais sa divisibilité est tout extrinsèque. Les corps qui y prennent place circonscrivent des départements spatiaux plus ou moins considérables, mais les limites qu'ils tracent appartiennent aux corps, nullement à l'espace lui-même dont la continuité parfaite ne subit aucun fractionnement.

Dominant tous les événements qui se passent en lui,

---

(1) Tschitserin, *Raum und Zeit.* (Archiv für systematische Philosophie, 1899, t. V, fasc. 2, pp. 137-158; fasc. 3, pp. 253-285.)

témoin impassible de tous les changements de la matière, il est marqué au coin d'une immobilité et d'une immutabilité absolue.

Enfin, l'espace idéal est doué d'unité comme l'étendue abstraite, et son extension n'a point de bornes (1).

Après cette analyse, d'ailleurs conforme en tous points aux données de l'observation interne, l'auteur se demande quelle est l'origine de la notion d'espace. Il rejette la théorie empirique pour se rallier à celle des formes à priori. L'expérience, dit-il, ne contient aucune des formes qui caractérisent l'espace idéal, et, de plus, l'idée d'espace comprenant tous les événements à la fois ne peut être le résultat d'observations fragmentaires.

Cette opinion, on le voit, est un décalque de la théorie kantienne dont il sera question plus tard.

Mais toute la réalité de l'espace va-t-elle se réduire à cette représentation subjective construite de toute pièce par notre intelligence sous l'empire de ses lois internes? N'y a-t-il rien en dehors de nous qui réponde à cette forme idéale? M. Tschitserin ne peut souscrire à pareille hypothèse. Bien que le milieu dans lequel s'agite la matière nous soit donné par les aptitudes innées de nos facultés cognitives, il impose cependant ses lois à son contenu. En d'autres termes, les lois qui régissent les activités des corps, lois dont l'existence nous est connue par les sens, sont identiques à celles de notre représentation subjective. Or cet accord constant est une garantie de l'objectivité réelle de la forme à priori de l'espace.

Cet espace extrinsèque, qu'est-il donc? Le vide? Non, car le vide, qui est un concept négatif, n'a point de lois.

Nous nous représentons l'espace comme étendu. Or l'étendue est toujours l'étendue de quelque chose.

Qu'est-ce donc? L'attribut de l'absolu. Il est immuable, immobile et éternel; il contient dans son sein tout ce qui

---

(1) Cfr. *art. cit.*, pp. 139-140.

existe, et à sa loi se soumettent tous les éléments de son contenu. En un mot, l'espace comme principe objectif est un phénomène de l'absolu dans le monde réel (1).

Mais quel est cet absolu dont l'espace est la manifestation ? Ce n'est point la matière : l'espace n'a point un caractère matériel et partant ne peut être l'étendue du monde corporel. D'ailleurs, la matière elle-même est contenue dans l'espace.

Il reste donc à en faire l'attribut de l'esprit absolu.

Pour que les intelligences puissent entrer en communication les unes avec les autres, elles doivent posséder une même représentation de l'espace. Cette représentation commune doit avoir une même valeur non seulement idéale ou subjective, mais objective et réelle, sinon l'échange *réel* d'activités serait impossible.

Or si l'espace est posé par chaque intelligence individuelle, il faut que l'espace intellectuel commun soit posé par une intelligence absolue qui comprend toutes les intelligences particulières. L'espace posé par l'intelligence absolue est identique à l'espace qui enveloppe tous les sujets pensants ainsi qu'à l'espace réel dans lequel est contenu le monde matériel. L'espace absolu est donc, dans toute la force du terme, l'attribut de l'esprit absolu (2).

De même que l'être de chaque sujet appartient au sujet absolu, puisque l'intelligence est une dans tous les sujets pensants, de même toutes les forces de l'univers ont un fond commun qui constitue la force en soi. Cette force comprend, à l'état potentiel, toutes les énergies particulières. Il existe donc une force absolue dont toutes les autres tirent leur origine, une intelligence absolue qui pose l'espace et lui donne sa loi, un esprit absolu qui se révèle dans le temps et réunit tous les êtres dans une unité finale. La force absolue et l'esprit absolu

---

(1) Cfr. *ouv. cit.*, p. 274.
(2) Cfr. *ouv. cit.*, p. 276.

de la force sont donc deux états opposés : l'état potentiel et l'état actuel. L'intelligence qui est la conscience de la force absolue dans son passage à l'état actuel représente leur relation, et l'univers considéré comme l'ensemble des forces individuelles est leur produit (1).

La théorie du philosophe allemand est une forme nouvelle du monisme, et de même que le système de Spinosa elle peut s'exprimer par cet aphorisme : l'espace est un attribut de l'absolu.

Quel est le défaut fondamental de cette étrange opinion? A notre avis, il consiste dans une perpétuelle confusion entre l'ordre idéal et l'ordre concret. De ce que notre intelligence peut, par un travail d'abstraction, saisir dans toutes les forces isolées de la nature un caractère qui leur est commun, il ne suit nullement qu'il existe une force en soi, source et origine de toutes les énergies individuelles.

Ainsi en est-il des représentations spatiales élaborées par les sujets pensants. Sans doute, une intelligence quelconque possède l'aptitude à se représenter l'espace idéal. Mais pourquoi faut-il qu'une intelligence absolue contienne toutes les autres et élabore pour son propre compte une représentation commune? L'espace absolu posé par cette intelligence absolue est, d'évidence, une hypothèse purement gratuite au même titre que l'identification finale de la force absolue avec l'intelligence réduite à n'être que la conscience de la force absolue dans son passage de l'état potentiel à l'état actuel.

Au surplus, cette opinion ne résout en aucune façon le problème de la nature de l'espace. Qu'est-ce donc que l'espace? Est-ce une réalité *sui generis* indépendante de l'esprit bien que posée par lui? Se confond-t-il avec la représentation intellectuelle? Ces questions restent sans solution.

---

(1) Cfr. *ouv. cit.*, p. 282.

§ 2.

L'espace réel se confond avec l'immensité de Dieu.

Clarke, Newton, Fénelon.

A l'exemple de Spinosa, Clarke substantialisa ou mieux divinisa l'espace. Mais à l'encontre de son devancier pour qui l'espace identifié avec l'étendue réelle constitue un élément intégrant du monisme réaliste, le philosophe français confond la réalité spatiale avec l'immensité divine tout en plaçant une distinction radicale, essentielle entre l'univers et son auteur.

« L'espace, dit-il, n'est pas une substance, mais un attribut; et si c'est un attribut d'un être nécessaire, il doit exister plus nécessairement que les substances elles-mêmes qui ne sont pas nécessaires...

» L'espace est immense, immuable et éternel... Il n'est pas une affection d'un ou de plusieurs corps ou même d'un être borné... Car supposé qu'il n'y ait point de créature, l'ubiquité de Dieu ferait que l'espace serait précisément le même qu'à présent. »

Tous les corps de la nature ont donc leur réalité propre, leur subsistance individuelle. Effets médiats ou immédiats d'une cause supramondaine qui reste présente à toutes les œuvres sorties de ses mains, tous les êtres matériels sont contenus dans l'immensité divine ; celle-ci les entoure et les pénètre tout à la fois sans se confondre avec eux, sans subir aucun des changements dont le monde est le théâtre.

En un mot, indépendant de la matière et de ses attributs, « l'espace est toujours et sans variation, l'immensité d'un être immense qui ne cesse jamais d'être le même; une propriété ou une suite de l'existence d'un être infini et éternel (1) ».

---

(1) P. Janet, *OEuvres philosophiques de Leibniz*, t. II, pp. 643-647 et passim.

Bien que la déification de l'espace ne se trouve nulle part aussi nettement formulée que chez Clarke, il semble cependant que ce philosophe en ait emprunté l'idée aux écrits de Newton. Au cours de son *Optique*, en effet, le physicien anglais appelle souvent l'espace, le « Sensorium » de la divinité. Or, de la comparaison qu'il établit entre ce sensorium et les organes de la sensibilité, il ressort clairement, malgré certaines imprécisions de langage, que l'organe de Dieu n'est autre que son immensité, et que cette immensité même constitue le réceptacle de la matière.

Les idées de Clarke et de Newton, si vigoureusement combattues par Leibniz, ne furent pas cependant sans influence sur l'esprit de Fénelon.

Il serait peut-être téméraire de placer d'emblée l'évêque de Cambrai parmi les tenants convaincus du système ultra-réaliste.

Toutefois son langage est souvent équivoque, notamment dans le chapitre consacré à l'immensité divine, où se rencontrent sur l'espace bon nombre d'expressions et de formules que n'auraient point désavouées les deux philosophes précités.

« J'ai vu, dit Fénelon, que mes idées sur l'essence des choses sont des degrés de l'être qui sont actuellement en Dieu et possibles en dehors de lui, parce qu'il peut les produire. L'étendue est donc en lui, et il ne peut la produire en dehors, qu'à cause qu'elle est renfermée dans la plénitude de son être.

» D'où vient donc que je ne le nomme point étendu et corporel?

» C'est qu'il y a une extrême différence entre attribuer à Dieu tout le positif de l'étendue, ou lui attribuer l'étendue avec une borne ou une négation. Qui met l'étendue sans bornes, change l'étendue en immensité; qui met l'étendue avec une borne, fait la matière corporelle. »

Après avoir placé l'étendue dans l'être divin, Fénelon s'attache à montrer qu'à raison même de l'absence de toute limite « elle se trouve en Dieu sans que Dieu soit figuré, capa-

ble de mouvement, divisible, impénétrable et par conséquent, palpable et mesurable (1) ».

N'y a-t-il dans ses paroles qu'une hardiesse de langage?

Malgré toutes les réserves dont il se plaît à entourer sa pensée, il est bien difficile de ne pas y voir une réelle identification de l'étendue infinie avec l'immensité divine (2).

On s'est souvent demandé comment des hommes de science, familiarisés avec cette notion d'espace qu'ils rencontrent à chaque pas dans leurs calculs de physique et d'astronomie, aient pu se laisser captiver par une théorie spatiale si étrangère à l'esprit scientifique. Peut-être, — et l'histoire des joutes philosophiques auxquelles Clarke, Newton et Leibniz prirent une part si active, semble bien l'indiquer — peut-être faut-il rattacher l'origine de cette conception à une réminiscence défectueuse d'une doctrine théologique alors communément admise.

Selon les scolastiques, en effet, en Dieu se trouve le fondement de la possibilité de l'espace. Aucun être créé n'arrive à l'existence sans que Dieu ne soit présent à son origine. Bien plus, sans cette présence active et permanente du créateur, toute créature rentrerait immédiatement dans le néant d'où elle est sortie.

Si donc les corps occupent une place proportionnée à leur extension réelle, c'est à la condition essentielle que Dieu exerce sur eux son action conservatrice et domine par sa réalité l'espace qu'ils occupent. L'immensité de Dieu apparaît ainsi comme la raison dernière de toute extension réelle ou possible, de toutes les relations concrètes de distance auxquelles les corps donnent lieu par leurs situations respec-

---

(1) Fénelon, *Traité de l'existence et des attributs de Dieu,* art. IV. *Immensité de Dieu,* pp. 237 et suiv. Tours, Cattin. 1877.

(2) L'opinion de Malebranche est à peu près identique à celle de Fénelon. Ch. *Recherche de la vérité,* p. 200. Paris, Pralard, 1678.

tives (1). Pour qui n'y prend garde, la confusion est facile.

Quoi qu'il en soit de cette opinion sur le fondement de l'espace, le grand tort de Clarke fut de rechercher dans un attribut de la divinité la réalité objective de la notion spatiale, oubliant ainsi que si l'immensité de l'espace présente certaines analogies lointaines avec l'immensité divine, un abîme n'en sépare pas moins ces deux notions.

Supprimez, par la pensée, tous les corps existants, les relations actuelles de distance disparaîtront du même coup, et l'espace réel s'évanouira pour ne plus se survivre qu'à l'état idéal dans l'intelligence qui le conçoit. En l'absence de tout être corporel, de quelle réalité peut-il être doué? Il n'est pas un corps puisque, par hypothèse, on supprime la matière. Il n'est point davantage un être *sui generis* et transcendantal, car ni la raison ni l'expérience ne nous révèlent la présence dans le monde de pareille subsistance. Au contraire, malgré la disparition totale de l'univers matériel, l'immensité divine, telle que Clarke la concevait, resterait identique à elle-même, parce que Dieu conserverait dans toute son intégralité cette perfection essentielle en vertu de laquelle il doit être présent à toute substance qui sort de ses mains créatrices.

Ainsi que le disait judicieusement Leibniz : « Sans les créatures, l'immensité et l'éternité de Dieu ne laisseraient pas de subsister, mais sans aucune dépendance ni des temps ni des lieux. S'il n'y avait point de créatures, il n'y aurait ni temps, ni lieux, et par conséquent pas d'espace actuel.

« L'immensité de Dieu est indépendante de l'espace comme l'éternité de Dieu est indépendante du temps. Elles portent

---

(1) Lessius, *De perf. moribusque divinis*, liv. II, ch. 2, nos 10 et suiv. Que telle soit la pensée de Clarke, le passage suivant paraît bien le prouver : « Dieu, dit-il, n'existe pas dans l'espace, ni dans le temps. Et lorsque nous disons que Dieu existe dans tout l'espace et dans tout le temps, nous voulons dire seulement qu'il est partout et éternel, c'est-à-dire que l'espace infini et le temps infini sont des suites nécessaires de son existence. » (Œuvres philosophiques de Leibniz, p. 686.)

seulement à l'égard de ces deux ordres de choses, que Dieu serait présent et coexistant à toutes les choses qui existeraient (1). »

D'ailleurs l'idée d'espace implique essentiellement l'idée d'une étendue réelle ou possible, c'est-à-dire l'idée d'une propriété qui dissémine l'être corporel et en situe les parties les unes en dehors des autres, tandis que l'immensité divine est l'attribut d'un être simple qui se trouve présent avec la plénitude de son existence et de sa perfection dans les moindres parties des corps et de l'espace qu'il domine.

Aussi le langage devient-il un répertoire d'expressions inintelligibles dès qu'à l'idée d'espace se substitue la notion d'immensité divine. Les corps, dit-on, parcourent l'espace, le pénètrent, le mesurent par leur mouvement, en occupent des portions diverses qu'ils ne cessent de délaisser au cours de

---

(1) Dans un travail intitulé : *Étude philosophique sur l'espace,* Bruxelles, 1898, M Jouffret défend une théorie qui paraît, à première vue, apparentée à celle de Clarke et de Newton. Pour lui, l'espace est une chose réelle, absolue, immuable, infinie, antérieure aux corps et distincte de l'étendue créée. « Sans ces propriétés, dit-il, comment l'espace pourrait-il être le réceptacle universel de la matière? Il est donc à la fois, un attribut du moi, du monde et de Dieu » (p. 100). Les analogies des deux systèmes ne sont cependant que superficielles et apparentes. En réalité, M. Jouffret est un chaud partisan du panenthéisme dont l'idée même consiste à unifier le monde et Dieu sans les confondre, à les distinguer sans les séparer. Sa théorie sur l'espace est une reproduction appropriée à son objet d'une opinion émise sur la nature du temps par Tiberghien, autrefois le représentant le plus autorisé du panenthéisme en Belgique. (Ch. Tiberghien, *Dissertation sur le temps.* Bruxelles, 1883.) D'évidence, pareille théorie n'est pas soutenable, car entre le dualisme et le monisme il n'y a pas de place pour une troisième conception appelée panenthéisme. Ou bien l'être divin se distingue réellement de l'univers et alors il faut souscrire au dualisme. Ou bien la distinction est d'ordre mental, et dans ce cas, le monisme seul peut exprimer les rapports qui lient Dieu au monde. Au surplus, douer l'être nécessaire et immuable d'un attribut qui convient au monde et à nous, c'est tenter la conciliation des contradictoires.

leur évolution, etc. Autant de locutions vides de sens si on les applique à l'universelle présence de Dieu (1).

§ 3.

L'espace réel est un être « sui generis » distinct de toutes les réalités corporelles.

Gassendi, Royer-Collard, De Cyon, Müller, Locke.

Lorsque, par la pensée, nous éliminons tous les êtres matériels qui constituent l'univers actuel, il reste dans notre imagination, et cela malgré tous les efforts que nous faisons pour l'en bannir, une image plus ou moins vague de l'immense réceptacle dans lequel les corps se trouvent localisés. Il nous semble même que ce réceptacle imaginaire possède encore toutes les propriétés dont il paraissait jouir avant la disparition de son contenu. On y découvre une étendue sans limites : rien ne sert, en effet, de reculer les horizons mobiles où se fixe momentanément la pensée, l'au-delà demeure incommensurable et sans fin. L'immobilité, elle aussi, paraît inchangée : pour être rentrés dans le néant, les corps n'ont point entraîné dans leur ruine le théâtre de leur évolution.

Indépendant de la matière, infini dans son extension, exempt de tout changement, voilà bien les propriétés dont se revêt spontanément, sous le regard de l'imagination, cet être singulier qui s'appelle l'espace.

Frappés de ce phénomène psychologique, plusieurs philosophes attribuèrent à l'espace une subsistance propre et isolée ; ils en firent un être *sui generis*, distinct de toutes les réalités corporelles, réellement étendu bien qu'indivisible.

Cette opinion, renouvelée des anciens atomistes grecs,

---

(1) Janet, *OEuvres philosophiques de Leibniz*, t. II, p. 675.

Leucippe, Démocrite, Épicure et Lucrèce, fut défendue au XVIIe siècle par Gassendi, le restaurateur de l'atomisme philosophique. Ce penseur, il est vrai, sous l'empire de ses convictions religieuses, corrige en plusieurs points la vieille théorie matérialiste. Il se refuse, notamment, à attribuer à l'espace un caractère d'absolue nécessité pour y voir seulement le produit d'une création divine; mais, en même temps, il enrichit cette hypothèse d'une difficulté nouvelle. Pour Gassendi, l'espace possède un être particulier qui ne répond à aucun concept humain : il n'est ni substantiel, ni accidentel (1).

Selon Royer-Collard, l'espace est un être distinct de la matière, de Dieu et de l'esprit.

« L'espace, dit-il, est conçu comme éternel et indestructible. C'est une notion nécessaire qui nous impose une croyance absolue... Il ne faut confondre l'espace ni avec l'ordre et la situation des corps, ainsi que l'a fait Leibniz, ni le regarder comme un attribut de Dieu, suivant l'exemple de Clarke. Si l'espace était un attribut de Dieu, aucune pensée humaine ne les aurait séparés, et l'esprit passerait de l'un à l'autre comme il passe de la modification à la substance. L'espace est distinct du corps et de Dieu; il est aussi distinct de notre esprit, et il existe en lui-même.

» Comme la notion d'une durée limitée nous suggère la notion de temps, c'est-à-dire d'une durée sans borne qui n'a pas pu commencer et qui ne pourrait finir, de même la notion d'une étendue illimitée nous suggère la notion de l'espace, c'est-à-dire d'une étendue infinie et nécessaire qui demeure immobile tandis que les corps s'y meuvent en tous sens (2). »

M. De Cyon partage, semble-t-il, la même opinion. Après s'être demandé si les trois directions de l'espace perçues par

---

(1) Gassendi, *Phys.*, sect. I, liv. II, ch. 1.

(2) Royer-Collard, *Fragments de Royer-Collard.* (Œuvres de Reid, traduites par Jouffroi, t. IV, p. 441.)

le toucher correspondent à trois dimensions réelles de l'espace extérieur, ou si ces dimensions ne sont que des propriétés réelles des corps solides, l'auteur ajoute : « La structure anatomique des canaux et leur position réciproque semblent indiquer réellement dans cet organe des sens une certaine concordance entre la nature de nos perceptions et les propriétés de la « chose en soi [1] ».

La doctrine de la substantialité de l'espace ne compte guère de partisans dans les temps modernes. M. Müller est le seul, croyons-nous, qui essaya de lui donner un regain de vitalité.

Selon ce philosophe allemand, l'espace est un être, une substance dont l'existence n'est nullement conditionnée par la présence des corps. « Je ne comprends même pas, dit-il, comment il est possible de croire à l'objectivité du monde réel externe, et de douter à la fois de ce fait. Tous ceux qui étudient l'astronomie sans préjugés, sans se laisser hypnotiser par les opinions d'école, partageront sûrement mon avis. Aussi tous les astronomes que j'ai interrogés affirment ne pouvoir se faire une autre conception de l'espace.

» Plusieurs même voient dans l'opinion contraire qui réduit l'espace à une pure possibilité de corps étendus, une preuve péremptoire que les hypothèses fantaisistes et humoristiques sont encore de mise en philosophie [2]. »

Après cette déclaration de foi scientifique confirmée par des témoignages nombreux mais connus de lui seul, l'auteur essaie d'appuyer sa thèse sur des considérations d'ordre métaphysique.

On définit l'espace : la possibilité de corps étendus. Soit. Mais admettons que cet univers soit réellement limité. Rien

---

[1] De Cyon, *Les bases naturelles de la géométrie d'Euclide.* (Revue philosophique, juillet-décembre, 1901.)

[2] Müller, *Zur Analysis des Raumes.* (Philosophisches Jahrbuch, p. 50, 1903.)

ne nous empêche de supposer que bien au delà des dernières couches d'éther où finit notre monde, se trouve un autre univers avec lequel nous n'ayons aucune relation. Entre ces deux mondes placés à grande distance l'un de l'autre, qu'y a-t-il ?

L'espace, dites-vous, ou la possibilité d'y intercaler des êtres étendus. Mais le possible n'a d'existence que dans la pensée ou dans les choses réelles. Or, par hypothèse, il n'y a dans l'intervalle supposé, ni corps, ni pensées. Il reste donc à douer d'existence le pur néant; ce qui est une absurdité.

Essaie-t-on avec Gutberlet (1) de résoudre la difficulté en revendiquant pour le possible une place intermédiaire entre le néant et l'existence, M Müller s'indigne et croit assister à la banqueroute de la raison humaine. De deux hypothèses, dit-il, l'une : Ou bien il existe quelque chose dans le milieu qui sépare les corps, ou bien il n'existe rien. Nul n'oserait défendre cette seconde supposition. Si l'on admet la première, il faut choisir entre ces deux alternatives : ou regarder l'espace comme une détermination, une affection de la matière — hypothèse condamnée par tous les philosophes dignes de ce nom — ou bien lui attribuer un être substantiel, indépendant (2).

Examinons ces diverses opinions.

Malgré les correctifs apportés par Müller et Gassendi à la conception spatiale des anciens atomistes, la théorie de l'espace absolu, indivisible bien qu'étendu, antérieur à la matière, indépendant des corps et de leurs vicissitudes, prête encore le flanc à de multiples et sérieuses critiques.

Sans doute, ces auteurs ont compris qu'à douer l'espace d'une individualité propre et nécessaire, à poser dans son

---

(1) « Die Möglichkeit der Dinge, dit Gutberlet, ist nicht eines reines Nichts, und auch keine abstracte Idee, sondern etwas sehr Reales, objektiv Gegebenes, wenn auch nicht Existirendes. »

(2) Müller, *ouv. cit.*, 1, 51.

essence même la raison de son éternel passé, de son actualité présente et de son avenir indéfini, on l'élève du coup à la hauteur d'une divinité aux attributs contradictoires. Ils ont donc rajeuni le système mais sans pouvoir le mettre en harmonie avec les faits les mieux constatés.

L'espace, dit-on, est à la fois étendu et indivisible. Est-ce concevable? L'étendue n'a-t-elle pas pour rôle essentiel de disséminer l'être corporel, d'en multiplier la réalité en la répandant dans l'espace? Ne doit-elle pas dès lors contenir en elle-même la composition et la multiplicité qu'elle fait naître dans la matière? La divisibilité, disait déjà Aristote, est la propriété la plus saillante de l'étendue, car il est de l'essence d'un composé d'être susceptible de division. Et, notons-le bien, il ne s'agit pas d'une étendue idéale que l'on peut sans inconvénient soumettre à une division mentale, mais d'une étendue réelle tout aussi objective que l'être spatial.

En second lieu, l'espace doit être pénétrable par la matière cosmique : l'expérience nous prouve, en effet, que jamais il ne se refuse à se laisser occuper par les corps. Or, si l'espace absolu est lui-même doué d'extension réelle, s'il n'est aucune place, aucun lieu qu'il ne remplit de sa propre substance, comment peut-il constituer le réceptacle des masses matérielles? Que l'étendue appartienne à l'espace absolu ou qu'elle soit une propriété des corps, elle demeure toujours de l'étendue. Dès lors, ne doit-elle pas tomber nécessairement sous l'application de la loi de l'impénétrabilité qui ne tolère point dans le même lieu la présence simultanée de deux êtres étendus?

Selon cette hypothèse, il n'y aurait donc plus de place dans l'espace que par l'espace lui-même.

D'ailleurs, supposé que par une dérogation aux lois de la physique, l'étendue spatiale jouisse d'une perméabilité parfaite, et puisse, à ce titre, jouer le rôle de récipient de la matière; on se demanderait encore et avec raison pourquoi les corps en dépendent comme d'une condition essentielle d'existence, tandis qu'elle-même serait soustraite à cette nécessité.

On le voit, ou l'espace absolu est une fiction inutile, ou, s'il est vrai que toute étendue ne peut avoir de situation spatiale qu'à la condition d'être reçue dans une étendue présupposée, il faut multiplier à l'infini les espaces absolus.

Je veux bien, dira M. Müller, que l'espace substantialisé soit une superfétation, un élément dont se passe aisément l'interprétation scientifique des phénomènes naturels. Mais d'où vient qu'il s'impose si impérieusement à mon intelligence ? La distance entre deux mondes isolés et privés de toute relation, n'est cependant pas une création imaginaire. Elle existe objectivement, c'est-à-dire en dehors de moi et indépendamment de moi. Or ni le néant ni l'espace idéal ne peuvent rendre compte de ce fait évident.

Nous aurions mauvaise grâce de mettre en doute le témoignage de conscience invoqué par le philosophe allemand.

Ainsi qu'il a été dit plus haut, lorsque par la pensée nous supprimons ces myriades de créatures qui peuplent la terre et les cieux, l'immensité aux horizons toujours fuyants continue de se présenter à nous avec le même cachet de grandeur, avec les mêmes apparences de réalité qu'avant l'anéantissement de son contenu. Ainsi en est-il de toute distance, de tout intervalle vide de matière. Quelle est la raison de ce fait psychologique universellement reconnu ? Il faut la chercher, croyons-nous, dans les rapports intimes qui lient notre imagination à nos conceptions intellectuelles.

Dans l'économie actuelle de notre activité mentale, toute pensée, si abstraite soit-elle, s'accompagne toujours d'une représentation imaginaire. Les deux phénomènes sont même si étroitement unis qu'il nous faut un effort de réflexion pour les distinguer et en déterminer les traits spécifiques.

S'agit-il d'élaborer le concept d'un espace purement idéal, libéré de toute matière, aussitôt l'imagination substitue à la réalité absente, une image vague, confuse de je ne sais quelle réalité subtile, éthérée mais en apparence concrète où prend corps la représentation mentale. L'élément réel et objectif de l'espace, éliminé temporairement par l'intelligence, réapparaît, à notre insu, par le canal de notre puissance imaginative.

De là l'illusion d'une capacité sans limite préexistant au monde réel, capable de survivre à sa destruction.

La distance, ajoutait M. Müller, n'est cependant pas le néant.

Proposition équivoque d'où sont nés beaucoup de malentendus.

Pour qu'il y ait distance entre deux corps, il suffit qu'en passant de l'un à l'autre, nous cessions, à un moment donné, de rencontrer la réalité de l'un et de l'autre de ces corps. Peu importe donc qu'entre les termes distants se trouve une étendue réelle ou une absence de toute réalité. Le concept de distance n'implique ni exclut aucune de ces deux alternatives, il en est simplement indépendant ; en sorte que dans l'hypothèse de deux mondes isolés et sans relation, la distance qui les sépare reste identique à elle-même, soit qu'on y intercale une grandeur continue, soit qu'on y suppose le vide absolu.

La distance, en effet, est une relation, un rapport, et comme tout rapport, elle n'existe réellement qu'en ses termes ou points d'appui. Si les mondes en question sont existants, la relation de distance est réelle et sa grandeur dépend objectivement des situations respectives de ces mondes. Au contraire, si la distance est établie entre des termes imaginaires, l'espace ainsi conçu jouit alors d'une vraie possibilité intrinsèque. Il est la représentation subjective d'une chose qui peut être réalisée, et de ce chef, il se distingue du pur néant auquel n'appartient ni possibilité ni existence.

La théorie de l'espace absolu s'inspire aussi d'une fausse conception sur la nature véritable de la distance.

A entendre les partisans de cette opinion, il semble que la distance a pour fonction naturelle de séparer les corps les uns des autres et de les maintenir dans leur situation respective, ce qui ne se conçoit pas en dehors de l'hypothèse réaliste de l'espace.

Or, il y a là une fiction poétique dont ne peut s'accommoder le langage philosophique, ou mieux une erreur manifeste.

La distance n'est ni une force répulsive, ni une cause de mouvement, mais une simple résultante négative des positions occupées par les masses matérielles. Voici deux corps situés dans l'espace. Parcourons le domaine réservé au premier. Si immédiatement au delà de ses limites extrêmes ne nous apparaît pas le département du second, s'il existe entre les deux un corps étranger, ou même si nous ne découvrons aucune trace d'être corporel, nous dirons que les deux corps en question sont à distance.

Ces deux individualités matérielles tiennent donc d'elles-mêmes leur position propre, et l'intervalle qui les sépare dénote simplement une série de situations spatiales possibles où ne se rencontre ni l'une ni l'autre de ces individualités.

Enfin, notons encore que l'espace de Gassendi n'est réductible à aucune des catégories des concepts humains.

Est il possible, en effet, qu'entre les termes opposés de substance et d'accident, d'existence autonome et d'existence d'emprunt il y ait place pour un terme intermédiaire, pour un être *sui generis* qui ne réalise aucune de ces deux modalités de l'être?

Sous quelque forme qu'on la considère, la théorie de l'espace absolu revêt un caractère ultraréaliste aussi incompatible avec les données de la métaphysique qu'avec les exigences de la physique.

Mais les critiques dont elle fut l'objet s'adressent-elles aussi à Locke? Doit-on, comme l'ont fait plusieurs criticistes, ranger cet auteur parmi les partisans du réalisme exagéré?

Ce problème est spécialement délicat.

A l'encontre des penseurs dont nous avons esquissé le système, le philosophe anglais commence son étude par une analyse des notions fragmentaires contenues dans l'idée d'espace (1).

---

(1) Locke, *Essai philosophique concernant l'entendement humain*, liv. II, ch. 12, nos 3-11. Amsterdam, 1729.

L'espace, dit-il, est susceptible d'acceptions diverses. Si l'on ne considère que la longueur intercalée entre deux corps donnés, l'espace prend alors le nom de *distance*. Si l'on considère à la fois la triple dimension de l'intervalle, savoir la longueur, la largeur et l'épaisseur, l'espace s'appelle une *capacité*. Quant à l'étendue, elle est un terme élastique applicable à toutes les acceptions de la notion spatiale.

A la suite d'Aristote, Locke nous donne aussi une excellente définition du lieu externe. Il l'appelle : une relation de distance entre un être corporel et le milieu qui l'entoure. Puis, d'accord avec son devancier, il en conclut que l'univers n'est pas dans un lieu. En effet, ajoute-t il, l'univers ne peut avoir un véritable réceptacle s'il n'existe rien au delà de ses limites réelles? Tout corps, il est vrai, occupe un certain espace, et de ce point de vue, il est permis d'affirmer que l'ensemble des êtres corporels se trouve dans un lieu. Mais ce terme revêt alors un sens dérivé et impropre.

Parmi les philosophes anglais, nul peut-être n'a fixé avec plus de précision et de méthode la distinction profonde qu'il faut établir entre le corps d'une part, l'étendue et l'espace de l'autre. Pour Locke, ces notions sont absolument irréductibles entre elles; il suffit même pour s'en convaincre d'en étudier les propriétés respectives les plus saillantes. L'étendue, dit-il, n'implique ni la solidité ni la résistance au mouvement. Or ce sont là deux caractères distinctifs du corps. Les parties de l'espace pur sont inséparables l'une de l'autre, rien n'est capable de briser leur parfaite continuité; de plus, parce qu'indivisibles, elles jouissent d'une complète immobilité. Au contraire, le corps est essentiellement doué de mobilité, et le mouvement naturel qui l'anime suppose la séparabilité de ses parties intégrantes (1).

Après avoir mis en relief les données du problème, Locke se demande quelle est la nature de l'espace (2).

---

(1) *Ouv. cit.*, liv. II, ch. 13, nos 11 et suiv.
(2) *Ouv. cit.*, liv. II, ch. 13, nos 15 et suiv.

Cette question, il en fait lui-même l'aveu, lui paraît très embarrassante, car aucune des raisons invoquées contre l'existence indépendante de l'espace n'en établit l'impossibilité d'une manière péremptoire.

Sans doute, l'étendue est une propriété de la matière, mais la définition qu'on en donne ne prouve nullement qu'il ne peut y avoir d'espace sans corps. On définit l'étendue : une réalité composée de parties soumises à un ordre d'extraposition mutuelle, ce qui revient à dire que l'étendue consiste en parties étendues. Pareille formule ne jette aucune lumière sur cette notion mystérieuse. Or il nous est indispensable d'en connaître la nature pour résoudre la question de l'espace.

En second lieu, la classification des êtres en corps et en esprits n'établit pas davantage l'identification de l'espace et du corps. Qui nous dit qu'il n'existe point une catégorie d'êtres intermédiaires entre les corps privés de pensée et les êtres pensants privés d'étendue?

Enfin, si l'on me demande, comme on a coutume de le faire, si l'espace libéré de tout corps est une substance ou un accident, je répondrai sans hésiter, dit Locke, que je n'en sais rien et je n'aurai point de honte d'avouer mon ignorance jusqu'à ce que les auteurs de la question me donnent une idée claire et distincte de ce qu'on nomme substance (1).

Au reste, ajoute-t-il, la notion de substance ne s'applique-t-elle pas à Dieu, aux esprits et aux corps, c'est-à-dire à trois catégories d'êtres qui n'ont, d'évidence, rien de commun dans leur caractère subsistantiel? Si donc le mot substance se prend déjà en trois sens différents, pourquoi nous serait-il interdit d'en ajouter un quatrième?

A s'en tenir aux définitions de la distance et du lieu, à la distinction réelle entre le corps, l'étendue et l'espace, le système de Locke semble irréprochable. Il répond si bien aux

---

(1) *Ouv. cit.*, liv. II, ch. 13, n° 17.

idées obvies qu'éveillent en nous ces diverses réalités, qu'on ne trouve aucune difficulté à y souscrire.

Mais il est regrettable que l'auteur ait accordé ses préférences, sans toutefois trancher la question, à l'hypothèse ultraréaliste de la substantialisation de l'espace. Bien qu'original et habile, son plaidoyer n'en est pas moins d'une grande faiblesse.

Tous en conviennent, la notion d'étendue enveloppe certaines obscurités. Elle a provoqué au cours des siècles de longs débats qui n'ont rien perdu de leur actualité. Ce serait cependant une erreur de croire que cette qualité de la matière nous est totalement inconnue. L'étendue jouit d'une propriété incontestée, la divisibilité réelle de son contenu; or cette propriété même nous interdit d'identifier l'étendue avec l'espace qui, lui, est absolument indivisible.

De plus, l'étendue est une modalité naturelle de la matière.

Une induction constante, universelle, nous montre l'indissoluble union de ces deux réalités, nous fait voir en même temps que l'une, l'étendue, est une efflorescence fatale et spontanée de l'autre.

Pourquoi dans l'espace, s'il est réellement doué d'extension, constituerait-il une exception à cette loi universelle? Pourquoi ne serait-il pas un corps analogue à ceux que nous révèle l'expérience? Les exceptions aux règles bien établies ne sont admises que sur preuve péremptoire. Où sont donc les preuves?

Dans le but de réserver sur l'échelle des êtres une place à l'espace absolu, Locke met en doute la valeur de la classification des êtres en deux grandes catégories : les esprits et les corps. Il préparait ainsi, à son insu, la voie au dynamisme qui prétend conserver à la matière son être intégral, en la dépouillant cependant de l'étendue réelle. Ce n'est point le lieu de faire le procès de ce système philosophique. Quoi qu'il en soit, l'espace absolu, fût-il même constitué d'éléments simples, inétendus, reste une superfétation, un être inutile dont aucun phénomène naturel ne laisse soupçonner même l'existence.

Les critiques de Locke relatives à la substance sont certes

plus captieuses. En fait, elles confondent les deux aspects sous lesquels se présente à nous la réalité substantielle.

Considérée dans son caractère positif, la substance n'est point douée partout de la même perfection. L'être divin porte en lui la raison de sa nécessaire subsistance; l'esprit, au contraire, a reçu son être, il est essentiellement contingent, mais il subsiste dans la simplicité de son essence. Le corps, lui, marqué d'une imperfection plus grande, dépend pour exister de l'étroite union de ses éléments constitutifs. Sous le rapport de la perfection subsistantielle, il y a donc dans la nature des degrés manifestes.

Envisagée, au contraire, d'un point de vue négatif, la substance, quelle que soit d'ailleurs sa perfection ou son imperfection, exclut de toute nécessité l'adhérence naturelle à un sujet présupposé, car nous réservons le nom d'accident, d'affection, mode ou qualité, à l'ensemble des réalités qui s'attachent à un être déjà subsistant de lui-même. Entre la substance ainsi conçue et l'accident, il n'y a plus d'intermédiaire possible.

Ou bien l'espace dont il s'agit possède une existence indépendante de tout soutien, et dans ce cas, il doit être matériel ou immatériel, esprit ou corps. Ou bien il ne se suffit point pour exister, et alors on ne peut y voir que la détermination d'un autre être qui, à son tour, rentrera dans l'une des catégories précitées.

§ 4.

L'espace est une représentation subjective, formée soit en la présence, soit sous l'influence des choses extérieures.

Leibniz, Berkeley, Hume.

La définition que Leibniz nous a donnée de l'espace est peut-être l'une des mieux connues : « l'espace est l'ordre des coexistants ».

« Il est quelque chose de relatif comme le temps. Il marque, en terme de possibilité, un ordre de choses qui existent en

même temps en tant qu'elles existent ensemble, mais sans entrer dans leur manière d'être. Aussi, sans le corps, l'espace n'est rien que la possibilité d'en mettre (1). »

Guidés par cette déclaration, en apparence si claire, si précise, plusieurs auteurs n'hésitèrent pas à ranger l'opinion de Leibniz parmi les théories réalistes modérées. D'autres même crurent y retrouver, sous une forme rajeunie, les idées aristotéliciennes.

En dépit des apparences, ce jugement est peu fondé, surtout pour qui parcourt les développements dont Leibniz lui-même a enrichi sa définition. Sa correspondance présente à ce sujet un intérêt spécial : « Du temps, dit-il dans sa quatrième réplique à Clarke, n'existent jamais que des instants, et l'instant n'est pas même une partie du temps. Quiconque considérera ces observations, comprendra bien que le temps ne saurait être qu'une chose idéale, et l'analogie du temps et de l'espace fera bien juger que l'un est aussi idéal que l'autre (2) ».

Dans une lettre qu'il adresse au P. Des Brosses, son langage n'est pas moins explicite. Il y déclare en effet que les monades n'ont entre elles aucune relation spatiale, qu'il appartient à notre esprit de les représenter, soit comme disséminées dans l'espace, soit comme englobées dans un point mathématique (3).

Cette conception idéaliste de l'espace ne doit point nous

---

(1) P. Janet, *OEuvres philosophiques de Leibniz,* t. II, pp. 639, 675 et passim.

(2) *Ouv. cit.,* p. 662.

(3) *Epist.* ad P. Des Brosses. Erd. p. 682. « Spatium fit ordo coexistentium phaenomenorum, ut tempus successivorum, nec ulla est monadum propinquitas, aut distantia spatialis, vel absoluta, dicereque esse in puncto conglobatas, aut in spatio disseminatas est quibusdam fictionibus animi nostri uti, dum imaginari libenter vellemus quae tantum intelligi possunt. »

étonner. La logique des idées devait y conduire fatalement le philosophe de Hanovre.

Dans un monde de monades inétendues, il n'y a point de place pour des relations concrètes de distance, car celles-ci présupposent des éléments étendus. Sans doute, on pourrait y concevoir des relations linéaires; mais la ligne dans le sens mathématique du mot est un abstrait qui appartient exclusivement au monde idéal.

Au surplus, l'espace Leibnizien manque d'un caractère essentiel, à savoir la continuité. Selon Leibniz, l'étendue n'est pas seulement une fiction imaginaire, elle est en outre un concept contradictoire.

Tout continu, dit-il, est un composé et tout composé suppose des composants. Ceux-ci, à leur tour, sont simples ou composés. Soutenir la seconde hypothèse, c'est reposer la même question et inaugurer un processus à l'infini qui ne donnera jamais les vrais constitutifs de l'étendue. Le continu apparent est donc, en fait, formé de points simples, indivisibles, et même distants les uns des autres, puisque deux indivisibles ne peuvent se trouver en contact sans se confondre et se résoudre en un point mathématique (1).

La conception que Leibniz se fait de l'étendue est, d'évidence, erronée. L'étendue, nous l'avons montré plus haut, n'est ni un nombre ni une multitude actuelle. Elle constitue une grandeur, une unité vraie enveloppant une multiplicité potentielle dont la division sans limite ne donnera jamais que des parties toujours étendues (2). Quoi qu'il en soit, cette opinion dépouille l'espace d'un attribut primordial, la continuité.

---

(1) Leibniz, *Monadologie*, nos 2 et 3.

(2) « L'étendue, dit avec à-propos M. Boutroux, n'est pas une multiplicité coordonnée par une unité; c'est une multiplicité et une unité fondues ensemble et en quelque sorte identifiées. Ce ne sont pas des parties extérieures les unes aux autres en tant que parties d'un ordre supérieur, ce sont des parties similaires dépourvues d'ordre hiérarchique, à la fois intérieures et extérieures entre elles. En un mot, c'est un continu. » Cfr. *De la contingence des lois de la nature.* Paris, Alcan, 1895.

Malgré certaines hésitations, d'ailleurs fréquentes sous la plume de Leibniz, nous croyons donc, avec M. Farges (1), que l'espace leibnizien consiste en un phénomène psychique, en une création à posteriori, ou mieux en une perception intime provoquée en nous par la contemplation des monades inétendues.

Or cette théorie idéaliste qui rejette l'espace dans le monde purement idéal, répond-elle aux données de l'expérience et au témoignage de la conscience?

Assurément non. Qu'il y ait une part de subjectif dans l'élaboration de la notion spatiale, qui oserait le nier? Mais de là à reléguer l'espace dans le domaine des chimères, il y a de la marge. Le géomètre mesure l'espace; les êtres corporels se meuvent dans l'espace. La mécanique lui accorde une place considérable dans le calcul et la détermination du mouvement ainsi que dans l'évaluation des forces. Comment donc concilier ces faits avec l'hypothèse qui refuse à l'espace toute réalité objective?

De plus, n'est-il pas évident, qu'antérieurement aux démarches de nos intelligences, il existe en dehors de nous des masses matérielles reliées entre elles par de multiples rapports, par des relations de voisinage ou de distance auxquelles nous donnons le nom d'espace? Or en les reproduisant en nous par notre travail intellectuel, nous avons conscience, non pas de créer ces rapports, mais d'en faire une vraie reproduction mentale.

Le criticisme moderne, il est vrai, s'inspirant des idées kantiennes, a mis en doute et même nié l'objectivité réelle de nos connaissances tant intellectuelles que sensibles.

Nous sommes loin de méconnaître les difficultés du problème. Toutefois, nous aurons bientôt l'occasion de le prouver, si le fait de la connaissance enveloppe des points obscurs, des

---

(1) Farges, *L'idée du continu dans l'espace et le temps*, p. 206. Paris, Roger et Chemoviz, 1895.

données mystérieuses, le réalisme modéré demeure la seule théorie qui s'harmonise avec les tendances de notre nature et les caractères de notre activité.

Ce n'est pas cependant que nous voulions condamner sans réserve le système de Leibniz. A notre avis, malgré l'idéalisme exagéré dont il est empreint, il a le grand mérite de mettre en relief l'un des éléments les plus fondamentaux du concept d'espace, à savoir, la notion d'intervalle ou de distance. C'est ce qui ressort clairement de la définition leibnizienne : L'espace est l'ordre des coexistants (1).

Berkeley se caractérise surtout par la vigueur avec laquelle il combat la théorie de la réalité de l'espace absolu. Son système constitue un vrai réquisitoire où ne trouve grâce aucune des raisons fallacieuses dont se réclame cette étrange théorie.

Pour Berkeley, l'espace vide de toute réalité corporelle n'est rien. On le dit infini, immobile, indivisible. Certains philosophes s'imaginent même qu'en dehors de Dieu, il est la seule chose qui ne puisse être anéantie, et pour ce motif, lui accordent une entité incréée, digne d'être comptée parmi les attributs de la divinité. En fait, cet espace est simplement une absence de corps et ne possède aucun caractère positif. L'unique difficulté que nous éprouvions à ce sujet vient de l'étendue, car l'étendue est une qualité positive qu'il nous est impossible de bannir de l'espace absolu. Mais que peut être

---

(1) Luguet, *Étude sur la notion d'espace d'après Descartes, Leibniz et Kant*. Paris, Durand, 1875. « Ainsi, dit-il, cette notion est ramenée à la totalité des rapports de situation ou de distance que les choses peuvent sucessivement et indifféremment occuper les unes à l'égard des autres dans l'unité de notre aperception... Le tort de Leibniz, et c'est un tort très grave, est de ne pas dire assez expressément si les choses dont il s'agit sont les choses visibles ou tangibles », (p. 172).

une étendue réfractaire à toute division, une étendue dont l'existence échappe aux sens, à l'imagination, voire à l'intelligence?

En cette matière, dit-il, les illusions sont nombreuses. Il en est une qu'il importe surtout de mentionner; la voici : Chassons de notre imagination toutes les représentations de l'univers matériel pour ne plus y laisser que l'image de notre propre corps; l'immense capacité qui entoure tous les êtres de la terre et des cieux ne contiendra plus alors qu'un être solitaire. Néanmoins, dans cette hypothèse comme dans l'état actuel du monde, ne semble-t-il pas que ce corps unique continuera ses évolutions pacifiques en se mouvant réellement dans l'espace? Dès lors se peut-il que l'espace ne soit rien?

Pure illusion, nous dit Berkeley. L'aptitude à se mouvoir dont jouit le corps solitaire ne relève point du milieu ambiant; elle a son siège dans le corps même. Mais au point de vue de l'exercice, elle est soumise à une condition essentielle qui est justement l'absence de tout corps sur le parcours à effectuer. Or, cette absence qui s'appelle l'espace n'est rien de réel.

Selon cet auteur, l'espace absolu est donc identique avec le néant, l'un et l'autre sont sujets des mêmes attributs négatifs, et il n'est même point en notre pouvoir de nous faire une idée de ces êtres fantastiques (1).

A notre sens, la critique de Berkeley, bien que généralement fondée, pèche par exagération. De parler de l'espace absolu, d'en décrire les propriétés ne prouve-t-il pas que nous en avons tous une certaine idée?

L'identification de cet espace avec le néant n'est même pas à l'abri de tout reproche. L'espace absolu, il est vrai, n'a point d'être concret, individuel. Mais à l'encontre du néant qui ne jouit d'aucune possibilité physique, l'espace se présente à

---

(1) Berkeley, *Treatise on the principles of human knowledge,* nos 52-37. *Theory of vision,* t. I, pp. 259 et suiv.

nous comme une condition d'existence de la matière et de ses mouvements, comme un ensemble de relations possibles entre des corps réalisables. Or ces rapports et ces intervalles idéaux deviennent en partie réels dès qu'un certain nombre de corps passent de la possibilité à l'existence concrète. Il y a là, on le voit, entre l'espace abstrait et le néant une différence essentielle dont le philosophe anglais n'a point saisi l'importance.

D'ailleurs, pour bien comprendre la pensée de Berkeley, il est indispensable de se rappeler les grandes lignes de son système idéologique. Sans être partisan de l'idéalisme absolu, notre auteur lui fait cependant d'importantes concessions qui enlèvent toute réalité objective au concept d'espace. D'après lui, la substance corporelle n'est qu'un complexus d'idées et de représentations mentales. Les qualités mathématiques des corps comme aussi les qualités sensibles se résolvent uniquement en phénomènes subjectifs dont l'être pensant est le dépositaire. En un mot, la substance pensante est la seule chose qui possède une existence réelle.

Il est clair que, dans pareille hypothèse, l'espace et l'étendue ne peuvent avoir qu'une objectivité purement idéale.

Enchérissant sur les doctrines idéologiques de son devancier Berkeley, Hume refuse toute croyance à l'existence du monde extérieur, et en général à l'existence de la substance. Il ne voit plus de réalité que dans ses représentations sensibles ou images.

C'est à la lumière de ces données qu'il faut interpréter son opinion sur la réalité objective de l'espace.

D'accord avec d'autres philosophes déjà mentionnés, Hume identifie l'espace avec l'étendue et regarde le vide absolu ou l'espace absolu comme un produit purement imaginaire. Mais à côté de cette communauté de vues, il y a, dans le système de cet auteur, plusieurs aperçus vraiment originaux sur la constitution intime de l'espace et sur la divisibilité de l'étendue.

Que notre puissance cognitive, dit-il, soit finie et limitée,

qu'il y ait pour nous une vraie impossibilité à nous faire une idée parfaite de l'infini, c'est là un fait dont nul ne doute. Or, toute réalité susceptible d'une division sans limites contient une multitude infinie de parties. Nos idées ou représentations de qualités finies ne sont donc pas infiniment divisibles et doivent par conséquent se résoudre, à la suite de divisions appropriées, en éléments de pensée absolument simples.

D'autre part, si nos pensées sont des copies fidèles des objets, il faut que nous retrouvions dans les objets eux-mêmes les relations, les contradictions et les harmonies qui caractérisent nos représentations. Et puisque nos pensées ne sont réductibles qu'à un minimum au delà duquel elles s'évanouissent, il doit en être ainsi des objets, notamment de l'étendue.

Au reste, si l'étendue était divisible à l'infini, une étendue finie renfermerait une multitude infinie de parties, ce qui est une contradiction (1).

Hume prévient lui-même les objections qu'on soulève contre la théorie des indivisibles.

D'ordinaire, dit-il, on raisonne comme suit : ou bien l'étendue se prête à un fractionnement sans fin, ou bien elle est constituée de points mathématiques. Or, pareils points n'existent pas et ne peuvent, par conséquent, en se liant entre eux, donner naissance à un être réel. — Cet argument, ajoute-t-il, est sans valeur, car on oublie qu'entre ces deux hypothèses, il y a place pour une troisième : l'existence de points colorés et impénétrables.

On nous dit encore : si les points simples, indivisibles se touchent, ils se compénètrent. Conception évidemment fausse de l'impénétrabilité. Pour se représenter ce phénomène, on s'imagine deux corps unis entre eux de manière que les deux ensemble n'occupent pas plus de place que l'un d'entre eux.

---

(1) Hume, *Ueber die menschliche Natur. Aus dem englischen von* Jakob, t. I, 2e part., 1re et 2e sect. Halle, Hemmerde, 1790.

Or, n'est-il pas évident que ce genre de compénétration implique l'anéantissement total d'un corps et la conservation de l'autre, sans qu'on puisse distinguer lequel est conservé, lequel est anéanti? Dans cette hypothèse, nous n'aurions plus que l'idée d'un seul corps, car la distinction des corps de même nature repose avant tout sur la diversité de leurs situations spatiales.

Comme le contact de deux points colorés ne peut avoir pour conséquence l'anéantissement de l'un d'eux, il faut que de l'union de pareils points résulte un objet composé, divisible en parties dont chacune jouit, indépendamment de sa limitation, d'une existence distincte et particulière. Un exemple, d'ailleurs, éclaircira la pensée. Mettez en contact deux points de couleur différente, un point rouge et un point bleu. Si la compénétration se produit, de deux hypothèses, l'une : ou bien le rouge ou le bleu disparaîtra, ou bien les deux points unis se revêtiront d'une couleur commune propre à l'état d'union. Hypothèses aussi absurdes l'une que l'autre.

Quelle est donc, d'après ce système, la vraie notion d'espace?

La voici : deux sens nous fournissent l'idée d'espace, la vue et le tact. L'impression composée, représentative de l'étendue, consiste en impressions fragmentaires ayant pour objet des points colorés et impénétrables. Sans ces deux propriétés sensibles, ces impressions disparaissent fatalement du champ de la conscience (1).

L'espace est donc un ensemble de points visibles et tangibles placés suivant un certain ordre (2).

L'espace vide de toute réalité qui puisse affecter l'œil ou le tact, n'est rien et ne peut même être l'objet d'une idée.

La thèse fondamentale du philosophe anglais vise la constitution de l'étendue. Il importe donc d'examiner les diverses

---

(1) Hume, *ouv. cit.*, t. I, 2e part., 3e et 4e sect.

(2) Id., *ibid.*, t. I, 2e part., 3e sect.

considérations sur lesquelles il prétend pouvoir l'appuyer.

Avec raison, Hume refuse à notre faculté cognitive l'aptitude à se faire une idée adéquate de l'infini. Qu'il s'agisse de multitude ou de grandeur continue, il nous est impossible d'embrasser dans une représentation la somme de réalités renfermées dans ce genre d'êtres. Mais suit-il de là que nous ne puissions en avoir aucune idée? Assurément non. A côté des idées positives qui sont en quelque sorte le décalque des choses connues, il y a des idées mixtes en parties positives, en parties négatives.

Or, à l'aide de telles idées, notre intelligence atteint sans peine des réalités dont l'amplitude et la richesse dépassent notre perfection native, tel l'infini. En fait, nous concevons la multitude infinie comme une collection d'unités tellement grande qu'on ne peut l'épuiser par des soustractions indéfiniment répétées, ni la produire par l'accroissement continu du fini. Ainsi conçu, l'objet se distingue de toute réalité limitée et ne mérite qu'un nom, l'infini.

Un défaut capital de la théorie de Hume fut d'introduire le multiple actuel dans l'étendue et d'en fausser ainsi le concept.

L'étendue, avons-nous dit, est une unité réelle mais divisible par des divisions toujours renaissantes qui ne peuvent en épuiser la richesse. Si loin qu'on les prolonge, ces divisions ne nous donnent jamais qu'un nombre fini de parties, puisque, par hypothèse, il n'y a point de limite ultime au fractionnement. Dès lors, l'étendue considérée comme grandeur continue ou comme multitude possible a sa place marquée parmi les réalités directement perceptibles par notre faculté cognitive.

A l'effet d'éviter les conséquences du dynamisme rigoureux, Hume substitue aux points mathématiques des points colorés, indivisibles, juxtaposés et se limitant mutuellement. Ces points, dit-il, se touchent sans se confondre et donnent naissance à un tout divisible. Est-ce compréhensible? Ou bien ces points se touchent selon toute la plénitude de leur réalité, c'est-à-dire totalement, et dans ce cas, il y a compénétration adéquate, car rien n'existe en dehors du contact. Ou bien ils

ne se touchent que partiellement, et alors chacun de ces points est composé de parties au sujet desquelles se pose le même dilemme.

La compénétration mutuelle, ajoute-t-il, entraînerait fatalement l'anéantissement de l'un des deux corps compénétrés. Et pourquoi donc? A supposer ce phénomène réalisable, il aurait pour résultat l'existence simultanée de deux corps dans la même situation spatiale, car on ne voit aucune raison pour que l'un d'eux disparaisse. Il nous serait impossible de les distinguer! D'accord. Mais cette impuissance relative à nos organes ne prouve point l'impossibilité du fait. L'impénétrabilité nous est connue par l'expérience, et c'est justement parce que la matière est étendue et impénétrable qu'il nous est interdit de la constituer avec des points simples et inétendus dont le contact mutuel emporte fatalement la compénétration.

Qu'adviendrait-il, dit encore l'auteur, si deux points colorés venaient à occuper, sans subir de modification, le même point spatial? Quelle couleur percevrions-nous?

A notre avis, nous n'en percevrions aucune pour le motif que l'étendue conditionne l'existence et la perception des objets sensibles. Des points simples, colorés ou non, n'ont de place ni dans l'espace ni dans nos organes sensoriels dont le caractère essentiel est d'être étendus. A plus forte raison, nous serait-il impossible de les distinguer l'un de l'autre, les corps, on le sait, se distinguant avant tout par les situations diverses qu'ils occupent.

Enfin, pour Hume, l'étendue consiste en une sorte d'abstrait des perceptions sensibles. Elle est l'ordre suivant lequel nous apparaissent les points colorés, c'est-à-dire leur mode d'enchaînement.

Ici, de nouveau, il y a dans cette opinion une part d'erreur et de vérité.

L'étendue isolée ou dépouillée de toute autre propriété matérielle n'est point pour nous un objet de connaissance directe. En réalité, ce que nos sens nous signalent, c'est l'étendue colorée, l'étendue chaude, l'étendue résistante, etc.

En d'autres termes, nous ne sommes influencés que par les propriétés actives de la matière, telles la couleur, la chaleur, les forces mécaniques, etc. ; l'étendue n'est pas de ce nombre. Mais comme toutes ces propriétés se répandent sur la trame continue de l'étendue, elles participent, de ce chef, à sa manière d'être, et, agissant sur nos organes, elles y produisent des impressions formellement étendues, elles-mêmes.

Pour nous former une idée propre et précise de cette qualité, nous devons donc faire abstraction des multiples modalités sous lesquelles elle nous est communiquée, et ne plus considérer que l'élément commun à toutes ces formes, à savoir leur expansion continue dans l'espace. Psychologiquement, l'opinion de Hume est vraie, en ce sens que l'étendue nous apparaît sous l'aspect d'une réalité colorée ou résistante. Ontologiquement, elle est fausse, car l'étendue a sa réalité propre, distincte des autres propriétés corporelles.

Au surplus, la conception dynamiste de l'étendue, fût-elle irréprochable, se heurterait encore à d'insurmontables difficultés si, à l'exemple de Hume, on prétendait identifier l'étendue réelle avec l'espace.

Cette question fera l'objet d'une étude ultérieure.

§ 5.

L'ESPACE EST UNE FORME A PRIORI, PRÉEXISTANT AUX DÉMARCHES DES SENS ET DE L'INTELLIGENCE.

Kant, Renouvier.

Berkeley, Hume et peut-être aussi Leibniz avaient relégué l'espace dans le monde des idées, ou tout au moins dans celui de nos représentations sensibles. Pour ces philosophes, l'espace est dépourvu de toute réalité objective. Il n'est rien en dehors de nous ; mais dans notre conscience, il prend l'aspect d'un phénomène réel produit par notre expérience personnelle. En un mot, il naît en nous à l'état de représentation ou d'idée sous l'influence de causes extrinsèques.

Kant va plus loin dans la voie de l'idéalisme ou du subjectivisme. Il en fait une intuition pure, une forme à priori (1).

Cette intuition a son siège dans les sens externes. Elle consiste en une disposition originelle de l'organe en vertu de laquelle nous créons, sous l'excitation des choses du dehors, la forme spatiale dont se revêtent les phénomènes que nous percevons.

Considérés en eux-mêmes, les objets de l'expérience sensible n'ont point d'étendue et ne soutiennent entre eux aucune relation de contiguité, de distance ou même d'extraposition. Aucune dénomination relative à la notion d'espace ne leur est applicable.

C'est uniquement dans nos organes et dans la mesure où ils sont objets de perception, c'est-à-dire en tant que phénomènes, qu'ils reçoivent la forme spatiale et nous apparaissent avec leur étendue respective et leur situation propre.

La forme spatiale précède donc logiquement toute activité sensible, non comme une sorte de représentation vague, imprécise ou vide de toute réalité, mais comme une manière d'être du sujet sentant qui le rend apte à percevoir dans un ordre spatial tous les phénomènes de la sensibilité externe. A raison de cette antériorité logique, Kant lui donne, et à bon droit, le nom de forme « à priori ».

Il la dit encore « pure », c'est-à-dire dégagée de tout élément emprunté à l'expérience. Pour la concevoir dans sa réalité propre, il faut, en effet, l'isoler de tous les phénomènes auxquels elle communique les caractères de l'espace.

Ailleurs, il l'appelle aussi « nécessaire » en ce sens qu'elle est une condition inséparable et essentielle de notre activité sensible. Elle conditionne la possibilité de nos perceptions externes, puisque aucun phénomène ne peut être perçu avant de recevoir l'empreinte de la forme spatiale.

---

(1) KANT, *Kritik der reinen Vernunft. Die transscendentale Aesthetik*, 1. Absch. *Von dem Raume*. Francfort et Leipzig, 1792.

A l'appui de sa théorie subjectiviste, Kant invoque de nombreux arguments :

1. Comment pourrais-je, dit-il, placer en dehors de moi, les uns à côté des autres, les objets de mes représentations, si je ne possédais au préalable une intuition de l'espace dans lequel se fait cette localisation? L'intuition devance donc l'expérience.

2. La notion d'espace est une représentation tellement ancrée en nous qu'il n'est point en notre pouvoir de la bannir du champ de la conscience, bien qu'il nous soit facile de la vider de son contenu. Preuve nouvelle que l'intuition spatiale, loin de dépendre des choses extérieures, conditionne, au contraire, la possibilité de les percevoir.

3. L'espace est marqué au coin d'une unité absolue. Les espaces particuliers proviennent donc d'une limitation, d'un fractionnement de l'espace unique, illimité.

4. La représentation spatiale s'offre à nous sous forme de grandeur infinie renfermant, à l'état de possibilité, une multitude sans limite d'espaces particuliers. Or on chercherait en vain un concept tiré de l'expérience, c'est-à-dire abstrait des données empiriques, qui contienne une multitude infinie de représentations.

5. Enfin, la géométrie, qui est la science de l'espace, comprend un bon nombre de propositions ou d'axiomes nécessaires et universels. Citons par exemple : « l'espace a trois dimensions ». Se peut-il que les données contingentes et individuelles de l'expérience sensible nous fournissent des connaissances douées de nécessité et d'universalité, sans le secours d'une intuition qui jouisse de ces caractères?

Telles sont les assises logiques de la théorie kantienne. Sont-elles aussi inébranlables qu'ingénieures? Examinons-le.

Premier argument. — Lorsque l'enfant ouvre pour la première fois les yeux à la lumière, lorsqu'il touche de ses mains mal assurées son corps et les objets qui entourent sa couche,

distingue-t-il déjà son être des corps étrangers, attribue-t-il à chacun des objets de ces perceptions tactiles et visuelles une place déterminée dans l'espace?

L'expérience ne laisse aucun doute à ce sujet. Ce n'est qu'à la suite d'un nombre considérable d'impressions que commence le travail de localisation.

Grâce à des expériences diversifiées et répétées, dit Taine, lorsqu'une sensation de picotement ou toute autre s'éveille dans mon corps, même en un point où l'atlas visuel me manque, elle résuscite sa compagne inséparable, l'image d'une sensation musculaire spéciale, sensation d'une durée précise, plus longue que telle autre semblable, moins longue que telle autre semblable, différente de telle autre aussi longue. Par cet accolement et cette soudure, ma sensation de picotement se trouve marquée d'un signe distinctif. Si l'on ajoute la réminiscence des sensations tactiles éprouvées au contact du point que l'organe explorateur est venu toucher, l'image associée se précise en se complétant; nous situons notre sensation non seulement à telle distance de telle autre, mais sur telle côte, au creux du bras, à telle phalange du doigt.

Tel est l'atlas tactile et musculaire, le premier de tous...

C'est par des mouvements instinctifs et désordonnés, par des tâtonnements, par l'expérience incessante qu'il fait de son toucher et de ses muscles, que l'enfant nouveau-né commence à le construire. Chez l'homme, le jugement localisateur est acquis, et le mécanisme interne se fabrique peu à peu en lui... C'est une œuvre d'expérience (1).

Primitivement, dit Weber, par la pure sensation, nous ne savons rien du lieu où sont ébranlés les nerfs qui nous communiquent la sensation. Au début, toutes les sensations sont de simples états d'excitation perceptibles à la conscience, lesquels peuvent se différencier en qualité et en degré, mais ne fournissent directement à la conscience aucune notion de

---

(1) Taine, *De l'intelligence,* t. I, p. 152.

lieu. Ces états d'excitation n'en fournissent qu'indirectement, par l'éveil d'une activité de notre âme au moyen de laquelle nous nous représentons nos sensations comme comprises dans un ensemble, et douées de rapport (1).

Les premières données de la sensibilité sont donc vagues et indéterminées. Par une répétition constante et variée, elles prennent du relief, se diversifient au regard de la conscience et nous forcent à les distinguer l'une de l'autre. Jusqu'ici, la notion d'espace n'a point encore accès dans le domaine des choses conscientes.

Mais peu à peu l'étendue de notre corps et des objets qui l'environnent acquiert dans nos représentations des limites plus précises; l'attention se fixe sur les relations de contiguïté et de distance, et alors seulement apparaît en nous la première connaissance d'un espace particulier.

Il est même probable que pendant une période assez longue de la vie enfantine, cette représentation spatiale ne comprend qu'un très petit nombre de corps et de distances, et ne dépasse guère les limites de la place où l'enfant se livre à ses premiers ébats.

Certes, il y a de la marge entre ces conceptions rudimentaires de l'espace et l'intuition kantienne! Tels sont cependant les faits attestés par l'expérience quotidienne.

En érigeant en principe l'antériorité logique de l'espace infini, des situations respectives des corps et de leurs relations, le philosophe de Koenisberg a donc méconnu la loi qui préside au développement progressif des connaissances humaines.

A ce premier reproche s'en ajoute un autre non moins grave.

A l'effet d'établir le caractère aprioriste de la notion d'espace, Kant laisse soupçonner que les objets de la sensibilité externe sont d'eux-mêmes inétendus et partant imperceptibles, qu'il n'existe entre eux aucun ordre statique déterminé.

---

(1) Weber, *Handwörterbuch*, t. III, p. 486.

On entrevoit aisément la conséquence de ce postulat : si l'étendue et les attributs de l'espace n'appartiennent pas au monde externe; s'ils affectent, d'autre part, comme l'atteste l'expérience, tous les phénomènes de la sensibilité, ne faut-il pas accorder au sujet lui-même le pouvoir de créer les éléments constitutifs de l'espace? De là à la forme pure, nécessaire, à priori, il n'y a qu'un pas.

Mais ce postulat hypothétique même n'est-il pas gratuit et erroné?

Sans doute, tous les phénomènes qui entrent dans le champ de l'observation portent le cachet de l'étendue. Mais d'où vient cette propriété? Du sujet qui la perçoit ou de l'objet perçu? Là est la question. Or un premier fait que nous atteste l'expérience est la passivité de nos organes sensoriels à l'égard de leurs déterminants extrinsèques. Pour éprouver une sensation de froid ou de chaud, pour entendre tel son mélodieux ou discordant, pour saisir le coloris d'une fleur, il ne nous suffit point de faire appel à notre volonté libre, ni même à une mise en œuvre d'énergies internes.

Nous sommes, à ce point de vue, complètement tributaires du dehors. La sensation se produit en nous dans la mesure où nous sommes impressionnés par les causes externes. Jusqu'à preuve du contraire, n'est-il point logique de regarder la représentation subjective comme un reflet ou une copie des agents qui nous influencent? Et si tous les phénomènes qui tombent sous les prises de l'observation portent l'empreinte commune de l'étendue, n'est-il pas raisonnable d'admettre que ce n'est point à l'organe mais au monde extérieur qu'ils ont emprunté cette propriété?

Au mépris des lois de la causalité, Kant a donc introduit dans le mécanisme de nos connaissances sensibles un facteur étranger et inutile.

Au reste, le simple fait de l'extériorisation de nos représentations donne à l'hypothèse kantienne un solennel démenti.

La nécessité même inconsciente à laquelle tout homme est soumis, de reporter sur un monde distinct de lui les données

de la sensibilité externe, devient une énigme lorsqu'on se refuse à voir dans la sensation une copie plus ou moins fidèle de la réalité pour en faire une création du sujet sentant.

Deuxième argument. — La représentation spatiale, dit Kant, s'impose à nous avec une telle nécessité qu'il nous est impossible de la bannir de nos intelligences, bien que nous puissions concevoir un espace vide de tout objet. Elle est donc indépendante de nous, antérieure à toute activité sensible, par conséquent à priori.

Le premier fait invoqué est incontestable : d'ordinaire, nos facultés cognitives ne parviennent point à se dégager complètement des notions relatives à l'espace; à peine bannies sous une forme, elles réapparaissent sous une autre avec un relief nouveau. Quelle en est la raison? L'origine à priori de l'idée spatiale, répond le philosophe allemand; sa dépendance à l'égard des données empiriques, nous dit l'expérience.

En réalité, l'étendue n'est-elle pas à la base de toutes nos connaissances expérimentales? Non seulement elle est l'objet des premières démarches des sens, mais elle pénètre tellement toutes les autres propriétés corporelles qu'aucune d'elles n'est perceptible en dehors de l'étendue. Elle envahit l'imagination et en conditionne l'activité. D'autre part, l'intelligence humaine puise dans les représentations imaginatives l'objet de ses premiers concepts et ne peut même atteindre aux degrés supérieurs de l'être inaccessibles aux sens, sans l'appui et le concours d'images concrètes où prennent corps les éléments positifs de ses conceptions transcendantes. Qu'y a-t-il donc d'étonnant que sous l'empire de pareilles conditions d'activité, tout effort intellectuel tendant à annihiler l'idée d'espace s'accompagne naturellement d'une image d'étendue et de distance qui objective à nouveau ce qu'il cherche à détruire?

Cette lutte même entre les deux facteurs de la connaissance n'est-elle pas l'une des preuves les plus concluantes de la dépendance de notre intelligence à l'égard de l'imagination et partant de l'origine empirique de notre concept spatial?

L'intuition de l'espace, ajoute Kant, conserverait encore sa nature propre, même si on la vidait complètement de son contenu matériel. Hypothèse hardie, mais, à notre avis, absolument irréalisable. Abstraction faite des corps réels ou possibles, de l'étendue concrète ou simplement imaginée, des distances et des intervalles limités, la notion d'espace n'offre plus rien à l'esprit qui puisse être l'objet d'une intuition.

Troisième argument. — Qui de nous s'est jamais surpris à fragmenter l'espace infini dans le but de délimiter les espaces finis des objets qui nous entourent ? Le philosophe de Königsberg croit cependant avoir découvert dans cet étrange procédé, l'explication génétique de toute représentation de distance ou de grandeur limitée. D'après lui, tout espace fini proviendrait d'une limitation, à des degrés divers, d'un espace infini, absolu, représenté dans une intuition primitive.

D'abord y a-t-il dans le domaine de nos connaissances une conception spatiale qui jouisse du double caractère mentionné par Kant, l'unité et l'infinitude?

Parmi les formes nombreuses que prend en nous la notion d'espace se trouve l'espace imaginaire, être fantastique, produit hybride du concours simultané de l'entendement et de l'imagination. Il comprend l'idée abstraite de distance qui, à raison de son indétermination mentale, nous apparaît comme indéfiniment élastique. La distance ainsi conçue s'applique à tout intervalle grand ou petit, et ses limites flottantes et imprécises peuvent être reculées à l'infini sans subir aucune altération.

A cette conception tout intellectuelle s'ajoute une image vague et confuse d'étendue où la distance et les limites mobiles qui la circonscrivent prennent l'aspect de réalités positives.

De la combinaison de ces deux représentations imaginative et mentale résulte un espace doué d'unité, d'une extension sans bornes fixes, indépendant des existences et capable de produire en nous l'illusion d'un monde réel. C'est l'espace imaginaire.

Pour l'élaborer, il faut, on le voit, une intelligence bien développée et des sens en pleine activité. En un mot, il marque un de ces stades avancés de l'évolution psychique qu'il serait déraisonnable de placer au seuil de notre vie sensible.

Comme cette capacité indéfinie, appelée espace imaginaire, contient, à titre de possibilités, une infinité d'espaces particuliers, il nous est loisible de nous représenter ces derniers comme dérivant d'une limitation ou d'un fractionnement de l'espace infini. Mais c'est là un procédé analytique, une voie régressive qui présuppose un procédé synthétique beaucoup plus simple et seul en harmonie avec le développement gradué de nos intelligences. D'évidence, la connaissance du fini devance celle de l'infini réel ou imaginaire.

La conscience nous révèle encore une autre conception spatiale, à savoir l'idée abstraite et universelle d'espace. Elle jouit, elle aussi, de l'unité essentielle à tout concept mental.

Mais l'objet qu'elle représente n'est ni fini ni infini. Il est simplement indéterminé, et pour ce motif, il constitue un type idéal applicable à tous les espaces particuliers, quel que soit leur nombre ou leur grandeur. Dégagé des données sensibles, il est nécessairement postérieur à la perception des espaces concrets d'où l'intelligence l'a abstrait.

Le supposer antérieur à l'expérience, en faire l'étoffe dans laquelle nous découpons les étendues limitées serait renverser l'ordre des faits conscients au profit d'une hypothèse arbitraire.

Existe-t-il encore une troisième forme spatiale répondant au signalement kantien? Quant à nous, nous n'en avons aucune connaissance, ou plutôt l'étude attentive de nos activités internes nous apprend que jamais nous n'en faisons usage dans la perception des étendues particulières.

Quatrième argument. — La richesse de notre intuition spatiale, dit encore Kant, ne se comprend et ne s'explique qu'à la lumière des théories aprioristes. Quel est, en effet, le con-

cept d'origine expérimentale qui contienne une infinité d'objets les plus divers? Si nul ne possède ce privilège, d'où vient cette représentation d'un espace infini où se trouve englobée la série sans limite de tous les espaces possibles limités? D'évidence, elle ne peut provenir que de la constitution même de nos facultés cognitives.

Cette nouvelle affirmation de Kant s'appuie, croyons-nous, sur une fausse interprétation des caractères inhérents aux idées abstraites.

L'idée universelle d'espace contient une infinité d'espaces finis, non point comme une grandeur illimitée renferme virtuellement une multitude indéfinie d'espaces particuliers, mais en ce sens que cette même forme spatiale exprime avec la même fidélité n'importe quelle étendue possible. En d'autres termes, le nombre de grandeurs finies dont elle est le type idéal n'a point de limites. Ainsi entendue, l'infinitude appartient à tout concept parce qu'elle est le résultat naturel de l'abstraction.

Quoi qu'il en soit de l'origine de la conception kantienne, acceptons provisoirement la définition de l'espace infini que nous propose le philosophe allemand.

Est-il vrai, comme il l'affirme, que l'expérience, complétée par le travail abstractif de l'intelligence, soit incapable de nous donner pareille représentation?

Assurément non. L'élaboration de l'espace imaginaire par le concours simultané de l'entendement et de l'imagination nous en est une preuve manifeste. En effet, cette forme spatiale, illimitée dans son extension, nous apparaît comme un réceptacle où peuvent prendre place, sans danger d'en épuiser la capacité, tous les espaces finis qu'il nous plaît de créer. Relativement aux limitations possibles de son immense étendue, elle possède une unité synthétique associée à une multiplicité virtuelle illimitée. Or, il n'y a dans cette représentation aucun élément qui ne révèle une origine empirique.

Libre donc au père du subjectivisme de s'affranchir des données de l'expérience, de méconnaître le langage des faits

plutôt que de renoncer à son intuition pure. Son hypothèse, malgré sa puissante originalité, n'en reste pas moins gratuite.

Cinquième argument. — Les caractères de nécessité et d'universalité qui distinguent les axiomes de la géométrie ne confirment pas davantage la théorie kantienne.

Que l'abstraction intellectuelle nous permette de saisir dans les objets sensibles les notes essentielles en les dépouillant des particularités contingentes qui les attachent à un temps et à un espace déterminé, d'établir ensuite entre ces types idéaux des rapports nécessaires et universels se référant à la quantité pure, qui oserait sincèrement le contester? Les analogies et les différences que l'on constate entre un objet pensé et le même objet imaginé nous montrent suffisamment, nous semble-t-il, combien ce procédé nous est naturel et avec quelle facilité il réalise la transformation du concret en abstrait, de l'individuel en universel, du contingent en nécessaire.

Il en est tout autrement de la théorie génétique de Kant.

Une forme congénitale, nous dit-on, enveloppe de ses secrets replis notre sens intime et y devient la source du nécessaire et de l'universel. Soit. Mais comment la sensibilité peut-elle être le siège naturel d'une forme douée de pareilles propriétés? Comment peut-elle faire jaillir de son sein des activités qui dépassent essentiellement sa nature? La conscience, en effet, nous l'atteste, tout ce qui appartient au domaine des sens est étendu, particulier, contingent. Il y a plus : dans le même acte, l'organe matériel aurait l'étonnante aptitude de percevoir non seulement les corps concrets et leurs relations de distance, mais l'espace infini et les rapports nécessaires de la géométrie pure! N'est-ce pas l'identification de l'esprit et de la matière, du spirituel et du sensible?

« Si l'espace, dit avec à-propos M. Dunan, est représentable antérieurement, ne fût-ce qu'au point de vue logique, aux phénomènes déterminés qui le remplissent, son rapport à ces objets n'est plus intelligible... Il resterait à savoir comment les phénomènes peuvent venir se prendre dans cette sorte de

piège, et surtout comment, avec nos organes, nous pouvons percevoir, en tant qu'étendues, ces phénomènes ainsi logés dans un espace dont l'intuition est tout intellectuelle et ne dépend en aucune façon de l'organisme [1]. »

Avant de clore cette discussion, il nous reste à examiner un dernier fait qu'il nous eût été difficile d'aborder plus tôt sans interrompre la suite logique des idées. Le voici :

A en juger d'après les apparences phénoménales qu'il revêt dans nos organes sensoriels, le monde est un complexus de corps reliés entre eux par de multiples relations. Il s'en faut cependant que ce vaste ensemble soit figé dans une immobilité absolue. Le mouvement local y introduit, au contraire, des changements continus, soit dans le volume des êtres corporels, soit dans leur situation spatiale, soit dans leurs rapports de contiguïté, de distance ou de voisinage. Le monde, en un mot, est un immense théâtre où les scènes se renouvellent sans cesse avec une infinie variété.

Sans doute, pour Kant, ce tableau n'a qu'une réalité phénoménale. Mais si peu objectif qu'il soit, il a sa réalité et une réalité qui change. Or tout changement demande une cause. Quelle est-elle? Est-ce le monde subjectif ou la forme à priori? Impossible; cette forme est réfractaire à tout changement quelconque. Née avec l'organe, antérieure à tous les phénomènes, elle tient de sa nature ses directions spatiales, ses régions, ses relations et son rôle. Y admettre un changement dû à des influences externes revient à lui enlever du même coup son caractère à priori et par conséquent à la dénaturer. Dans l'espace kantien, les corps doivent donc occuper des positions absolues ou, comme dit M. Dunan, « des positions réelles et déterminées par l'espace lui-même indépendamment des rapports qu'ils ont entre eux ». Dès lors les modifications incessantes dont les êtres corporels sont les sujets demeurent

---

[1] Dunan, *Théorie psychologique de l'espace*, p. 141. Paris, Alcan, 1895.

un fait inexplicable, à moins d'enlever aux formes à priori leur empire inutile, et de replacer dans le monde externe la cause objective des changements produits dans nos représentations sensibles.

On le voit, la théorie kantienne n'a point répondu aux espérances de son auteur. Construite sur des bases fragiles, elle n'a pu résister à l'épreuve de l'expérience et l'étude de ses points faibles a fait apparaître sous un jour nouveau le bien-fondé de la théorie empirique.

Le monde corporel n'est donc point une illusion de nos sens. Il existe réellement en dehors de nous avec son étendue et ses relations spatiales. Par son action constante sur nos organes sensoriels, il reproduit en nous, avec leur concours, l'image de sa propre configuration mobile et changeante. Et cette même image, soumise au travail abstractif de l'intelligence, nous fournit les éléments de l'espace idéal. Telle est, semble-t-il, la conclusion qui se dégage de ce long débat.

Renouvier est un aprioriste convaincu et un fervent admirateur de Kant.

Dans ses *Essais de critique générale*, il avoue qu'il veut continuer Kant et poursuivre sérieusement en France la critique manquée en Allemagne (1). Aussi souscrit-il des deux mains à la définition du novateur allemand : « L'espace est une représentation apriorique qui sert de fondement à toutes les perceptions externes, une condition, par conséquent, de la possibilité des phénomènes (2) ».

Dans son *Traité de logique générale*, il reprend en détail les arguments de Kant afin d'en corroborer la force, ou de les défendre contre la fine critique de Spencer.

La première argumentation surtout lui paraît péremptoire,

---

(1) Renouvier, *Essai de critique générale,* 1re édit., p. x.

(2) Renouvier, *Traité de logique générale et de logique formelle,* 2e édit., t. I, p. 310. Paris, Alcan, 1875.

car « celui qui nie la conséquence, dit-il, assume la tâche de montrer que la représentation de l'espace sort de quelque chose qui n'implique pas cette représentation ; ce qui est une manière de s'engager à se passer radicalement de celle-ci, en racontant sa génération et son histoire [1] ». D'autre part, « prétendre que la pensée d'une forme universelle de relation est fondée sur la perception de rapports particuliers de même genre, ce serait mettre dans la conscience, comme capable de la fonction généralisatrice, une puissance toute pareille, aux mots près, à la notion qu'on lui refuse. Cette méthode de Locke et de Condillac est à peu près abandonnée de tous [2] ».

Son enthousiasme pour les vues du philosophe allemand n'est cependant pas sans réserve. La théorie kantienne, croit-il, pèche par son intransigeance et son exclusivisme outrancier. Si l'espace n'est qu'une représentation subjective, toute la réalité réside dans le domaine de nos idées et la nature entière devient une illusion. « Pour nous, au contraire, nous considérons l'espace comme une propriété des choses, des seules choses existantes, une réalité inhérente à toutes, c'est-à-dire à tous les phénomènes en tant que *représentés*, en tant qu'objectifs, mutuellement objectifs, doués de représentation les uns pour les autres [3]. » C'est pourquoi, dit-il, il faut rendre hommage à Leibniz « d'avoir arrêté l'attention sur les phénomènes donnés à la représentation objectivement, les coexistants [4] ».

Pour Renouvier, la doctrine apriorique de l'espace résulte donc de ce fait, qu'il nous est impossible d'assigner à cette notion une origine empirique sans commettre une pétition de principe, ou sans attribuer à la conscience un pouvoir abstractif qui lui répugne.

---

(1) Renouvier, *ouv. cit.*, p. 314.
(2) Ibid., p. 313.
(3) Ibid., p. 312.
(4) Ibid., p. 310.

Nous avons assez minutieusement examiné les assises logiques du système kantien pour ne plus y revenir. Qu'il nous suffise de soumettre à la critique les arguments nouveaux qu'invoque en sa faveur le philosophe français.

Certes, notre tâche serait bien ingrate si nous devions, comme nous l'impose Renouvier, tirer la notion d'espace de quelque chose qui ne la contient en aucune manière. Aussi, aucun partisan de la théorie empirique ne se croit en devoir, et avec raison, de résoudre pareil problème. Nous constatons simplement deux faits dont nous cherchons à connaître les causes. C'est, d'une part, l'existence de perceptions d'espaces concrets et particuliers; d'autre part, la présence en nous d'une représentation spatiale universelle.

Quant au premier de ces faits, nous nous demandons si les images sensibles ne sont point un reflet organique d'objets extérieurs. Or la passivité originelle de nos sens prouve qu'il en est bien ainsi, que la réaction vitale de l'organe se mesure sur l'action des choses qui l'influencent, tout au moins lorsque les conditions normales d'activité sont remplies. Et nous concluons de ce fait, qu'à tout phénomène subjectif correspond une cause objective appropriée. Où se trouve la pétition de principe? N'est-ce pas au contraire un procédé conforme aux lois rigoureuses de la logique?

Reste le second fait, à savoir la forme universelle d'espace.

Que les hypothèses explicatives mentionnées par Renouvier aient été trouvées insuffisantes, rien d'étonnant. Il est clair que la conscience dont le rôle est de percevoir concrètement tout ce qui entre dans son domaine, ne jouit d'aucun pouvoir généralisateur.

Le reproche adressé aux théories sensualistes de Locke et de Condillac nous paraît aussi bien fondé, car si la représentation reste confinée dans la sphère du sensible, elle ne peut, d'évidence, nous donner que du concret et du particulier.

Mais, comme il a été dit plus haut, tout autre est le pouvoir abstractif de l'intelligence. Faculté immatérielle, elle ne peut atteindre, dans ses intuitions directes, les objets représentés

par l'imagination qu'en les dépouillant des notes caractéristiques de la matière individualisée. Or, on comprend aisément que le résultat de cette activité spontanée, n'est plus la perception de *tel* corps, de *telle* étendue, de *telle* distance, mais *le* corps, *l'*étendue, *la* distance, bref les éléments du concept spatial idéalisés et universalisés.

A côté de ces arguments renouvelés de Kant, Renouvier invoque, pour combattre la réalité de l'espace, le principe même de l'idéalisme : « Si je ne connais une chose, dit-il, que grâce à une représentation, je ne connais que la chose représentée. Donc, je ne connais que ma représentation ».

Que dire de ce raisonnement? La majeure est incontestable; la connaissance implique essentiellement la reproduction en nous de l'objet connu, ou, si l'on veut, le substitut de cet objet. Mais ce substitut organique ou mental est-il réellement l'objet de la connaissance, ou le moyen d'atteindre la réalité extérieure qui s'y trouve représentée? Lorsque, par exemple, nous nous aidons d'une lunette pour mieux découvrir les détails d'un tableau, le tableau lui-même est l'objet de notre vision, la lunette n'en est que l'instrument. N'est-ce pas tout juste ce qui se passe dans le phénomène de la connaissance? A priori, c'est-à-dire à n'examiner que le contenu du concept, les deux hypothèses semblent présenter le même degré de probabilité. Il y a plus. Si l'hypothèse n'est point démentie par l'analyse du concept, elle l'est au contraire par les faits. Après avoir jeté un regard sur les objets qui l'entourent, l'homme peut se replier sur lui-même et contempler à loisir le petit monde de représentations internes dont il est devenu le théâtre. Que constate-t-il? Des images et des idées lui apparaissent comme autant de phénomènes subjectifs à la formation desquels il a réellement collaboré. Mais en même temps se présentent, sous le regard de la conscience, une foule d'objets d'un caractère tellement objectif et si distincts de son propre être, qu'il les reporte fatalement dans le monde extérieur. Cette table, ce tableau, cette bibliothèque qui ornent sa chambre et que son œil contemple, il a la conscience invin-

cible que tout cela se trouve en dehors de lui et indépendant de lui. En un mot, il distingue deux mondes aussi réels l'un que l'autre, le monde interne de ses représentations et le monde externe.

En ravivant le souvenir des actes antérieurs à la réflexion, il s'étonne même de voir combien, dans les démarches spontanées des sens et de l'intelligence, le sentiment de son activité interne avait été effacé par l'attirance prépondérante des choses du dehors. La vue des realités externes prime donc, dans le domaine de la spontanéité, la vue des phénomènes internes, si bien que celle-ci n'est réellement remarquée que dans l'ordre de la réflexion. En réalité, la plupart des hommes n'ignorent-ils pas l'existence de ces modifications subjectives préalables au phénomène de la connaissance? Or, tous ces faits sont la condamnation du principe de l'idéalisme et constituent autant de preuves en faveur de la doctrine réaliste ou empirique.

Au reste, il serait intéressant de savoir d'où vient le concept du réel objectif, si le réel objectif n'existe point [1]. Tous, cependant, le possèdent, et Renouvier lui-même en conviendra facilement, puisqu'il en fait l'objet d'une longue discussion. Dans l'hypothèse idéaliste où la réalité externe n'est qu'une illusion, on ne comprend pas que notre esprit puisse le concevoir et se le représenter par un concept approprié [2].

§ 6.

L'espace est l'extériorisation de l'Absolu.

Hégel.

Bien que Hégel n'admette ni le sens ni la direction générale de l'idéalisme de Kant, il ne condamne pas cependant, d'une

---

[1] D. Mercier, *Les origines de la psychologie contemporaine*, p. 340. Louvain, 1897.

[2] Janssens, *Le néo-criticisme de Charles Renouvier*, p. 195. Louvain, 1904.

manière absolue, la théorie spatiale de son devancier. Il y trouve même une part de vérité, en ce sens que l'espace est une simple forme, un abstrait de l'extériorité immédiate.

L'hypothèse hégélienne a néanmoins sa physionomie propre, et l'on s'exposerait à s'en faire une idée fausse si on ne la replaçait dans son cadre, c'est-à-dire dans le système panthéiste dont elle est une partie intégrante.

Selon le philosophe allemand, l'Absolu nous présente un double aspect. Ou bien il apparaît comme la notion la plus indéterminée de l'être, comme un type abstrait, vide et du sujet qui le contemple et aussi de toute chose extérieure. Ainsi considéré, l'Absolu constitue le premier principe de l'ordre idéal et de l'ordre réel : on l'appelle « la *Notion* » (1).

Ou bien on le regarde comme l'identité absolue des contraires, comme cette identité distincte où toutes les choses, même les plus disparates de ce monde, viennent se confondre en supprimant leurs traits différentiels. Sous cet aspect, l'Absolu est le terme de son évolution et la conclusion des sciences. Il s'appelle l'*Idée* (2).

Pour Hégel, le rôle du philosophe consiste donc à montrer comment la « Notion » abstraite se transforme progressivement en « Idée » ou plutôt, comment l'Absolu donne naissance à toutes les réalités du monde idéal et concret (3).

La méthode suivie dans l'évolution de l'Absolu est purement dialectique.

En vertu d'une force de négation qui lui est inhérente, l'Absolu ne peut se poser sans se convertir en la négation de cette même position.

Il devient ainsi *autre* qu'il n'était. Mais cette seconde position de l'Absolu, n'étant que la négation de la première, l'implique nécessairement, car toute négation inclut le concept de

---

(1) Hégel, *Encyclopädie : Logik*, § 9, pp. 84-88. Berlin, Duncker, 1843.
(2) Hégel, *ouv. cit.*, §§ 14, 15 et 19, pp. 236-244.
(3) Hégel, *ouv. cit.*, §§ 14, 41. Zusatz, § 243.

la chose niée. Au terme de ce mouvement d'une position à la position contraire, l'Absolu nie donc la première négation et se pose ainsi comme l'*identité distincte* des deux positions opposées. Il se détermine progressivement tout en conservant son identité. Aussi, dans ce processus, l'Absolu ne perd rien de sa réalité; il accumule au contraire les déterminations nouvelles et fait surgir de la « Notion » les choses les plus concrètes (1).

Grâce à ce procédé dialectique, qui est d'ailleurs sa méthode naturelle, l'Absolu construit le monde intelligible où il se développe comme « Notion », le monde extérieur où il évolue comme « Nature », le monde intérieur où il se révèle comme « Esprit » (2). Cette dernière phase est le stade du recueillement. Après avoir évolué comme Nature, l'Absolu se recueille, arrive à la conscience de lui-même et connaît que tout est contenu en lui (3).

Le point qui nous intéresse le plus dans la théorie hégélienne est le passage de l'Absolu de l'état idéal à l'état de nature, puisque c'est au sein de cette métamorphose que se construit l'espace.

Lorsque l'idée logique a épuisé la série de ses déterminations et se trouve ainsi parvenue au point culminant de son existence, elle sort de sa sphère, elle descend dans l'espace et le temps, et se fait nature. Qu'est donc cet espace? C'est la détermination première et immédiate de la nature, l'universalité abstraite de ses éléments existants les uns en dehors des autres. C'est une sorte de juxtaposition d'éléments purement idéale (4). En d'autres termes, l'espace est la première détermination de l'extériorité ou mieux l'*extériorité* elle-même. Ce qui remplit l'espace n'appartient pas à l'espace. Les *ici* qu'on

---

(1) Hégel, *ouv. cit.*, §§ 81, 82.
(2) Ibid., § 18.
(3) Hégel, *Encyclopädie : Philosophie des Geistes*, §§ 377-386.
(4) Hégel, *ouv. cit.*, § 254.

peut y distinguer, sont les uns à côté des autres sans empiéter les uns sur les autres. L'*ici* ne constitue pas encore le lieu, il n'en est que la possibilité. La multiplicité abstraite, sans interruption réelle et sans limite de tous les *ici* est précisément l'extériorité.

L'unité des deux moments, de la *discrétion* et de la *continuité*, constitue la notion d'espace objectivement déterminée. Cette notion n'est cependant que l'espace abstrait que l'on identifie, d'ordinaire, avec l'espace absolu. Mais l'espace relatif est supérieur à l'espace absolu, car il est déterminé, et occupé par un corps matériel. La vérité de l'espace abstrait consiste à exister sous la forme d'un être corporel (1).

Les choses de la nature sont donc dans l'espace, et celui-ci fait le fond de la nature parce que la nature est soumise aux conditions de l'extériorité.

Enfin, pour Hégel, le *lieu* est l'identité réalisée du temps et de l'espace. C'est un point qui se distingue d'un autre point et qui contient le temps, c'est-à-dire la distance qui sépare un point d'un autre. En d'autres termes, il est le point de la durée, l'*ici* qui est aussi l'*à-présent* (2).

La tentative de Hégel est certes l'une des plus audacieuses qui aient été entreprises par une intelligence humaine. Le procédé dialectique qu'il inaugure ne tend à rien moins qu'à faire sortir du néant la totalité des mondes idéal et réel. En effet, pour le philosophe allemand, l'Absolu ou l'être vide de toute détermination, principe de ces deux mondes, s'identifie avec le pur néant (3). Bien plus, la force qui réalise cette singulière évolution est une force de négation (die Macht der Negativität), inhérente à l'Absolu. Le néant et la

---

(1) HÉGEL, *ouv. cit.*, § 260. Zusatz.

(2) HÉGEL, *ouv. cit.*, § 261. Cfr. note de VÉRA, *Philosophie de la nature de Hégel*, p. 230. Paris, Ladrange, 1863.

(3) HÉGEL, *Encyclopädie. Logik*, §§ 86-89.

négation, telles sont donc les origines du domaine de la réalité intelligible et concrète.

Il serait difficile, semble-t-il, de renverser d'une manière plus complète les principes fondamentaux qui règlent notre activité intellectuelle. En somme, l'hypothèse revient à une véritable identification des contradictoires, de l'être et du non-être, du positif et du négatif. Elle consacre le passage direct et sans cause objective, de la logique à la nature, de l'ordre idéal à l'ordre concret qui tous deux viennent se confondre dans une même identité fondamentale.

D'évidence, pareil système ne se prête plus à discussion, puisqu'il ruine le seul critère qui nous permette de distinguer l'erreur de la vérité, à savoir, le principe de contradiction.

Chez Kant, l'espace était réduit à n'être qu'une simple forme du sujet sentant, ou une disposition de l'organe ; mais il avait au moins la propriété de revêtir d'étendue les données empiriques. Chez Hégel, au contraire, il est l'extériorité de l'idée, une négation, une simple condition abstraite de l'existence phénoménale de la matière.

D'ailleurs, comme il n'est lui-même qu'une détermination produite par une évolution progressive de l'Absolu, qui est un pur néant, il ne peut avoir une réalité supérieure à celle de son origine ou de son point de départ : le procédé dialectique qui le fait naître étant incapable de créer le réel.

Ce système est, on le voit, l'idéalisme conçu sous sa forme la plus radicale.

D'autre part, veut-on, pour éviter cette conséquence, prétendre que l'espace abstrait peut se concrétiser par la méthode hégélienne? Dans ce cas, l'espace s'identifie avec le corps matériel ; hypothèse, nous le verrons plus tard, absolument insoutenable.

La conception hégélienne du lieu n'est pas moins étrange. En définissant le lieu : l'identité réalisée du temps et de l'espace, Hégel de nouveau en arrive à identifier les contraires, à savoir : l'immobilité spatiale et la succession temporelle, le présent fixe de l'espace et le présent essentiellement fugitif du

temps. Nous aurons bientôt l'occasion de montrer combien cette identification est arbitraire et injustifiable.

Les reproches que nous venons d'adresser à la théorie spatiale de Hégel atteignent au même titre les systèmes de Fichte et de Schelling, car en eux aussi se retrouve le même idéalisme pur qui supprime la réalité du monde extérieur et enlève tout caractère objectif à la notion spatiale. En fait, dans les trois systèmes, c'est en sa qualité de chose pensante que l'Absolu se développe et donne naissance à toutes les autres modalités de l'être. La seule différence vraie consiste dans le résultat de l'évolution. Pour Fichte (1), dont la théorie a inspiré les deux autres, l'Absolu se scinde en une multitude d'objets, et en des déterminations empiriques sans nombre d'un même sujet; tandis que pour Schelling (2) et Hégel, l'Absolu, en se posant, réalise une multitude illimitée d'objets et de sujets.

Ces trois systèmes nous représentent donc des formes diverses du subjectivisme kantien poussé à ses dernières conséquences. Une fois admis, en effet, que le sujet pensant ou sentant a le pouvoir de créer les lois de la pensée et les formes spatiales et temporelles du monde extérieur, que tout objet connu nous apparaît tel que nous l'avons construit, on ne voit plus grand obstacle, à faire de la pensée même le principe du monde intelligible et réel. C'est ce pas qu'ont franchi ces trois successeurs de Kant, unissant ainsi dans une même théorie le panthéisme à l'idéalisme absolu.

---

(1) Fichte, *Grundlage der gesammten Wissenschaftlehre,* 1re partie, §§ 1, 2, 3. — 2e partie § 4 et 3e partie. Tübingen, 1802.

(2) Schelling, *Darstellung meines Systems der Philosophie,* §§ 1-45. (Zeitschrift für speculative Physik, 1801. Bruno, 1802.)

§ 7.

L'ESPACE EST UN SCHÈME IDÉAL OU UN SYMBOLE TENDU SOUS LA MATIÈRE POUR LA RENDRE DIVISIBLE ET LA SOUMETTRE A NOTRE ACTION.

Bergson.

La théorie de Bergson a une physionomie toute spéciale. A en croire son auteur, elle occuperait une place intermédiaire entre le dogmatisme métaphysique qui regarde l'espace homogène comme une réalité contemplée, et la philosophie critique qui en fait une forme de la contemplation. Pour M. Bergson, l'espace homogène n'est ni une réalité extrinsèque à nous, ni une forme à priori qui conditionne, comme le soutient le kantisme, la connaissance du monde externe.

Qu'est-il donc?

Pour comprendre la théorie originale du philosophe français, il est indispensable de la replacer dans le système général dont elle fait partie, à savoir l'étude de la sensation dans ses rapports avec le monde de la matière.

L'obscurité du problème, dit-il, tient à la double antithèse que notre entendement établit entre l'étendue et l'inétendue d'une part, entre la quantité et la qualité de l'autre. Il nous semble qu'il y a de l'étendue et de la quantité dans le monde réel et qu'il n'y a, par contre, que des quantités et de l'extension dans nos perceptions. En fait, il n'y a point de barrière infranchissable entre ces deux domaines de la sensation et de la réalité externe pourvu que nous rectifiions notre conception habituelle du monde et de la matière.

D'évidence, nos perceptions sont étendues, non divisées et même indivisibles.

L'univers, lui aussi, est une réalité affectée d'étendue sans division actuelle et réfractaire à tout fractionnement. Voilà, dit-il, le fait et la solution de cette antinomie que nous

croyions découvrir tantôt entre les caractères de ces deux mondes.

D'où vient cependant notre irrésistible tendance à constituer un univers discontinu avec des corps aux arêtes bien découpées qui changent de place et de rapports entre eux? Est-ce un résultat immédiat de l'intuition? Nullement, car dès que nous ouvrons les yeux, notre champ visuel se colore tout entier et se trouve marqué d'une vraie continuité. Est-ce une exigence de la science? Pas davantage : les savants reviennent de plus en plus à l'hypothèse de la continuité universelle.

La division de la matière continue et indivisible a sa cause dans une tendance spéciale dont on a négligé l'étude et qui s'explique par la nécessité où nous sommes de vivre, c'est-à-dire d'agir.

Le pouvoir conféré aux consciences individuelles de se manifester par des actes, exige la formation des zones matérielles distinctes, correspondant à des corps vivants. Et en ce sens, notre corps et les autres corps doués de vie sont ceux que nous distinguons le mieux dans le continu de l'univers. Une fois ces corps constitués et distingués, les besoins qu'ils éprouvent les amènent à en distinguer d'autres. Chez les plus humbles des êtres vivants, la nutrition exige une recherche, un contact, une nourriture, en un mot des êtres distincts et en apparence indépendants.

Nos besoins relatifs à la conservation de l'individu et de l'espèce sont donc autant de faisceaux lumineux qui, braqués sur la continuité des qualités sensibles, y distinguent les corps les uns des autres. Les êtres vivants ne peuvent donc se satisfaire qu'à la condition de tailler, dans cette trame ininterrompue, un corps, puis un autre et ainsi de suite. Etablir des rapports entre des portions découpées de la réalité sensible, c'est ce que l'auteur appelle « vivre ».

Mais en réalité, les choses corporelles n'ont point les limites précises que nous leur attribuons. Tout s'enchaîne dans l'univers, ou plutôt, la matière y est partout continue. Notre perception la termine là où s'arrête notre action sur elle, là

où elle cesse d'intéresser nos besoins. Aussi la première et la plus apparente opération de l'esprit qui perçoit, est de tracer des divisions dans la trame continue de l'étendue réelle, cédant ainsi aux suggestions du besoin et aux nécessités de la vie pratique.

Or, pour diviser de la sorte le réel, nous devons nous persuader que le réel est arbitrairement divisible. Nous devons donc tendre en dessous de la continuité des qualités sensibles qui est l'étendue concrète une et indivisible, un filet aux mailles indéfiniment déformables et indéfiniment décroissantes. Ce substrat simplement conçu, ce schème tout idéal de la divisibilité arbitraire et indéfinie est l'espace homogène.

Ce schème, on le voit, n'est ni une propriété des êtres corporels, ni une forme *a priori* ou condition essentielle de notre faculté de les connaître. Il n'est pas plus en dehors de nous qu'en nous. En fait, il exprime, sous une forme abstraite, le double travail de solidification et de division que nous faisons subir à la continuité mouvante du réel pour nous y assurer des points d'appui, pour nous y fixer des centres d'action et y introduire des changements véritables. Ou, comme le dit encore M. Bergson, l'espace homogène est un principe de division introduit dans le réel, non pas en vue de la connaissance, mais en vue de l'action. En résumé, la théorie de M. Bergson se ramène aux quatre propositions suivantes (1) :

1° L'univers forme un tout continu et indivisible;

2° Nos perceptions sont étendues et réfractaires à toute division;

3° La divisibilité de la matière est tout entière relative à notre action sur elle, c'est-à-dire à notre faculté d'en modifier l'aspect. Elle n'appartient pas à la matière, mais à l'espace que nous tendons sous elle pour les besoins de notre activité;

---

(1) Bergson, *Matière et mémoire,* pp. 192-268, passim. Paris, Alcan, 1896.

4° L'espace homogène n'a d'autre réalité que celle d'un schème idéal ou d'un symbole.

S'il faut rendre hommage à M. Bergson pour son remarquable talent, la forme suggestive et l'ampleur qu'il a su donner à sa pensée dans les cent pages consacrées à l'exposé de sa théorie, on ne peut cependant se défendre d'un sentiment de regret en le voyant déployer tant d'efforts pour la solution d'une difficulté qui semble être imaginaire.

L'étendue et l'indivisibilité de la sensation, dit l'auteur, postulent l'étendue et l'indivisibilité du monde matériel. Sinon, pas d'harmonie possible entre la connaissance et la chose connue. La divisibilité de la matière est donc apparente et doit être reportée sur un schème idéal, c'est-à-dire l'espace.

La véritable origine de cette opinion, on le voit, est l'indivisibilité de la sensation. Or, est-il bien vrai que nos connaissances sensibles jouissent de cette propriété?

Étendez la main sur une table en y appuyant légèrement, vous éprouverez une sensation de contact vraiment une et indivise. Sans en détacher la paume, levez successivement, un, deux, trois doigts, le champ de la sensation diminuera graduellement comme aussi l'étendue de son objet matériel. La sensation primitive subit donc des divisions progressives, non seulement dans son objet, mais en elle-même, c'est-à-dire dans ce mode d'être de l'organe qui le rend apte à percevoir telle ou telle étendue déterminée. Qu'y a-t-il en cela d'étonnant? Détermination ou état d'un organe vivant, la sensation ne doit-elle pas participer au caractère du sujet sentant, et être, comme lui, étendue et susceptible de fractionnement?

A notre sens, M. Bergson a confondu deux propriétés essentiellement distinctes : l'unité et l'indivisibilité. La ligne continue est une et indivise, mais elle est divisible. Ainsi en est-il de la sensation.

Le schème idéal inventé pour sauvegarder la divisibilité apparente de la matière, ou pour établir l'harmonie entre les qualités de la sensation et celles du monde réel, est donc com-

plètement inutile, car si la connaissance sensible envisagée dans son entité physique ou organique se prête à la division, il n'existe aucun obstacle à lui donner pour objet une étendue externe réellement divisible.

Selon M. Bergson, les divisions introduites dans le réel résultent de notre action sur la matière. Avant toute démarche des sens et de l'intelligence, avant le déplacement de notre propre corps, les multiples objets qui nous environnent n'auraient point de contours déterminés ni d'arêtes nettement découpées. Le monde des corps en apparence si distincts les uns des autres ne formerait qu'un tout continu et homogène.

Quelle est la conscience qui ne proteste contre semblable hypothèse?

Lorsque nous jetons un regard sur une forêt que nous visitons pour la première fois, notre champ visuel nous révèle bientôt la complexité de son contenu. L'infinie variété dans le coloris des feuilles, la diversité des espèces végétales, la physionomie propre à chacune d'elles, leurs relations de distance et leur place respective, voilà autant de traits qui viennent briser l'unité apparente du tableau. Mais les divisions de ce tableau et les contours des objets qu'il présente, sont-ils dépendants de notre activité et de notre volonté? Les avons-nous créés? Évidemment non. Quels que soient les besoins de l'action et de la vie, tels ils nous apparaissent aujourd'hui, tels ils nous apparaîtront demain, tels ils se manifestent aux regards de tous ceux qui les contemplent. Si la nécessité de vivre est l'unique cause de la division du réel, pourquoi celui-ci ne change-t-il pas de physionomie avec les besoins si différents de chacun?

D'ailleurs, on se demande d'où vient que les besoins de l'existence possèdent cet étonnant pouvoir de tracer ici les grandes lignes architecturales d'un édifice, là les dimensions d'une route, ailleurs l'alignement des plantes d'une forêt.

Sans doute les nécessités de la vie étendent et multiplient nos relations avec le monde externe; elles nous mettent même souvent en contact avec une multitude d'êtres dont elles nous

forcent d'étudier les caractères et les propriétés distinctives, mais autre chose est constater un fait, autre chose est le créer ou le produire.

Au surplus, si, comme le prétend M. Bergson, la matière est rebelle à tout fractionnement réel, notre vie tout entière se réduirait à une perpétuelle illusion des sens; elle se consumerait à découper un schème symbolique qui n'a d'existence ni en nous, ni en dehors de nous.

§ 8.

L'ESPACE RÉEL OU EXTERNE EST UN INCONNAISSABLE. L'ESPACE REPRÉSENTÉ EST UNE CONCEPTION ABSTRAITE DE TOUS LES RAPPORTS DE COEXISTENCE.

Spencer.

L'espace est-il une forme originelle de la conscience?

Non, répond Spencer, il est engendré en nous, comme d'ailleurs toutes les conceptions abstraites, par des conceptions concrètes tirées de l'expérience.

Nous connaissons, dit-il, deux sortes de rapports : les uns expriment la succession, les autres la coexistence. Le rapport de succession se manifeste à nous chaque fois qu'un changement intervient dans nos états de conscience. Le rapport de coexistence apparaît seulement lorsque certains rapports présentent leurs termes à la conscience aussi bien dans un ordre que dans l'ordre opposé. Les rapports dont les termes ne sont pas réversibles constituent des successions proprement dites, ceux dont les termes restent identiques dans des directions opposées désignent des coexistences. La conception abstraite des premiers s'appelle le temps, la conception abstraite des autres s'appelle l'espace.

Pour le philosophe anglais, concevoir une partie de l'espace, c'est se représenter les limites comme coexistant en certaines positions relatives, et chacune de ses limites comme constituée

elle-même de positions coexistantes très voisines les unes des autres. Ces positions diverses ne sont pas des existences sensibles ou des réalités concrètes, mais des abstraits de coexistences réelles. Après avoir constaté que différentes positions individuelles résistantes reproduisent les mêmes sensations dans deux ordres contraires, nous affirmons leur coexistence.

D'autre part, si nous ajustons nos mouvements musculaires à des positions qui n'offrent plus de résistance, notre conscience éprouve encore les mêmes sensations avec la résistance en moins.

Dans ce cas, ce qui s'offre à nous ce sont des simulacres d'existence, c'est-à-dire des positions vides de leurs coexistences réelles. Or, la conception abstraite de tous les rapports de coexistence est ce qui s'appelle « l'espace » (1).

Fidèle à sa théorie idéologique, Spencer n'accorde à l'espace qu'une réalité relative. Toute connaissance, dit-il, requiert deux éléments : un sujet connaissant et un objet connu. Or de ces deux éléments aucun n'existe qu'en relation avec l'autre. Le sujet connaissant est tel parce qu'il est conscient d'un objet. De son côté, l'objet ne devient réellement un objet de connaissance qu'à la condition d'être connu. Connaître une chose est donc l'apercevoir en relation avec la conscience.

Nous ne connaissons que nos états de conscience. Aussi nous est-il impossible de dire ce qu'est une chose en elle-même, c'est-à-dire en dehors du sujet qui la connaît.

« Par réalité, dit-il encore, nous entendons persistance dans la conscience, persistance qui peut être inconditionnelle comme la conscience que nous avons de l'espace, ou conditionnelle comme la conscience que nous avons d'un corps pendant que nous le tenons dans la main (2). »

Quoi qu'il en soit, cette représentation subjective de l'espace demande une cause. Quelle est-elle? « N'y a-t-il donc pas un

---

(1) Spencer, *Les premiers principes*, p. 136. Paris, Scheicher, 1902.
(2) Id., *ouv. cit.*, p. 133.

espace absolu représenté d'une certaine façon par l'espace relatif? L'espace est-il en lui-même une forme ou condition de l'existence absolue produisant en notre esprit une forme ou condition de l'existence relative? » Il n'y a pas de réponse à ces questions, écrit Spencer. « Notre conception de l'espace est produite par un certain mode de l'inconnaissable, et la complète invariabilité de la conception implique la complète uniformité des effets produits sur nous par ce mode de l'inconnaissable. Nos seules affirmations légitimes sont donc les suivantes : l'espace est une réalité relative, notre connaissance de cette réalité relative invariable implique une réalité absolue également invariable dans ses rapports avec nous (1). »

La théorie spatiale de Spencer comprend deux parties, l'une relative à l'espace représenté dans la conscience, l'autre relative à l'espace réel ou extramental.

Que dire de la première?

A notre avis, la définition spencérienne présente un incontestable avantage sur la plupart des définitions que nous avons rencontrées; elle met en relief un des éléments fondamentaux de l'espace, la relation ou le rapport de certaines coexistences. En fait, si nous passons en revue les multiples applications du concept spatial, nous y retrouverons toujours l'idée de distance, d'intervalle, de relation entre deux ou plusieurs termes définis. Supprimez cette notion primordiale et irréductible, le concept s'évanouira faute d'objet intelligible.

Mais tout rapport suppose certains points d'appui, appelés d'ordinaire termes du rapport. Dans l'espèce, ces termes sont des coexistences placées à distance l'une de l'autre. Que sont-elles pour le philosophe anglais?

Des corps étendus conçus abstraitement ou revêtus par l'intelligence d'une forme idéale? Non, ce sont des positions coexistantes, irréelles ou vides de toute matière, des situations

(1) Spencer, *ouv. cit.*, p. 137.

ou des places dont on a éliminé, au moins par la pensée, les réalités corporelles qui les occupaient.

Or cette conception sur la nature des limites imposées à la relation nous paraît moins heureuse. Elle semble même supprimer d'avance l'objectivité du concept spatial.

En effet, si les termes du rapport sont simplement, comme le dit Spencer, des simulacres d'existence, des places inoccupées, non seulement le rapport et ses termes n'ont aucune réalité objective, mais il devient impossible qu'ils soient un jour réalisés dans le monde externe. Une position comme telle, c'est-à-dire vide de tout être corporel, n'est rien et n'est point susceptible d'acquérir le moindre degré d'existence, à moins de substantialiser l'espace absolu.

Le seul moyen de fournir aux rapports spatiaux présents à la conscience un minimum de réalité revient donc à leur donner pour points d'appui, non point des situations irréalisables, mais des corps étendus concrets ou idéalisés par l'abstraction.

Telle est peut-être la pensée de Spencer. Cependant, il faut bien le reconnaître, son langage ne se prête guère à cette interprétation, et de ce point de vue la définition spencérienne manque de rigueur.

Quant à l'espace réel ou extramental, le philosophe anglais garde la prudente réserve commune à tous les partisans de l'agnosticisme. Il s'abstient de porter un jugement soit sur la nature, soit sur l'existence de l'inconnaissable, bien qu'il admette l'impossibilité de concevoir des impressions sensibles sans affirmer l'existence de leur cause, ou de penser le relatif sans supposer la réalité de l'absolu.

On devine facilement le vice radical de cette conclusion.

Comme tant d'autres, Spencer fut la victime du faux principe du relativisme. Au lieu de se confiner dans le domaine étroit des faits conscients, l'auteur eût souscrit d'emblée à la théorie réaliste, s'il avait mieux compris la nature de la relation qui unit la pensée à son objet.

Sans doute, pas de pensée sans objet connu. Mais, suit-il de

là que l'objet n'ait d'existence que dans la pensée ou n'apparaisse dans le monde réel qu'au moment d'être connu? En d'autres termes, si la présence de l'objet connu conditionne la pensée, rien ne prouve que la pensée est une condition nécessaire à l'existence réelle de l'objet.

D'ailleurs, il est faux que le terme de notre concept soit toujours un objet relatif. La connaissance de l'absolu, c'est-à-dire de la chose en elle-même, précède assurément celle du relatif, et la raison évidente en est que pour rapporter deux termes l'un à l'autre, il faut d'abord les percevoir individuellement et isolément.

Au reste, nous l'avons établi plus haut, le fait que toute connaissance intellectuelle et sensible présuppose la mise en éveil de la puissance cognitive par une influence dont nous ne sommes point la cause, et le besoin inné et irrésistible d'extérioriser l'objet de nos connaissances, ces deux faits, disions-nous, demeurent inexplicables dans l'hypothèse idéaliste.

L'espace absolu, ou mieux l'espace réel n'est donc pas un inconnaissable. La raison a l'aptitude d'en prouver l'existence puisqu'elle en constate en elle les effets; elle a même le devoir d'en scruter la nature, au moins dans la mesure où l'effet peut révéler les caractères de sa cause.

§ 9.

L'espace est une construction a priori mais dépendante du concours des organes.

Dunan, Baumann.

A la théorie de Kant se rattache par des liens étroits celle de M. Dunan. Cet auteur cependant se défend avec énergie de toute communauté d'idées avec le subjectivisme allemand.

Parmi les diverses théories relatives à l'origine et à la nature de l'idée spatiale, il n'en est même aucune, dit-il, qui soit aussi opposée à la nôtre. Selon Kant, les sens ne prennent

aucune part à la constitution de l'espace : l'intuition spatiale est à priori et dégagée de toute donnée d'expérience. Nous, au contraire, nous plaçons la représentation spatiale sous la dépendance de nos organes, et nous croyons que la génération des formes afférentes à l'espace se fait par les sens dans l'acte même par lequel ces formes sont perçues.

Les distinctions de M. Dunan sont ingénieuses et subtiles. De crainte de ne pas rendre fidèlement sa pensée, laissons-lui la parole.

« Antérieurement même à la fonction de perception, il y a dans le sens une fonction de création et de constitution des phénomènes sensibles... Quand nous disons que l'espace est construit par le sens en même temps qu'il est perçu, nous n'entendons pas dire, assurément, que l'espace est construit pièce à pièce comme il est perçu pièce à pièce.

» Des deux opérations de construction et de perception, la seconde se passe dans le temps, la première est intemporelle... Voici comment il faut entendre l'unité de l'acte intellectuel par lequel l'espace est à la fois construit et perçu.

» Toutes les formes spatiales qui sont du domaine d'un sens particulier, la vue par exemple, font partie en droit d'un même monde duquel sont exclues les formes spatiales appartenant à un sens différent. Il suit de là que ces formes ont entre elles une corrélation, une connexion telles, que l'une quelconque étant donnée, toutes les autres se trouvent déterminées par là même, non pas sans doute à titre de choses actuelles, mais à titre de possibilités susceptibles de se réaliser sous l'empire de causes d'un autre genre.

» C'est ainsi que le système des formes d'espace qu'un sens perçoit ou peut percevoir est un, et que toute opération d'un sens qui donne à un phénomène une forme particulière d'espace, donne du même coup, à tous les phénomènes, des formes non totalement déterminées à la vérité, mais pourtant déterminées à quelques égards, puisqu'elles sont corrélatives à la première...

» Ces constructions se font suivant des lois et par consé-

quent à priori, de sorte que la doctrine de l'espace à priori non seulement n'exclut pas les organes de toute participation à la formation de l'idée d'espace, mais encore qu'elle les requiert (1). »

Quoi qu'en dise M. Dunan, il est bien difficile de saisir cette différence essentielle qu'il prétend établir entre sa théorie et celle de Kant. Pour nous, l'une et l'autre conduisent au même titre au subjectivisme. Si les sens ne perçoivent dans les phénomènes que les formes spatiales construites par eux, de quel droit affirmer encore que l'étendue est une propriété réelle des corps et que les relations de distance existent en dehors de nous? L'espace et tout ce qui s'y réfère n'a plus qu'un être purement phénoménal, créé par nous suivant des lois réfractaires à tout contrôle.

Afin de marquer l'irréductibilité de son système à la théorie kantienne, le philosophe français ajoute, il est vrai, qu'aucune forme spatiale ne précède l'expérience, que l'intuition pure d'un espace idéal, indéterminé, vide de toute réalité et antérieure aux données sensibles doit être impitoyablement bannie de l'explication objective des faits. Mais Kant lui-même condamnerait avec autant d'énergie pareille interprétation de la forme à priori.

L'intuition, dit Kant, consiste en une disposition en vertu de laquelle la sensibilité externe perçoit fatalement sous une forme spatiale d'origine subjective tous les phénomènes de sens externes. Bien que ce pouvoir ou mieux cette nécessité soit à priori, l'intuition de l'espace et la perception du phénomène particulier sont en fait simultanées. L'intuition devance d'une priorité logique et naturelle, mais en ce sens que les formes limitées d'espace font partie d'une forme générale.

En réalité, dans les deux systèmes, le sens est constructeur;

---

(1) Dunan, *Théorie psychologique de l'espace,* pp. 162 et suiv. Paris, Alcan, 1895.

il imprime lui-même, sous l'empire des lois à priori qui règlent son activité, les caractères spatiaux dont les phénomènes se parent à nos yeux.

Nous le concédons volontiers, la théorie de M. Dunan accentue davantage l'intervention des sens, mais, à notre avis, le rôle qu'elle attribue à nos organes ne soustrait en aucune façon cette théorie aux conséquences de sa prétendue rivale (1).

Elle nous paraît même tout aussi arbitraire. Dès qu'on accorde aux perceptions sensibles un caractère individuel, on n'a plus aucune bonne raison de refuser aux sens pourvus d'un simple pouvoir reproducteur l'aptitude à nous faire connaître, sous l'influence de causes externes, l'étendue des corps, leur situation respective, en un mot, toutes les notions afférentes à l'espace concret. Outre que ce pouvoir nous suffit à rendre compte de notre activité organique, il a le grand avantage d'être en harmonie avec le caractère de nos facultés sensibles et de justifier notre besoin d'extériorisation.

---

(1) Pour se faire une juste idée du système de M. Dunan, il importe de se mettre en garde contre certaines expressions auxquelles souscriraient sans hésiter les partisans les plus convaincus de la théorie empirique ou réaliste. En réalité, l'auteur est un protagoniste de l'idéalisme. A ce point de vue, un de ses derniers articles publiés par la *Revue philosophique* est spécialement instructif. Après avoir affirmé que les propriétés sensibles appartiennent réellement aux corps, M. Dunan a soin d'ajouter : « Nous n'avons jamais prétendu que les corps eussent une existence absolue, comportant en eux la présence de certaines qualités que nos sens auraient ensuite à nous révéler telles qu'elles sont; mais, au contraire, que les corps ne sont rien autre chose que nos sensations mêmes, objectivées par le fait de la loi qui veut que nos sensations prennent toutes les formes de l'étendue et, comme conséquence, occupent toutes un lieu déterminé dans l'espace. » (Revue philosophique, t. LIII, p. 578, 1902.)

Ailleurs, son langage est encore plus explicite : « L'étendue, dit-il, n'est elle-même qu'une forme, c'est-à-dire une loi purement intelligible de la représentation, dont il serait vain de vouloir trouver dans la représentation même une exhibition sensible » (p. 596).

Ce qui semble surtout inadmissible dans la théorie de M. Dunan, c'est la nature du pouvoir constructeur.

Dans le but de conserver à la perception de l'espace son unité essentielle, le philosophe français confère à chacun de nos sens la faculté de percevoir telle ou telle forme particulière d'espace et de déterminer en même temps, à raison de leur corrélation et à titre de possibilités susceptibles de se réaliser, toutes les formes se référant à ce sens (1).

Que peuvent signifier ces possibilités inhérentes aux représentations actuelles?

C'est pour nous une énigme. Les sens n'atteignent jamais que le fait réel, concret, en tous points déterminé, car il leur est impossible de se dégager de leur mode d'être naturel, c'est-à-dire des conditions inséparables de l'individualité matérielle. En d'autres termes, les sens sont des facultés cognitives essentiellement liées à des organes, incapables partant d'une activité qui ne soit pas réellement étendue comme leur sujet.

La possibilité dont parle M. Dunan ne se conçoit que dans les types idéaux dépouillés par abstraction de leurs notes individuelles. Si donc il est permis d'appeler possibles, les formes spatiales corrélatives à une forme particulière, c'est uniquement en ce sens que nos facultés organiques peuvent les percevoir toutes par des actes successifs qui nous donneront toujours des vues partielles et fragmentaires de l'espace. Certes,

---

(1) « Dans la détermination par nos sens du lieu qui occupe une étendue particulière, dit M. Dunan, il entre un élément que l'expérience ne nous fournit pas, et sans lequel cette détermination ne pourrait se faire. En d'autres termes, nous n'éprouvons jamais une sensation sans la localiser dans l'espace, mais nous la localisons d'abord sans savoir où. Dans notre conscience transcendentale qui porte en soi l'univers tout entier sous forme de perceptions inaperçues et qui lui est adéquate, une sensation nouvelle prend d'elle-même immédiatement sa place; dans notre conscience empirique, elle n'en a aucune, jusqu'à ce que par déplacements, nous ayons pu obtenir ses rapports. » (Revue philosophique, t. LIII, p. 583, 1902.)

il serait inutile de rechercher dans ce processus la genèse de l'unité spatiale.

Enfin, notons encore que le simple fait d'une corrélation ou d'une connexion entre les formes spatiales comprises dans le champ d'activité d'un sens, ne crée pas, pour ce sens, la nécessité de les percevoir simultanément, fût-ce même à titre de possibilités réalisables. L'ordre logique n'est point la copie de l'ordre réel. Nous connaissons souvent les phénomènes et les effets avant de connaître leurs causes, et lorsqu'il s'agit d'un système très complexe où les parties se trouvent physiquement enchaînées et dépendantes les unes des autres, tel l'univers matériel, notre intelligence a le pouvoir d'isoler des éléments objectivement reliés les uns aux autres, de s'en faire une idée très précise sans même soupçonner l'existence d'autres éléments placés en dehors de sa sphère d'action actuelle.

En résumé, la conception spatiale de M. Dunan ne diffère de la conception kantienne qu'en des points secondaires et se prête aux mêmes critiques fondamentales.

Le docteur Baumann est un admirateur déclaré de Kant. Au cours de son ouvrage *Die Lehre von Raum, Zeit und Mathematik*, il rend souvent hommage à son compatriote d'avoir si bien caractérisé la science de l'espace en le décorant du nom « d'intuition », de « connaissance intuitive ». Son système n'est cependant point un décalque de celui de son devancier. A côté d'idées communes, puisées aux mêmes sources, se rencontrent des divergences profondes.

Les concepts géométriques paraissent avoir spécialement attiré son attention et orienté toute sa théorie spatiale.

D'où viennent, dit-il, ces concepts? Non de l'expérience, mais de nous-mêmes.

Nous n'en voulons d'autre preuve que l'opposition des propriétés qui caractérisent d'une part les concepts, et de l'autre la réalité concrète.

Jamais la nature ne nous offre de ligne absolument droite, de cercle parfait, de triangle régulier. La géométrie, au

contraire, consacre à l'étude de ces figures une place importante.

Non seulement la représentation de l'espace est tributaire des idées d'étendue, de grandeur et de direction, elle précède même la conception de la ligne et de la surface, car l'espace est le réceptable obligé de ces éléments géométriques. Que faut-il en conclure, sinon que cette représentation tire, elle aussi, son origine de notre être (1)?

Néanmoins, l'expérience n'est pas sans utilité : elle a pour rôle de donner l'éveil à nos connaissances latentes, de mettre en valeur ce trésor caché dans les profondeurs de notre âme.

Entre le monde des idées innées et le monde de la matière, tout lien, tout rapport de ressemblance ou d'analogie est-il donc supprimé?

Telle n'est point l'opinion de l'auteur. La nature contient des copies approchées des formes idéales; parfois même la similitude est si grande que les différences réelles deviennent pratiquement nulles. Enfin, dans maints cas, les données expérimentales se précisent et se complètent à la lumière des concepts intellectuels.

La genèse de nos idées spatiales une fois fixée, le docteur allemand aborde l'étude des axiomes et des propositions géométriques. D'après lui, ces principes résultent d'un travail de comparaison mentale entre les concepts, ils sont le fruit d'une élaboration à laquelle nous prenons une part considérable.

C'est, on le voit, l'abandon des jugements synthétiques à priori de Kant et la restitution aux axiomes de géométrie de leur caractère analytique qui seul peut en sauvegarder la valeur objective dans l'ordre idéal. Par cette réserve, il échappe au subjectivisme complet, aboutissement logique du système kantien.

---

(1) Dr Baumann, *Die Lehre von Raum, Zeit und Mathematik,* t. II, pp. 628-668. Berlin, Reiner, 1869.

Malgré ce correctif, le système de M. Baumann porte tout entier l'empreinte d'un véritable innatisme. En apparence, de multiples considérations semblent le justifier. Mais à les regarder de près, on y trouve des armes meurtrières qu'il est facile de retourner contre le système lui-même.

Ou bien, en effet, la raison découvre une opposition réelle entre les concepts géométriques et les formes spatiales réalisées dans le monde, et dans ce cas nous n'avons aucun droit d'affirmer que les types idéaux sont la copie des réalités concrètes. Ou bien, il n'existe entre les deux genres de connaissances considérées au point de vue objectif, que des différences accessoires, et alors pourquoi revendiquer une origine à priori pour les concepts spatiaux et poser en fait une dépendance réelle de toutes les autres connaissances idéales à l'égard de l'expérience externe?

Cette distinction, assurément, manque de fondement. « Tout le monde accorde, dit à propos M. Dunan, que jamais nous n'eussions créé les conceptions idéales de la droite et du plan, ni même probablement celles du triangle et de la circonférence, si nous n'avions jamais perçu ni droite, ni plans, ni circonférence dans le monde sensible (1). »

Qu'il y ait dans la nature très peu de figures répondant avec une exactitude mathématique aux modèles conçus par l'intelligence, tous le concèdent, mais la question du nombre n'est ici d'aucune importance. Même dans l'hypothèse où toutes nos droites seraient des courbes déguisées, où aucun triangle n'aurait le privilège de la régularité parfaite, le seul fait que beaucoup de ces éléments géométriques paraissent jouir de la perfection de leur espèce, suffit à légitimer la théorie empirique. Nos concepts directs ne se mesurent point sur la réalité objective telle qu'elle est en dehors de nous, mais bien sur la réalité qui est représentée dans la connaissance sensible. Il y a là évidemment une source inépuisable

(1) Dunan, *Théorie psychologique de l'espace*, p. 158. Paris, Alcan, 1895.

où l'intelligence peut puiser sans peine ses modèles idéaux.

Au reste, il est au pouvoir de notre activité mentale de perfectionner les types imparfaits de l'expérience sensible et de les ramener par l'élimination progressive de leurs défectuosités au fini du type idéal. La construction de pareils modèles ne s'oppose en rien aux lois de l'empirisme le plus absolu, puisque tous les éléments mis en œuvre sont fournis par la sensibilité.

L'innatisme tempéré du docteur Baumann manque donc, lui aussi, de fondement et semble même contredire au langage des faits.

§ 10.

L'ESPACE POSSIBLE EST UN ÊTRE DE RAISON, UNE CAPACITÉ VIDE, MAIS SUSCEPTIBLE DE CONTENIR LES CORPS. LES PARTIES OCCUPÉES PAR LES CORPS S'APPELLENT « ESPACES RÉELS ».

De Backer, Fechner, Pesch.

Certains philosophes, héritiers et admirateurs des doctrines suaréziennes, ont essayé une théorie de l'espace qui tend à le reléguer dans le monde idéal sans lui enlever son caractère objectif.

Selon ces auteurs, notre concept spatial ne nous représente pas seulement une absence de corps, mais un vide capable d'en recevoir. Ce vide qui, en fait, ne possède aucune réalité, notre intelligence le conçoit comme une chose positive et réelle. Ce serait, dit-on, une erreur de croire que pareil concept manque de toute base objective et doive être considéré comme une création fantaisiste de notre esprit. Quel est en effet son objet?

Le vide, ou mieux la possibilité d'une extension concrète. Or cette possibilité n'est pas le pur néant; elle précède l'apparition des étendues et il nous est impossible de ne pas y voir une condition nécessaire à la réalisation des existences corpo-

relles. L'espace s'offre donc à nous comme un immense réceptacle, une capacité illimitée.

Ainsi conçu, il porte le nom d'*espace absolu*. Son existence est d'ordre idéal, car le vide, la privation d'une étendue réelle ou l'étendue possible n'ont aucun des caractères essentiels aux individualités concrètes.

Cet espace absolu vient-il à être occupé partiellement par des êtres matériels, chacune de ses parties, délimitées et appropriées par une masse étendue, devient alors un *espace réel* (1).

Que penser de cette nouvelle opinion? A-t-elle résolu le délicat problème dont M. Lechalas disait naguère avec une franchise toute française : « Le plan de notre travail exigerait un essai d'explication de la nature intime de l'espace, mais nous nous avouons impuissant à résoudre ce problème (2) ».

Plus soucieuse en apparence que bien d'autres des données expérimentales, elle a cependant des points faibles. Si elle évite le réalisme exagéré et ses conséquences désastreuses, c'est, à notre avis, au profit d'une sorte d'idéalisme déguisé où vient sombrer toute la réalité vraie de l'espace.

La privation, les auteurs en conviennent, n'est point susceptible d'existence et la possibilité pure d'étendue a pour domaine exclusif l'esprit qui la conçoit. Comme telle, elle n'a point, à l'heure présente, plus de réalité qu'avant la création des mondes. Dès lors comment attribuer à cet être de raison les propriétés dont se revêt à nos yeux l'espace réel?

Soit, dira-t-on, l'espace absolu ne réside que dans le monde idéal; mais il y a des espaces réels, telles sont les situations spatiales réellement occupées par les corps.

D'abord, qu'y a-t-il de réel dans ces parties privilégiées de

---

(1) De Backer, *Cosmologia*, C. V. *De spatio*, p. 206. Paris, Briguet, 1899. — Pesch, *Disputationes philosophiae naturalis*, pp. 506 et 519. Friburg, Herder, 1880.

(2) Lechalas, *Étude sur l'espace et le temps*, p. 3. Paris, Alcan, 1896.

l'espace? Dépourvues de toute réalité avant l'apparition de la matière, d'où leur viendrait leur être d'emprunt? Du corps lui-même, de son étendue ou de l'une ou de l'autre de ses propriétés? Non, les auteurs nous préviennent qu'elles ne se confondent avec aucune des entités qu'elles abritent. Que sont-elles donc en dehors de l'intelligence?

La difficulté d'ailleurs reste entière : d'après la théorie, ce n'est point à ces départements spatiaux dont les corps ont pris possession qu'il faut attribuer les fonctions de l'espace, mais aux parties de l'espace absolu. Or nous ne parvenons pas à comprendre qu'un être de raison remplisse une mission quelconque dans le monde, situe, par exemple, les êtres corporels ou leur serve de réceptacle.

On ajoute, il est vrai, que dans cette question épineuse de l'espace, il importe de faire la part de l'imagination, de distinguer soigneusement l'objet de l'intelligence des créations imaginaires qui souvent le voilent ou le dénaturent. Mais si cette remarque est pleine d'à-propos, il n'en reste pas moins vrai que notre raison, même dégagée des entraves de nos facultés sensibles, ne cesse de protester contre l'identification de l'espace réel avec une entité d'ordre mental.

Tel est aussi le reproche que nous croyons devoir adresser à l'opinion de Fechner, pour qui l'espace comme le temps n'est rien que le continu absolu, c'est-à-dire le vide que présuppose l'existence des êtres corporels [1].

§ 11.

L'espace réel se confond avec l'étendue réelle.

Balmès, De Lugo, Sylv. Maurus, Goudin, Palmieri, Vacherot.

Quelle que soit la nature de l'espace, il est au moins, semble-t-il, un élément dont on ne peut la dépouiller sans la

---

[1] Fechner, *Ueber die phys. und philos. Atomlehre*, 2e édit., p. 163, 1864.

détruire, c'est l'étendue. En fait, malgré leur divergence profonde, toutes les opinions jusqu'ici parcourues lui ont accordé, à des titres divers, une place prépondérante, un rôle essentiel dans la constitution de l'idée spatiale. D'ailleurs, il nous suffit d'analyser le contenu de notre conscience pour nous convaincre que l'étendue envahit complètement le champ de la sensibilité, qu'elle se trouve mêlée à toutes nos perceptions. S'agit-il de localiser les objets perçus, — et c'est là un besoin inné de notre nature, — aussitôt l'étendue se présente soit pour fixer ou délimiter leur voisinage, soit pour en marquer l'emplacement.

Frappés de cette étroite parenté qui rattache l'espace à l'étendue, bon nombre de philosophes en sont venus à identifier complètement ces deux idées.

Citons en premier lieu le philosophe espagnol, Balmès.

A son avis, l'espace et l'étendue sont deux idées identiques.

L'espace réel est l'étendue abstraite, universalisée, conçue sans le substrat matériel où elle est réalisée, et aussi sans les notes individuelles qui distinguent son état concret.

L'espace réel, existant en dehors de nous, est l'étendue réelle des corps. Les parties de l'espace sont des étendues particulières auxquelles on laisse leurs limites.

L'idée d'espace infini revient à l'idée d'étendue comprise dans toute sa généralité, c'est-à-dire abstraction faite de la limite.

Balmès avait prévu les étranges conséquences de sa théorie. Il prend même soin de les énumérer, non pour les combattre ou les atténuer, mais pour y souscrire.

Là où il n'y a point de corps, dit-il, il n'y a point d'espace.

La distance est l'interposition d'un corps, rien de plus. Si tout corps intermédiaire vient à disparaître, la distance s'évanouit; dès lors, contiguïté, contact absolu.

Deux corps uniques dans l'univers ne seraient point distants l'un de l'autre, du moins nous ne pouvons le concevoir métaphysiquement.

Enfin, le vide, grand ou petit, qu'on l'amoncelle ou qu'on

le dissémine, est impossible d'une manière absolue (1).

Cette opinion de Balmès a été reprise et légèrement retouchée par plusieurs philosophes modernes. Avant d'examiner les changements dont elle fut l'objet, peut-être sera-t-il avantageux de soumettre à la critique le principe fondamental de la théorie, à savoir l'identification de l'espace avec l'étendue.

Ni le philosophe ni l'homme de science n'ont le droit d'ériger en hypothèse explicative de la réalité des conceptions qui ne sont point le résultat d'une légitime induction.

En philosophie notamment, ce n'est point la nature qui se soumet aux vues du penseur ; c'est au contraire le penseur lui-même qui subit le joug de la nature. La première condition imposée à une théorie philosophique est donc de rester constamment d'accord avec les faits et de rendre compte de la totalité des propriétés qu'elle a mission d'expliquer.

Que nous dit l'expérience au sujet des propriétés de l'espace ?

Occuper une position spatiale, être dans l'espace, voilà certes une loi primordiale de l'existence des corps constitutifs de l'univers. Cette loi, nos sens nous l'attestent à l'unanimité, et notre besoin d'extériorisation et de localisation en est une des plus éclatantes manifestations. L'expression « se trouver dans l'espace » ne traduit donc point une fiction imaginaire, une vue poétique ou idéalisée des choses qui nous entourent. Elle met en relief un fait, une propriété objective et réelle dont on ne peut nier l'existence, à savoir : l'espace réel a pour rôle essentiel de contenir les corps. Or dans la théorie balmésienne cette expression devient une formule vide de sens.

L'espace, dit-on, s'identifie avec l'étendue. Il ne peut donc y avoir d'espace réel en dehors des limites de l'étendue réelle. Et comme l'étendue concrète ne peut elle-même s'étendre au

---

(1) Balmès, *Philosophie fondamentale*, t. II, p. 54. Liége, Lardinois, 1852.

delà du territoire occupé par le corps — là en effet où se trouve l'étendue se trouve aussi le corps, — toute substance corporelle remplirait à la fois le double rôle de contenant et de contenu, ce qui est une contradiction. En d'autres termes, les deux concepts « contenir et être contenu » étant opposés l'un à l'autre, il faut de toute nécessité que leurs objets réels se distinguent réellement l'un de l'autre. Or, redisons-le, si l'espace n'est rien en dehors de l'étendue, il n'y a de place pour le corps étendu que dans l'espace imaginaire.

Au lieu de se représenter un corps isolé avec son étendue individuelle, veut-on le placer au sein d'un système matériel, en relation avec d'autres congénères. La contradiction n'en demeure pas moins éclatante. Les corps voisins contigus délimitent, il est vrai, l'espace réel occupé par le corps en question, mais dans l'hypothèse qui identifie l'espace avec l'étendue, il reste toujours vrai que ce corps se trouve tout entier dans sa propre étendue.

Le dire renfermé dans l'étendue réelle des êtres voisins reviendrait à nier l'impénétrabilité de la matière, à accorder à deux êtres corporels la même situation spatiale, ou du moins à sacrifier le principe fondamental de la théorie d'après lequel toute étendue réelle est un espace réel.

Cette conséquence n'a point échappé à la sagacité du philosophe espagnol. « Il semble, dit-il, que si l'espace n'est autre chose que l'étendue même des corps, l'étendue manque de récipient, c'est-à-dire du lieu qui la contienne, de place enfin, ce qui paraît contredire nos idées les plus simples... Cette difficulté, très grave au premier aspect, n'a pas la moindre consistance; niez que toute étendue implique un lieu distinct d'elle-même et la difficulté s'évanouit. Qu'est-ce que ce lieu? Une étendue dans laquelle la chose est placée. Mais cette étendue n'a-t-elle pas besoin d'une autre étendue qui la contienne elle-même? Si vous l'affirmez de la première, il faudra l'affirmer de la seconde, et ainsi jusqu'à l'infini [1]. »

---

[1] Balmès, *ouv. cit.*, ch. XIII, p. 55.

La réponse de Balmès est ingénieuse. Elle laisse soupçonner que pour les contradicteurs de son opinion, toute étendue réelle suppose un lieu distinct d'elle-même. Nul ne soutient pareille hypothèse. L'unique question qui se pose est de savoir comment nous concevons l'espace réel dans lequel chaque corps est contenu. Or cet espace réel — tel est bien le sens obvie du langage — n'est pas l'étendue individuelle du corps localisé, mais le milieu réel qui le contient ou, si l'on veut, cette capacité réellement limitée par une enceinte matérielle à l'intérieur de laquelle il se trouve. L'espace réel implique donc essentiellement l'aptitude à contenir et ne peut pourtant s'identifier avec son contenu.

Mais faut-il que tout corps soit renfermé dans un récipient? Nullement.

Nous concevons sans peine un corps isolé, relégué au delà des limites de l'univers et sans attache avec ses congénères. Dans ce cas, nous nous abstiendrons de le situer dans un milieu réel. Notre concept d'espace réel ne lui sera point applicable. Mais la tendance que nous éprouvons de créer, même autour de cet être solitaire, un milieu réel ou une enceinte matérielle vague et imprécise dans le but de le situer dans l'espace, cette tendance, disons-nous, est une preuve nouvelle en faveur de l'irréductibilité de l'espace réel à l'étendue individuelle du corps localisé.

A côté de cette première incompatibilité entre la théorie balmésienne et le langage, il en est d'autres non moins frappantes.

A le considérer dans sa nature intime, l'espace se présente à nous comme une capacité susceptible d'être occupée par les corps mais ne constituant d'elle-même aucun corps déterminé. Il nous apparaît comme un vide réellement circonscrit que les réalités corporelles peuvent occuper. L'intérieur d'une place, par exemple, complètement vide de son contenu est pour nous un véritable espace, et si nous y introduisons un mobilier ou des objets quelconques, nous dirons, et à bon droit, qu'ils viennent occuper et remplir l'espace.

Identifiez avec Balmès l'espace réel avec l'étendue individuelle des corps, toutes ces formules revêtent un sens nouveau ou même inintelligible. Peut-il se faire, en effet, que ces substances corporelles étendues viennent remplir un espace dont elles ne se distinguent en aucune manière?

Ainsi en est-il de cette autre expression familière : les corps se meuvent dans l'espace. D'aucuns n'y verront peut-être qu'une simple métaphore. Qui doute cependant que l'espace et le corps qui s'y meut soient deux choses distinctes et inconvertibles entre elles? Dans l'hypothèse ultraréaliste, il faudrait affirmer ou bien que l'espace dans lequel se déroulent les mouvements corporels n'est rien, ou bien que les corps se meuvent dans l'étendue réelle, ce qui est une erreur manifeste. Pour être même complètement logique, il faudrait dire que les corps entraînent avec eux l'espace, puisqu'ils ne sont point séparables de leur étendue individuelle.

A première vue, il semble qu'il y ait une échappatoire aux reproches adressés à la théorie balmésienne. Ne suffit-il pas, pour éluder toute difficulté, de distinguer l'espace et l'étendue possible, de l'espace et de l'étendue réelle, d'appeler les premiers le réceptacle de la matière, le théâtre des mouvements, et d'attribuer aux seconds la propriété de remplir l'espace, de s'y mouvoir, d'y être contenus? Plusieurs disciples de Descartes ont cru trouver dans ce subterfuge le salut de leur système.

Le premier défaut de cette hypothèse subsidiaire est de reporter sur l'espace idéal et sur lui seul tout un ensemble de propriétés que tous les hommes attribuent spontanément au monde réel. Nous l'avons dit plus haut, notre conscience répugne à accorder à un être imaginaire ou de raison l'étonnant pouvoir de localiser les corps, d'en être le récipient, d'en mesurer les mouvements.

Il y a plus, l'échappatoire n'est encore qu'apparente. Le complexus de notes qui constituent une essence idéale ou abstraite doit se retrouver intégralement dans cette même essence individualisée. Le concept de la nature humaine, par

exemple, ne contient aucun attribut qui ne soit réalisé dans tous les individus de l'espèce humaine, car l'homme cesserait d'appartenir à son espèce s'il lui manquait une note essentielle. Si donc l'étendue abstraite ou simplement possible exerce pour les corps la fonction localisatrice et sert de théâtre et de mesure de leurs mouvements, il faut attribuer le même rôle à l'étendue concrète ou au corps lui-même. Nous revenons alors à l'hypothèse mentionnée plus haut, dont nous avons relevé les manifestes contradictions.

Veut-on soutenir que ces propriétés dérivent, non de l'essence comme telle, mais de son état d'abstraction? Dans ce cas, elles cessent d'être les caractéristiques de l'espace pour devenir l'apanage de tout concept abstrait et universel.

Les conséquences du système de Balmès offrent aussi un vif intérêt. L'impossibilité métaphysique du vide, la suppression de toute distance dans les intervalles non occupés par la matière, la nécessité pour les corps de se mettre en contact dès qu'on supprime les intermédiaires réels qui les séparent, voilà autant de conclusions qui suffiraient à elles seules à infirmer la théorie.

Mais cette discussion trouvera mieux sa place dans l'étude que nous ferons plus tard des propriétés de l'espace.

De Lugo, Palmieri, Sylvestre Maurus, Goudin, Vacherot.

A la doctrine balmésienne se rattache facilement une opinion professée par plusieurs scolastiques de date récente.

Sans doute, l'étendue telle que la concevait Balmès n'est plus pour ces philosophes le véritable représentant de l'espace, mais la propriété qu'on y substitue en conserve tous les caractères sous un nom nouveau.

Tout corps, dit-on, est de lui-même indifférent à l'égard des situations spatiales. Il ne peut donc sortir de cet état qu'en recevant une détermination accidentelle qui le fixe à telle place

plutôt qu'à telle autre. A raison de ce rôle, cette détermination porte le nom d'accident localisateur ou d'ubication. Si le corps change de place, cet accident se modifie et suit dans ses métamorphoses toutes les phases du mouvement, car, redisons-le, à toute situation nouvelle correspond dans le corps un accident localisateur nouveau.

Tous ces accidents extensifs dont la mission est d'ajuster les corps à des situations locales précises et en tous points déterminées sont autant d'*espaces réels*.

Ces mêmes accidents, considérés comme possibles ou réalisables, constituent l'*espace possible* (1).

On le voit, du point de vue critique, cette théorie ne diffère de l'opinion balmésienne qu'en des aperçus très secondaires. Que l'espace se confonde avec l'étendue ordinaire ou avec l'accident localisateur, le résultat demeure inchangé. De part et d'autre, point d'espace réel en dehors du corps localisé si l'accident localisateur ne réside que dans le corps et se mesure à sa masse. De part et d'autre, point de place en dehors de l'être corporel réalisé sinon pour l'espace possible s'identifiant ici avec l'étendue abstraite, là avec l'ubication possible. Les deux théories soulèvent donc les mêmes difficultés et doivent partager le même sort.

Palmieri s'est aussi manifestement inspiré des idées de Balmès. Il eut cependant le mérite d'en saisir les points faibles et de prévenir plusieurs des critiques auxquelles elle prête le flanc. Avec le philosophe espagnol, il admet que l'espace est la possibilité de l'étendue. Considéré dans ses notes essentielles, dit-il, l'espace est indestructible comme la possibilité métaphysique de tout être ; il est éternel, indéfini, perméable

---

(1) De Lugo, *De Eucharistia*, d. 5, sect. 6. — Sylvester Maurus, *Quaest. philosophiae*, t. II, q. 27, pp. 282 et seq. Paris, Bloud, 1878. — Goudin, *Physique*, 1re p., 3e thèse, q. 4, p. 504. Paris, Poussielgue, 1864. — Joannes a S. Thoma, *Philosophia naturalis*, q. 16, a. 1. Paris, Vivès, 1873.

par la matière, constitué, enfin, de parties inséparables et immobiles. On l'appelle souvent une capacité, ou même le récipient des corps ; usage bien légitime à condition toutefois de ne point le circonscrire dans des limites déterminées, car les limites présupposent la possibilité de l'étendue, et, partant, l'espace.

A l'état concret, il s'identifie avec l'étendue réelle.

Entre les propriétés de l'espace réel ou de l'étendue individualisée, et celles de l'espace idéal, il existe une opposition radicale. L'extension réelle est divisible, mobile comme le corps qu'elle affecte, douée de résistance et d'impénétrabilité. La notion d'espace, au contraire, n'est susceptible d'aucune de ces propriétés. Cette opposition n'est pas pour nous étonner; elle provient simplement des aspects sous lesquels l'espace s'offre à nos considérations.

Enfin, il faut bien se garder de refuser à l'idée d'étendue possible une véritable objectivité : ce concept, en effet, tire son origine des données sensibles qui sont pour nous comme autant de reflets de la matière réelle (1).

Le P. Palmieri a donc essayé de rajeunir la théorie de Balmès et de lui communiquer un renouveau de vitalité. Dans ce but, il se plaît à accentuer l'opposition qui sépare les deux états de l'étendue, l'état idéal et l'état concret. D'évidence, c'était, dans sa pensée, l'unique moyen de pouvoir refuser à l'espace concret bon nombre de propriétés qui n'appartiennent qu'à l'espace idéal ou sont incompatibles avec l'étendue réelle. Mais cette opposition radicale semble être la ruine même de l'hypothèse. A bon droit, semble-t-il, ses adversaires lui opposeront le même dilemme : ou bien l'étendue jouit des attributs spatiaux à raison de son état d'abstraction, ou bien elle en est le sujet à raison de sa nature intime.

---

(1) Palmieri, *Institutiones philosophiae,* t. II, a. 2. thesis 6. Roma, 1875.

Dans le premier cas, l'espace devient un être idéal qu'il serait contradictoire de douer d'existence, car l'universel comme tel est essentiellement d'ordre mental. Et il ne reste plus qu'à reléguer dans le domaine des métaphores toutes les expressions relatives à l'espace concret. Dans le second cas, l'hypothèse est une simple réédition de la théorie balmésienne et s'expose aux mêmes critiques.

Bien que partisan convaincu de la réductibilité de l'espace à l'étendue, Vacherot se fait de cette propriété une conception tout originale qu'il n'est pas sans intérêt de mentionner :

L'étendue, pour lui, « n'est pas une réalité, une propriété substantielle comme les qualités physiques et chimiques de la matière, c'est un simple mode de représentation, produit de la synthèse de l'esprit et qui ne répond à aucune propriété véritable du corps (1) ».

Loin de nous cependant la pensée, s'écrie le philosophe français, que le concept spatial soit créé de toutes pièces par notre intelligence.

L'un des plus grands défauts du système kantien fut de réduire l'étendue géométrique à une loi purement subjective, à une simple forme de la sensibilité, car l'élément empirique a sa place marquée dans l'élaboration de ce concept. Sans doute l'étendue appartient exclusivement à la représentation, mais l'ordre et la disposition des parties que nous nous représentons sous les conditions de l'étendue, sont fournis par l'expérience.

La théorie de Vacherot qui est certes apparentée à celle de Balmès, ne l'est pas moins, croyons-nous, au système de Leibniz. Comme ce dernier philosophe, Vacherot n'accorde à l'étendue qu'une réalité phénomènale et se contente d'em-

---

(1) Vacherot, *La métaphysique et la science,* t. II, p. 121. Paris, Alcan.

prunter au monde extérieur deux éléments subsidiaires de l'extension, l'ordre et la disposition des parties. Il y a là, il faut bien en convenir, une infiltration manifeste des idées leibniziennes.

A l'encontre de Leibniz, il tente de sauvegarder l'intervention de l'élément expérimental. Mais l'explication genétique qu'il nous donne de l'étendue ne rend-elle pas cette intervention complètement illusoire?

L'ordre dont il s'agit est un ensemble de relations entre les particules de la matière. Or, toutes ces relations tiennent leur réalité de leurs termes ou points d'appui. Il serait puéril de regarder la distance qui sépare deux corps comme une petite entité *sui generis* chargée de les relier l'un à l'autre. Si donc ces termes ne jouissent pas d'une étendue réelle mais d'une étendue d'emprunt ou phénoménale, les rapports eux-mêmes privés de leurs points d'appui ou de leur fondement, cessent du même coup d'appartenir au monde réel. Aussi, toutes les relations concrètes de l'espace disparaissent dès qu'on se représente la matière sous forme d'un système de points simples et inétendus. Tout au plus y a-t-il encore place pour des relations linéaires.

D'ailleurs, le concept d'étendue implique essentiellement une pluralité de parties enchaînées et ordonnées. Attribuer une origine empirique à l'ordre et à la disposition de ses parties, et une origine psychologique au reste de l'étendue, c'est introduire dans l'idée d'étendue une dualité d'éléments constitutifs absolument inintelligible. Dès lors, un choix s'impose; il faut la déclarer tout entière empirique, ou en faire une simple forme de la sensibilité.

Aux difficultés déjà si nombreuses que soulève l'identification de l'espace et de l'étendue, Vacherot en a donc ajouté une nouvelle non moins inextricable.

§ 12.

L'espace réel est un ensemble de forces reliées entre elles par des interactions mutuelles.

Dr Seeland.

Pour M. Seeland, l'espace ne se comprend que dans la conception dynamique de l'univers. Aussi c'est sous l'influence d'une foi entière à ce principe qu'il définit les notions relatives à l'idée spatiale.

L'*étendue* résulte d'un groupement de forces qui s'influencent mutuellement, mais sans se compénétrer totalement. L'unité d'un corps n'est donc ni interne ni externe; elle revient à une association plus ou moins intime d'éléments dynamiques.

Le *lieu* fait nécessairement partie d'un tout. On peut le définir : un groupe de forces en relation avec un voisinage déterminé.

La *forme* ou la physionomie d'un corps est une résultante de deux facteurs : l'un consiste en des échanges d'activités auxquels les forces d'une masse matérielle donnent naissance, soit en s'influençant mutuellement, soit en agissant sur le milieu ambiant, grâce à une compénétration progressive.

Conformément à ces données élémentaires, l'espace se définit : « une propriété fondamentale en vertu de laquelle les principes dynamiques constitutifs d'un tout matériel sont soumis à des actions réciproques, sans toutefois se compénétrer totalement, bien qu'il existe toujours, à côté de ces influences mutuelles extrinsèques les unes aux autres, des échanges d'activité et des compénétrations de forces d'où résultent le lieu et la configuration des éléments dynamiques (1) ».

Pour peu qu'on examine ce système, on y retrouve l'idée

---

(1) Dr Seeland, *Philosophisches Jahrbuch. Zur Frage von dem Wesem des Raumes,* t. XI, fasc. 4, 1898, et t. XII, fasc. 1, 1899.

dominante des théories que nous venons d'analyser : l'espace réel se confond avec l'étendue réelle, l'espace idéal avec l'étendue abstraite.

La grande préoccupation du docteur allemand n'est cependant pas de justifier cette idée. Il veut avant tout nous montrer comment les corps, en vertu de leurs éléments purement dynamiques, prennent possession de l'espace ou mieux constituent l'étendue réelle. C'est la tendance foncière du travail ; c'en est aussi le seul aspect qui appelle notre attention.

Selon M. Seeland, l'étendue résulte d'un groupement de forces placées les unes en dehors des autres. Une force prise individuellement ne peut donc être douée d'aucune extension réelle. Sinon, l'étendue précéderait le groupement de principes dynamiques, et chacun de ces principes constituerait à lui seul un espace déterminé. Il faut en conclure que chacune de ces forces est simple, indivisible, en un mot inétendue. M. Seeland, d'ailleurs, paraît donner ses préférences à cette seconde hypothèse. « Si l'on pouvait, dit-il, unifier toutes les forces de la nature, il n'y aurait plus d'espace. »

Aussi l'étendue possède-t-elle, à son avis, un caratère essentiellement relatif; elle ne se conçoit que comme une fonction de plusieurs éléments dynamiques.

Cette opinion est grosse de conséquences. L'une des plus manifestes est l'action à distance.

Des forces simples, non composées de parties, ne peuvent se toucher sans se compénétrer totalement. Si tous les principes dynamiques arrivaient en contact les uns avec les autres, tous ensemble se réduiraient, par conséquent, à un point mathématique. Pour sauvegarder l'étendue, même apparente, il faut donc supposer que les échanges d'activité se font à travers le vide absolu.

Or, bien que ce mode d'action ne soit pas en opposition évidente avec les principes de la métaphysique, il paraît néanmoins inconciliable avec plusieurs lois physiques, notamment avec la loi qui établit la dépendance de toute activité corporelle

à l'égard de la distance. En voici la formule : l'intensité de l'action qu'un corps exerce sur un autre diminue à mesure que la distance augmente ; elle s'accroît, au contraire, si la distance diminue.

En effet, sans altérer les dispositions internes de l'agent et du patient, faisons varier l'intervalle qui les sépare. Au reste, le vide, grand ou petit, n'étant rien, ne peut les modifier.

Considérée dans l'agent, l'action présentera une activité invariable et indépendante de la distance, car les êtres matériels dépourvus de liberté ne changent point à leur gré la mesure de leur activité.

Considérée dans le patient, où rien n'est changé, elle se manifeste avec le même degré d'intensité qu'elle avait au sortir de l'agent. S'il y avait un changement, le milieu seul en serait la cause. Or le vide n'a pas d'influence, et l'action n'ayant pas à le parcourir, puisqu'elle est produite directement dans le sujet récepteur, ne court aucun risque de se disséminer dans l'espace (1).

Les variations de l'intensité attestées par l'expérience demeurent donc des effets sans cause, à moins de substituer au vide hypothétique la matière continue, soit pondérable, soit impondérable. Alors seulement l'amoindrissement progressif de l'action rélèvera d'une cause appropriée, à savoir les résistances croissantes du milieu réel.

En second lieu, l'étendue, telle que nos sens nous la révèlent, a pour propriété essentielle la continuité et, partant, la divisibilité indéfinie. Quoi qu'en dise M. Seeland, c'est bien sous

---

(1) L'action est une réalité qui dans aucun cas ne peut se trouver en dehors de son sujet naturel d'adhérence, c'est-à-dire la substance. Ce serait donc une erreur de croire que cette petite réalité parcourt seule l'espace situé entre l'agent et le sujet récepteur de l'action. Aussi, aucun dynamiste, à notre connaissance, n'a défendu cette hypothèse. Jamais il ne se fait de transfert ou de passage. L'effet produit naît et s'achève tout entier dans le sujet qui le reçoit. La cause réside dans l'agent et n'en sort jamais.

cet aspect que les objets du monde extérieur nous apparaissent dans le domaine de la sensibilité. Pour contester un fait aussi universellement admis, il faut des raisons péremptoires que nous cherchons en vain dans le travail du docteur allemand.

On affirme que les forces constitutives du corps peuvent parfaitement répondre, grâce à leur enchaînement et à leurs interactions mutuelles, aux exigences de l'étendue continue. N'y a-t-il pas là une illusion manifeste? Si les principes dynamiques sont inétendus et séparés les uns des autres — ils doivent l'être sous peine de confondre — d'évidence, il est impossible que de pareil ensemble de points mathématiques résulte un espace réel, une extension objective.

Nous admettons volontiers qu'un tout puisse revêtir parfois certaines propriétés qui n'appartiennent pas à ses parties isolées. Encore faut-il que les éléments du tout contiennent en germe les propriétés de l'ensemble, ou du moins qu'ils concourent à les faire naître. Tel n'est pas le cas.

Bien plus, il n'y a pas que l'étendue réelle qui soit réfractaire à toute interprétation dynamique. L'étendue phénoménale elle-même paraît aussi bien compromise. Toutes nos représentations sensibles, les dynamistes eux-mêmes en conviennent, portent le sceau de l'étendue continue. Cette étendue qui s'offre au regard de la conscience avec toutes les clartés de l'évidence est un fait qui, pour être purement subjectif, n'en réclame pas moins une cause appropriée. Quelle est donc cette cause? Les sens? Impossible d'y recourir; si la théorie est vraie, ils sont, eux aussi, constitués d'éléments inétendus qui ne possèdent ni formellement, ni à l'état embryonnaire, les parties intégrantes de l'étendue continue.

Est-ce peut-être les influences combinées des agents externes? Pas davantage : il n'existe en dehors de nous que des principes simples dont les activités se confondent en un point indivisible dès qu'elles se rencontrent.

D'où vient donc cette perception de l'étendue phénoménale dont la cause n'apparaît ni dans le sujet sentant, ni dans les objets qui devraient la lui fournir?

La théorie dynamique conduit encore à une autre conséquence non moins grave : le morcellement ou l'émiettement de l'univers matériel. A s'en tenir aux principes du dynamisme, l'unité, cet apanage essentiel de tout être, n'appartient plus qu'aux parties les plus infimes de la matière. Seules en sont douées les forces simples, inétendues, imperceptibles comme telles par nos organes sensoriels. La plante, l'animal, l'homme lui-même ne seraient que des agrégats, des colonies de principes dynamiques indépendants, distants les uns des autres, mais accidentellement groupés en vue de certaines fonctions à remplir.

Plusieurs dynamistes, nous le savons, souscriraient à ces conséquences. On ne peut nier cependant que le témoignage de notre conscience qui rapporte tous nos actes à un seul et même moi, la convergence harmonieuse et constante de toutes les activités des êtres vivants vers un seul et même but, à savoir leur conservation et leur développement, se concilient bien difficilement avec de semblables hypothèses.

La théorie dynamique a donc, elle aussi, de graves difficultés à résoudre.

Il paraît même peu probable, surtout si l'on tient compte des critiques dont fut l'objet l'identification de l'espace avec l'étendue réelle, qu'elle puisse jamais fournir à l'intelligence cette paix que lui assure la pleine possession de la vérité.

§ 13.

L'espace s'identifie avec le temps.

Stuart Mill, Palágyi.

Tous les philosophes s'accordent à établir entre le temps et l'espace certaines analogies. M. Palágyi va plus loin et accentue la ressemblance jusqu'à les identifier.

Pour lui, il n'y a pas de phénomène possible, qui se réalise uniquement soit dans le temps, soit dans l'espace. L'intelli-

gence peut bien distinguer dans un phénomène corporel une détermination temporelle et une détermination spatiale. En fait, ces deux déterminations sont indissolublement unies. Mais comme nous employons deux termes pour désigner cette modalité qui est à la fois temporelle et spatiale, nous sommes tentés d'y voir deux réalités objectives différentes C'est là, selon l'auteur, une erreur scolastique et kantienne (1).

D'ailleurs, si l'intelligence parvient à distinguer ces deux notions, elle n'y arrive que difficilement. Il lui est même impossible de se faire une idée de l'espace sans le concours de l'idée de temps, et réciproquement (2).

On se représente l'espace comme une sorte de réalité constituée de parties simultanément existantes. Et néanmoins chacun peut concevoir les parties de l'espace dans un ordre de succession continue vraiment temporelle. Preuve évidente que le concept spatial ne peut être construit sans une certaine intervention du concept temporel. La fusion de ces idées se retrouve même dans les définitions génétiques employées par les géomètres : la ligne se définit par le mouvement du point, la surface par le mouvement de la ligne.

Inversement, l'idée d'espace concourt à la formation de l'idée de temps.

Nous considérons le temps comme une suite ininterrompue de parties qui toutes traversent en un même point l'espace, ou suivent une ligne droite.

Au surplus, le mouvement ou plutôt la trace immobile qu'il laisse dans l'espace n'est-elle pas pour nous l'unique moyen de mesurer le temps?

Deux propositions fondamentales régissent toutes les relations du temps et de l'espace et nous montrent l'unité de ces deux notions: 1° l'instant (*Zeitpunkt*) est l'espace (*Weltraum*);

---

(1) Dr M. Palagyi, *Neue Theorie des Raumes und der Zeit*, p. 2. Leipzig, Engelman, 1901.

(2) Dr M. Palagyi, *op. cit.*, pp. 3-4.

2° le point spatial (*Raumpunkt*) est le flux ou l'écoulement du temps (*Zeitsraum*).

Mettons l'espace en relation avec un point temporel, par exemple avec le présent. Tous les points d'un espace donné existent simultanément; ils doivent donc être contenus dans le même point temporel qui est le présent ou, ce qui revient au même, le même point temporel est actuellement présent dans tous les points de l'espace.

Dès lors, il est permis d'affirmer que les divers points de l'espace aboutissent à une véritable unité dans le point temporel.

La mise en relation d'un point spatial avec le flux du temps nous conduit à la même conclusion. Tous les points d'une durée temporelle passent par le même point spatial que nous pouvons désigner par le mot « ici », ou, ce qui revient encore au même, le point spatial domine tous les points temporels qui le traversent. Nous sommes donc en droit de dire que les divers instants du temps se réduisent à un véritable tout dans le point spatial (1).

Enfin, désireux de rester fidèle à son principe d'identification jusque dans ses dernières conséquences, M. Palágyi fonde une conception nouvelle, celle d'espace mouvant *(fliessende Raum)*.

D'après la loi fondamentale qui nous permet d'englober tous les points spatiaux dans le présent temporel, je puis appeler, dit-il, espace momentané (*Jetzraum*), l'espace qui correspond au présent du temps. Si donc, au cours du temps, de nouveaux présents temporels viennent prendre la place de l'instant actuel, à chacun d'eux correspondra un nouvel espace momentané (*Jetzraum*). Nous obtiendrons de la sorte une série d'espaces dont l'ensemble porte, à juste titre, le nom d'espace mouvant ou de flux spatial (2).

---

(1) Dr M. Palagyi, *op. cit.*, pp. 7-9.

(2) Dr M. Palagyi, *op. cit.*, p. 11.

Telle est dans ses grandes lignes la théorie nouvelle du philosophe allemand.

Cette théorie n'a cependant pas le privilège d'originalité que semble lui attribuer son auteur. Stuart Mill, à la suite d'Hegel (1), l'avait déjà formulée en termes non moins expressifs : « L'idée d'espace, dit-il, est au fond une idée de temps (2). La participation de l'œil à notre notion actuelle d'étendue altère profondément son caractère et constitue, à mon avis, la principale cause de la difficulté que nous éprouvons à croire que l'étendue tire la signification qu'elle a pour nous, d'un phénomène non de synchronisme, mais de succession ».

Pour le philosophe anglais, ce n'est point seulement la *perception* de l'espace qui se déroule au sein d'une succession continue, c'est l'*espace* lui-même, en sorte qu'il faut lui refuser toute composition de parties coexistantes. « Nous n'avons pas de raison de croire, ajoute-t-il, que l'espace ou l'étendue en soi diffère de ce qui la fait connaître. Cette série de sensations musculaires ou cet accroissement d'efforts par lequel il est incontestable que nous sommes informés de l'étendue, c'est l'étendue (3). »

« Aussi, pour nous, écrit Taine, le temps est le père de l'espace, et nous ne concevons la grandeur simultanée que par la grandeur successive.....

» L'étendue plus ou moins longue n'est que le pouvoir de provoquer en nous, à égalité d'efforts musculaires, une

---

(1) Hegel, *Logik*, § 261. Zusatz. « Le lieu, dit-il, est le point de la durée. Il est l'*ici* qui est aussi l'*à-présent*. Le lieu est l'identité réalisée du temps et de l'espace. »

(2) Stuart Mill, *Philosophie d'Hamilton*, p. 269. Paris, Gernier, 1869.

(3) *Op. cit.*, p. 267. Il faut cependant noter qu'en plusieurs autres endroits Stuart Mill affirme la simultanéité des positions spatiales perçues successivement.

série plus ou moins longue de sensations musculaires successives (1). »

Que l'idée de temps soit tributaire de l'idée d'espace, c'est, à notre avis, un fait d'évidence immédiate. N'est-ce pas, en effet, par le mouvement apparent de la terre autour de son axe que nous évaluons, dans la vie pratique, la durée des existences contingentes, des événements et des actes de notre vie? S'agit-il d'apprécier le temps qui nous sera nécessaire pour nous rendre chez un ami, de concrétiser la formule abstraite qui l'exprime en minutes, nous nous représentons le nombre de kilomètres ou la distance qui nous en sépare et qu'il faudra parcourir d'une marche régulière pour y atteindre. Voulons-nous nous rendre un compte exact de la durée d'une promenade, d'un voyage, d'une période de notre vie, nous retraçons dans l'imagination les sentiers parcourus, toute la série d'actes concrets et successifs qui en ont rempli le cadre. Enfin, quoi de plus familier que de se représenter concrètement le temps sous l'image d'une ligne qui s'étend indéfiniment dans le passé, s'accroît constamment par l'écoulement continu d'un instable présent, et doit se prolonger sans fin dans l'avenir?

Or qu'y a t-il dans cette image, sinon la représentation concrète du mouvement local et, par suite, de l'espace?

« Le temps, dit M. Guyau, est un fragment de l'espace transporté en nous; il se figure par l'espace comme l'avenir est une perspective d'espace à parcourir (2). »

Aussi le temps peut se définir : la succession du mouvement, le flux de parties spatiales qui se rattachent les unes aux autres par une relation d'antériorité et de postériorité. Percevoir un mouvement continu, le fractionner mentalement en parties qui s'écoulent les unes après les autres sans briser objectivement

---

(1) Taine, *De l'intelligence,* t. II, pp. 88 et 89. Paris, Hachette, 1878.

(2) Guyau, *La genèse de l'idée du temps*, p. 99. Paris, Alcan, 1890.

la continuité de la trame, c'est percevoir le temps. Entre ces deux notions, temps et mouvement, il n'y a donc place que pour une distinction logique. Mais si le temps et le mouvement ne sont, au point objectif et ontologique, qu'une seule et même chose, si toute leur différence tient uniquement à la manière de se les représenter ou dépend de l'angle sous lequel nous les percevons, suit-il qu'il faille les identifier avec l'espace?

Non, assurément, et ici, nous semble-t-il, apparaît le défaut capital de la théorie nouvelle.

Tandis que la succession est la note essentielle du mouvement et du temps, l'immobilité et la coexistence simultanée des parties constituent le caractère distinctif de l'espace. L'opposition des propriétés est donc aussi radicale que possible, et tout essai d'identification est voué d'avance à un échec certain. Vouloir concilier dans une seule et même réalité le simultané et le successif, c'est tenter la conciliation des contradictoires.

« Si l'idée d'espace, écrit avec à-propos M. Dunan, était au fond une idée de temps, on ne voit plus du tout comment la géométrie pourrait être, puisque très certainement les idées de succession et de devenir sont tout à fait étrangères aux diverses conceptions que nous avons dans l'esprit des figures géométriques [1]. »

Bien plus, le mouvement lui-même et avec lui le temps seraient inintelligibles sans l'immobilité des éléments spatiaux. Ce qui nous permet de constater l'existence du mouvement et d'en évaluer la grandeur quantitative, ce sont les points fixes de l'espace ou points de repère dont le corps en mouvement s'est rapproché ou éloigné, c'est la trace immobile qu'il laisse après lui. Supprimez ces positions spatiales, que l'on suppose ne prendre aucune part au déplacement des masses matérielles, et vous vous trouverez dans l'impossibilité

---

[1] Dunan, *Théorie psychologique de l'espace*, p. 7. Paris, Alcan, 1895.

de déterminer le point de départ du mouvement, son point d'arrivée et l'étendue du chemin parcouru.

D'où vient donc cette étrange confusion?

Après avoir observé l'identification réelle du temps et du mouvement, on comprit qu'à son tour le mouvement lui-même se trouvait dans une étroite dépendance vis-à-vis de l'espace, qu'un indispensable moyen d'en calculer la grandeur était pour nous le recours constant à l'étendue spatiale. Et l'on confondit alors les conditions et éléments d'évaluation avec la chose réelle à évaluer, comme si le *parcours* effectif d'un chemin s'identifiait avec le *chemin* lui-même. Ce fut une première cause d'erreur.

Une autre opinion non moins erronée fut de croire qu'il existe entre l'espace d'une part, le mouvement et le temps de l'autre, une dépendance réciproque et *essentielle*. Or si ces deux dernières notions ne se comprennent qu'en relation avec la première, il n'est pas vrai que l'espace, lui aussi, soit incompréhensible sans le mouvement et la succession temporelle.

En fixant nos regards sur une étendue de petite dimension ou sur un petit intervalle, nous pouvons sans peine percevoir la simultanéité de toutes les parties spatiales comprises dans le champ visuel, sans faire appel à aucun mouvement successif soit intérieur, soit extérieur à l'organe.

L'ensemble de ces éléments spatiaux nous paraît tellement coexistant, que la notion du temps reste complètement étrangère à cette perception, à moins de faire revivre dans l'imagination les images de certains mouvements antérieurs.

Ainsi en est-il de bon nombre de données spatiales fournies par le tact.

Sans doute, l'espace une fois perçu avec son caractère essentiel d'immobilité devient mesurable par une série de mouvements, tels, par exemple, les mouvements musculaires. De ce point de vue, les théories de Stuart Mill, Bain, Taine et Spencer contiennent une part de vérité : « Quand notre bras se meut, dit Taine, il parcourt une étendue, mais nous n'évaluons la grandeur de ce parcours que par les deux facteurs qui

la mesurent, d'un côté par la quantité de notre effort musculaire, de l'autre côté par la durée de nos sensations musculaires successives (1). » Les réflexions de Stuart Mill ne sont pas moins à propos : « Nous avons, dit-il, une sensation qui accompagne le mouvement libre de nos organes, de nos bras, par exemple. Cette sensation se modifie diversement par la direction et la qualité du mouvement. Nous avons divers états de sensation musculaire correspondant aux mouvements du bras en haut, en bas, à gauche, à droite, ou dans n'importe quel rayon de la sphère dont l'articulation autour de laquelle tourne le bras forme le centre. Nous avons aussi différents états de sensation musculaire, suivant que le bras est mû davantage, soit avec une vitesse plus grande, soit avec la même vitesse, mais pendant plus longtemps. On apprend vite que ces deux mouvements sont équivalents, en voyant qu'un plus grand effort porte la main en un temps plus court d'un même point à un même point, c'est-à-dire de l'impression tactile *A* à l'impression tactile *B* (2). »

Ces espèces et ces qualités différentes des sensations musculaires peuvent incontestablement nous renseigner soit sur les dimensions relatives d'un espace donné, soit sur la direction de ses lignes. Mais en admettant même qu'elles suffisent à elles seules à éveiller en nous l'idée d'espace, ce qui d'ailleurs est notre avis, il serait illogique d'en conclure que l'espace lui-même revêt le caractère successif des impressions qui nous le font connaître et s'identifie par conséquent avec le temps. Autant vaudrait confondre les voies détournées qui nous conduisent à la connaissance d'un être avec les traits essentiels de cet être.

« Que nous concevions, dit encore M. Dunan, ces figures comme engendrées par le mouvement du point ou de la ligne, c'est possible, mais leurs propriétés et leurs rapports, qui sont

---

(1) Taine, *De l'intelligence*, p. 88.

(2) Stuart Mill, *Philosophie de Hamilton*, p. 268.

l'objet même de la géométrie, n'ont assurément rien de commun avec le mouvement (1). »

A l'effet de réduire l'espace au temps et de montrer ainsi la parfaite identité objective de ces deux notions, M. Palágyi établit entre elles des relations ingénieuses, marquées même au coin de l'originalité. Toutes les parties d'un espace donné, dit-il, peuvent se condenser dans le même point temporel, le présent, supposition très légitime puisqu'elles coexistent avec cet instant. De même toutes les parties d'une durée temporelle peuvent se totaliser dans le même point de l'espace qu'elles doivent traverser successivement. N'est-ce pas une preuve péremptoire de l'identité de ces deux concepts?

Cette fiction est ingénieuse, disons-nous. Son seul défaut est de n'être qu'une fiction.

En fait, aucune des réductions qu'imagine l'auteur ne s'accorde avec la réalité.

D'abord le présent des parties spatiales est permanent, toujours identique à lui-même au sein des changements dont il est le témoin. De plus, il implique la coexistence, c'est-à-dire le voisinage et l'existence simultanée de parties congénères. Le présent temporel est, au contraire, essentiellement fugitif. Il n'appartient réellement au temps qu'à la condition d'être mis en relation avec le passé qui n'est plus et l'avenir qui constamment se réalise. C'est en un mot l'anneau mobile d'une chaîne qui constamment se déroule. A cette partie du temps se rattache donc nécessairement l'idée de succession continue qu'exclut le présent de l'espace. Veut-on douer ce dernier de mobilité, on transforme gratuitement l'espace en mouvement en lui enlevant ses traits distinctifs et essentiels.

La totalisation des parties de la durée temporelle dans le point spatial est tout aussi imaginaire.

Quel que soit ce travail de réduction, il y aura toujours, entre la série essentiellement successive du temps et le point

---

(1) Dunan. *Théorie psychologique de l'espace,* p. 7.

spatial immobile et fixe, une opposition radicale qui nous empêche de les confondre. Pour simplifier cette réduction, on suppose un point spatial unique. Mais l'espace n'est-il pas un continu, et ce continu, si petit soit-il, ne contient-il pas une pluralité de parties qui ne peuvent être parcourues par le mouvement que d'une manière successive?

A quelque point de vue qu'on la considère, la théorie de l'identité du temps et de l'espace, dépouille, nous semble-t-il, l'espace de ses notes essentielles au grand préjudice du temps lui-même.

§ 14.

L'espace réel est une relation a triple dimension entre les corps réels.

Quand on jette un regard sur les nombreuses théories que nous venons d'analyser, il semble que depuis Descartes la notion d'espace a revêtu toutes les formes dont elle est susceptible.

Identifiée par Spinosa avec l'être divin, et par Clarke, Newton et Fénelon avec l'immensité de Dieu, substantialisée par les atomistes, reléguée dans le domaine des faits conscients par les idéalistes anglais, Locke, Hume, Spencer, identifiée avec l'étendue ou avec ses formes diverses par Balmès et les nombreux philosophes qui se sont inspirés de ses idées, nous l'avons enfin retrouvée chez Kant et ses disciples à l'état de forme à priori, vide de toute réalité. En l'espace de ces quatre derniers siècles n'a-t-elle point parcouru tous les degrés possibles de l'objectivité, tous les intermédiaires imaginables entre le réalisme le plus absolu et le subjectivisme le plus radical?

Cependant, aucune de ces théories n'a satisfait complètement les légitimes aspirations de nos intelligences.

Ce problème serait-il donc insoluble?

En somme, malgré leurs divergences et parfois même leur

opposition, presque tous les systèmes contiennent une part de vérité plus ou moins voilée par des exagérations dont les unes déprimen t à l'excès l'être spatial, dont les autres l'exaltent au delà des données expérimentales. Rechercher dans les diverses théories ces vues partielles qui vraisemblablement nous découvrent un aspect de la vérité puisqu'elles ont échappé aux critiques des contradicteurs, les relier et les unir en une vue synthétique, ce serait déjà, semble-t-il, préparer les éléments d'une solution intégrale. Toutefois, ce procédé paraît peu philosophique. Au surplus, s'il nous fournit des matériaux utiles pour l'élaboration de la théorie spatiale, il nous est aussi possible de découvrir ces mêmes éléments et d'en contrôler la valeur par une voie beaucoup plus naturelle et plus sûre, à savoir l'expérience. Que de fois de cette source du savoir humain ont jailli des renseignements précieux, qui soumis à l'analyse philosophique ont jeté la lumière sur les problèmes les plus obscurs! Notre premier devoir est donc de la consulter.

Vous êtes dans le voisinage d'une voie ferrée, devant vous passe un train rapide que vous pouvez à peine suivre du regard. Ce train, dites-vous, dévore l'espace. Que signifie ce terme? D'évidence, il est, dans votre pensée, synonyme de distance. Dévorer l'espace, c'est parcourir en peu de temps une très grande distance.

Voici un cabinet de travail qui fait, dit-on, les délices de son hôte; on y jouit d'un coup d'œil ravissant, il abonde de lumière, et surtout, il y a de l'espace. Que désigne ici la notion spatiale? La capacité, l'intervalle plus ou moins considérable compris entre les limites réelles de la place.

Sous les premiers feux du soleil, la rosée se transforme en vapeur d'eau et abandonne peu à peu les plantes qu'elle a baignées pendant la nuit. Ainsi transformée, elle atteint les couches plus élevées de l'atmosphère et se dissipe dans l'espace On dirait en termes synonymes qu'elle va se perdre dans cette immense capacité ou intervalle qui sépare la terre de la voûte apparente des cieux.

Libre à chacun de varier les exemples, d'analyser les multiples applications que la science et le langage vulgaire font chaque jour de ce terme, partout se retrouve la même idée fondamentale de distance, d'intervalle, de vide réel ou apparent compris entre des limites déterminées.

Les espaces dont il vient d'être question, nous les appelons concrets, réels; ils ont en fait une grandeur précise, objective, indépendante de toute considération imaginaire ou intellectuelle. Les dimensions d'un appartement, la distance de la terre aux cieux, le chemin parcouru par un train rapide, voilà bien des réalités que nous n'avons pas créées et qui ne tiennent pas de nous leur existence. Tout effort mental tendant à les supprimer ou même à en modifier l'aspect reste forcément impuissant. En un mot, ces espaces, en tous points déterminés, portent le cachet d'individualités réelles.

Quelle est leur constitution?

Nous y distinguons deux éléments : l'un, que nous appellerons l'élément formel, est la relation de distance, le volume ou le vide compris entre certains corps choisis. L'autre, l'élément matériel, est constitué par les êtres corporels qui donnent lieu, par leur éloignement mutuel, à cet intervalle ou à ce vide relatif.

Pour se faire une juste idée d'un espace réel, il importe donc de mettre en relief chacun des éléments qui concourent à sa constitution.

La note dominante du concept spatial est, on vient de le dire, l'idée d'intervalle ou de distance. Qu'est-ce donc que la distance? Il existe entre deux corps donnés un intervalle ou une distance définie, lorsqu'en passant de l'un à l'autre on rencontre des positions où ne se trouvent ni l'un ni l'autre de ces corps. La distance n'implique, par conséquent, ni le vide ni le plein. Elle jouit, à l'égard de ces deux états, d'une complète indifférence. Qu'un appartement soit vide, non seulement de son mobilier, mais aussi de tous les corps gazeux dont se compose l'atmosphère, ou qu'il soit complètement rempli, l'intervalle spatial qui sépare les murs de la place demeure iden-

tique à lui-même. La raison en est que la distance ne constitue pas une entité *sui generis*, indépendante. Elle est essentiellement un rapport, une relation, et comme tout rapport elle tient uniquement sa valeur objective de ses termes ou points d'appui. L'absence ou la présence d'êtres matériels n'exercent sur elle aucune influence aussi longtemps que les situations respectives de ses termes restent inchangées. Il en résulte que l'espace réel, identique à la distance délimitée, emprunte lui aussi toute sa réalité concrète au caractère objectif de ses limites.

Le second élément constitutif de l'espace est l'élément matériel.

Quelle en est la nature?

Toute distance réelle est limitée par des corps. Or, tout corps, quelque petit qu'il soit, possède une certaine étendue. Fractionnez la matière, réduisez-là à ces degrés ultimes d'atténuation que la chimie appelle du nom d'atomes, jamais vous ne la dépouillerez de l'étendue, car sans cet attribut, la matière se réduit fatalement à des points mathématiques dont nous ne concevons plus l'existence. Mais si les limites concrètes de la distance se présentent sous forme d'étendues, il existe entre elles une capacité mesurable suivant trois directions différentes. En d'autres termes, tout intervalle déterminé, tout espace concret est une relation de distance à triple dimension, comprenant une longueur, une largeur et une épaisseur (1).

---

(1) Cette opinion qui fait consister l'espace en *une relation de distance* n'est pas neuve. Leibniz semble bien la formuler lorsqu'il définit l'espace « l'ordre des coexistants ». Ainsi en est-il de Spencer pour qui l'espace est *un rapport d'existences simultanées*. Locke, qui définit le lieu *un rapport entre un corps et son entourage*, nous donne, en fait, une formule analogue. Aussi si ces diverses opinions ont été l'objet de critiques, c'est uniquement parce qu'elles suppriment l'objectivité réelle des termes de la relation, soit en les réduisant à des points mathématiques ou à des indivisibles, soit en ne leur accordant d'existence que dans le sujet connaissant.

Les sciences exactes, il est vrai, notamment la géométrie, s'occupent d'espaces à une ou à deux dimensions, tels par exemple la ligne, la surface et le plan. Il est à noter, cependant, que ces sortes de grandeur n'existent jamais dans la nature à l'état d'isolement. Elles résultent d'une abstraction mentale qui, dans le faisceau de réalités objectives, saisit l'une ou l'autre dimension sans s'occuper du lien indissoluble qui les unit à leur substrat corporel. La surface est une longueur sans épaisseur; la ligne est une longueur sans largeur ni épaisseur. Y a-t-il dans le monde des existences un être corporel qui soit réduit à ces seuls éléments géométriques?

Assurément, non.

Enfin, chose étonnante et cependant indéniable, l'espace n'est point par lui-même susceptible de mensuration ou plutôt l'espace n'a point de réalité physique qui puisse se prêter à la mesure. L'unique réalité qui soit directement mesurable, c'est la quantité. Et si d'autres attributs ou qualités de la matière, telles les forces ou énergies chimiques, physiques et mécaniques, occupent une si large place dans les calculs et les formules des hommes de science, c'est uniquement sous leur aspect quantitatif qu'elles s'y trouvent représentées. Or, la distance ou l'intervalle compris entre deux corps n'a d'elle-même ni quantité ni étendue réelle. La douer de ces propriétés reviendrait à substantialiser l'espace, à l'élever à la dignité d'un être corporel, à la manière des anciens atomistes.

D'aucuns nous diront peut-être : n'est-ce pas un fait que toute distance se mesure? Oui, sans doute, mais dans un sens tout spécial. Mesurer la distance qui sépare la terre du soleil, ce n'est point déterminer les dimensions d'une étendue préexistante, reliant l'un à l'autre ces deux mondes, c'est, au contraire, calculer quelle grandeur réelle pourrait remplir cet immense intervalle. D'autre part, on aurait tort de conclure que ce calcul soit fantaisiste, car tout espace concret offre la possibilité physique de recevoir entre ses limites réelles une grandeur et un volume déterminé dont les dimensions sont objectivement fixées par les situations respectives des limites.

En cette propriété, croyons-nous, réside la raison foncière de cet autre fait, que l'idée spatiale emporte naturellement avec elle l'idée d'étendue et de mesure, bien qu'elle ne contienne, en réalité, aucun élément directement mesurable. Tels sont, à notre avis, les traits essentiels de l'espace concret.

Notre connaissance demeurerait cependant incomplète, si nous passions sous silence deux autres acceptions de l'espace en usage dans le langage vulgaire et scientifique : le *lieu externe* et le lieu ou l'*espace interne*. Par le premier de ces termes, nous désignons le milieu dans lequel chaque corps se trouve; par le second, cette portion d'espace que chaque corps remplit complètement de son volume.

Chacune de ces formes spatiales a sa structure particulière et sa part d'intervention dans la constitution de tout espace concret. Nous aurons donc à ce sujet deux questions à résoudre :

1° Quelle en est la constitution intime;

2° Quels sont leurs liens de parenté avec la forme spatiale commune?

A. — Le lieu externe.

A le prendre au sens communément reçu, le lieu exprime non seulement l'espace circonscrit et mesuré par la masse d'un corps, il désigne aussi et surtout le voisinage du corps, le milieu dans lequel il réside. Ainsi entendu, le lieu éveille l'idée de relation et présuppose l'existence simultanée d'un nombre plus ou moins grand d'êtres corporels. De toute nécessité, il est extérieur au corps localisé, de là son nom de *lieu externe*.

Par quelles propriétés se trahit ce nouvel élément spatial?

Voici un bocal rempli d'eau. Si l'on posait la question : où l'eau se trouve-t-elle, tous spontanément répondraient : dans le bocal. Ce vase nous apparaît donc comme le lieu réel de l'eau, à la condition, toutefois, de le considérer comme un récipient.

L'aptitude à contenir dans son sein un volume déterminé, telle est donc la première propriété du lieu externe.

Il en est une autre non moins importante, en corrélation intime avec la précédente. Pour remplir son rôle de récipient, il faut que le vase possède une individualité distincte de son contenu, car contenir et être contenu sont deux attributions contraires qui réclament des sujets différents. Entre le lieu externe et les objets qui viennent y prendre place, il existe donc une distinction réelle que rien ne peut supprimer.

Enfin, en attribuant au bocal la fonction de lieu, l'intelligence fait évidemment abstraction de l'épaisseur des parois, de la matière dont ce vase est constitué, en un mot de tous les caractères individuels. Qu'il soit taillé dans le cristal de roche, qu'il soit fait d'un verre commun, de fer ou de bois, qu'il se distingue par la minceur ou la solidité de ses parois, ce vase, en dépit de toutes ces circonstances contingentes et accessoires, remplira son rôle et répondra à ses destinées naturelles, pourvu qu'il conserve son aptitude à contenir.

La partie vraiment fonctionnelle du récipient est donc la surface interne. A elle seule est dévolue, au sens précis et rigoureux du mot, la fonction localisatrice.

Veut-on maintenant, d'après ces données, définir le lieu externe? On l'appellera la première enceinte matérielle qui circonscrit un corps, ou plus rigoureusement la première étendue réelle que rencontre une substance corporelle au terme de son extension (1).

Bien que cette définition paraisse exacte, elle enveloppe une certaine obscurité qu'il importe de dissiper. Tantôt, en effet, nous décorons du nom de lieu la capacité interne du bocal, tantôt, au contraire, c'est au bocal lui-même ou mieux à ses parois internes que nous réservons ce nom. Ce langage est-il correct? De ces deux appellations, laquelle faut-il choisir?

---

(1) Dr Schneid, *Die philosophische Lehre von Zeit und Raum*, s. 67. Mainz, Kinchheim, 1886.

Aucun choix ne s'impose et tout choix se légitime, car ces deux expressions représentent une seule et même chose concrète sous deux aspects différents.

Considérée en elle-même, c'est-à-dire d'une manière absolue, l'étendue interne du vase n'éveille point en nous l'idée de lieu ; elle est analogue, à ce point de vue, à toute surface quelconque, plane ou courbe, à la façade d'une maison comme à la calotte d'une sphère. Un élément complémentaire et indispensable lui fait défaut : la capacité ou l'aptitude à contenir une certaine quantité de matière. Le vase ne répond donc à la notion de lieu externe que si à la représentation de ses parois internes s'ajoute, au moins implicitement, la représentation des distances qui les séparent.

Les mêmes réflexions s'appliquent à la capacité du vase ou à la distance interpariétaire. Elle aussi porte le nom de lieu ; mais une capacité déterminée suppose des limites réelles, c'est-à-dire une surface enveloppante.

Dès lors, s'il nous est permis de porter spécialement notre attention sur la contenance du bocal, nous devons cependant sous-entendre dans la pensée, sous peine de séparer des choses indissolublement unies, l'autre élément complémentaire, à savoir : la surface ou l'étendue réelle qui circonscrit la capacité et en fixe les limites concrètes.

On le voit, les deux formules sont équivalentes ; elles expriment toutes les deux, dans son intégrité, le même fait complexe, mais elles l'expriment de telle façon que tel aspect explicitement désigné dans l'une ne l'est qu'implicitement dans l'autre.

On traduirait ces nuances avec plus de précision en disant : l'*élément matériel* du lieu externe est l'étendue réelle enveloppante ; l'*élément formel* est l'intervalle ou la capacité circonscrite.

Ce signalement du lieu externe, que nous avons essayé d'établir en serrant de près les données de l'expérience, est-il complet ?

Nous ne le croyons pas. Et l'expérience encore va nous

révéler certaines ajoutes indispensables. Le vase rempli d'eau, qui nous a servi d'exemple jusqu'ici, possède une propriété inaliénable, la mobilité. Nous pouvons, à notre gré, le déplacer avec son contenu. Bien plus, il n'existe même dans l'univers aucun corps qui ne soit susceptible de mouvement ou même ne se meuve d'un mouvement continu. Or, chose étrange, nous attribuons au lieu un caractère opposé, l'immobilité. Sous quelle forme, en effet, nous apparaît le mouvement d'un corps? Sous la forme d'un déplacement d'un lieu dans un autre; le corps se meut, change de place ou de situation, mais le lieu demeure immobile. Même dans l'hypothèse où le corps entraînerait à sa suite tous les autres congénères de son voisinage, nul ne dirait que la place ou le lieu qu'il vient d'abandonner a subi le même transfert. Aussi l'immobilité nous paraît tellement essentielle au lieu; qu'après le déplacement de toutes les masses matérielles qui nous entourent, nous concevons encore la possibilité, pour des êtres matériels nouveaux, de se substituer aux corps disparus et d'occuper les mêmes lieux délaissés. En cela, d'ailleurs, rien d'étonnant. Sans cette fixité, toute mesure du mouvement local deviendrait impossible, puisque l'évaluation du chemin parcouru suppose la connaissance de deux termes immobiles, le point de départ et le point d'arrivée.

L'immobilité d'une part, condition essentielle du lieu externe, la mobilité de l'autre, propriété inaliénable de la matière, tels sont les deux attributs qu'il s'agit de réunir et de concilier dans le concept du lieu. Est-ce possible? D'évidence, un correctif s'impose à notre première définition, ou plutôt une donnée complémentaire.

Il y a deux manières, en effet, de considérer une enceinte matérielle à laquelle est dévolue la fonction localisatrice. D'abord dans sa réalité concrète et individuelle. Sous cet angle, elle se manifeste comme un lieu essentiellement mobile, soumis à tous les mouvements de la matière qui la constitue. Mais on peut aussi la concevoir sous des traits moins déterminés, se la représenter, par exemple, comme formée non plus de

telle ou telle espèce de corps, mais d'une matière quelconque qui en sauvegarde cependant l'aptitude à circonscrire le même volume donné. Dans ce cas, le lieu acquiert une véritable indépendance à l'égard des individualités corporelles dont il est passagèrement constitué, et conserve son identité malgré la diversité des corps qui viennent, en se succédant à la même place, y remplir le même office. En d'autres termes, l'enceinte matérielle garde sa position en dépit du renouvellement successif et même constant de ses éléments constitutifs.

Il serait sans doute bien difficile, sinon même impossible, de reconnaître l'identité de ces lieux externes, si certains points de repère relativement fixes et invariables n'indiquaient quels sont, au sein du tourbillonnement de la matière, les corps qui occupent successivement les mêmes positions et y perpétuent les mêmes lieux réels.

Heureusement, la nature a pourvu à cette condition d'orientation.

Les pôles et le centre de la terre sont, pour nous, des points relativement immobiles. Si notre planète, prise dans sa totalité, gravite autour du soleil et se déplace ainsi constamment dans l'espace, au moins ce mouvement de rotation ne modifie point sensiblement les relations de distance qui séparent les pôles et le centre de la terre des corps répandus à sa surface. Grâce à la fixité de ces termes de comparaison, le fait du déplacement relatif des êtres matériels, comme aussi l'identité des lieux, se reconnaît sans peine.

Faut-il exiger davantage et n'attribuer cette dénomination qu'aux situations concrètes douées d'une fixité absolue?

Ce serait d'abord une vaine tentative, car tous les corps de l'univers sont, dans une certaine mesure, soumis au mouvement local. Et puis, à quoi bon se mettre en quête d'une immobilité absolue si l'immobilité relative suffit à nos besoins?

Lorsque après avoir suivi en canot le cours d'un fleuve, vous refaites en sens opposé la route parcourue afin de revoir plus à l'aise les sites pittoresques dont ses bords sont parsemés, une foule de lieux aperçus d'abord d'un œil rapide vous deviennent

familiers. Vous les reconnaissez de suite dans leur cadre inchangé et n'attribuez qu'à vous-même le mouvement qui semble les emporter loin de vous. La possibilité d'une illusion vous semble même chimérique. Cette conviction est légitime. Tandis qu'en effet sur ces scènes constamment renouvelées réapparaissent les mêmes objets reliés entre eux par les mêmes relations de distance, vous ne cessez, au contraire, de vous en éloigner en créant avec chacun d'eux des rapports toujours nouveaux, toujours changeants. Le fleuve avec son contenu participe au mouvement de la terre, et l'immobilité apparente de ses rives et des paysages avoisinants n'est qu'apparente. Il demeure vrai cependant que cette fixité relative vous a suffi pour découvrir l'existence de votre mouvement et l'identité des lieux parcourus.

Nous voici arrivé au terme de notre travail inductif. Fixons-en le résultat en résumant en une formule tous les traits distinctifs du lieu externe ; le lieu d'un corps est la première enceinte relativement immobile qui le circonscrit.

Cette définition que nous faisons nôtre n'est pas neuve. Elle est empruntée, dans ses éléments essentiels, au génie grec Aristote : « Quoniam ejus quod continet, terminus immobilis primus, id ipsum locus est [1] ».

A première vue, elle paraît étroite et réservée d'une manière exclusive à ces enceintes matérielles qui, semblables à une enveloppe fermée, entourent si bien leur contenu qu'elles n'y laissent plus aucun intervalle. Or, bien plus large est l'acception courante de ce terme « lieu externe ». Notre cabinet de travail, la ville où nous résidons, le pays même où nous retiennent nos sympathies et nos intérêts, ne sont-ils pas

---

[1] Aristoteles, *Physic.*, lib. IV, c. 4, Édit. Didot. — Voir aussi Locke, *Essai philosophique concernant l'entendement humain*, liv. II, c. 12, nos 3-11. — Farges, *L'idée du continu dans l'espace et le temps*, 3e édit., p 216. Paris, Roger. — De San, *Cosmologia. De spatio*, p. 458. Fonteyn Louvanii, 1881.

appelés lieux d'habitation ou de résidence? Bien plus, l'incommensurable capacité limitée par la voûte des cieux, n'est-elle pas, elle aussi, le lieu où viennent s'abriter tous les corps terrestres?

Sans doute, toutes ces acceptions sont irréprochables et Aristote lui-même leur a donné droit de cité dans la science philosophique.

Rien n'empêche, en effet, d'attribuer à un ensemble de corps sans contact immédiat avec le corps localisé, le nom d'enceinte localisatrice ou de lieu externe. Il faut reconnaître cependant que les cas de ce genre ne réalisent pas la forme typique du lieu. Le stagyrite, dont le génie subtil discernait si bien les nuances de la pensée, avait pour les exprimer des termes appropriés. Il appelait lieu propre d'un corps l'enceinte matérielle qui s'adapte immédiatement à son contenu et ne renferme que lui seul; en réalité, nulle part l'acception primordiale du lieu ne se vérifie avec plus de rigueur (1).

Quant à la voûte des cieux et aux lieux occupés par plusieurs corps à la fois, il les appelait lieux communs. Dénomination correcte, mais empruntée aux lieux propres dont chaque corps était doué.

D'après l'ancienne physique, l'univers formait un tout continu où le vide n'avait point de place. Chaque corps possédait donc un entourage immédiat qui lui était propre. L'enceinte matérielle commune à plusieurs êtres corporels portait bien encore le nom de lieu, mais n'ayant plus qu'un sens dérivé, elle ne pouvait entrer dans une définition originale et rigoureuse.

La terminologie aristotélicienne a vieilli. De nos jours, l'ancienne distinction entre lieux propres et communs a presque disparu du langage au profit du sens élargi du mot. Le sens dérivé prime, en général, le sens primitif. Mais si la

---

(1) *Op cit.*, lib. IV, c. 4.

formule est plus large, la conception qu'elle exprime nous paraît conserver sa justesse et son actualité (1).

Au sujet de cette forme spatiale, il nous reste à résoudre une seconde question annoncée plus haut : Y a-t-il des liens de parenté entre le lieu externe et l'espace réel? Quels sont-ils?

Il suffit de comparer ces deux notions pour s'apercevoir qu'elles sont constituées des mêmes éléments intégrants et ne se distinguent l'une de l'autre que par une mise au point différente de ces mêmes éléments.

Le lieu *externe* se définit : un ensemble de corps ou une enceinte matérielle à l'intérieur de laquelle se trouve une capacité ou un volume déterminé.

L'*espace réel*, lui, se définit : une capacité, une relation à triple dimension limitée par des corps réels.

Les deux notions sont donc identiques au point de vue de leur contenu objectif. Se trouver dans un espace réel ou dans un lieu réel, sont deux expressions synonymes.

Une seule différence est à relever qui consiste non point dans la réalité perçue, mais dans la manière de se la représenter. Dans la notion d'espace réel, l'élément saillant est la distance ou la capacité; les limites réelles y ont un rôle secondaire, plus effacé bien qu'indispensable. Pour le lieu externe, au contraire, ce sont les limites réelles qui sont mises en relief tandis que la capacité ou la distance sont rejetées à l'arrière-plan.

B. — Le lieu interne.

Ce nom de lieu ou d'espace interne traduit une troisième acception de la notion spatiale. Il s'emploie pour désigner la

---

(1) De Broglie, *La notion du vide.* (Annales de philosophie chrétienne, 1888, pp. 275-279.)

place, c'est-à-dire la portion d'espace que chaque corps s'approprie à raison même de son volume.

Au premier aspect, rien n'est plus simple que l'idée du lieu interne. Un corps vient-il à se déplacer spontanément sous nos yeux, l'image de son mouvement se dépeint en nous sous forme d'une série de positions successivement occupées et délaissées, et nous regardons ces diverses positions instables comme autant de lieux passagers et mobiles. Cette conception nous paraît même tellement claire que toute définition nous semble superflue.

Il en est autrement lorsqu'on la soumet à l'analyse philosophique.

Aussitôt des problèmes épineux et insoupçonnés se posent, des difficultés troublantes surgissent, et l'intelligence toujours avide de vérité et de lumière se sent hésitante.

Tout corps de la nature possède un lieu interne réservé en sorte qu'en vertu des lois de la nature il en exclut tout autre corps qui tenterait de s'en emparer. Comment se fait cette prise de possession de l'espace? D'où vient qu'un être corporel se trouve localisé à telle place plutôt qu'à telle autre? Si les corps requièrent un lieu interne correspondant à leur volume, il n'en est pas moins évident que cette exigence est, comme telle, indéterminée. Elle ne porte sur aucun lieu d'une manière exclusive. En d'autres termes, il importe peu qu'on assigne à ces êtres corporels telle ou telle place dans l'espace; pourvu qu'ils en aient une, leurs exigences se montrent satisfaites.

On se demande donc et avec raison comment à cette indifférence générale, relative aux multiples lieux qu'un corps peut occuper, se substitue l'occupation actuelle d'une position en tous points déterminée; l'unique moyen, semble-t-il, de lever une indifférence est une détermination nouvelle.

Mais ce n'est là qu'une partie du problème. La cause localisatrice une fois découverte, il reste à en décrire la nature intime, à en préciser le rôle et le fonctionnement, à mettre enfin en relief les liens qui la rattachent aux autres propriétés corporelles et notamment à l'espace réel.

Pour plus de clarté, examinons chacune des questions impliquées dans le problème général du lieu interne.

Première question. Qu'est-ce qui constitue le lieu interne?

Un des phénomènes les plus communs et à la fois les plus faciles à observer est, sans contredit, le mouvement local. Or, tous en conviennent, les mouvements si multiples et si variés qui se déroulent constamment sous nos yeux et dont nous sommes souvent nous-mêmes les sujets, constituent des faits réels. L'état de repos n'est pas identique à l'état de mouvement. En un mot, le simple déplacement d'un corps dans l'espace, isolé même de ses causes, s'impose à chacun de nous comme un phénomène réel, absolument rebelle aux illusions des sens.

A moins de souscrire à un subjectivisme radical, il faut donc reconnaître que, non seulement la mise en mouvement, mais chacune des étapes du mouvement détermine dans le corps un changement réel. Quelle est la réalité soumise à ce changement?

Est-ce l'entité substantielle du corps? Il serait plaisant de se l'imaginer. Pour changer de position ou de lieu, nous ne conservons pas moins l'identité de notre être.

Est-ce peut-être une propriété accidentelle, tels le poids, la couleur, les énergies physiques ou chimiques?

Pas d'avantage. L'expérience ne nous révèle aucune modification de ce genre, et si, dans certains cas, les propriétés du corps en mouvement subissent certaines altérations, il est toujours possible d'en découvrir la cause dans des influences étrangères au mouvement. On admet, d'ailleurs, qu'un corps en mouvement persisterait indéfiniment dans son état, s'il était abandonné à lui-même, ou soustrait à toute intervention des agents externes.

Dira-t-on que le mouvement entraîne avec lui soit une augmentation, soit une diminution de volume? Ici encore l'hypothèse est controuvée par les faits. De lui-même le transfert des

corps à travers l'espace ne porte jamais atteinte à leurs dimensions réelles.

Où donc réside cette réalité cachée dont les métamorphoses successives et continues constituent l'être mobile du mouvement?

Nous n'entrevoyons qu'une seule hypothèse explicative : elle consiste à concrétiser la position du mobile ou plutôt à la mettre sous la dépendance d'une détermination réelle dont le propre est de localiser le corps, de le fixer à telle place déterminée de l'espace. En fait, si le mouvement est un changement de lieu ou de position, il ne peut avoir de réalité que si le lieu dont il est le changement en possède une pour son compte. La supprimer revient à reléguer le mouvement dans le domaine des illusions.

Dès lors, de deux hypothèses, l'une : ou bien le lieu jouit d'une réalité propre, indépendante du corps qui l'occupe, et le mouvement n'est que l'occupation successive de ses parties réelles — hypothèse évidemment fausse, car elle substantialise l'espace — ou bien le lieu interne est dit réel en ce sens que pour l'occuper, le corps a dû recevoir une modification accidentelle, localisatrice dont les changements continus constituent l'être variable du mouvement.

Dans la matière en repos, cet accident demeure stable et immobile comme le lieu qu'il détermine. Dans la matière en mouvement, il se renouvelle d'une manière ininterrompue, et de ses modifications incessantes résulte pour le corps une série de positions ou de lieux que nous appelons mouvement local.

Considéré dans son être total, le mouvement comprend donc une double formalité : l'une invisible, mais réelle à savoir le flux ininterrompu de modifications localisatrices qui se succèdent dans le corps à chaque étape nouvelle du mouvement. L'autre, la succession des positions que le mobile délaisse pendant son parcours. C'est la manifestation sensible de la réalité interne et cachée du mouvement. Nos sens n'atteignent que cette seconde formalité qui est l'enveloppe du phénomène; la raison pénètre jusqu'à sa cause constitutive.

Si cette conclusion est légitime — et, pour notre part, nous la croyons fondée, — le lieu interne cesse d'être une dénomination purement verbale, un mot vide de sens. Il présente, au contraire, un aspect réellement objectif, vu que le corps se l'approprie en subissant un changement réel.

Plusieurs philosophes, peu familiarisés avec cette hypothèse sur le lieu interne, l'accepteront peut-être avec une certaine défiance. Il ne sera donc pas inutile de la consolider et d'en élargir à la fois les bases à l'aide de certains faits d'expérience.

La géométrie, appelée à juste titre la science de l'espace, est la physique mathématique des distances. On ne trouve en elle, dit M. Mansion, qu'une seule notion fondamentale irréductible, c'est la distance entre deux points donnés (1).

Lorsque la notion spatiale a atteint dans nos intelligences son complet développement, elle ne nous représente plus l'espace réel que sous la forme d'un vaste système de relations rattachant les uns aux autres les êtres corporels de l'univers.

Que ces rapports de distance établis entre les corps soient vraiment objectifs, qui oserait en douter? Le géomètre les compare, les mesure, et lorsqu'il en apprécie la grandeur respective, il se garde bien de n'attribuer à son jugement qu'une valeur purement subjective. Assurément, il y voit l'expression mathématique d'un fait réel.

Mais le changement est une des caractéristiques de notre monde matériel.

Tantôt les corps se rapprochent, tantôt ils s'éloignent l'un de l'autre, variant ainsi sans relâche leurs relations de distance. Ces changements, indispensables au maintien du cours de la nature, sont-ils réels ou fictifs?

---

(1) Mansion, *Les premiers principes de la métagéométrie.* (Revue néoscolastique, août 1896.)

Poser la question, c'est la résoudre, car nos sens, à l'unanimité, en affirment l'existence. Voilà le fait. A l'intelligence maintenant de nous en donner la raison explicative ou plutôt de nous dire dans quel genre de réalité s'est produit le changement.

Toute relation réelle suppose nécessairement deux termes, et dans chacun d'eux, si le rapport est mutuel, une réalité objective qui légitime et fonde ce rapport. Il en résulte qu'une nouvelle relation de distance ne peut s'établir entre deux corps sans qu'un changement réel intervienne dans les assises mêmes de la relation. Sinon, de quel droit dirait-on que les corps se sont réellement rapprochés ou éloignés l'un de l'autre?

Or, ces phénomènes de déplacement n'altèrent en aucune manière les caractères individuels des êtres corporels. Au surplus, même dans l'hypothèse où certaines propriétés éprouveraient le contre-coup du mouvement, ces modifications seraient encore par elles-mêmes impuissantes à fonder de nouveaux rapports spatiaux; une altération de la couleur, par exemple, n'entraîne pas avec elle un changement de place. Une chose a changé, et une seule, c'est le lieu interne. Les deux corps dont il s'agit ont abandonné leurs places respectives pour en occuper d'autres.

De là une relation nouvelle d'une grandeur déterminée.

Ces places, dira-t-on, ne sont pas autre chose que deux parties de l'espace !

Mais l'espace n'a aucune réalité propre indépendante des corps qui l'occupent. Placer en lui toute la réalité du changement, ou, si l'on veut, le fondement objectif de la distance augmentée ou diminuée, c'est affirmer du même coup que le changement est illusoire puisqu'on fait appel au néant pour en rendre compte.

Au lieu de considérer ces parties spatiales isolément et sans leur contenu, veut-on se le représenter comme étant occupées par les masses corporelles, en d'autres mots, regarde-t-on les deux corps qui circonscrivent par leur volume deux places

déterminées comme les causes réelles de la relation nouvelle? La difficulté demeure entière. En prenant possession d'une place, dit-on, le corps ne s'enrichit d'aucune réalité, il reste inchangé quelle que soit la position qu'il reçoit. D'autre part, le lieu occupé comme tel n'est rien. En quoi donc consiste le changement qui, tous en conviennent, s'impose aux sens aussi bien qu'à l'intelligence?

Si, en dehors de nous, rien n'est changé, peut-il être question de changement réel?

Admettons, au contraire, que la localisation relève d'une modalité dont le rôle essentiel est d'ajuster le corps à une place choisie de l'espace, la difficulté, en apparence insoluble, s'évanouit aussitôt. A tout déplacement correspond dans les êtres corporels une modification parallèle de la détermination localisatrice. Le changement spatial devient un fait objectif et les relations de distance qui en résultent sont réellement nouvelles vu qu'elles reposent sur deux points d'appui nouveaux, savoir, les deux accidents localisateurs que les corps ont reçus au terme de leur mouvement.

Entité bien subtile, direz-vous! Soit. Mais qui de nous a jamais pris contact avec l'éther? Auquel de nos sens s'est-il jamais manifesté?

Nous y croyons, cependant, parce qu'il est un facteur indispensable à l'explication de certains phénomènes naturels, notamment de l'électricité, de la lumière et de la chaleur rayonnante. Pourquoi cette méthode d'induction n'aurait-elle pas droit de cité dans le domaine philosophique qui est, par nature, le domaine des causes cachées?

D'ailleurs, il ne s'agit ici que de l'existence et de la nécessité d'une détermination localisatrice.

La conception réaliste du lieu peut encore se réclamer d'un autre fait dont la physique et la mécanique ont reconnu depuis longtemps la haute importance; nous voulons parler de l'inertie de la matière.

Dans le monde purement matériel, les corps ne prennent

jamais l'initiative de leur propre mouvement. Comme l'affirme la loi de l'inertie, un corps en repos resterait éternellement dans l'état de repos si une cause extérieure ne venait l'en tirer. De même, un corps en mouvement ne peut changer la direction de sa course ou l'intensité de son mouvement que sous l'empire d'une influence étrangère. Il suit de là que la production du mouvement réclame une cause en activité. Ce fait présente même un tel caractère d'évidence qu'il a suggéré à la mécanique moderne la définition de la force : on entend par force toute cause capable d'engendrer ou de modifier le mouvement.

Or, une cause efficiente n'exerce jamais son activité sans donner naissance à un phénomène réel. D'ailleurs, n'est-ce pas l'apparition de l'effet qui nous autorise à conclure à l'existence d'une causalité efficiente correspondante? Si donc l'agent moteur exerce, en engendrant le mouvement, une efficience réelle, il faut de toute nécessité que le terme de cette activité, c'est-à-dire le déplacement local, possède lui aussi une réalité propre. Or, un corps n'est soumis au mouvement que dans la mesure où il change de position dans l'espace. En perdant sa position initiale, il perd donc cette détermination spatiale qui le fixait au point de départ, comme aussi en s'appropriant des situations nouvelles, il acquiert des déterminations réelles mais fugitives d'où résultent ses positions instables.

Nous voilà de nouveau et presque à notre insu ramenés à la théorie réaliste du lieu interne.

Pour certains physiciens modernes, cette conclusion paraîtra peut-être dépasser les prémisses. La mise en mouvement d'un corps, dira-t-on, exige assurément l'intervention d'un agent externe. Mais le mouvement est-il bien l'effet direct immédiat produit par cet agent dans le mobile?

Il semble, au contraire, que le moteur exerce son activité en communiquant une impulsion mécanique ou, comme on dit encore, une qualité motrice, une énergie d'emprunt dont le mouvement ne serait qu'une simple résultante. Il y aurait donc un intermédiaire entre la cause externe et le mouvement local.

Cet intermédiaire n'est point pour nous déplaire. Nous croyons même que l'étude attentive des faits en démontre péremptoirement l'existence, car à défaut de cette énergie communiquée, la continuation du mouvement d'un mobile soustrait à son moteur devient une énigme. Mais il n'y a rien en cela qui infirme nos conclusions. L'impulsion mécanique reçue par le corps n'est-elle pas une force au même titre que la cause extérieure dont elle relève? Si l'on croit sa présence nécessaire, n'est-ce pas tout juste pour rendre compte du mouvement qui se perpétue en l'absence du moteur? Dès lors, que l'on attribue le déplacement local à l'énergie motrice communiquée au mobile ou à l'agent externe lui-même, dans les deux cas, le mouvement demeure l'effet réel d'une cause réellement efficiente.

On le voit, on ne peut nier l'existence de la réalité accidentelle constitutive du lieu interne sans refuser à la cause génératrice du mouvement toute vraie causalité.

Ici se présente une objection qu'il importe de signaler parce qu'elle se rencontre fréquemment dans les manuels de physique.

D'après notre opinion, la réalité du mouvement implique la réalité du lieu interne. A l'effet d'infirmer cette conclusion, bon nombre d'auteurs se font du déplacement local une conception qui paraît à la fois concilier son aspect objectif avec la négation de tout changement réel produit dans le mobile et par suite avec la négation de ce que nous avons appelé, faute de mieux, l'accident localisateur.

A bon droit, dit-on, les sciences et l'expérience raisonnée se refusent à accorder au mouvement local une réalité propre, absolue. Jetez, en effet, un regard autour de vous. Dans quel cas pouvez-vous affirmer d'un corps qu'il s'est déplacé dans l'espace, qu'il a été soumis au mouvement?

Lorsque vous constatez entre ce corps et ceux qui l'entourent de nouvelles relations de distance : tels corps se sont rapprochés l'un de l'autre, tels autres se sont éloignés, donc

un mouvement s'est produit. Le changement de relation, voilà bien l'expression adéquate du mouvement local. Sans doute, ce phénomène est réel, mais le changement n'ayant lieu que dans ces relations spatiales, l'hypothèse qui admet une modification quelconque dans les corps eux-mêmes devient une superfétation. Réaliser dans la nature des rapports nouveaux, faciliter ainsi l'échange des activités corporelles, telle est la destination primordiale du mouvement et son unique raison d'être. De là aussi son caractère essentiellement relatif.

Reprenons l'objection.

Le mouvement est un changement de relation. Soit. Mais qu'entend-on *par relation?* On la définit : un rapport d'une chose à une autre.

Une relation suppose donc deux termes, et si elle est réelle, un fondement qui nous autorise à regarder ces termes comme semblables ou dissemblables, égaux ou inégaux, etc. De plus, tous en conviennent, point de relation dont le fondement réside en dehors des termes qui constituent les points d'appui de la relation.

Ces notions établies, appliquons-les à cette espèce de rapports que nous avons appelés relations spatiales ou de distance.

Voici deux corps distants l'un de l'autre de cinq mètres. Sous l'influence d'une impulsion mécanique, l'un d'eux quitte sa position et vient se placer à deux mètres du premier. De là, une nouvelle relation dont les corps forment les deux points terminaux. Jusqu'ici point de difficulté. Mais le rapport s'étant réellement modifié, il faut bien en découvrir la cause réelle. Par hypothèse, l'un des corps a conservé sa position primitive et l'ensemble des relations qu'il avait avec son entourage. Impossible de placer en lui un changement réel ou le fondement d'un nouveau rapport.

Mais l'autre corps, me direz-vous, n'est plus dans les mêmes conditions; en désertant sa position spatiale, il a changé la distance et par suite engendré une relation nouvelle. D'accord,

lui seul est la cause originelle du changement de rapport. Mais pas de changement réel sans réalité qui change. Or, l'acquisition d'une place nouvelle, dit-on, n'apporte au mobile aucune modification quelconque. D'autre part, l'être et les propriétés ordinaires du corps demeurent inchangés au sein du mouvement. Où donc se trouve la réalité qui a fait les frais du changement ?

On répliquera peut-être : au lieu d'analyser successivement le terme immobile et le terme déplacé, fixez vos regards sur les deux à la fois et vous y verrez qu'en fait la distance qui les séparait a subi une diminution réelle, incontestable. Considérée sous cet angle la relation ne réclame plus de fondement absolu, inhérent à l'un des termes. Elle ne surgit, au contraire, et ne peut naître que d'une vue synthétique, c'est-à-dire de leur mutuelle comparaison.

En d'autres termes, l'unique raison qui nous permet d'affirmer l'existence du mouvement d'un corps, vient d'une différence constatée entre ses relations antérieures et ses relations actuelles.

Certes, cette instance ne manque pas d'une certaine force suggestive.

Beaucoup de partisans du mouvement relatif ne craignent même pas de l'élever à la hauteur d'un argument décisif.

A notre avis, les apparences sont trompeuses, et sous le voile de l'équivoque cette théorie dissimule plus d'un point faible.

Que le concept de relation requière la perception simultanée et la comparaison des deux termes, c'est un fait évident. Toutefois, redisons-le, la question qui nous occupe n'est pas de savoir quelle est l'origine psychologique de la relation, mais bien de déterminer les éléments ontologiques de sa constitution. Or, dans l'exemple donné tantôt, où l'un des deux termes n'a pas changé, n'a été soumis à aucune modification réelle, on se demande et avec raison où s'est produit le changement réel de relation. A moins de se payer de mots, il faut bien faire appel au second terme, la seule réalité qui puisse en

être le sujet ; car à supposer qu'une autre relation soit cause de ce changement, on inaugure un processus à l'infini dont la raison ne peut, d'évidence, s'accommoder. Il nous reste donc à poser dans le corps déplacé le fondement absolu du rapport nouveau.

En second lieu, dans l'espoir de bannir des corps en mouvement jusqu'aux apparences d'une modification réelle, on se contente de ne considérer que l'existence même de la relation, c'est-à-dire la possibilité physique d'intercaler entre ses points extrêmes une étendue moindre ou plus grande que l'étendue antérieure. Considération légitime, mais qui ne jette aucune lumière sur le problème à résoudre. Tout mouvement a pour résultante obligée une relation nouvelle. Mais constater un fait n'est pas l'expliquer. Or, cette distance à laquelle on attache un si grand prix, qu'est-elle ? Par elle-même, elle n'a point de place dans le monde des existences. Il serait aussi antiphilosophique qu'antiscientifique de se la figurer sous forme d'un petit être mystérieux suspendu entre les corps distants. Et cependant, cette distance nouvelle, dit-on, est l'effet global adéquat du mouvement, ou mieux le changement continu de cette relation tel est l'être intégral du mouvement local. Est-ce intelligible ?

A quelle condition donc une relation devient-elle une possibilité physique d'étendue, une grandeur objectivement déterminée ?

A la condition exclusive de la considérer dans ses termes réels. En eux et pas ailleurs, se trouve la raison objective du rapport et de sa valeur. Dans ce cas, de trois hypothèses, l'une, ou substantialiser l'espace, ce qui donnerait aux rapports nouveaux des termes nouveaux, ou bien appuyer la relation nouvelle sur les déterminations localisatrices reçues par le corps en mouvement, ou bien, enfin, nier la réalité du mouvement local.

De cette discussion se dégage, croyons-nous, une première conclusion que nous aimons à souligner à raison de son importance capitale pour la théorie de l'espace : Si les corps

n'exigent aucune place de préférence à une autre, s'ils manifestent à cet égard une complète indifférence, ils ne peuvent sortir de cette indifférence sans recevoir un accident localisateur qui détermine leur lieu ou leur espace interne.

Si l'on y regarde de près, on s'apercevra sans peine que toutes les preuves invoquées à l'appui de notre théorie aboutissent directement ou indirectement à l'hypothèse de la possibilité du mouvement absolu. Pour confirmer ces essais de démonstration, force nous est donc de discuter cette question si débattue qui, récemment encore, a soulevé de vives polémiques entre hommes de science : Le mouvement absolu est-il possible? S'il n'existait qu'un seul corps dans l'espace imaginaire, ce corps serait-il susceptible de mouvement?

Pour qui n'accorde au moment qu'un être relatif ou le réduit à un simple changement de relation de distance, la question posée appelle une solution négative. « Changer de lieu, dit Balmès, est pour les corps un changement dans leur position respective. Donc un corps unique ne peut se mouvoir. Le mouvement suppose une distance parcourue; point de distance là où il n'existe qu'un seul corps. Le mouvement se dérobe à toute appréciation si nous ne pouvons le rapporter à la position des corps entre eux. Nous sommes dans la cabine d'une barque qui descend un fleuve, à chaque flot nous changeons de place, mais sans nous en apercevoir, seuls les changements qui s'opèrent dans les objets extérieurs nous en avertissent; et même le mouvement semble appartenir à ces objets plutôt qu'à notre barque. Ainsi le phénomène serait le même, absolument le même, si les objets extérieurs étaient en mouvement, la barque demeurant immobile.

« Donc, le mouvement dans la supposition d'un corps unique est une pure illusion [1]. »

« Le mouvement, écrit Descartes, est essentiellement relatif.

---

[1] Balmès, *Philosophie fondamentale*, l. II, c. 13, pp. 56 et 57.

Tout ce qui est positif et réel dans les corps qui se meuvent et qui nous les fait dire en mouvement se trouve aussi bien dans les autres corps contigus qui sont censés rester immobiles (1). »

Leibniz, qui définissait le mouvement « le changement d'espace », et Kant (2), qui l'appelle « le changement de la relation extérieure d'une chose avec l'espace », partagent évidemment le même avis.

Telle est aussi la théorie préférée de bon nombre de scolastiques et de mathématiciens modernes.

Malgré la netteté de leurs déclarations, certains partisans de la relativité essentielle du mouvement et par suite de l'impossibilité du mouvement absolu, reconnaissent le caractère étrange de leur théorie. Balmès, notamment, et Leibniz, nous ont laissé à ce sujet des aveux très significatifs.

Quoi qu'il en soit, l'hypothèse relativiste s'appuie, croyons-nous, sur une confusion d'idées, et paraît inconciliable avec certaines données de la mécanique. Un exemple fera mieux saisir notre pensée.

Supposez que, dans le monde actuel, l'auteur de la nature imprime à une masse matérielle une impulsion mécanique. Aussitôt les multiples relations qui rattachent ce corps à ses congénères subiront des modifications plus ou moins considérables. Où se trouve la cause originelle de ces changements ? Dans l'impulsion communiquée à un corps déterminé. Même dans l'hypothèse du mouvement relatif, l'existence de cette cause est un fait indéniable. Pas d'effet sans cause; un changement s'est produit, donc une cause est intervenue. Sur quels corps a-t-elle agi? Sur un seul. En lui seul donc réside le principe du changement.

Ce fait admis, supposez maintenant que subitement le

---

(1) Descartes, *Princip. phil.*, p. II, n° 30.

(2) Kant, *Métaph.* (Anfangsgründe der Naturwissenschaften, S. 313.)

Créateur anéantisse l'univers entier sans modifier d'aucune façon l'unique corps qui a été soumis à son influence motrice. Dira-t-on que ce mobile solitaire va cesser de se mouvoir dans l'immensité de l'espace vide? Quelle raison aurait-on de l'affirmer? Par hypothèse, la cause du déplacement, c'est-à-dire l'impulsion communiquée, n'a point éprouvé de changement. D'autre part, aucun obstacle ne peut contrarier les évolutions de ce mobile puisqu'il n'existe plus rien en dehors de lui. Pourquoi donc cesserait-il le mouvement dont il était animé?

Le mouvement local, répliquera-t-on, ne peut se perpétuer, parce qu'un élément essentiel à la constitution même du mouvement fait défaut, à savoir la présence d'autres corps, présence sans laquelle les relations objectives ne sont plus même concevables. Or, le mouvement est un changement de relation.

Mais quelle était donc l'influence de ces corps voisins sur le mobile?

Aucune; nous les avons supposés à distance et sans interaction d'aucun genre. Ils n'ont ni modifié l'impulsion mécanique que le mobile a reçue, ni reçu de lui une influence quelconque. Bien plus, ils ne sont même pas une condition nécessaire à l'exercice de l'impulsion mécanique, vu que celle-ci a pour siège unique le corps mû. Si l'impulsion n'est pas une fiction poétique, qu'il existe ou non un voisinage réel, le corps doit donc persévérer dans l'état de mouvement où il se trouvait avant la disparition du reste du monde, sinon, on arriverait à cette conséquence évidemment fausse, qu'une cause agit sans rien produire.

En réalité, les relativistes semblent avoir confondu deux questions essentiellement distinctes : la *constatation* du mouvement et son *existence*.

Le mouvement d'un corps solitaire est possible parce qu'il consiste dans le changement d'une réalité inhérente et propre au mobile.

Sa constatation, au contraire, n'est pas en notre pouvoir, car

sans points de repère, nous ne pouvons en saisir ni le point de départ ni le point d'arrivée. Une intelligence assez puissante pour saisir en elles-mêmes les déterminations spatiales du mobile percevrait du même coup la réalité ontologique du mouvement, le terme initial et le terme final, aussi bien que chacune des positions successivement occupées. Mais l'esprit de l'homme ne jouit point de pareille pénétration.

D'ailleurs, plusieurs physiciens de marque, frappés des conséquences de la théorie relativiste, n'ont pu s'empêcher de reconnaître la possibilité du mouvement absolu.

Euler, notamment, s'est posé la question de savoir si le repos et le mouvement sont attribuables à un corps qui n'aurait aucun rapport avec d'autres corps. Sa réponse est affirmative : « omne corpus, etiam sine respectu ad alia corpora, vel quiescit, vel movetur, hoe est absolute quiescit, vel absolute movetur (1) ».

Bien que nous ne connaissions, dit-il, le repos et le mouvement d'un corps, que par rapport à d'autres corps, nous ne devons pas en conclure que ces choses ne soient en elles-mêmes qu'une pure relation établie par l'esprit, et qu'il n'y ait rien d'adhérent aux corps eux-mêmes qui corresponde aux idées de repos et de mouvement. Nous sommes incapables de reconnaître la quantité autrement que par comparaison; néanmoins, lorsque les choses avec lesquelles nous établissons la comparaison sont supprimées, il reste encore dans le corps le fondement de la quantité, car s'il s'étendait ou se conctractait, son extension et sa contraction devraient être prises comme des changements vrais. D'où je conclus, que le repos et le mouvement ne sont pas seulement des choses idéales, nées d'une comparaison, en sorte, qu'il n'y ait rien d'inhérent au corps qui leur correspondît, mais que l'on peut avec raison

(1) Euler, *Theoria motus Corp. sol*, c. 2, p. 30. Paris, Courcier, 2 vol. 1812.

se demander si un corps solitaire est en repos ou en mouvement (1).

Le témoignage de Newton n'est pas moins catégorique.

Dans ses *Principes*, le grand physicien relève entre le mouvement absolu et le mouvement relatif une triple différence provenant de leurs propriétés, de leurs causes et de leurs effets. Il serait trop long de citer en entier cette belle étude. Qu'il nous suffise de rappeler le passage relatif à la différence causale.

« Les causes, dit-il, qui distinguent le mouvement vrai du mouvement relatif sont les forces appliquées au corps pour la production du mouvement.

» Le vrai mouvement n'est engendré ou changé que par des forces s'exerçant sur un corps déterminé. Le mouvement relatif, au contraire, peut être engendré ou changé sans que le corps qui en est doué reçoive aucune influence quelconque. Il prend naissance dès qu'on déplace certaines masses matérielles avec lesquelles ce corps se trouve en relation (2). »

Se peut-il une déclaration plus explicite et à la fois mieux justifiée en faveur de la possibilité du mouvement absolu?

Avant de clore cette étude sur la réalité du lieu interne, il ne sera pas sans intérêt de rechercher l'origine de cet immense crédit dont jouit à l'heure présente et presque dans tous les domaines de la pensée, l'hypothèse de la relativité essentielle du mouvement local.

C'est aux mathématiques, semble-t-il, que nous en sommes redevables. Le mathématicien définit la position par la distance à des points de repère ou à des axes, et le mouvement par la variation de la distance. Tel est le procédé suivi en géométrie

---

(1) Euler, *op. cit.*, p. 31.

(2) Newton, *Principia*, p. 11. Amstelodami, 1714. — Cfr. Vicaire. (Annales de la Société scientifique de Bruxelles, 1893-1894, 2e part. p. 283.) On y trouvera une très belle étude sur le mouvement absolu.

analytique. Le mouvement devient ainsi pour lui une simple variation de longueur, et comme les valeurs absolues de la distance variable entre un point et un axe expriment tout aussi bien le déplacement de l'axe par rapport au point que celui du point par rapport à l'axe, il attribue indifféremment au même point le repos ou la mobilité.

Si le mouvement n'est qu'un changement de distance, le même objet est dit mobile ou immobile selon les points de repère auxquels on le rapporte. De ce point de vue, il n'existe point de mouvement absolu.

Les choses changent d'aspect, si l'on passe des mathématiques à la physique, de l'étude abstraite du mouvement à la considération des changements concrets qui s'accomplissent dans l'univers. Là il n'y a plus de choix entre la mobilité et le repos. Le mouvement, quelle qu'en soit la nature, est une réalité objective qui a son siège déterminé, et qui ne peut, partant, être attribué au gré de nos caprices, tantôt à tel corps, tantôt à tel autre.

Descartes et après lui tous les mathématiciens partisans de la relativité essentielle du mouvement ont donc traité du mouvement, non en physiciens, mais en géomètres (1).

De ce procédé abstractif est née l'opinion si répandue de l'impossibilité du mouvement absolu.

Nous croyons avoir suffisamment répondu à la première question que nous nous étions posée au début de cette étude sur le lieu interne : les corps tiennent-ils leurs situations dans l'espace d'une détermination réelle, inhérente à leur être, mais essentiellement mobile?

En d'autres termes, le lieu interne a-t-il une réalité propre?

Reste une seconde question à résoudre.

---

(1) Bergson, *Matière et mémoire*, p. 214. Paris, Alcan, 1896.

Deuxième question. Qu'est-ce que cette détermination localisatrice ?

Il en est de cette qualité comme de tant d'autres propriétés communes de la matière. Sa nature intime nous échappe, et si nous pouvons en avoir quelque connaissance indirecte, c'est à la condition de consulter ses manifestations. La chaleur, l'électricité, le magnétisme sont des états de la matière, susceptibles de modifications continues. Le physicien ignore quel en est l'être essentiel, car il l'avoue lui-même, toutes ses théories ne sont que des symboles utiles et commodes pour classer les lois et faciliter la mémoire des faits (1). Cependant, nul ne met en doute la réalité de ces propriétés, parce que les phénomènes démontrent clairement leur existence.

La détermination localisatrice, elle-aussi, s'impose à l'intelligence pour les multiples raisons que nous avons exposées, mais cet ensemble de faits, qui en revèlent la présence, nous laisse seulement soupçonner sa constitution réelle.

Destiné à fixer le corps dans ses diverses situations spatiales, il doit être un accident extensif dont l'ampleur corresponde au volume du corps : telle est, en effet, la portion d'espace que le corps s'assujettit. A l'encontre de l'étendue ordinaire qui donne aux êtres corporels un volume, des dimensions relativement stables, mais sans rapport nécessaire avec telle ou telle position locale, la détermination localisatrice fixe le corps à une place déterminée, de telle sorte que si un mouvement se produit, elle se modifie d'une manière continue.

On peut donc en résumer toutes les propriétés en disant qu'elle est une qualité inhérente à chaque masse matérielle, une étendue fixative de l'espace, aussi variable que le mouvement lui-même, aussi permanente que l'état de repos.

---

(1) Duhem, *La théorie physique, son objet et sa structure.* Paris, Chevalier, p. 26, 1900. — Cfr. Poincarré, *La science et l'hypothèse.* Paris, Flammarion, 1905.

Troisième question. Quel est le rôle du lieu interne dans la théorie générale de l'espace?

Pour nous, les lieux internes concrétisés par les accidents localisateurs constituent le fondement de toutes les relations spatiales et leur donnent leur caractère vraiment objectif et réel.

Simple relation de distance ou intervalle à triple dimension, l'espace, avons-nous dit, n'a de ce chef ni être propre ni grandeur définie. Il n'est réel que dans la mesure où ses termes le sont. Aussi nul changement véritable ne peut intervenir dans la distance soit pour l'accroître, soit pour la diminuer, sans qu'au préalable, les positions des corps qui limitent la distance n'aient été modifiées. Or, ces positions dont tous les changements se répercutent sur la grandeur des distances spatiales, ce sont les lieux internes.

Mais une objection se présente ici spontanément à l'esprit.

Selon notre théorie, un intervalle spatial ne se conçoit qu'entre deux lieux internes présupposés. Il semble, au contraire, que chaque corps pris isolément occupe déjà par lui-même un véritable espace. Toute substance corporelle, en effet, s'approprie une portion de l'espace proportionnelle à son volume, et mesurable suivant une triple dimension. On retrouve donc dans la situation même d'un corps solitaire tous les éléments constitutifs de la notion spatiale, et dès lors on se demande si cette notion n'appartient pas d'abord aux lieux internes des corps et secondairement aux relations de distance qui les séparent.

En d'autres termes, n'y a-t-il pas des espaces internes réels, antérieurs aux espaces externes?

Ces expressions en usage de nos jours peuvent sans aucun doute se justifier à condition, toutefois, de ne leur accorder qu'un sens dérivé.

Au sens propre du mot, la notion spatiale est réservée aux relations de distance, aux intervalles situés entre des corps

distincts. Quelle est, en effet, la propriété essentielle de l'espace concret? C'est de pouvoir contenir dans son sein des êtres matériels, étendus. Aussi nous disons d'un corps qu'il est fixé dans tel ou tel espace lorsqu'en dehors de lui existent d'autres corps qui forment son voisinage. S'il n'existait qu'un corps unique, cet être solitaire aurait encore son lieu propre, sa position individuelle, mais il n'y aurait point d'espace réel pour le contenir; le vide absolu n'étant rien ne peut circonscrire.

Point d'espace donc sans distinction réelle entre le corps localisé et les corps localisateurs. Or, cette distinction fondamentale nous la cherchons en vain dans le lieu interne. Par quel travail, en effet, l'intelligence y introduit-elle les éléments spatiaux? Elle établit une distinction subtile entre la surface du corps qu'elle considère comme une sorte de récipient et la substance du même corps qui devient ainsi le contenu. De la sorte, la masse corporelle paraît posséder une enceinte localisatrice qui la situe dans un espace réel.

Ce travail d'abstraction est assurément légitime. Mais on en fausserait la portée et le sens si l'on voulait découvrir dans cette dissection mentale deux êtres distincts et indépendants appartenant au monde des existences, car elle ne nous représente en fait qu'un seul et même être sous deux aspects objectivement distincts : l'étendue, on le sait, est une simple modalité de la substance corporelle. Il en résulte que si le contenu ne peut s'identifier avec le contenant, la notion spatiale ne s'applique au lieu interne que dans un sens analogique et dérivé.

Au reste, la genèse de l'idée d'espace confirme en tous points cette conclusion.

A l'aurore de notre vie intellectuelle, c'est toujours sous la forme d'intervalle ou de distance interjetée entre des êtres corporels ou des parties matérielles distinctes que pénètre en nous la représentation de l'espace.

Le volume des corps qui limitent ces distances a un rôle tellement effacé, qu'on le considère simplement comme un

terme ou une limite. Plus tard, lorsque notre intelligence, suffisamment développée, est devenue capable de réflexion, elle fixe son attention sur les termes des intervalles spatiaux et distingue dans chacun d'eux une surface externe, et entre les points opposés de cette même surface une capacité actuellement remplie par la masse matérielle. Ces deux éléments, analogues aux éléments constitutifs du concept spatial originel, prennent de plus en plus de relief et finissent par éveiller l'idée d'espace interne.

Tels sont, à notre avis, les liens de parenté et en même temps les différences à signaler entre ces deux applications de la notion spatiale.

CONCLUSION.

Quelle est dans l'élaboration de la représentation spatiale la part fournie par l'expérience, quelle est la part réservée à l'intelligence?

D'après les points de vue où l'on se place, on peut donner de l'espace réel des définitions très diverses en apparence, mais identiques en réalité. Si l'on en considère l'élément formel ou la distance, on l'appelle une capacité, une possibilité limitée d'étendue, un vide défini ou circonscrit.

Au contraire, veut-on désigner l'élément matériel, c'est-à-dire les limites réelles qui par leurs situations respectives déterminent la distance, il porte alors le nom de réceptacle, de récipient, etc.

En somme, ces définitions se ramènent à l'idée fondamentale de distance entre deux ou plusieurs termes extrêmes.

Or, antérieurement à toute démarche de l'intelligence, les corps limites ont leur réalité objective et une position qui leur est propre.

Nous n'avons donc qu'à les constater.

Il y a aussi l'absence de contact, l'intervalle ou la distance. Sans doute, cette distance en elle-même n'a point de réalité

objective, mais dans chacun de ses termes se trouve le fondement de la possibilité physique de placer entre eux telle ou telle étendue déterminée. Toutes ces données sont du domaine de l'expérience. Notre faculté cognitive se les représente, les reproduit en elle d'une manière abstraite, mais elle n'y introduit aucun élément de sa création.

Cependant, pour que le concept soit complet, il y manque une notion indispensable, à savoir le rapport de l'un terme à l'autre ou la relation formelle de distance. A l'intelligence appartient cette fois la mission de le formuler et d'en apprécier, le cas échéant, la valeur exacte.

Mais cette relation même elle ne l'établit qu'entre deux termes préexistants, naturellement relatifs et fixant eux-mêmes par leur situation la grandeur de l'intervalle qui les sépare.

L'espace possède donc en dehors de nous toute la réalité dont est susceptible une relation réelle, bien que cette réalité n'atteigne point sa perfection totale sans le secours de l'intelligence.

On le voit, la théorie que nous venons d'esquisser, semble éviter d'une part les exagérations du transcendantalisme et de l'idéalisme qui relèguent l'espace dans le monde purement idéal en lui refusant toute réalité extramentale, ou n'y voient même qu'une création inconsciente et fatale du sujet connaissant. Elle échappe, d'autre part, aux graves conséquences du réalisme exagéré qui le divinise, le substantialise ou lui attribue un être propre et indépendant du monde de la matière.

Placée entre ces deux extrêmes, cette hypothèse revêt le caractère d'un réalisme modéré. Si elle emprunte à l'ordre des existences les termes concrets des relations spatiales et la raison ontologique de la grandeur quantitative des distances, elle reconnaît aussi que la relation comme telle ne prend corps et ne se formule que dans un acte de connaissance, consécutif à un travail de comparaison.

Pour elle, l'espace concret est un être mixte à la fois réel et idéal.

Tel est, semble-t-il, le langage des faits.

Avant de clore cette étude sur la nature de l'espace, il ne sera pas sans utilité de résoudre une objection d'ordre général où notre théorie tout entière se trouve prise à partie. Si elle nous oblige à certaines redites, elle aura au moins l'avantage, nous l'espérons, de dissiper certaines obscurités.

Que les surfaces, dit Balmès, ou les corps qui limitent un intervalle spatial aient une réalité propre, nul ne le conteste.

Mais l'élément formel et fondamental de l'espace n'est-il pas la distance?

Et la distance qu'est-elle?

Lui accorde-t-on un être quelconque, le vide absolu entre deux corps donnés devient impossible, car le vide exclut la présence de toute réalité corporelle. Soutient-on que la distance est synonyme de vide, espace et néant se confondent. Or, si la distance est le néant, comment peut-elle constituer un milieu et séparer les corps l'un de l'autre? Attribuer au néant quelque propriété, c'est bouleverser toutes les idées, c'est affirmer la possibilité de l'être et du non-être et ruiner le fondement des connaissances humaines.

On dira peut-être : bien qu'il n'y ait rien entre les surfaces limites, celles-ci conservent néanmoins l'aptitude à contenir et cela suffit. Vaine échappatoire. Car la capacité n'est pas dans les surfaces, mais dans les distances respectives ; s'il en était autrement, les surfaces, quelles que fussent leurs dispositions ou leurs situations, devraient déterminer la même capacité, ce qui est absurde. Nous n'avons donc pas avancé d'une ligne et il nous reste à expliquer ce que c'est que cette capacité, ce qu'est cette distance. En un mot, la question reste entière (1).

---

(1) Balmès, *Philosophie fondamentale,* l. t. II, liv. III, c. 7.

Ces difficultés qui ébranlèrent le philosophe espagnol et l'amenèrent à identifier l'espace avec l'étendue, appellent un examen sérieux. Nous croyons même qu'en dehors de la théorie réaliste du lieu interne, il est impossible de les résoudre d'une manière complètement satisfaisante.

Reprenons successivement les éléments du problème, et pour mieux fixer les idées, prenons un exemple : Supposons deux corps distants l'un de l'autre de dix mètres. Tous en conviennent, cette distance implique une possibilité d'étendue; et cette possibilité a des traits individuels nettement déterminés. Elle exclut pratiquement toute grandeur supérieure à dix mètres. Elle précède toute mesure effective et demeure indentique à elle-même après l'enlèvement des corps qui ont servi à la mesurer.

D'où viennent ces deux propriétés de la distance?

La première ou la possibilité de contenir, est une simple résultante d'un défaut de contact. De ce chef, il y a un vide et partant une place pour un corps étranger.

Cette absence de corps, dit-on, n'est rien.

D'accord, mais c'est justement parce qu'elle n'est point en soi un être matériel qu'il est possible d'y introduire un nouveau corps. A raison de son impénétrabilité, la matière ne rencontre d'autre obstacle à son évolution dans l'univers que la présence de la matière. L'absence de corps répond donc à une exigence naturelle.

Soit. Mais si la distance n'est rien, s'identifie avec le néant, comment peut-elle empêcher le contact des corps-limites?

Le poète s'est ici substitué au philosophe. Nul n'accorde à la distance un rôle aussi manifestement impossible. Les deux corps qui la limitent tiennent d'eux-mêmes leurs positions propres et respectives. Parce qu'inertes, ils restent là où ils se trouvent à moins que des forces étrangères ne viennent les déplacer. Mais une fois situés dans l'espace, si ces corps ne sont point en contact immédiat, il résulte fatalement de leurs situations respectives un intervalle libre qui s'appelle distance.

La seconde propriété de la distance est sa valeur quantitative déterminée. Et à ce sujet on se demande avec raison comment les intervalles spatiaux qui n'ont aucune réalité positive constituent cependant des grandeurs diverses. Les surfaces limites, écrit Balmès, ne peuvent les individualiser ni en fixer les dimensions, car sans leur faire subir aucun changement, nous leur donnons à notre gré les positions les plus variées. L'identité persistante de ces surfaces au sein de tous les déplacements deviendra-t-elle le fondement des variations imprimées à la distance?

L'objection est, sans doute, bien embarrassante pour les adversaires de la théorie réaliste du lieu. A notre avis, elle est même, redisons-le, sans réplique. Si le mouvement des corps ne produit en eux aucun changement réel, il semble impossible d'assigner aux nouvelles relations de distance un fondement objectif nouveau.

Au lieu d'attribuer aux corps limites une indifférence spatiale complète, supposez-les rivés à un espace déterminé par une qualité localisatrice, le mystère s'éclaircit ou mieux s'évanouit.

La grandeur de la distance et de la possibilité d'étendue est du même coup fixée; elle dépend non des surfaces qui n'ont pas changé, mais des nouvelles positions réelles des termes. Une des surfaces vient-elle à se déplacer, elle peut, comme le dit Balmès, rester identique à elle-même, mais la détermination localisatrice se modifie et avec elle l'une des bases réelles de la relation de distance. Si les deux se déplacent en sens contraire, deux autres déterminations spatiales se substituent aux anciennes, et l'intervalle recevant ainsi des limites nouvelles change de dimension.

Réduite à sa véritable portée, l'objection de Balmès, loin d'infirmer notre théorie, la confirme et jette une lumière nouvelle sur les principaux éléments dont elle est constituée.

CHAPITRE II.

Les propriétés de l'espace.

Lever un coin du voile qui semble devoir nous cacher toujours la nature intime de l'espace, pénétrer même jusque dans les secrets replis de cet être mystérieux pour en saisir les traits essentiels, telle fut assurément la principale préoccupation de ces nombreux auteurs dont nous avons exposé les théories.

Mais l'espace a aussi de multiples propriétés dont l'étude n'est dépourvue ni d'intérêt ni d'utilité. Bien que secondaires, ces propriétés n'en sont pas moins le rayonnement visible de la réalité spatiale, et de ce chef, elles peuvent, elles aussi, nous aider puissamment à la mieux connaître.

Au surplus, elles nous fournissent un excellent moyen de contrôle de la validité des théories, car entre la nature d'un être et ses propriétés expérimentales doit régner une parfaite et constante harmonie. Si cet accord existe, l'hypothèse se confirme. S'il y a opposition partielle ou complète, il faut bien en conclure que l'hypothèse est fausse ou défectueuse.

Nous examinerons donc dans le présent chapitre les divers attributs dont l'espace est susceptible.

§ 1.

L'unité.

N'y a-t-il qu'un seul espace réel?

Pour Spinosa, l'espace réel est nécessairement un. Identique à l'étendue qui est un attribut divin, il jouit d'une continuité infinie et ne se prête à aucune division effective. Les formes multiples et variées qu'il présente sont le fait de l'ima-

gination qui, dans cette trame objectivement continue, se taille, mais sans la rompre, de multiples départements spatiaux (1).

Clarke et Newton, pour avoir identifié l'espace avec l'immensité divine, doivent d'évidence partager la même opinion sur l'unité absolue de la réalité spatiale. Ainsi en est-il de Gassendi et de Müller.

Pour les idéalistes, tels Berkeley, Kant, Renouvier, Bergson, etc., la question de savoir si l'espace réel est un ou multiple ne se pose même pas, puisque, à leur avis, l'espace n'a d'existence que dans le domaine de la sensation ou de la conscience.

Un examen critique de ces différents systèmes nous a montré de quels principes erronés découlent ces conclusions.

Au début de son étude sur l'espace, Locke semble souscrire à l'opinion qui multiplie les espaces réels en les identifiant avec les relations de distance. Cette pensée, nous semble-t-il, se justifie par l'expérience. Deux corps sont-ils séparés l'un de l'autre, nous plaçons entre eux un certain intervalle, un espace déterminé, et cet espace revêt à nos yeux des notes individuelles qui ne nous permettent plus de le confondre avec tel ou tel autre intervalle, avec telle ou telle autre distance. Ces espaces concrets, aux grandeurs les plus variées, sont donc aussi nombreux que les relations de distance qui rattachent les uns aux autres les corps de la nature.

Cependant, parmi cette multitude innombrable d'intervalles spatiaux, dont la chaîne ininterrompue nous représente la configuration de l'univers matériel, il en est un auquel le langage de tous les peuples accorde une importance spéciale, une sorte de droit privilégié à la dénomination commune. Cet intervalle « sui generis » est cette immense capacité qui s'étend de la terre à la voûte apparente des cieux.

Lorsque nous disons, par exemple, que les corps lancés dans

---

(1) Spinosa, *Ethica*, prop. 15 et passim.

l'espace tendent, en vertu de leur poids, à se rapprocher du centre de notre globe, que l'espace est le domaine des êtres aériens, que la lumière solaire traverse l'espace avec une vitesse de 72,000 lieues à la seconde, il est clair qu'à ce terme correspond une acception particulière de la notion générique.

L'espace ainsi désigné n'est cependant qu'un espace particulier, marqué comme tous les autres de traits individuels. Mais à raison de son immense étendue et de son importance prépondérante, il occupe une si grande place dans notre imagination et notre langage, que bien souvent, oublieux des autres applications de la notion spatiale, nous l'appelons simplement « l'espace ». Appellation peu correcte, bien que justifiable, puisqu'il n'est à nul autre comparable.

En dehors du monde réel, l'espace se prend encore en des sens divers.

Je puis, disait Kant, supprimer par la pensée les mondes actuels ; mais il m'est impossible de bannir de mon esprit la représentation d'espace.

Ce fait dont le philosophe de Koenisberg devait tirer de si funestes conséquences, nous met en présence de l'*espace idéalisé*.

Lorsque, à la suite des perceptions sensibles, l'imagination nous représente des intervalles concrets et individuels, l'intelligence ne tarde pas à universaliser ces données empiriques. Elle fait abstraction des dimensions spéciales de chacun de ces intervalles et des traits particuliers des corps qui les limitent, pour ne plus retenir de la perception concrète que la note essentielle de distance limitée. La notion d'espace, ainsi transportée dans le monde idéal, devient éminemment élastique; elle s'applique, grâce à sa qualité de type abstrait, à toute distance quelconque, quelles qu'en soient d'ailleurs les limites et les dimensions. Elle jouit, en plus, d'une unité logique commune à tous les concepts universels, tels, par exemple, les concepts d'homme, de justice, de droit. En un mot, cette idée nous représente l'espace idéal ou simplement possible. Aussi

l'unité et l'universalité qu'on lui attribue relèvent uniquement de l'état dans lequel l'a placée l'intelligence.

Une dernière conception de l'espace s'appelle d'ordinaire l'*espace imaginaire*.

Une des meilleures définitions nous en a été donnée par Balmès : « L'espace sans limite, dit-il, n'est qu'un effort de l'imagination pour suivre l'entendement dans sa conception abstraite de l'espace (1) ».

Quelle en est la nature, quelle espèce d'unité convient-il de lui attribuer ?

Ainsi que nous l'avons dit plus haut, l'homme ne pense jamais sans image, et même dans les représentations les plus élevées de l'ordre métaphysique, dans les idées en apparence les plus dégagées de la matière, il reste toujours sous la dépendance de certaines représentations imaginaires. Lors donc que s'élabore en nous le concept d'espace réel, une image plus ou moins vague d'étendue accompagne l'activité mentale et lui sert d'appui. Mais la relation de distance abstraitement conçue ne repose point sur des termes fixes, topographiquement déterminés comme dans l'ordre concret; elle se prolonge indéfiniment à notre gré et avec elle les limites mobiles que l'intelligence lui assigne. Et comme l'imagination ne cesse de prêter son concours à ce travail extensif, l'image confuse et imprécise d'étendue se tend sous la représentation idéale, et en s'unissant à elle, refoule à des distances de plus en plus grandes les horizons toujours fugitifs qu'elle rencontre. Ce double espace, à la fois universalisé et concrétisé, étendu au delà de tous les mondes existants, nous donne l'illusion d'un être réel, indépendant des corps actuellement réalisés, antérieur même à leur existence et capable de survivre à leur disparition. C'est l'espace imaginaire.

Il n'a, d'évidence, qu'une existence subjective. Malgré la dualité de ses principes constitutifs, nous nous le représentons

---

(1) Balmes, *Philosophie fondamentale*, t. III, p. 82.

sous l'aspect d'un être unique, doué de notes individuelles et réfractaire à toute reproduction.

§ 2.

L'espace est-il fini ou infini?

Il importe d'abord d'écarter du débat cet espace abstrait, purement idéal, qui, à raison même de son indétermination conceptuelle, n'est point susceptible de limites réelles. Tous en conviennent, l'infinitude au sens négatif du mot est une de ses propriétés essentielles. A notre avis, il serait préférable cependant de l'appeler simplement indéfini.

L'espace dont il s'agit est l'espace objectif, réalisé en dehors de nous. D'ordinaire, la notion d'espace désigne non seulement un intervalle quelconque compris entre deux ou plusieurs corps donnés, mais l'ensemble des relations de distance qui relient entre eux les multiples êtres de l'univers.

Lorsqu'on la considère sous cet aspect, la question de l'infinitude de l'espace revient à se demander si l'ensemble des substances corporelles organiques et inorganiques qui se rattachent les unes aux autres par des rapports d'extraposition mutuelle ou de distance, s'étend réellement au delà de toute limite imaginable.

Si l'espace est infini, libre donc à l'imagination de se transporter d'emblée au delà du monde sidéral, d'ajouter à la distance qui nous sépare des étoiles fixes des milliers de distances analogues, libre même à l'intelligence de multiplier par un coefficient toujours croissant tous les intervalles concevables, il restera toujours un au-delà réel, c'est-à-dire des corps plus distants, reliés eux-mêmes à des corps plus éloignés. Ce problème, on le pressent, est ardu. Mais il se posait, il fallait bien tenter de le résoudre.

Comme le dit Balmès, le spectacle grandiose de l'univers, l'imagination de l'homme qui se plaît à créer, par delà tous les mondes, des espaces sans fin, devaient naturellement

amener ces questions. « L'étendue de l'univers a-t-elle une limite? Est-ce possible qu'elle n'en ait point (1)? »

Le problème est double : à côté de la question de fait, il y a celle de sa possibilité. Aussi, plusieurs auteurs, après avoir cherché en vain dans le monde réel des preuves péremptoires de la théorie finitiste, se contentent d'établir que le concept même d'un monde infini en extension implique contradiction. Si la preuve était apodictique, la question de fait serait du même coup résolue, car d'évidence, l'espace réel n'est pas infini s'il est métaphysiquement impossible qu'il le soit.

Mais a-t-on découvert cette preuve?

A. — *Un espace réel infini est-il possible?*

L'hypothèse philosophique qui attribue aux vicissitudes de l'univers un éternel passé nous met en présence d'êtres successifs, à durée plus ou moins éphémère, disparaissant tour à tour avec l'écoulement des siècles, en sorte qu'à toute période de ce passé sans limite peut correspondre en fait un nombre fini d'existences. La collection infinie que comprend nécessairement pareille durée ne désigne donc qu'une chaîne interrompue et sans fin d'existences successives, disparues.

Il en est autrement de l'infinitude de l'espace. Quelle qu'en soit la nature, l'espace suppose un ordre de coexistants, et ne peut donc être infini en étendue que s'il renferme une multitude infinie d'existences simultanées, actuellement réalisées. Or, c'est là, on le devine, une supposition hérissée de difficultés.

La critique de cette hypothèse a été entreprise avec vigueur par bon nombre de philosophes et d'hommes de science. Mais

---

(1) Balmès, *Philosophie fondamentale*, t. III, p. 75.

si l'attaque a été vigoureuse, la défense ne le fut pas moins (1).

Le plus grand reproche que l'on puisse faire à l'hypothèse de l'infinitude de l'espace, dit-on, c'est qu'elle implique l'indétermination des éléments spatiaux, tout en leur attribuant l'existence.

L'infini, en effet, se refuse à toute détermination, à toute mesure. D'autre part, s'il existe, il faut bien que chacune de ses parties constitutives jouisse d'une individualité propre, d'un être en tous points déterminé, puisque sa réalité concrète s'identifie avec celle des unités dont il est la collection. N'y a-t-il pas contradiction manifeste entre ces deux notes d'infini et d'existence (2)?

A notre avis, cette objection, l'une des plus fréquentes en

---

(1) Avant de s'engager dans ce débat, il est de toute nécessité d'en préciser l'objet, si l'on veut éviter d'inextricables difficultés étrangères au problème posé. Il existe en effet deux sortes d'espaces concrets : l'un, que nous appellerions volontiers l'espace élémentaire, nous représente un simple intervalle entre deux corps déterminés. Or, entre ces deux termes, il ne peut y avoir une distance infinie. En effet, une relation de distance n'est réelle que si ses limites le sont et possèdent chacune une place fixe dans l'espace. Si donc on soutient que l'intervalle qui les sépare est infini, il devient impossible de leur assigner une situation réelle. Car quelque loin que vous supposiez cette position, il est toujours possible d'en concevoir une autre plus éloignée. Cependant, rien ne sert de les reculer indéfiniment, vu qu'elle ne se réalise qu'au moment où on la fixe. La distance doit donc être finie. L'autre conception spatiale est plus large ; elle embrasse la totalité des relations de distance. Et dans ce cas, on peut se demander si une multitude *infinie* d'espaces finis est possible ou implique contradiction.

(2) « D'après une notion bien répandue et soutenue par beaucoup d'esprits sensés, écrit M. Mouret, l'infini ne serait qu'un mot pour exprimer l'absence de toute limite dans une série assujettie à la loi de croissance. Dès lors, l'infini ne pourrait être conçu comme l'attribut de choses déterminées; il serait, au contraire, le symbole d'une certaine espèce d'indétermination. Pris avec une valeur attributive de certaines déterminations, l'infini cesserait d'avoir une signification quelconque au point

cette matière, s'appuie sur une confusion de deux idées essentiellement distinctes, l'idée d'indéterminé et d'illimité.

Il suffira, pour s'en convaincre, de serrer de plus près la notion de l'infini. Où réside la distinction fondamentale et spécifique entre le nombre limité et la multitude infinie? Dans les caractères des éléments intégrants que ces grandeurs contiennent? Nullement. Dans une collection d'hommes supposée sans limite, il nous est permis de concevoir autant de collections finies qu'il nous plaît, et nous n'y rencontrerons jamais que des êtres concrets L'unique différence consiste dans la nature même de la *totalité* des éléments sériés. Tandis que le nombre a nécessairement un terme final, une dernière unité, la multitude infinie n'en a point Tous les êtres constitutifs de celle-ci sont donc aussi concrets, aussi déterminés que ceux d'une collection limitée, vu que par définition même le fini et l'infini peuvent être formés d'unités de même nature.

Sans doute, l'infini n'a pas de bornes. Mais qu'importe-t-il à la réalité de chacun des êtres individuels dont il est constitué qu'à côté de lui s'en trouvent dix, vingt, cent autres, ou une multitude quelconque?

L'individualité respective de ces êtres sera-t-elle amoindrie ou effacée par le plus ou moins d'extension de son voisinage?

L'infinitude d'une collection et la détermination de ses unités sont deux questions d'ordre différent, à tel point que la seconde jouit d'une indépendance absolue à l'égard de la première.

Refuser la possibilité d'existence à la multitude infinie, sous prétexte que dans les créatures le fini ou la limite sous tous rapports conditionne nécessairement l'être, c'est opposer à

---

de vue scientifique et ne serait plus propre qu'à servir d'aliment aux rêveries de la métaphysique, cette poésie de la philosophie... On se convaincra aisément que c'est là une thèse inacceptable, un aveu non motivé d'ignorance, et que l'infini se présente avec la même valeur conceptuelle que le fini. » (Revue de philosophie, t. XXXVI, 1893. *Le problème de l'infini*, pp. 57 et suivantes.

l'opinion adverse, au lieu d'une raison intrinsèque, une fin de non-recevoir.

Pour peu qu'on y réfléchisse, il est aisé, semble-t-il, de découvrir l'origine psychologique de cette tendance que nous éprouvons tous à nous représenter l'infini sous le voile de l'indéterminé.

Aussi longtemps que les nombres restent relativement simples, l'esprit s'en fait sans peine une idée nette et précise, et chacune des unités contenues dans la synthèse mentale garde même, au sein de cette union, son individualité propre.

Mais à mesure que la complexité du nombre augmente, l'individualité et les traits distinctifs des unités s'effacent de plus en plus sous le regard de l'intelligence pour se fusionner dans l'unité supérieure du nombre. Il en résulte un vague, une imprécision toujours croissante qui rend impossible l'évaluation directe d'une quantité riche en compréhension. Objectivement, pour être plus nombreux, les éléments n'ont rien perdu de leur détermination respective, mais à notre insu, nous finissons par attribuer à la multitude elle-même l'indétermination subjective qui est le résultat de notre faiblesse intellectuelle.

Il est vrai, lorsqu'il s'agit de multitude infinie, l'objet n'est pas susceptible de dénombrement. « Mais le nombre, dit M. Couturat, ne dépend pas de la possibilité du dénombrement. Il existe dès que la collection est donnée dans sa totalité ainsi que les unités qui le composent. Cette condition n'implique nullement que la collection doive être finie, c'est-à-dire que le dénombrement ait une fin. Elle exige seulement que la collection constitue un ensemble bien défini d'unités bien définies. L'opération empirique appelée dénombrement n'est qu'un moyen pratique, entre beaucoup d'autres, de trouver le nombre cardinal d'une collection, mais celui-ci est par essence antérieur à tout dénombrement effectif (1). »

---

(1) Couturat, *De l'infini mathématique,* c. IV, p. 351. Paris, Alcan, 1896.

Si l'espace, dit-on, tel qu'il s'étale à nos regards, n'avait aucune limite réelle, il existerait plusieurs multitudes infinies de grandeur différente. Dans notre monde actuel, n'y a-t-il pas en effet plus de substances minérales que de plantes, plus de plantes que d'animaux? Bien plus, dans chacun des règnes de la nature, chaque espèce n'est-elle pas représentée par un nombre spécial d'individus? A supposer l'univers infini en extension, il faudrait donc admettre une collection de multitudes infinies d'inégale grandeur (1).

Cette objection est double, ou plutôt elle est l'affirmation implicite des deux principes suivants : La multitude infinie est la plus grande de toutes les multitudes. Tous les infinis sont égaux. En fait, ces deux principes se ramènent à un seul, à savoir qu'il n'y a qu'une seule multitude infinie, car « si l'on admet qu'il ne peut y avoir de nombre plus grand que l'infini, on en conclut immédiatement que tous les nombres infinis se réduisent à un seul (2).

L'argument qui vient d'être exposé n'est en somme que l'application au monde réel du fameux argument de Cauchy contre la possibilité de la multitude infinie. Le voici en substance.

Supposons établie la suite des nombres entiers; à côté de cette suite, on peut en former une autre qui ne comprendrait que les carrés de la première. Si ces suites sont infinies, toutes deux doivent avoir le même nombre de termes. Or la première contient tous les nombres entiers, les carrés et les non carrés; la seconde, au contraire, ne contient que les carrés. La première est donc plus grande que la seconde, et comme toutes deux, par hypothèse, doivent êtres égales, on arrive à cette absurde con-

---

(1) Janssens, *Le néo-criticisme de Renouvier,* pp. 224 et suivantes. Alcan, 1904. — Les arguments de Renouvier y sont largement développés et défendus par l'auteur.

(2) Couturat, *ouv. cit.*, p. 454.

clusion qu'il existe des nombres égaux dont l'un est plus grand que l'autre (1).

Les principes qui sont à la base de ces objections sont-ils d'une évidence absolue? Nous ne le croyons pas.

L'infini dont il est ici question désigne une simple propriété, indépendante comme telle de la nature des êtres qu'elle affecte. Il est synonyme d'absence de limites et sans plus. Peu importe le caractère des objets contenus dans la collection, que ce soient des plantes, des animaux ou des substances minérales, peu importe le nombre de ces collections, la note d'infini s'applique à chacune d'elles et au même titre, si ces diverses multitudes sont positivement inépuisables et se refusent à tout dénombrement.

J'admets, dira peut-être le finitiste, la possibilité théorique de plusieurs infinis, mais que devient l'adage : rien n'est plus grand que l'infini? Deux ou trois multitudes infinies ne contiennent-elles pas plus d'unités que l'une d'entre-elles?

Il y a dans cette objection une équivoque qui a tourmenté les uns et suggéré les solutions négatives des autres.

On peut distinguer deux choses dans l'infini : l'absence de limites positives et le contenu, c'est-à-dire les unités collectionnées.

Examinons la première de ces notes. Est-il possible que deux infinis diffèrent entre eux, au point de vue de leur extension, ou mieux au point de vue de l'absence de limites?

La réponse ne paraît pas douteuse. S'ils sont infinis, il faut que tous les deux possèdent la note essentielle de cette sorte de grandeur et excluent de la même manière la possibilité d'un terme final. Sous cet aspect, le seul qui appartienne essentiellement à l'infini, toutes les multitudes infinies se valent : elles sont toutes de même grandeur et il est vrai de dire que rien n'est plus grand que l'infini. D'ailleurs, à s'en tenir au sens étymologique du mot, l'infini se définirait plus

---

(1) *Sept leçons de physique générale,* par M. Moigno, 3e leçon.

correctement : une grandeur ou une multitude qui n'a pas de limite ou qui dépasse toute limite assignable, ou encore, une grandeur qui contient plus d'unités que tout nombre fini (1).

Au lieu de considérer la note essentielle de l'infini et partant identique dans tous les infinis, examinons-en le contenu. Une multitude infinie d'une espèce donnée peut-elle contenir plus d'unités qu'une multitude infinie d'une autre espèce?

La réponse cette fois doit être affirmative. Il nous paraît clair en effet que la richesse du contenu dépend de la grandeur de l'unité choisie. En d'autres termes, l'infini est plus ou moins grand suivant que l'on prend une unité plus ou moins petite (2).

---

(1) C'est, dit Kant, se faire une fausse conception de l'infini que de le définir une grandeur supérieure à toute autre grandeur. Cfr. KANT, *Erste Antinomie.* — Telle est aussi l'opinion de Leibniz. — Cfr. *Lettre au P. Des Brosses*, mars 1706.

(2) COUTURAT, *ouv. cit.*, passim.

Dans la REVUE DE MÉTAPHYSIQUE ET DE MORALE, 1897, pages 623 et suiv., M. Lechalas a pris à partie certaines théories de M. Couturat. « Le grand argument, dit-il, pour justifier l'infini, c'est qu'il est nécessaire pour maintenir la continuité. Or, cet argument est sans valeur. » Nous ne sommes pas compétents pour juger de la valeur des critiques soulevées par le savant français. Mais l'hypothèse elle-même de l'infini s'en trouve-t-elle réellement ébranlée? Son sort est-il lié à celui du continu? Ces questions, nous semble-t-il, ne sont pas résolues. Au surplus, la substitution de l'hypothèse dynamique ou de points simples au continu réel se heurte à des difficultés non moins grandes.

Parmi les partisans ou adversaires de l'infini, citons notamment : LECHALAS, *Étude sur l'espace et le temps.* Paris, Alcan, 1896. — VERONNET, *L'infini, catégorie et réalité.* Paris, Roger et Chernovitz, 1902. Dans la REVUE DE MÉTAPHYSIQUE ET MORALE, *Étude de M. Noël sur les arguments de Zénon d'Elée* et les discussions sur le même sujet de MM. Brochard, Milhaud et Lechalas, 1893. — PAUL TANNERY, *Sur le concept du transfini,* 1894. — EVELLIN. *La divisibilité du continu,* 1894, et notamment *L'infini nouveau* (REVUE PHILOSOPHIQUE, t. LI, pp. 293 et suiv., 1901).

Cfr. Dr CHEISSLER. *Die Grundsätze und das Wesen des Unendlichen,* s. 368. Leipzig, Teubner, 1902.

Supposons, par exemple, qu'à l'heure présente il existe dans l'univers une infinité de plantes. Comme chacune d'elles porte un certain nombre de feuilles, il y aura, en fait, plus de feuilles que de plantes. Cela veut dire qu'à chaque unité de la première multitude correspondra dans la seconde multitude une unité plus riche qui sera peut-être de vingt, trente ou mille feuilles. Mais les deux collections formées d'éléments d'inégale complexité jouiront toutes les deux de l'infinitude, en ce sens qu'aucune limite réelle n'est imposée à leur extension.

Si donc, dans l'hypothèse d'un espace infini, on réunissait par la pensée en une seule collection tous les corps minéraux et organisés, la multitude ainsi obtenue serait plus grande au point de vue ontologique que l'une ou l'autre série d'êtres qui la constituent. Elle comprendra proportionnellement plus d'unités, mais elle ne sera ni plus ni moins infinie que chacune d'elles, puisque toutes excluent la possibilité d'un dernier terme (1).

Toutefois, on verserait dans une erreur manifeste, si l'on s'imaginait pouvoir placer bout à bout deux ou plusieurs multitudes infinies, à l'effet d'en obtenir une troisième qui, seule, soit douée de l'infinitude. Pareille opération suppose, d'évidence, que chacune des multitudes additionnées possède un terme au delà duquel vient prendre place le premier élément de la collection suivante. Ce serait poser l'infini et le détruire, car, redisons-le, il a pour caractère essentiel de n'avoir point de limites.

Plusieurs finitistes se réclament encore d'un argument dont ils font grand état.

Une multitude infinie, actuellement existante, n'est susceptible ni de diminution, ni d'accroissement.

---

(1) Leibniz partage cet avis. Il regarde comme erronée l'opinion qui proclame l'égalité absolue de tous les infinis. « Argumenta contra infinitum actu supponunt.... infinita omnia esse æqualia. » — Cfr. *Lettre au P. Des Brosses,* mars 1706.

Supposons que le règne animal comprenne à l'heure présente une infinité d'individus. Si l'apparition d'individus nouveaux n'est pas exactement compensée par les décès, la multitude supposée infinie reçoit un accroissement réel. Si, au contraire, le nombre de décès l'emporte sur le nombre de naissances, la collection se trouve diminuée. Dira-t-on que cette multitude conserve son infinitude?

Dans l'affirmative, il faudra conclure qu'une collection peut être infinie sans contenir tous les termes possibles. Dans la négative, on arrive à cette absurde conséquence, que le fini, augmenté de quelques unités, redevient l'infini. Est-ce compréhensible [1]?

Nous sommes heureux d'aborder la discussion de cette difficulté, non certes qu'elle ait une force intrinsèque exceptionnelle, mais à cause de sa grande popularité.

Reprenons l'exemple cité, et pour aider la pensée, représentons-nous tous les êtres du règne animal placés l'un à côté de l'autre en une même série.

Par hypothèse, cette série n'a point de limites. Qu'est-ce à dire?

Cela signifie qu'à gauche et à droite, la série se prolonge sans jamais aboutir à un terme qui soit réellement le dernier. Peut-on intercaler de nouveaux individus dans cet alignement? Autant que l'on veut. Cette ajoute aura-t-elle une influence quelconque sur l'absence de limites qui caractérise l'extension de droite et de gauche? Aucune; elle n'aura d'autre résultat que de combler quelques laucunes finies dans la série infinie. Veut-on, au contraire, retrancher des unités? On établira quelques vides nouveaux dans une série qui, sous le rapport de ses deux directions opposées, est réellement inépuisable.

Au lieu d'un seul alignement, libre à nous d'en imaginer

---

[1] Ch. Janssens, *Le néo-criticisme de Renouvier*. Paris, Alcan, 1902, pp. 224 et suiv.

dix, vingt, cent autres, entre-croisés en tous sens, de manière à représenter plus ou moins fidèlement la distribution topographique actuelle du règne animal.

Chacune de ces collections se montrera, sans doute, susceptible de modifications internes, d'ajoutes ou de soustractions, mais aucun de ces changements n'aura de répercussion sur l'infinitude de l'ensemble.

Ne semble-t il pas, cependant, que l'infini actuel doive contenir tous les éléments possibles?

Si l'on réserve le nom d'infinis aux collections qui comprennent la totalité des termes qui peuvent en faire partie, il est clair que les opérations mathématiques dont il fut question plus haut conduisent à des conséquences inadmissibles. Mais cette conception de l'infini nous paraît un postulat arbitraire et erroné.

Redisons-le, le sens vrai et adéquat de l'infini trouve son expression dans la négation du fini ou de la limite. Une multitude, quelles que soient, d'ailleurs, les modifications auxquelles on la soumet, conserve donc rigoureusement son infinitude si, dans les directions données, ses éléments intégrants se multiplient toujours sans atteindre un terme final.

Cette difficulté et une foule d'autres analogues, tirent leur origine, croyons-nous, de la confusion des deux aspects que présente l'infini.

Comme ce genre de grandeur se compose exclusivement d'éléments finis, il est de toute nécessité qu'au point de vue de son contenu, elle ne soit réfractaire à aucune de ces opérations qui tendent à en augmenter la richesse ou à la diminuer. Il est essentiel, en effet, à une quantité finie de pouvoir subir un accroissement ou une diminution.

Mais ces calculs relatifs aux éléments finis de l'infini nous exposent à perdre de vue la note caractéristique de l'infini comme tel, à savoir l'absence de limites. Et nous attribuons alors à la totalité ce qui ne se vérifie que de ses parties isolées.

C'est en somme la conclusion de M. Couturat : « Si l'on y

prend garde, dit-il, on s'apercevra aisément que toutes les objections qui consistent à voir dans l'infini réalisé « l'innombrable nombré » ou l' « inépuisable épuisé » procèdent de cette erreur et de cette illusion : on veut pouvoir se figurer l'infini (1) ».

Citons, enfin, une dernière difficulté proposée par M. Véronnet : « L'univers est fini et borné, dit cet auteur, parce qu'il a des parties réellement distinctes, formant une collection, une pluralité, et que toute pluralité est nécessairement finie et limitée. Sans doute, nous ne pouvons pas apercevoir les limites de notre monde, ni en mesurer l'étendue, mais nous pouvons dire à coup sûr : ces limites existent. Pourquoi cela? Parce que le monde étant soumis au nombre doit suivre nécessairement la loi du nombre, dont l'une consiste à exclure l'infini (2) ».

Pour que la conclusion de M. Véronnet fût fondée, il faudrait établir d'abord que l'infini est une grandeur analogue à toutes les autres et partant soumise aux lois du nombre. Or, les infinistes lui concéderont-ils ce postulat? Ne soutiennent-ils pas, et peut-être avec raison, que l'infini est donné tout entier d'un premier jet, qu'il ne se forme point par des ajoutes successives comme les quantités finies, qu'il est enfin une grandeur *sui generis* qui ne se prête point au dénombrement?

Le finitiste qui aura suivi cette discussion se dira, sans doute, que son intelligence ne jouit pas encore de ce repos que lui apporte d'ordinaire la claire vue des choses, qu'il y reste un certain vague où se dissimule peut-être l'erreur.

Cet état d'esprit ne nous étonne pas. Il a des causes si profondes et si réelles que nous n'essayerons même pas d'y apporter remède.

---

(1) Couturat, *De l'infini mathématique*, p. 475.

(2) Véronnet, *L'infini, catégorie et réalité*. (Annales de philosophie chrétienne, 1902-1903, p. 176.)

Bien plus, nous en avons l'intime conviction, les infinitistes eux-mêmes le connaissent d'expérience personnelle.

Dans la question de la multitude infinie, on conçoit pour l'intelligence deux attitudes diverses : ou bien elle saisit directement l'exclusion mutuelle ou le mode de fusion logique des deux concepts de multitude et d'infini, grâce à une connaissance adéquate de ces termes. Semblable intuition, si elle nous était donnée, procurerait à l'âme une sérénité parfaite, car tout nuage serait dissipé et la vérité mise à nu.

Ou bien l'intelligence s'arrête à un regard plus superficiel. Sans pénétrer les secrets du mystère, elle se contente de mettre à l'épreuve de la critique les difficultés que soulève l'hypothèse de l'infini réel. S'il lui arrive de comprendre que l'opposition mutuelle des termes « multitude et infini » n'est pas évidente, qu'il n'existe aucune preuve absolument péremptoire soit de la possibilité, soit de l'impossibilité de l'infini, elle demeure hésitante, déçue de son impuissance (1).

Et sous l'impulsion de désirs inassouvis, d'une tendance naturelle à pénétrer l'au-delà qui toujours se dérobe, l'intelligence continue à se poser cette question troublante : si l'hypothèse d'une multitude infinie réelle ne paraît pas clairement contradictoire, qui nous dit qu'en fait elle ne l'est pas?

Cette attitude est la nôtre. A notre avis, la métaphysique n'est point encore parvenue à résoudre ce problème.

La question de la possibilité d'un espace infini, problème identique, en réalité, avec celui de la possibilité de collections d'êtres illimitées, cette question, disons-nous, reste posée.

Mais un tel espace existe-t-il? C'est la question de fait.

---

(1) D'autres difficultés d'ordre métaphysique et mathématique ont été résolues avec une remarquable pénétration d'esprit par le Dr Gutberlet, *Das Unendliche metaphysich und mathematisch betrachtet.* Mainz, 1878.

B. — *L'univers actuel est-il sans limites?*

Descartes, on le sait, s'était prononcé pour l'affirmative. Dès que nous essayons, dit-il, de fixer une limite réelle au monde de la matière, notre imagination nous représente aussitôt d'autres horizons plus lointains qu'elle recule à son gré chaque fois que nous tentons de nous y arrêter. Bien plus, nous percevons que ces espaces sont réellement imaginables, c'est-à-dire doués d'existence réelle. Or, l'espace s'identifie avec l'étendue et l'étendue constitue l'essence de la matière. Il est donc permis d'affirmer que cette capacité sans limite se trouve complètement remplie par la réalité corporelle (1). Telle fut l'étrange argumentation par laquelle le philosophe français essaya d'établir non seulement la continuité réelle de l'espace, mais aussi son extension infinie.

Du fait que notre imagination, cette folle du logis, comme on l'a si bien appelée, peut projeter au delà de l'espace visible une multitude indéfinie d'autres espaces, Descartes conclut d'emblée à leur existence réelle. N'est-ce pas confondre à plaisir le pouvoir créateur de l'imagination et ses productions purement subjectives, avec sa puissance représentative du monde externe?

Cette immensité spatiale, ajoute-t-il, nous paraît imaginable et réelle. Mais ce fait lui-même n'est-il pas contestable? L'espace infini peut-il tomber comme tel sous les prises de l'imagination, puissance finie et limitée? Cette faculté possède sans doute l'aptitude d'étendre toujours le champ d'action qu'elle s'est choisi, mais ce champ même n'en reste pas moins circonscrit par des limites réelles.

D'ailleurs, il ne lui appartient pas de trancher la question de savoir si l'espace est objectif ou imaginaire. C'est à l'intelligence et au sens intime que ressortit ce jugement. Or, dans le

(1) Cartesius, *Princip. philosophiae*, t. II, n° 21.

cas présent, ces deux agents de la connaissance humaine sont unanimes à n'accorder aucune valeur aux créations fantastiques du pouvoir imaginatif.

Bien que manquant de base, l'hypothèse cartésienne eut cependant de nombreux partisans.

Spinosa s'en inspire, et après avoir confondu comme Descartes l'espace infini avec l'étendue réelle, il en fait un attribut de la divinité (1).

Clarke et Newton défendent la même doctrine sans souscrire cependant au panthéisme du philosophe hollandais. « Il n'y a, dit Clarke, aucun espace borné, mais notre imagination considère dans l'espace, qui n'a point de bornes et qui n'en peut avoir, telle ou telle quantité qu'elle juge à propos de considérer (2) ... Il est toujours sans variation, l'immensité d'un être immense qui ne cesse jamais d'être lui-même. »

Leibniz est moins catégorique. A parler rigoureusement, dit-il, on peut affirmer qu'il était au pouvoir de Dieu de créer un univers fini en extension. Mais il paraît plus conforme à sa sagesse qu'il ne lui ait point imposé de bornes, car l'infinité de l'espace manifeste mieux l'immensité divine (3).

Ces considérations métaphysiques ne sont guère de nature à confirmer l'hypothèse de l'infini spatial.

La déification de l'espace, érigée en thèse par Spinosa, Clarke et Newton, est, comme il a été dit plus haut, une synthèse d'attributs contradictoires qui se réfute d'elle-même.

L'optimisme de Leibniz a aussi depuis longtemps vécu. Que notre monde actuel soit le plus parfait et le plus apte à manifester les perfections de son auteur, c'est là une opinion à laquelle les faits eux-mêmes donnent un solennel démenti. Au reste, le philosophe de Hanovre ne voit lui-même dans l'argument précité qu'une raison de convenance. D'autres philo-

---

(1) Spinosa, *Ethica*. Paris, I, prop. 8. Amstelodami, 1677.

(2) *OEuvres philosophiques de Leibniz*, t. II, pp. 640 et 685.

(3) *Ouv. cit.*, t. II, p. 641.

sophes et hommes de science, de date plus récente, ont aussi regardé comme une sorte d'axiome l'infinité de l'espace; tels sont, pour ne citer que quelques noms, E. Haeckel (1) et Büchner (2). Mais leurs affirmations, très catégoriques d'ailleurs, semblent n'être qu'une déduction de leurs théories panthéistiques.

Sur le terrain de la métaphysique, on ne découvre donc point de raison qui puisse établir avec certitude, disons même avec une certaine probabilité, que l'univers actuel possède une extension sans limites. Contrainte d'avouer son impuissance à ce point de vue, la philosophie ne l'est pas moins quand il s'agit de prouver que le monde de la matière a une étendue finie au delà de laquelle règne le vide absolu. Là encore elle est hésitante, car le fait lui échappe aussi bien que sa nécessité.

Cette question, écrit Tannery, paraît bien avoir un sens très clair, quand on envisage le monde phénoménal, ou si l'on admet la thèse réalistique en ce qui concerne l'espace. Mais dans ce cas, le terme d'infinité actuelle est sujet à critique. Après une étoile, y en a-t-il toujours une autre? C'est là une question de fait, d'ailleurs évidemment insoluble. Tout ce que l'on peut dire, c'est que pratiquement le monde phénomène nous apparaît comme indéfini, et que théoriquement, nous n'avons pas le droit de le poser comme nécessairement fini (3).

Si la philosophie doit avouer son impuissance en cette matière, il ne nous reste donc plus qu'un seul moyen d'investigation, les sciences naturelles.

En fait, plusieurs essais ont été entrepris dans le but de

---

(1) E. Haeckel, *Die Welträthsel. Gemeinverständliche Studien über monistiche Philosophie.* Stuttgart, Kröner passim, 1899.

(2) Büchner, *Force et matière ou principes de l'ordre naturel de l'univers*, pp. 80-100. Paris, Reinwald, 1884.

(3) P. Tannery, *Sur la question de l'infinitude de l'espace.* (Revue philosophique, pp. 48 et suiv., janvier, 1901.)

montrer scientifiquement le bien-fondé de l'opinion qui attribue à l'univers des limites réelles.

Un des travaux les plus remarquables à ce sujet est sans contredit celui de M. Wundt (1).

Selon la judicieuse remarque de l'astronome Olbers, dit ce savant, un point quelconque de l'espace recevrait une infinité de rayons lumineux et calorifiques s'il existait une infinité de corps émettant de la chaleur et de la lumière. Il serait, par conséquent, infiniment chaud et brillant.

Olbers, il est vrai, s'était lui-même demandé si pour éviter cette conséquence, il ne suffit point de supposer une absorption plus ou moins grande de la chaleur par les corps froids et obscurs de l'espace. Mais cette objection, ajoute M. Wundt, n'infirme en rien la conclusion mentionnée, car le pouvoir absorbant de ces corps serait bien vite épuisé, et la matière portée à un état d'incandescence. Confiant dans ce principe, le philosophe allemand en fait l'application à la gravitation universelle.

Si l'action instantanée de la pesanteur part de tous les points de l'univers infini, l'attraction, et par suite la pression exercée sur chaque masse élémentaire doit être infiniment grande. Or, dans cette hypothèse, il faut que le centre d'attraction de l'univers soit partout ou plutôt qu'il ne soit nulle part. Conséquence inévitable, mais inadmissible, car les lois de la gravitation requièrent un centre d'attraction commun à tous les systèmes.

Cette preuve est-elle péremptoire?

Plusieurs physiciens de marque, et notamment Lasswitz, la regardent comme absolument insuffisante.

Comme l'atteste l'expérience, dit-il, l'intensité du rayonnement et de l'action gravitique décroît en raison inverse du carré des distances. Or, dans la supposition d'un univers sans

---

(1) Wundt, *Ueber das Kosmologische Problem.* (Vierteljahrschrift für wiss. Phil., t. I, 1877.)

limite, cette décroissance s'accentuerait à l'infini sans pouvoir atteindre le zéro absolu, et chacune des deux forces, l'action gravitique et la chaleur, resterait une quantité finie (1).

Selon M. Charlier, l'univers serait infini dans le temps, mais fini dans l'espace.

Deux considérations l'inclinent à penser que l'étendue de l'univers est limitée : d'abord, toutes les nébuleuses, dit-il, appartiennent à notre système de la voie lactée. En second lieu, la loi de la gravitation newtonienne n'est universellement applicable que dans un monde fini.

Cependant, ajoute-t-il, est-il impossible que l'univers soit infiniment étendu? Si les arguments d'Herschel tendant à établir l'extension limitée de la voie lactée ne sont pas péremptoires (et l'auteur lui-même à la fin de sa vie a douté de leur force probante), cette question ne serait pas encore résolue.

D'autre part, si l'on fait abstraction des hypothèses que chacun peut émettre sur l'existence d'autres voies lactées invisibles ou d'autres mondes sidéraux, pour s'en tenir aux résultats actuels de la science, le problème doit être tranché dans un sens négatif (2).

Pour M. Gutberlet, le problème de l'infinitude de l'espace ne peut être résolu ni par l'analyse du concept d'infini, ni par une méthode purement empirique. Le calcul mathématique appliqué aux données de l'expérience, tel est l'unique moyen qui nous permette d'établir le caractère fini de l'univers.

« Il est impossible, dit-il, de concilier l'hypothèse d'une grandeur infinie ou d'une infinité de masses avec les conditions d'existence et d'action que nous constatons dans les êtres corporels. La loi de la gravitation découverte par Newton sup-

---

(1) Lasswitz, *Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie*, t. I, s. 329.

(2) Charlier, *Ist die Welt endlich oder unendlich in Raum und Zeit?* (Archiv für systematische Philosophie, II Band, s. 443, 1896.)

pose notamment, à raison de sa portée universelle, l'existence d'un monde limité [1]. »

Ces considérations ne sont certes pas sans valeur. Il semble, cependant, qu'elles ne constituent pas une preuve décise. Il se peut que la loi de Newton ne soit réellement applicable qu'à un système matériel fermé, bien que, d'ailleurs, nous l'avons vu, plusieurs en doutent; mais cette loi ne nous empêche pas de croire qu'au delà de notre univers, d'autres mondes, indépendants du nôtre, se multiplient sans fin dans l'espace infini. A moins de prouver que la gravitation est une propriété essentielle de la matière et que tous les systèmes doivent être nécessairement reliés entre eux, cette supposition reste permise. C'est, d'ailleurs, ce que M. Charlier semblait lui-même reconnaître.

S'il en est ainsi, le problème de l'infinitude de l'espace resterait donc intact.

Mais au moins, dira-t-on peut-être, n'y a-t-il pas lieu d'espérer qu'un jour le succès vienne couronner les efforts des hommes de science?

Nous ne le croyons pas et en voici la raison.

L'infinité de l'espace ne rentre pas dans cette catégorie de faits qui puissent tomber sous les prises de l'observation directe. Notre nature imposera toujours à notre champ visuel des horizons plus ou moins mobiles sans doute, mais fatalement limités.

Les calculs astronomiques, l'étude des lois qui président aux mouvements et aux évolutions du monde céleste nous révèleront encore, selon toute probabilité, des effets et des causes insoupçonnés. Mais l'interprétation de ces phénomènes exigera-t-elle jamais comme postulat obligé l'existence d'une multitude infinie de causes partielles ou d'une cause unique illimitée?

---

[1] GUTBERLET, *Ist das Weltall begrenzt oder unbegrenzt?* (NATUR UND OFFENBARUNG, 23 Band. s. 129-155.)

Évidemment non.

Tout effet étant nécessairement fini, ne peut réclamer qu'une cause également finie.

Si l'extension de l'univers exclut toute limite, ni l'observation ni l'induction n'en établiront donc le fait.

D'autre part, l'hypothèse contraire d'après laquelle le monde de la matière n'aurait qu'une étendue finie échappe, elle aussi, à tout contrôle.

Sans doute, il n'est pas impossible qu'avec les progrès étonnants des sciences naturelles, et notamment de l'astronomie, un homme de génie arrive un jour à découvrir les limites ultimes de notre univers. L'hypothèse au moins, pour être peu probable, n'est cependant pas absurde. Mais cette découverte aurait-elle résolu le problème dont il s'agit? Qui nous dit qu'au delà de cet univers, et à des distances presque incommensurables, n'existent point des milliers d'autres univers plus complexes et plus vastes que le nôtre, qu'au delà de ces mondes supposés d'autres encore s'échelonnent sans fin dans l'espace sans limites?

Hypothèse, dira-t-on! soit, mais hypothèse admissible, car de quel droit soutiendrait-on que notre monde actuel possède seul le privilège de l'existence? Qui oserait contester la possibilité d'autres congénères? Comme le nôtre, chacun de ces univers peut avoir sa quantité finie de matière et d'énergie, ses lois et sa physionomie propre. Comme le nôtre, chacun d'eux peut se mouvoir librement et avec une complète indépendance à l'égard des autres, dans l'orbite limitée que lui a tracée son auteur. .

Que les hommes de science fixent donc les derniers horizons du monde auquel nous appartenons, que leurs savantes recherches fassent briller ce fait des clartés de l'évidence, l'infinitiste se contentera de conclure : notre univers est donc un des mondes finis qui constituent la série infinie des mondes.

Les longs débats qu'a soulevés le problème de l'infinitude de l'espace semblent donc légitimer cette laconique formule :

L'hypothèse d'un monde infini en extension est-elle réalisable? Notre intelligence ne découvre aucune contradiction manifeste à le prétendre.

En fait, la totalité de la matière existante occupe-t-elle un espace fini ou infini? Jusqu'ici, la métaphysique s'est trouvée impuissante à résoudre ce problème, et les sciences naturelles ne nous laissent même aucun espoir fondé de pouvoir soulever un jour le voile qui nous cache la réalité objective.

Avant de clore cette étude, nous voudrions dire un mot d'un doute qui a tourmenté plus d'une fois savants et philosophes.

Supposez, dit-on, que les étoiles fixes les plus éloignées de nous constituent les limites dernières de l'univers actuel. Qu'y aura-t-il au delà? Du vide? Mais alors ce vide ne sera-t-il pas nécessairement infini?

D'ordinaire, on se contente d'opposer à cette question une fin de non-recevoir. Le vide, réplique-t-on, n'est rien. Se demander si le néant absolu s'étend à l'infini au delà du monde réel, c'est soulever un problème vide de sens.

A notre avis, rien ne justifie cette échappatoire. Un simple exemple nous le montrera.

Voici un corps placé à la limite de l'univers. Qu'en adviendra-t-il si une force supérieure lui imprime une impulsion mécanique qui le projette en dehors du système matériel dont il fait partie, et le soustrait subitement à l'action de la pesanteur qui l'attirerait infailliblement vers son lieu d'origine?

En vertu de l'impulsion reçue et conformément aux lois de l'inertie, ce corps s'éloignera en ligne droite de son point de départ, car, étant le seul représentant de la matière dans ces régions ultramondaines, il ne peut rencontrer aucun obstacle à sa course. Chacune de ses évolutions marquera donc une nouvelle absence de corps, c'est-à-dire un vide.

Mais le corps s'avance, et avec ses déplacements toujours renouvelés s'accroît la distance qui le sépare du monde matériel. Où et quand s'arrêtera-t-il? La distance parcourue peut-

elle croître toujours? Si oui, il faut bien reconnaître qu'au delà du mobile, il n'existe plus de corps qui puisse en contrarier la marche et que, partant, l'absence de toute matière ou le vide n'a, en fait, aucune limite. Sinon, le vide doit être forcément illimité.

On le voit, la question de l'infinité du vide n'est réellement point une question oiseuse, et l'exemple cité nous indique quelle réponse il faut lui donner (1).

Dans l'hypothèse, le corps se mouvrait durant toute l'éternité sans jamais atteindre de situation qui soit pour lui la dernière possible.

En lui, en effet, se trouve la cause inépuisable de son mouvement; d'autre part, la loi de l'inertie le met à l'abri de toute automodification; et en dehors de lui, l'absence de la matière lui garantit un libre parcours.

D'ailleurs, si ce vide n'est pas infini, par quoi serait-il limité?

Par d'autres corps. Mais n'est-ce pas nier l'hypothèse dont on est parti? Si toute la matière réelle se concentre dans notre univers ces nouvelles limites ne peuvent être qu'imaginaires.

Et puis à les supposer réelles, on n'avance point d'un pas. Au delà qu'y a-t-il? Du vide, dira-t-on! Mais ce vide est-il fini ou infini? La même question se pose donc de nouveau, et pour la résoudre, il ne reste plus qu'à choisir entre l'espace réel infini ou le vide infini.

§ 3.

L'espace est-il vide ou plein?

La question du vide et du plein fut, dans l'antiquité, l'objet de longues controverses, et les solutions diverses qu'elle reçut servirent même de base à plusieurs systèmes cosmologiques.

---

(1) Ch. De Broglie, *La notion du vide.* (Annales de philosophie chrétienne. pp. 300-308, 1888.)

Certains atomistes, entre autres Leucippe et Démocrite, font consister dans la réunion du vide et du plein les éléments constitutifs de toute substance corporelle (1).

A l'encontre de ses devanciers, Aristote rejette la théorie du vide comme étant physiquement inapplicable au monde actuel (2). Bon nombre de scolastiques héritiers de ses doctrines partagent la même opinion.

Malgré le vif intérêt qu'excitèrent ces discussions à l'aurore du mouvement philosophique, malgré l'importance qu'y attachèrent les maîtres de la pensée jusqu'à la fin de la période médiévale, on pouvait se demander si, au seuil de l'époque moderne, ce problème présenterait encore d'autre attrait que celui d'un souvenir historique.

En fait, les philosophes qui inaugurèrent les grands mouvements philosophiques qui, actuellement encore, divisent les esprits, restèrent fidèles à la vieille tradition. Enchérissant même sur la doctrine du moyen âge, Descartes, Leibniz, Balmès, etc., se prononcent ouvertement pour l'impossibilité métaphysique et absolue du vide.

Et tandis que cette question s'agite dans le domaine de la spéculation pure, les hommes de science interrogent les faits et les découvertes nouvelles afin de savoir si la continuité ou la discontinuité de la matière est une condition d'activité imposée aux êtres corporels.

En cela rien d'étonnant. Les progrès scientifiques réalisés au cours des derniers siècles devaient naturellement donner à ce problème un renouveau de vitalité et d'actualité. L'hypothèse de la gravitation, force mystérieuse qui s'exerce à des distances incommensurables même à travers les espaces interplanétaires, la transmission à la terre de la lumière et de la chaleur rayonnées tant par le soleil que par les étoiles les plus distantes de notre monde, les attractions moléculaires ou atomiques qui président aux phénomènes chimiques, la théorie cinétique des

---

(1) Aristoteles, *Physic*, lib. VIII, c. 1.

(2) Aristoteles, *De Coelo*, lib. I, lect. XX. *Physic.*, lib. IV, lect. XI.

gaz et la thermodynamique, ne sont-ce pas autant de questions vitales qui soulèvent à chaque étape de leur évolution le problème du vide ou du plein?

« La notion de physique impliquée dans ce terme de *vide*, dit avec à-propos Renouvier, est permise, ou, pour mieux dire, imposée plus que jamais, pour servir aux investigations scientifiques, à cause de l'importance prise de nos jours par la mécanique et la physique corpusculaires (1). »

Les diverses opinions philosophiques émises au sujet du vide se partagent en deux classes : les unes sont relatives à sa possibilité métaphysique, les autres regardent son existence réelle.

Nous avons donc deux questions à examiner : 1° Le vide est-il possible? Dans l'affirmative, y a-t-il du vide dans le monde actuel? Afin d'éviter toute confusion, précisons d'abord le sens de ce double problème.

Si l'univers matériel ne s'étend pas à l'infini, son étendue possède des limites au delà desquelles l'intelligence ne conçoit plus que du vide absolu. Ce vide existe-t-il? Avons-nous des raisons de l'admettre? C'est le problème du vide négatif identique à la question de savoir si l'univers est fini ou infini. Nous n'y revenons plus. A ce moment, il s'agit uniquement du vide positif. Laissant de côté l'au-delà de notre monde corporel, on se demande si toutes les parties constitutives de l'univers sont ou doivent être enchaînées les unes aux autres, suivant un ordre de continuité ou de contiguïté parfaite, ou bien s'il peut y avoir dans cette immense organisme, des lacunes, des places que n'occupe aucune réalité corporelle.

A. — *Dans le monde actuel, le vide est-il possible?*

Qu'arriverait-il, disait Descartes, si Dieu détruisait la matière renfermée dans un vase sans rien y substituer? Les parois se rapprocheraient jusqu'au contact. S'il n'existe entre deux corps donnés aucune substance matérielle, ces corps doivent nécessairement se toucher, car si la distance n'a aucune réalité,

« il est contradictoire de soutenir que ces corps sont séparés, qu'il existe entre eux une distance réelle (1). »

Balmès s'est fait aussi le défenseur de l'idée cartésienne. « Le vide, dit-il, grand ou petit, qu'on l'amoncelle ou qu'on le dissémine, est impossible d'une manière absolue. Là où il n'y a point de corps, la distance est métaphysiquement impossible, car le néant n'a aucune propriété (2). »

Telle fut aussi la pensée de Leibniz. Pour lui, la théorie de la possibilité du vide n'implique pas de contradiction manifeste, mais elle est inconciliable avec la doctrine de l'optimisme. « Je pose, écrit-il, que toute la perfection que Dieu a pu mettre dans les choses sans déroger aux autres perfections qui s'y trouvent, y a été mise. Or, figurons-nous un espace entièrement vide; Dieu y pouvait mettre quelque matière sans déroger en rien à toutes les autres : donc il n'y a point d'espace entièrement vide, donc tout est plein (3). »

Bien qu'inspirée par des considérations étrangères aux théories sur la nature du vide et de la distance, l'opinion leibnizienne conduit aux mêmes conséquences que les précédentes. Que l'impossibilité du vide découle de l'essence même des choses, ou qu'elle résulte des relations qui rattachent le monde matériel à la perfection nécessaire de Dieu, cette impossibilité est, dans les deux cas, d'ordre métaphysique et partant absolue.

A cette doctrine radicale aboutissent naturellement toutes les théories ultraréalistes qui identifient l'espace avec l'être divin ou lui accordent une réalité *sui generis* indépendante des masses matérielles.

Il est clair, en effet, que pareil milieu est incompatible avec une solution de continuité.

Tel est enfin, nous semble-t-il, l'aboutissement logique de tous les systèmes qui réduisent l'espace à l'étendue abstrait des corps.

---

(1) Descartes, *Princip. philosophiae,* P. I, n° 18.

(2) Balmès, *Philosophie fondamentale,* t. II, liv. III, c. 12 et passim.

(3) Leibniz, *Nouveaux essais sur l'entendement,* l. II, c. 13-17.

Si les dimensions réelles de la matière conçues par l'intelligence et transportées dans l'ordre idéal constituent la représentation de l'espace, toute distance réelle entre deux corps donnés implique une étendue concrète, c'est-à-dire la présence d'un corps intermédiaire.

Aussi les partisans de ce système qui ne veulent point en accepter la conséquence, se refusent-ils à donner au vide positif le nom de distance spatiale. Si Dieu anéantissait, dit M. Farges, toute relation objective et concrète entre Paris et Lyon ou bien entre deux planètes, il arriverait qu'en supprimant ce qui les sépare, Dieu les aurait rapprochés jusqu'au contact, ou bien — nouvelle hypothèse — ces deux petits mondes deviendraient indépendants, chacun disparaîtrait de l'espace de l'autre, et Dieu pourrait intercaler entre eux, par de nouvelles créations, toutes les distances qu'il lui plairait...

Il n'y aurait plus rien de commun entre eux, et, par conséquent, aucune relation déterminée ; toutes les distances imaginables deviennent possibles (1).

Si l'on fait abstraction de l'opinion leibnizienne — opinion inspirée par un optimisme cosmologique aussi contraire aux faits qu'inutile à la perfection du créateur — on remarque que tous les antagonistes de la possibilité intrinsèque du vide n'invoquent à l'appui de leurs idées qu'un seul argument : le vide n'étant rien ne peut être un principe de séparation.

Plusieurs fois déjà, nous avons eu l'occasion de dissiper l'équivoque qui accrédita cet aphorisme. Il y a là, d'évidence, une conception erronée de la nature de la distance. On veut à tout prix en faire une réalité, tandis que, par essence, elle est une simple résultante négative d'un défaut de contact entre des êtres matériels.

Dans l'hypothèse, dit-on, où le contenu d'un vase serait subitement anéanti, les parois se rencontreraient. Certes, ce

(1) Farges, *L'idée du continu dans l'espace et le temps,* p. 235.

n'est pas en vertu d'une loi métaphysique, on vient de le voir, qu'un tel phénomène se produirait, car la distance comme telle n'implique ni le vide ni le plein. Sans doute, l'action de la pesanteur, qui s'exerce en tous sens sur les parois de ce vase, n'étant plus contre-balancée par les résistances internes, tendrait à rapprocher ces parois, mais il suffit évidemment de les consolider pour les faire triompher de la poussée extérieure. C'est, d'ailleurs, ce qui se passe en partie dans nos machines pneumatiques.

Au reste, il ne s'agirait encore que d'une simple loi physique qui, à en croire ces auteurs, peut être suspendue par la cause première.

Ajoutons enfin que l'étude de la nature corporelle nous montre clairement la fausseté de cette opinion.

En effet, tout corps a une présence limitée et manifeste à l'égard de l'espace une complète indifférence. Qu'il prenne place à côté d'autres êtres matériels de manière à confondre ses limites avec celles de ses voisins, ou qu'il n'ait avec eux que des relations lointaines, dans les deux cas, à raison même de son indifférence spatiale, ce corps réunit les conditions d'existence imposées à la matière. Or, la seconde hypothèse suppose nécessairement le vide.

Soit, dira M. Farges, le vide est possible, mais n'est-ce pas un abus de langage que d'attribuer à ce vide le nom d'espace? « Entre deux corps que rien ne réunit, Dieu peut intercaler toutes les distances qu'il lui plaît », toute relation spatiale, au contraire, possède une grandeur unique, déterminée ou du moins déterminable.

D'abord, il importe peu de savoir, à ce moment, si pareille relation de distance peut s'appeler à juste titre une relation spatiale.

La possibilité du vide, telle est l'unique point en litige. Mais examinons l'objection. Représentons-nous deux corps séparés l'un de l'autre par d'autres êtres corporels, l'air ou l'éther. Supposons, en outre, que le milieu réel qui les sépare ait une grandeur d'un mètre.

Par hypothèse, ce milieu peut être supprimé et les corps maintenus à distance. Entre ces deux termes se formera donc un vide.

Quelle est la dimension de ce vide? Est-elle comme on l'affirme réellement indéterminée?

Cet intervalle, dit-on, est susceptible d'une étendue quelconque.

Comment se fait-il qu'en fait il a été totalement occupé par une grandeur d'un mètre? Ou bien on crée les dimensions par cela même qu'on intercale une mesure. Et alors, il doit être possible, même dans le monde physique actuel, de substituer, par exemple, un pan de muraille de trois mètres de largeur à un autre qui n'en mesure que deux, et cela sans que les parties voisines qui l'encadrent subissent le moindre changement, car les dimensions de la distance ou de l'intervalle sont ici consécutives au milieu réel qu'on y introduit. Ou bien l'intercalation d'une grandeur concrète présuppose une possibilité physique bien déterminée. Et dans ce cas, les dimensions de l'intervalle ne proviennent ni du corps qui y prend place ni d'aucune réalité corporelle intermédiaire, mais uniquement de la position des corps qui limitent la distance. En l'absence de tout milieu réel, l'intervalle a donc une capacité sur laquelle doit se mesurer le corps destiné à la remplir.

Bien plus, si entre deux corps séparés par le vide toutes les distances sont possibles, il n'est plus au pouvoir de l'homme de combler cet intervalle; toute grandeur utilisable, étant forcément limitée, demeure incapable d'épuiser la possibilité infinie d'extension.

Pour être logique, il faudrait même accorder cette possibilité à toutes les distances actuelles de notre monde et soutenir qu'une étendue déterminée peut être remplacée par une étendue quelconque, même sans déplacement des limites. La matière, en effet, est impénétrable, un corps ne prend possession d'une place occupée qu'en chassant devant lui son antagoniste. Le vide précède donc logiquement l'occupation nouvelle, et avec lui réapparaît la possibilité d'une extension

indéfinie qui, à raison de son caractère illimité, dépasse nécessairement la grandeur qu'on veut y substituer.

La valeur quantitative d'une distance est donc indépendante de la présence ou de l'absence d'un milieu réel, et cette distance déterminée porte à bon droit le nom d'espace. En d'autres termes, le vide est possible dans notre univers.

Tel est, nous semble-t-il, le langage des faits et de la raison.

B. — *Y a-t-il dans le monde actuel des intervalles vides de toute matière?*

« Que la gravité, écrit Newton, soit innée, inhérente et essentielle à la matière, de sorte qu'un corps puisse agir sur un autre, à distance, à travers le vide, et sans aucun intermédiaire qui transmette cette action, c'est pour moi une absurdité si grande qu'il me semble impossible qu'un homme capable de traiter de matières philosophiques puisse y toucher (1). »

Ces paroles du célèbre physicien anglais nous montrent déjà combien l'hypothèse de la continuité de la matière ou de l'espace plein est intimement liée aux questions les plus importantes de la physique moderne.

En fait, la difficulté soulevée par Newton n'est-elle pas réelle et même insoluble dans l'hypothèse du vide? D'après la science moderne, en effet, que l'on parcoure cet immense intervalle qui sépare notre globe du monde astral, ou même les régions interplanétaires, nulle part on ne peut découvrir un point d'espace où ne s'exerce l'action de la gravité. Quelle que soit donc la nature de cette force mystérieuse, elle existe et doit, semble-t-il, se trouver là où elle développe son activité. D'autre part, comment concevoir qu'une force corporelle s'étende à travers l'espace sans y être constamment soutenue

---

(1) Newton, *Optices*, lib. III, quaest. 21. Amstelodami, 1714.

par un substrat conaturel, ou sans réunir en elle-même les conditions d'une existence indépendante? Or, dans les deux cas, l'extension continue et universelle de la force gravitique paraît entraîner avec elle l'extension ininterrompue de la matière, soit pondérable soit impondérable.

La propagation de la lumière solaire nous présente un phénomène analogue. Malgré les millions de lieues qui nous distancent du soleil et des astres, ces corps ne cessent de nous envoyer des flots de lumière et chaleur. Or, une fois émanées de leur source, comment ces radiations nous sont-elles transmises?

On s'imaginait, autrefois, que ces agents physiques traversaient l'espace sous forme de corpuscules subtiles, et venaient enfin se reposer de leur long voyage dans les êtres corporels de notre globe. Cette hypothèse de l'émission fut même longtemps en vogue, mais elle disparut complètement de la science vers le milieu du siècle dernier (1).

A cette théorie de l'émission aujourd'hui abandonnée est venue se substituer celle des vibrations. Selon la généralité des physiciens actuels, il existe dans les plus secrets replis de l'espace, un corps invisible, impondérable, mais extrêmement mobile et élastique, appelé éther. Grâce à ce milieu, les vibrations lumineuses et calorifiques émises par le foyer solaire se transmettent aux couches inférieures et ainsi de proche en proche jusqu'à nous où elles arrivent amoindries sans doute, mais non dénaturées.

« L'existence du fluide éthéré, nous dit Lamé, est incontestablement demontrée par la propagation de la lumière dans les espaces planétaires, par l'explication si simple, si complète des phénomènes de la diffraction dans les théories des ondes (2). »

---

(1) Notons cependant qu'à l'heure présente, bon nombre de physiciens y font appel pour l'explication de la radio-activité de la matière.

(2) Lamé, *Théorie mathématique de l'électricité*, 2e édit. Paris, Gauthier-Villars, 1866.

De l'avis des hommes de science, cette hypothèse a donc un double mérite : elle se recommande par sa grande simplicité, elle satisfait à toutes les exigences des faits; de plus, ajoutons-nous, elle semble favorable à l'hypothèse d'un milieu relativement continu.

Bien que cette induction paraisse légitime, elle est cependant combattue par deux théories nouvelles qui, toutes les deux, prétendent expliquer la pesanteur sans supposer la continuité de la matière : l'une a pour auteur le physicien Lesage, l'autre est la théorie de l'action à distance.

D'après Lesage, l'espace serait constamment traversé dans toutes les directions par des courants de corps infiniment petits, se mouvant avec une vitesse presque infinie et venant des régions inconnues de l'univers. Ces corps s'appellent « corps ultramondains ».

En raison de leur petitesse, ils se choquent rarement ou jamais, et le plus grand nombre d'entre eux trouvent facilement passage à travers les corps sensibles ordinaires; en sorte que toutes les parties de ces corps — celles de l'intérieur aussi bien que celles de la surface — sont également susceptibles d'être frappées par les corpuscules : la force du choc devient ainsi proportionnelle, non aux surfaces, mais aux masses des corps. Un corps élémentaire ou une molécule serait également battue par ces corpuscules dans tous les sens, mais deux corps agissent mutuellement comme écrans, et chacun reçoit de la sorte un moins grand nombre de chocs du côté qui regarde l'autre. Ils sont donc attirés l'un vers l'autre; et comme le mouvement des corpuscules est rectiligne dans toutes les directions, la diminution de pression qui en résulte est inversement proportionnelle aux carrés des distances entre les corps (1).

Cette hypothèse ingénieuse avait à peine vu le jour que Max-

---

(1) Lesage, *The Unseen Universe*, § 140. Résumé par Stallo dans son ouvrage : *La matière dans la physique moderne*, p. 42.

well la soumettait à l'épreuve du principe de la conservation de l'énergie.

Si les corpuscules qui heurtent les corps, écrit ce physicien, sont parfaitement élastiques et rebondissent avec la même vitesse qu'ils avaient en s'en approchant, ils emportent avec eux toute leur énergie native. Mais comme ils rebondissent du corps dans une direction quelconque, ils sont en même nombre et possèdent la même vitesse que les corpuscules qui tendent vers le corps.

Dans ce cas, l'action gravitative devient nulle.

Si, au contraire, les atomes propulseurs sont inélastiques ou imparfaitement élastiques, l'énergie des chocs se convertit totalement ou partiellement en chaleur, et sous l'influence de la quantité de calorique ainsi dégagé, tous les corps seront en peu de temps chauffés à blanc (1).

Ainsi prise à partie par une célébrité de l'époque, la théorie nouvelle vit décroître le crédit qui s'était attaché à ses débuts. Mais plusieurs physiciens, notamment Pictet, lui livrèrent bientôt des assauts qui devaient en achever la ruine.

Lorsqu'on admet que les particules matérielles d'un corps solide se tiennent à distance les unes des autres, on peut concevoir aisément que les atomes éthérés puissent pénétrer à une certaine profondeur dans la masse corporelle. Cependant, cette pénétration doit avoir une limite, car le nombre d'obstacles qui s'opposent au passage des corpuscules s'accroît avec l'épaisseur des couches solides. Les dernières couches sont donc moins frappées par les atomes propulseurs que les couches voisines de la surface externe. D'ailleurs, s'il en était autrement, l'attraction n'aurait plus lieu.

Or, dans ces conditions, la pesanteur dépend de la forme des corps, de leur épaisseur, des distances plus ou moins grandes qui séparent leurs molécules constitutives, enfin de leur position relative. Un long cylindre, par exemple, pèserait

---

(1) *Ouv. cit.*, p. 43.

davantage dans une position horizontale que dans une position verticale. Le poids d'une pile de disques superposés et en contact intime serait inférieur à celui de ces mêmes disques séparés les uns des autres.

En un mot, l'attraction ne serait plus proportionnelle aux masses, mais aux masses influencées par leurs dispositions relatives au corps attirant (1).

Enfin, mentionnons encore une critique récente qui ne manque pas de valeur.

A s'en tenir aux calculs de Laplace, il faut regarder l'action de la pesanteur comme instantanée, ou au moins comme douée d'une vitesse de propagation de cinquante millions de fois plus grande que celle de la lumière. Ce fait admis, il paraît impossible d'identifier l'éther gravitique avec l'éther luminique, car les particules destinées à vibrer sous l'action de la lumière, romperaient à chaque instant par leur vitesse propre les ondes lumineuses qui tendent à se former.

Il y aurait donc, dit M. Hannequin, deux mondes d'une matière identique soumise aux mêmes lois d'inertie et de mouvement, qui coïncideraient sans se toucher dans un espace unique, et chacun pour son compte resterait insensible aux chocs des atomes qui ne seraient pas les siens!

A peine est-il besoin d'insister sur le caractère antimécanique d'une telle hypothèse (2).

L'hypothèse de la continuité de la matière ne semble donc pas encore compromise par la théorie rivale de Lesage sur la nature de la pesanteur (3).

---

(1) R. Pictet, *Étude critique du matérialisme et du positivisme,* p. 239. Paris, Alcan, 1896.

(2) Hannequin, *Essai critique sur l'hypothèse des atomes,* p. 233. Paris, Alcan, 1899.

(3) L'hypothèse de Lesage a été rajeunie par quelques physiciens, notamment par Picart. Dans son ouvrage : *Introduction aux principes mathématiques des lois générales du monde physique,* c. 2. Paris, Alcan, 1882, ce savant remplace les courants des corpuscules ultramondains par

Peut-être a-t-elle plus à craindre de certains courants d'idées qui dominent à l'heure présente l'interprétation de la lumière. Pour plusieurs physiciens, les découvertes de Fresnel concernant le mode de propagation des ondes luminiques constitueraient même une preuve péremptoire de la discontinuité du milieu éthéré.

D'après la théorie moderne, les vibrations de la lumière seraient perpendiculaires à la direction du rayon (1). Or, la transversalité exclut, dit-on, toute oscillation sensible dans le sens de la propagation du rayon lumineux, telle est au moins la conclusion des calculs mathématiques. D'autre part, il semble impossible d'admettre que pareille oscillation puisse être évitée dans un milieu continu. Si donc l'hypothèse d'un milieu subtil servant de support aux ondulations transversales prend, dans l'espèce, le caractère d'une théorie vraiment scientifique, par contre, celle d'un fluide continu susceptible de se condenser et de se dilater se trouve du même coup condamnée (2).

D'abord, tous en conviennent, la discontinuité de la masse éthérée, défendue d'abord par Fresnel lui-même, s'harmonise facilement avec l'interprétation et les applications de l'hypothèse nouvelle. Mais s'impose-t-elle comme un postulat ou comme une conséquence inéluctable de la théorie générale ? Plusieurs en doutent et sont d'avis qu'un milieu composé de molécules contiguës répond suffisamment aux exigences du calcul, pourvu toutefois qu'on accorde aux ondes lumineuses une dilatabilité et une compressibilité convenables.

---

les mouvements d'un éther élastique renfermé dans les limites de notre monde visible. Il évite ainsi d'introduire dans notre système matériel une somme d'énergie étrangère. En réalité, l'idée mère de la théorie reste la même.

(1) Fresnel, *OEuvres,* t. II, pp. 494 et suiv. Paris, Imprimerie nationale, 1878.

(2) Hannequin, *Ouv. cit.*, p. 214.

Au surplus, sans méconnaître le degré de grande probabilité dont jouit actuellement cette hypothèse, il n'est peut-être pas téméraire de douter qu'elle doive être rangée, et dans toutes ses parties, parmi les découvertes définitivement acquises à la science physique. Que de théories n'ont pas sombré après une période de gloire plus ou moins longue! Que d'autres, au contact persistant des faits, ont dû s'épurer, se dégager de conceptions trop aprioristes, avant de devenir l'expression fidèle de la réalité!

La seconde hypothèse antagoniste s'appelle le dynamisme. La nature matérielle, disent les partisans de ce système, se réduit tout entière à des forces dynamiques simples, inétendues, et son activité peut se transmettre d'un corps à l'autre à travers le vide absolu. En un mot, la matière agit à distance.

Tous les dynamistes, il est vrai, ne sont pas des adversaires irréductibles de l'action au contact. Leibniz, par exemple, qui n'accordait aux monades aucune activité transitive, ne soulève même point ce problème (1).

D'autres, notamment Carbonnelle (2) et Palmieri (3), essayent de concilier leur dynamisme avec la continuité de la matière. La plupart, cependant, et ceux-là seuls sont les plus conséquents avec eux-mêmes, souscrivent à l'hypothèse de l'action à distance. Citons, parmi les principaux représentants de cette école, Kant (4), Boscovich (5) et le physicien Hirn (6).

---

(1) Leibniz, *OEuvres philosophiques*. Lettre écrite en 1693. *La monadologie*, n° 7, p. 595 et passim. *De la nature en elle-même*, p. 561.

(2) Carbonnelle, *Les confins de la science et de la philosophie*, 3e édit., t. I, p. 91. Paris, Alcan, Palmès.

(3) Palmieri, *Institutiones philosophiae*, c. II, th. 16. Romae, 1876.

(4) Kant, *Metaphysische Anfangsgrunde der Naturwissenschaft. Kraft. Kritik der Urtheilskraft.*

(5) Boscovich, *Philosophiae naturalis theoria*, P. I, n° 7. Viennae, 1759.

(6) Hirn, *Analyse élémentaire de l'univers*, 3e épreuve, pp. 133 et suiv. Paris, Gauthier-Villars, 1868.

Il est clair que ce système est incompatible avec la matérialité continue de l'espace. Si les corps se trouvent constitués d'éléments simples et inétendus, il n'existe qu'un seul moyen d'éviter la réduction de l'univers entier à un point mathématique, c'est de placer ces éléments à distance les uns des autres et de supposer entre eux un vide absolu, car deux forces simples qui se touchent se compénètrent totalement.

Mais le dynamisme s'appuie-t-il sur des bases solides?

A n'envisager le système que sur le terrain métaphysique, il est difficile, croyons-nous, d'en prouver péremptoirement la fausseté, ou plus exactement d'établir l'impossibilité de l'action à distance.

A notre avis, les véritables inconvénients de l'hypothèse n'apparaissent que dans le domaine de la physique. Là, en effet, se rencontrent des lois dont elle ne peut expliquer le fonctionnement, notamment la loi qui affirme la dépendance de toutes les activités matérielles à l'égard des distances. La diminution progressive que subit l'action à mesure qu'elle se fait sentir à des objets plus éloignés demeure, avons-nous dit plus haut, un effet sans cause s'il n'existe entre l'agent et le patient aucun milieu réel capable d'influencer l'action communiquée (1). C'est là, il faut le reconnaître, une pierre d'achoppement pour la théorie.

Le problème du vide et du plein ou de la continuité de la matière cosmique a donc, on le voit, sa place marquée parmi les questions les plus ardues de la philosophie naturelle, et dans l'état actuel de la science, la prudence nous commande de ne point nous arrêter aux solutions radicales.

Cependant, si l'on s'en tient aux faits plutôt qu'aux théories dont l'avenir est si rarement exempt de surprise, il semble que l'hypothèse qui attribue à l'univers une continuité réelle jouit encore d'une vraie probabilité.

---

(1) Voir plus haut l'exposé de cette preuve, p. 97.

§ 4.

L'espace est-il homogène?

La question de l'homogénéité spatiale a suscité de vives controverses, surtout depuis l'introduction, dans la science, de la métagéométrie.

Aussi longtemps que la géométrie euclidienne ne connut point de rivale, on tenait généralement l'espace pour un milieu indifférent, incapable d'exercer une influence sur la forme et les dimensions relatives des corps qui viennent y prendre place. Tous convenaient, par exemple, que le plan est une surface homogène, c'est-à-dire qu'une partie de plan majoré engendre le même plan, que la droite est une ligne homogène, en ce sens qu'une portion de droite majorée reproduit la droite (1).

En un mot, dans notre géométrie classique, il était au pouvoir du géomètre de majorer ou de minorer une figure, sans en modifier la forme.

De même, la possibilité de figures semblables, bien que placées à des endroits différents de l'espace, était un fait hors de conteste, comme aussi la possibilité de déplacer une forme géométrique sans en altérer d'aucune manière les caractères distinctifs. L'espace étant partout homogène, l'extension d'une ligne ou d'une figure doit, sans doute, accroître la valeur quantitative de ces éléments géométriques, mait elle n'en change pas l'aspect qualitatif ou la nature (2).

D'après certains philosophes, la métagéométrie aurait ébranlé jusque dans leur fondement ces antiques croyances.

Depuis quelques dizaines d'années, la science de l'espace s'est considérablement élargie. Sous le nom de *géométrie*

---

(1) Cfr. Delboeuf, *Prélégomènes de la géométrie,* pp. 93-120.

(2) Par changement qualitatif, nous entendons ici tout changement qui affecte la direction des lignes ou des plans géométriques.

générale, elle comprend, à l'heure présente, trois branches distinctes, issues d'une même formule générale. Chacune d'elles forme un corps de doctrines logiquement enchaînées, solidement démontrées, et, à en croire ses partisans, également à l'abri de toute contradiction. L'une est l'ancienne géométrie classique ou euclidienne, les deux autres portent aussi le nom de leur auteur: ce sont les géométries riemanienne et lobatchefskienne.

Tandis que la géométrie classique revendique, dit-on, comme un de ses principes fondamentaux l'homogénéité absolue de l'espace, les géométries nouvelles qui constituent ensemble la métagéométrie conduisent de toute nécessité à l'hypothèse d'un espace hétérogène. Cette conséquence, ajoute-t-on, suffirait à en établir la fausseté.

Telle est, en général, la forme sous laquelle se présente actuellement le problème de l'homogénéité spatiale.

Pour plus de clarté, distinguons d'abord les divers aspects de cette question complexe.

Quelle que soit la valeur de la métagéométrie, un fait demeure certain, c'est que l'espace existe avec sa nature propre et ses propriétés distinctives, et qu'il appartient à la métaphysique d'en faire connaître les caractères. N'y eût-il même dans notre monde actuel aucune figure qui répondît aux formes géométriques connues, la géométrie, qui est une science abstraite, n'en conserverait pas moins toute sa raison d'être, et l'espace lui-même ne perdrait rien de son intérêt pour la spéculation philosophique.

L'espace est-il toujours et partout identique à lui-même, ou ne révèle-t-il pas des propriétés différentes dans ses diverses parties? Telle est la première question à résoudre, la géométrie n'a rien à y voir. En second lieu, supposé le résultat de cette recherche définitivement fixé, faudra-t il y voir une preuve décisive en faveur de l'une ou l'autre des trois branches de la géométrie générale?

En d'autres termes, la question de l'homogénéité et de

l'hétérogénéité spatiale, telle qu'on l'entend en science géométrique, sera-t-elle du même coup résolue?

Enfin, dans l'hypothèse d'une réponse négative, quelle est la valeur respective des trois géométries?

Examinons la première question.

Envisagée concrètement, la notion spatiale représente une relation de distance ou, dans un sens plus large, l'ensemble des relations de distance qui rattachent les uns aux autres les corps de l'univers matériel. Elle est donc synonyme d'intervalle. Or, soit que l'on considère l'intervalle ou le vide comme tel, soit que l'on considère les corps qui en fixent les limites, on ne découvre dans aucun cas l'existence d'un facteur réel de différenciation.

Le vide, privé de toute réalité positive, ne se distingue en rien d'un autre vide, et n'exerce aucune action sur les corps qui viennent le remplir. Il est essentiellement homogène, en ce sens que, manquant de tout être réel, il ne peut avoir des parties hétérogènes, ni des activités de nature diverse. Qu'un corps soit placé dans l'espace à Paris ou à Londres, qu'on l'élève à la hauteur des nues, ou qu'il repose tranquillement sur notre globe, jamais la diversité de ces situations spatiales ne sera, d'elle-même, cause d'un changement quelconque soit dans les contours, soit dans la direction des lignes de ce corps. Nier ce fait, c'est attribuer à l'espace un être *sui generis*, indépendant de la matière corporelle, et préexistant même à la réalisation de l'univers.

Il faut encore tenir compte, il est vrai, des êtres corporels qui servent de points d'appui aux relations spatiales. Mais s'ils peuvent différencier l'espace au point de vue quantitatif en limitant les intervalles spatiaux, et en en déterminant l'extension, ils manifestent une indifférence absolue à l'égard de la nature des formes géométriques qui viennent occuper les intervalles qu'ils enserrent.

D'ailleurs, si l'espace réel est consécutif à l'existence de la matière, s'il consiste en des relations de distance placées entre des corps présupposés, les premiers corps qui furent réalisés

au début de l'univers ont été d'évidence reçus dans le vide. Or, quelle action ce vide aurait-il pu exercer sur la valeur relative de leurs dimensions?

Sous quelque aspect qu'on le considère, l'espace se manifeste donc comme un tout parfaitement homogène.

C'est la réponse à la première question que nous nous étions posée. Elle revêt même les caractères d'un axiome pour tous ceux qui se refusent à souscrire à la théorie de l'espace absolu.

Incontestée dans le domaine de la métaphysique, la thèse de l'homogénéité spatiale serait-elle ébranlée par les géométries nouvelles? Ou bien la certitude dont elle semble jouir sur le terrain philosophique entraîne-t-elle, du même coup, la condamnation de la métagéométrie, et notamment la fausseté de l'hypothèse de l'hétérogénéité spatiale admise par cette science?

Plusieurs philosophes ont cru y découvrir ces conséquences. « Des espaces distincts, écrit de Broglie, espaces idéaux qui se refusent à recevoir des lignes et des figures idéales, qui se comportent à l'égard de ces figures, comme s'ils étaient pleins et elles solides, qu'est-ce que cela signifie? (1) »

Ce langage ne laisse planer aucun doute sur la pensée de l'auteur. Pour le philosophe français, les géométries non euclidiennes ne se comprennent que dans l'hypothèse d'un espace absolu et différencié.

M. Lechalas, dont la compétence en la matière est universellement reconnue, ne laissa point sans réplique la critique de son compatriote. Après l'avoir caractérisée de « critique à côté », il ajoute : « un espace n'étant pour nous que la substantialisation verbale des relations spatiales compatibles entre elles, dire qu'une figure ne peut entrer dans un espace, c'est dire qu'elle constitue un système de relations incom-

---

(1) De Broglie, *La géométrie non-euclidienne.* (Annales de philosophie chrétienne, avril et juillet, 1890, pp. 5 et 340.)

patible avec un système plus général, décoré du nom d'espace [1] ».

« De nos jours, écrit Milhaud, les travaux dont il est question ont avant tout un caractère mathématique qui fait tout leur intérêt et limite en même temps leur signification... Ont-ils démontré l'existence d'un espace nouveau? C'est à peine si la question a besoin d'être posée. Les déductions mathématiques n'ont par elles-mêmes aucune signification objective; elles n'en peuvent acquérir que lorsqu'on établit une correspondance entre les symboles et certaines réalités déterminées dont l'introduction est un acte arbitraire de l'esprit faisant en cela tout autre chose que des mathématiques. C'est là une vérité dont on n'est jamais assez pénétré [2] »..

Telle est aussi la pensée exprimée par Carra de Vaux [3].

La divergence des trois géométries ou plutôt leur opposition partielle tire donc son origine, non de la nature des espaces présupposés, mais uniquement du caractère des éléments géométriques qui y sont contenus.

Si, comme le soutient la géométrie riemanienne, « deux droites d'un plan se rencontrent en deux points opposés » ou, suivant la géométrie lobatchefskienne, « si elles se rencontrent ou sont asymptotes l'une de l'autre, ou divergent indéfiniment à partir d'une perpendiculaire commune », c'est dans la nature spéciale de ces lignes qu'il faut placer la raison de ces propriétés, mais nullement dans l'espace métaphysique qui n'a aucun rôle à jouer, aucune influence à exercer sur le mode d'extension de ces droites.

Lorsque la ligne, le plan ou une figure donnée perdent, en se prolongeant dans l'espace, leur homogénéité apparente, seuls ces éléments géométriques subissent le changement, la

---

[1] Lechalas, *Étude sur l'espace et le temps*, p. 52. Paris, Alcan, 1896.

[2] Milhaud, *La géométrie non-euclidienne*. (Revue philosophique, 1888, p. 621.)

[3] Carra de Vaux, *Philosophie positive de la métagéométrie*. (Annales de philosophie chrétienne, 1898-1899, pp. 396-409.)

distance spatiale, comme telle, y reste complètement étrangère.

Les auteurs précités ont donc été bien inspirés en dissipant l'équivoque qui, trop longtemps déjà, s'était attachée à l'emploi de la notion spatiale dans les études de métagéométrie ; car, on doit bien le reconnaître, le langage courant de la science nouvelle justifie parfois les appréhensions du philosophe (1).

La doctrine de l'homogénéité spatiale, défendue par le mathématicien, se prend, on le voit, dans une acception toute différente de celle qui est en cause en géométrie générale. Dès lors son sort ne peut dépendre des chances de succès que l'avenir réserve aux diverses géométries, puisque aucune d'elles n'attribue à l'espace la puissance de différencier les figures ou éléments géométriques qui y prennent place, ou de maintenir leur identité persistante au sein des changements.

En un mot, les deux questions sont indépendantes l'une de l'autre.

Cependant un grave problème se pose encore devant l'intelligence. Les trois conceptions qu'embrasse la géométrie générale sont-elles intrinsèquement possibles et également probables? A laquelle de ces trois géométries semble se conformer notre univers?

Problème épineux, vivement discuté, et qui paraît même jusqu'ici lancer le défi aux esprits les plus sagaces.

Avant d'en aborder l'exposé, disons quelque mots de sa genèse.

Comme toute science, la géométrie euclidienne débute par un certain nombre de définitions dont la nécessité s'impose, car il faut bien savoir de quoi l'on parle. Mais au cours de ses démonstrations, elle fait usage d'axiomes géométriques ou postulats, c'est-à-dire de propositions non évidentes et jusqu'à

---

(1) Ch. Sorel, *Discussion sur la géométrie non-euclidienne.* (Revue philosophique, 1891, pp. 428-430.)

présent réfractaires à tout essai de démonstration, mais que l'on tient pour des vérités certaines parce qu'elles sont l'objet d'intuitions sensibles.

En fait, ces axiomes sont des correctifs des définitions ; ils en précisent le sens, et en en restreignant la portée, ils en excluent des applications dont les définitions seraient par elles-mêmes susceptibles.

Le cinquième de ces postulats peut s'énoncer comme suit : « Si une droite rencontrant deux droites dans un même plan, fait d'un même côté des angles intérieurs dont la somme soit moindre que deux droits, les deux droites prolongées indéfiniment se rencontrent du côté dont la somme est inférieure à deux droits. »

Le sixième postulat s'identifie avec la théorie des parallèles. Il affirme « que deux droites ne contiennent pas d'espace ».

Ces définitions une fois admises, la géométrie euclidienne s'impose. Elle constitue alors un système de déductions logiquement enchaînées, à l'abri de toute contradiction.

Mais qu'arriverait-il si l'on rejetait en tout ou en partie ces postulats?

Il y a lieu de soulever la question, car, en somme, ces postulats ne brillent pas des clartés de l'évidence, et aucun essai de démonstration n'a pu en montrer l'absolue nécessité. Du doute on a passé au fait; Lobatchefski rejeta le cinquième postulat, mais en maintenant le sixième. Il posa ainsi le fondement d'une géométrie nouvelle, appelée lobatchefskienne.

Riemann rejeta le sixième postulat et par là rendit possible la démonstration du cinquième.

Ce fut le point de départ d'une troisième géométrie nommée riemanienne.

Le rejet des postulats entraîne naturellement après lui des conséquences considérables.

Les définitions reprennent leur portée native et donnent lieu à de multiples applications nouvelles qui différencient profondément les trois branches de la géométrie générale.

Comme le disaient déjà deux illustres devanciers des mathématiciens cités, « il y a probablement des surfaces courbes sur lesquelles certaines lignes courbes ont des propriétés analogues à celles des droites dans le plan, à part la propriété exprimée dans le cinquième postulat d'Euclide. De même, les grands cercles sur la sphère ont des propriétés très semblables à celles des droites dans le plan, à part la propriété exprimée dans le sixième postulat d'Euclide : deux droites ne peuvent enclore un espace ».

Ces conjectures, dit M. Mansion, sont parfaitement fondées et se réalisent dans les géométries nouvelles (1).

Tandis que la géométrie classique n'admet qu'une seule espèce de droite, de plan, et en général d'espace, les géométries nouvelles regardent ces éléments géométriques comme autant de genres, ayant chacun leurs espèces diverses. Ainsi, si à la définition classique de la droite on ajoute le cinquième et le sixième postulat, on obtient la droite euclidienne : si on n'y ajoute que le sixième postulat, on a la droite lobatchefskienne; enfin l'ajoute du cinquième postulat seul donne la droite riemannienne.

De même, la somme des angles d'un triangle est égale à deux droits dans un triangle euclidien, inférieure à deux droits dans un triangle lobatchefskien, supérieure à deux droits dans un triangle riemannien.

Bien que beaucoup de propriétés de la droite, du plan et d'autres figures diffèrent dans les trois géométries, ce serait une erreur de croire qu'aucune propriété ne leur est commune. Il en est, en effet, qui ne dépendent point des postulats et peuvent, par conséquent, former une partie commune aux trois systèmes. Ce sont les propriétés qui appartiennent, non aux *espèces* de droite, de plan, etc., mais aux *genres* comme tels.

---

(1) Mansion, *Premiers principes de la métagéométrie.* (Revue néo-scolastique, mai et août 1896.)

Telle est l'origine et l'orientation des géométries nouvelles.

De l'avis de mathématiciens très distingués, les géométries euclidienne, lobatchefskienne, riemannienne forment un système complet de géométrie générale, d'une égale rigueur mathématique.

Dans un travail publié par la *Mathesis*, M. de Tilly aurait même démontré que les trois branches de la science de l'espace échappent, au même titre, au danger d'une contradiction quelconque (1).

Partant de la notion de distance qui devient ainsi la seule notion fondamentale de la géométrie, cet auteur en arrive à construire une formule qui est propre à la géométrie générale, mais dans laquelle se trouve un coefficient indéterminé. Or, d'après la valeur qu'on lui attribue, on obtient, sans recourir à aucun postulat, la géométrie euclidienne et les systèmes de géométrie riemannienne ou lobatchefskienne.

Toutes les trois dérivent d'une même source et déroulent leurs déductions dans leur voie respective, avec la même certitude de ne jamais se contredire.

Pour avoir suivi une méthode inverse, M. Mansion n'en aboutit pas moins à la même conclusion :

« L'exposé élémentaire de la géométrie générale, dit-il, tel que nous l'avons esquissé d'après Euclide, Lobatchefski, Riemann et leurs continuateurs, conduit aux relations caractérisques entre les trois points d'une droite, de quatre points d'un plan, de cinq points d'un espace à trois dimensions.

» Réciproquement, l'exposé analytique de M. de Tilly, qui part de la notion de distance et des relations dont il vient d'être question, permet de retrouver tous les résultats de l'exposé élémentaire et prouve, par suite, que les définitions, les postulats et les axiomes qui sont le fondement de cet exposé élémentaire sont compatibles les uns avec les autres.

» Réunis, l'exposé élémentaire et l'exposé analytique con-

---

(1) De Tilly, *Mathesis* (supplément à la livraison de décembre 1893).

stituent donc un système complet de géométrie générale, absolument inattaquable au point de vue de la rigueur (1). »

MM. Lechalas (2), Calinon (3) et Poincaré (4) ne sont pas moins catégoriques.

Néanmoins, la métagéométrie fut l'objet d'un grand nombre de critiques, et, à l'heure présente, ses adversaires n'ont pas encore désarmé. Tandis que les uns y voient « une spéculation sublime », d'autres l'appellent « une chimère », « une rêverie de mathématiciens », « une conception qui blesse le sens commun ». Certes, pareille critique n'a jamais fait avancer la science d'un pas et l'indifférence est le seul résultat pratique auquel elle puisse prétendre (5).

Que la théorie nouvelle ait éveillé certaine défiance et même provoqué la contradiction, il n'y a rien en cela d'étonnant. C'est le sort de toute innovation qui contredit à nos habitudes de pensée et au témoignage apparent de notre sensibilité.

« Sans doute, écrit M. Andrade, l'analyse mathématique, c'est-à-dire la logique, est indifférente au choix d'un groupe. Mais pourquoi nos sens nous imposent-ils des habitudes qui nous dirigent vers le groupe euclidien? C'est qu'entre autres expériences, ils ont l'expérience des corps solides naturels (6). »

---

(1) Mansion, *Premiers principes de la métagéométrie.* (Revue néo-scolastique, août 1896, p. 259.)

(2) Lechalas, *Étude sur l'espace et le temps,* pp. 48 et passim. *La géométrie des espaces à paramètre positif.* (Annales de philosophie chrétienne, 24e volume, p. 75, 1891.)

(3) Calinon, *L'indétermination géométrique de l'univers.* (Revue philosophique, pp. 595-607, 1893.)

(4) Poincaré, *Revue des sciences pures et appliquées,* 15 décembre 1891, pp. 773-774.

(5) A. Russell, *Essai of the foundations of geometry.* Cambridge, University Press, 1897. On trouvera dans cet ouvrage la réfutation de la plupart des difficultés soulevées contre la métagéométrie.

(6) Andrade. *Les bases expérimentales de la géométrie euclidienne.* (Revue philosophique, p. 431, 1891.)

Parmi les critiques sérieuses, il en est peu qui aient pour objet la logique des déductions ou la valeur des démonstrations que comporte la géométrie générale. On en convient d'ordinaire, le principe admis, il faut en accepter toutes les conséquences et reconnaître que les trois géométries constituent un système tripartite, parfaitement cohérent et inattaquable.

Le fond du litige, ce sont les postulats et les rapports des géométries nouvelles avec les données sensibles.

Ces postulats, sont-ils nécessaires, d'une nécessité absolue ou métaphysique?

Dans l'affirmative, les systèmes non euclidiens impliquent contradiction et sont frappés d'avance de stérilité. Ils peuvent être conséquents dans leurs déductions, mais leur point de départ étant erroné, ils auront pour unique mérite d'être logiques dans l'erreur.

Dans la négative, au contraire, il faut en admettre la possibilité intrinsèque, et l'on ne voit même aucun obstacle à ce qu'ils puissent être réalisés.

A supposer donc qu'on établisse par des preuves péremptoires l'existence de l'espace euclidien, la géométrie classique jouirait d'une vérité de fait, mais la question de la possibilité des géométries non euclidiennes resterait entière.

Or, jusqu'ici, nul, que nous sachions, n'a démontré avec une pleine et entière certitude la vérité des postulats. Bon nombre de mathématiciens ont tenté cette preuve par les voies les plus diverses, et de leur aveu, leurs efforts sont demeurés infructueux.

Delbœuf, il est vrai, grâce à certaines définitions qu'il nous donne du plan euclidien, de l'espace et de la droite, arrive à démontrer les postulats ordinaires, mais ce résultat ne compromet en rien les géométries non euclidiennes qui étudient des espaces autrement définis (1).

---

(1) Delbœuf, *La géométrie euclidienne sans le postulatum d'Euclide*, passim. Paris, Hermann, 1897. — Cfr. *L'ancienne et les nouvelles géométries*. (Revue philosophique, novembre 1893, avril 1894 et août 1894.)

Pour vérifier l'existence des postulats, veut-on faire appel à l'intuition sensible?

On ne peut nier qu'elle soit favorable aux vues anciennes. Tandis que notre imagination se trouve impuissante à se figurer maintes données de la métagéométrie, elle vit, au contraire, de formes appropriées à la géométrie euclidienne.

D'ailleurs, les partisans les plus décidés des systèmes nouveaux n'hésitent pas à reconnaître que la perception des espaces non euclidiens exigerait une transformation profonde de nos organes sensoriels. « Les formes géométriques possibles, dit M. Lechalas, ne sont point limitées à celles qui peuvent prendre place dans notre univers, à celles que notre imagination peut se figurer. Il en est d'autres, conçues par la raison, qui pourraient être réalisées dans un autre univers, meubler pour ainsi dire d'autres imaginations. Entre l'infinité des géométries rationnelles, la raison ne saurait faire un choix, mais l'expérience peut révéler celle qui est réalisée dans notre univers; nous pouvons demander à l'imagination les formes dont elle vit (1). »

Mais cette transformation organique est-elle réellement possible? Faut-il refuser au créateur le pouvoir de produire des organes plus puissants que les nôtres, de leur donner des aptitudes incompatibles avec celles que nous possédons, de les mettre enfin en harmonie avec les caractères nouveaux d'un monde métagéométrique?

Il serait téméraire, semble-t il, de nier la possibilité de pareille hypothèse.

Pour plusieurs mathématiciens, il serait même impossible d'établir que la géométrie physique est euclidienne, même si elle l'est réellement. La raison en est, dit-on, qu'aucune mensuration ne réunit les conditions que réclame une exactitude mathématique absolue, toutes nos mesures n'étant qu'approximatives.

---

(1) Lechalas, *Étude sur l'espace et le temps*, p. 63.

« Que nous soyons jamais capables, écrit Russell, de déterminer avec certitude que notre espace est euclidien, cela doit, au contraire, être regardé comme entièrement impossible. Car l'espace euclidien est un cas limite, dont, par rapport aux distances mesurables, d'autres genres d'espace peuvent se rapprocher indéfiniment (1). »

Cette assertion paraît indéniable. Il n'en reste pas moins vrai que notre espace présente une telle conformité avec la géométrie traditionnelle, qu'il faut supposer aux espaces non-euclidiens des rayons de courbure extrêmement grands pour ne pas voir dans le résultat des mesures actuelles, une incompatibilité réelle avec les données des géométries nouvelles. Selon toute probabilité, la forme euclidienne est bien celle qui caractérise notre espace (2).

Au reste, la question présente est avant tout une question de possibilité.

Notre imagination limite-t-elle les formes possibles de l'espace? Pour être vraies et réalisables, des conceptions géométriques doivent-elles nécessairement se conformer à nos perceptions sensibles?

De ce point de vue, la question n'est pas encore résolue.

A notre avis, elle ne le sera que le jour où l'on prouvera la nécessité métaphysique des postulats, ou l'impossibilité absolue de toute forme qui dépasse notre pouvoir imaginatif.

---

(1) Russell, *Les axiomes euclidiens sont-ils empiriques?* (Revue de métaphysique et de morale, p. 761, 1898.) — Carra de Vaux, *A propos de la définition de la ligne droite.* (Revue de philosophie, p. 81, 1902-1903.)

(2) De Cyon, *De la géométrie d'Euclide.* (Revue de philosophie, p. 28, 1901.)

CONCLUSION GÉNÉRALE.

Au terme de ce travail, jetons un regard d'ensemble sur le mouvement d'idées qu'a provoqué depuis Descartes l'étude de l'espace.

Comme le prouve l'histoire de la philosophie, cette notion si simple en apparence est l'une des plus obscures de la cosmologie. Soit que l'on scrute la nature intime de cet être mystérieux, soit que l'on cherche à en découvrir les propriétés distinctives, toujours se présentent en foule des difficultés troublantes, souvent même inextricables.

Aussi l'on comprend sans peine qu'au cours de ces trois derniers siècles, l'espace ait été l'objet de nombreux travaux à tendances les plus diverses, et qu'il ait parcouru tous les degrés de l'objectivité, depuis le réalisme le plus absolu jusqu'au subjectivisme le plus radical.

Plus de quinze théories, en effet, ont été inventées pour résoudre ce délicat problème.

Mais comment une seule et même réalité peut-elle se prêter à des vues si divergentes? La raison en est, croyons-nous, dans ce fait que l'espace est un être mixte relevant à la fois du domaine de l'expérience et de notre activité mentale. Il se réduit à une relation de distance, relation explicitement formulée par l'intelligence entre des termes concrets qui, par leurs situations respectives, déterminent d'avance la grandeur de la distance. A en exagérer l'aspect objectif, on en arrive au réalisme outré qui le confond soit avec l'étendue réelle subsistante, soit avec les attributs de la divinité, soit même avec la substance corporelle. A le déprimer au delà de certaines limites, on relègue l'espace dans le monde purement idéal ou imaginaire.

Telle est, à notre avis, la cause de ces tendances opposées dont nous avons étudié les multiples nuances.

Mystérieux dans son être intime, l'espace l'est aussi dans ses propriétés.

Si les difficultés que soulève la question de l'unité et de l'homogénéité paraissent devoir bientôt s'aplanir, par contre le problème du vide et de l'infinitude demeure une énigme.

Les découvertes scientifiques de l'avenir nous diront peut-être si la matière cosmique est continue ou discontinue, mais il semble peu probable qu'elles puissent fixer un jour avec une entière certitude les limites de son extension.

OUVRAGES CONSULTÉS.

ANDRADE, Les bases expérimentales de la géométrie euclidienne. (*Revue philosophique,* 1891.)

ARISTOTELES, Physicorum. De cœlo. (Édit. Didot, Parisiis, 1878.)

BALMÈS, Philosophie fondamentale. Liége, Lardinois, 1852.

BAUMANN, Die Lehre von Raum, Zeit und Mathematik. Berlin, Reimer, 1869.

BERGSON, Matière et mémoire. Paris, Alcan, 1896.

BERKELEY, Treatise on the principles of human Knowledge-Theorie of vision.

BOSCOVICH, Philosophiae naturalis theoria. Viennae, 1759.

BÜCHNER, Force et matière en présence de l'ordre naturel du monde. Paris, Reinwald, 1884.

CALINON, L'indétermination géométrique de l'univers. (*Revue philosophique,* 1893.)

CARBONNELLE, Les confins de la science et de la philosophie. Paris, Palmès, 3e édit.

CARRA DE VAUX, A propos de la définition de la ligne droite. (*Revue philosophique,* 1901.) — Philosophie positive de la métagéométrie. (*Annales de philosophie chrétienne,* 1898-1899.)

CHARLIER, Ist die Welt endlich oder unendlich in Raum und Zeit. (*Archiv für systematische Philosophie,* 1896.)

COUTURAT, De l'infini mathématique. Paris, Alcan, 1896.

DE BACKER, Cosmologia. De Spatio. Paris, Briguet, 1899.

DE BROGLIE, La géométrie non euclidienne. (*Annales de philosophie chrétienne*, avril et juillet 1890.)

De Cyon, Les bases naturelles de la géométrie d'Euclide. (*Revue philosophique*, juillet-décembre 1901.)

Delbœuf, Prélégomènes. La géométrie euclidienne sans le postulatum d'Euclide. Paris, Hermann, 1897.

De San, Cosmologia. De Spatio. Lovanii, Fonteyn, 1881.

Descartes, Princip. philosophiae. Amstelodami, Elzevirius, 1664.

De Tilly, Mathesis (supplément à la livraison de décembre 1893).

Euler, Theoria motus corporum solidorum. Paris, Courcier, 2 vol., 1812.

Evellin, La divisibilité du continu. (*Revue philosophique*, 1894.) — L'infini nouveau. (*Revue philosophique*, 1896.)

Farges, L'idée du continu dans l'espace et le temps. Roger, Alcan, 1894.

Fechner, Ueber die phys. und philos. Atomlehre, 2. Aufl., 1864.

Fénelon, Traité de l'existence et des attributs de Dieu. Immensité de Dieu. Tours, Cattin, 1877.

Fichte, Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre. Tübingen, 1802.

Fresnel, OEuvres de Fresnel. Paris, Imprimerie nationale, 1878.

Gassendi, Physica. Lugduni, Anisson, 1658.

Geissler, Die Grundsätze und das Wesen des Unendlichen. Leipzig, Teubner, 1902.

Goudin, Physique. Paris, Poussielgue, 1864.

Guyau, La genèse de l'idée de temps. Paris, Alcan, 1890.

Gutberlet, Das Unendliche metaphysik und matematik betrachtet. Mainz, 1878. — Ist die Welt begrenzt oder unbegrenzt. (*Natur und Offenbarung*, 23 B.)

Haeckel, Die Welträthsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie. Stuttgart, Kröner, 1899.

Hannequin, Essai critique sur l'hypothèse des atomes. Paris, Alcan, 1899.

Hégel, Encyclopädie. Logik. Berlin, Duncker, 1843.

Hirn, Analyse élémentaire de l'univers. Paris, Gauthier-Villars, 1868.

Hume, Ueber die menschliche Natur aus dem englischen von Jacob. Halle Hemmerde, 1790.

Janssens, Le néo-criticisme de Ch. Renouvier. Louvain, Institut sup. de philosophie, 1904.

Joannes a S. Thoma, Philosophia naturalis. Paris, Vivès, 1883.

Jouffret, Étude philosophique sur l'espace. Bruxelles, 1898.

Kant, Kritik der reinen Vernunft. Der transcendentalen Aestetik 1. Abschnitt. Von der Raum. Frankfurt und Leipzig, 1792.

Lamé, Théorie mathématique de l'électricité. Paris, Gauthier-Willars, 2e édit., 1866.

Lasswitz, *Vierteljahrschrift für wiss. Philosophie*, 1877.

Lechalas, Étude sur l'espace et le temps. Paris, Alcan, 1896. — (*Revue de métaphysique et de morale*, 1897.)

Leibniz, OEuvres philosophiques de Leibniz, par P. Janet.— Lettre écrite en 1693 au P. des Brosses. — Monadologie. — De la nature en elle-même.

Lesage, The unseen Universe (cité par Stallo. *La physique moderne*).

Lessius, De perfectionibus moribusque divinis.

Locke, Essai philosophique concernant l'entendement humain. Amsterdam, Mortier, 1729.

Luguet, Étude sur la notion d'espace d'après Descartes, Leibniz et Kant. Paris, Durand, 1875.

Malebranche, Recherche de la vérité. Paris, Pralard, 1678.

Mansion, Les premiers principes de la métagéométrie. (*Revue néo-scolastique*, 1896.)

Mercier, Les origines de la psychologie contemporaine. Louvain, 1897.

Milhaud, La géométrie non euclidienne. (*Annales de philosophie chrétienne*, 1898-1899.)

Moigno, Sept leçons de physique générale.

Müller, Zur Analysis des Raumes. (*Philosophisches Jahrbuch*, 1903.)

Newton, Principia phil. naturalis. Optices, Amstelodami, 1714.

Noël, Étude sur les arguments de Zénon d'Elée. (*Revue de métaphysique et de morale*, 1893.)

Palagyi, Neue Theorie des Raumes und der Zeit. Leipzig, Engelman, 1901.

Palmieri, Institutiones philosophiae Romae. Della pace, 1875.

Pesch, Disputationes philosophiae naturalis. Freiburg, Herder, 1880.

Picart, Introduction aux principes mathématiques des lois générales du monde physique. Paris, Alcan, 1882.

Pictet, Étude critique du matérialisme et du positivisme. Paris, Alcan, 1896.

Poincaré, La science et l'hypothèse. (*Revue des sciences pures et appliquées,* 15 déc. 1891. Paris, Flammarion, 1905.)

Renouvier, Essai de critique générale, 1re édition. — Traité de logique générale et de logique formelle, 2e édition. Paris, Alcan, 1875.

Royer-Collard, Fragments de Royer-Collard : OEuvres de Reid traduites par Jouffrai, t. IV.

Russell, Les axiomes euclidiens sont-ils empiriques? (*Revue de métaphysique et de morale*, 1898.) — An Essay on the Fundations of Geometry. Cambridge, University Press. 1897.

Schelling, Darstellung meines Systems der Philosophie. (*Zeitschrift für speculative Physik*, 1801.)

Schneid. Die philosophische Lehre von Zeit und Raum. Mainz, Kirchheim, 1886.

Seeland, Zur Frage von dem Wesen des Raumes. (*Philosophisches Jahrbuch*, 1899.)

Sorel, Discussion sur la géométrie non euclidienne. (*Revue philosophique,* 1891.)

Spencer, Les premiers principes. Paris, Reinwald, 1902.

Spinosa, Ethica. Amstelodami, 1677.

Stallo, La matière dans la physique moderne. Paris, Alcan.

Stuart Mill, Philosophie de Hamilton. Paris, Garnier, 1869.

Sylvester Maurus, Quaestiones philosophiae. Edit. novissima. Parisii, Bloud, 1876.

Taine, De l'intelligence. Paris, Hachette, 1878.

Tannery, Sur le concept du transfini. (*Revue de métaphysique et de morale*, 1894.) — Sur la question de l'infinitude de l'espace. (*Revue philosophique,* janvier 1901.)

Tiberghien, Dissertation sur le temps. Bruxelles, 1883.

Tschitserin, Raum und Zeit. (*Archiv für systematische Philosophie,* 1899.)

Vacherot, La métaphysique et la science. Paris, Alcan.

Véronnet, L'infini, catégorie et réalité. (*Annales de philosophie chrétienne,* 1902-1903.)

Weber, Handwörterbuch.

Wundt, Ueber das kosmologische Problem. (*Vierteljahrschrift für wiss. Philosophie,* 1877.)

Xavier, La philosophie de Fichte, ses rapports avec la science contemporaine. Paris, Alcan, 1902.

TABLE DES MATIÈRES.

Pages.

INTRODUCTION 2

CHAPITRE PREMIER.

LES DIVERSES OPINIONS SUR LA NATURE DE L'ESPACE.

§ 1er. — L'espace réel est l'étendue de la substance divine . . . 5

Spinosa 5

Tschitserin 12

§ 2. — L'espace réel se confond avec l'immensité de Dieu . . . 16

Clarke, Newton, Fénelon 16

§ 3. — L'espace réel est un être *sui generis* distinct de toutes les réalités corporelles. 21

Gassendi, Royer-Collard, De Cyon, Müller, Locke . . . 21

§ 4. — L'espace est une représentation subjective, formée soit en la présence, soit sous l'influence des choses extérieures . . 32

Leibniz, Berkeley, Hume 32

§ 5. — L'espace est une forme *a priori*, préexistant aux démarches des sens et de l'intelligence 43

Kant, Renouvier 43

§ 6. — L'espace est l'extériorisation de l'Absolu 59

Hégel 59

Pages.

§ 7. — L'espace est un schème idéal ou un symbole tendu sous la matière pour la rendre divisible et la soumettre à notre action. 65

Bergson 65

§ 8. — L'espace réel ou externe est un inconnaissable. L'espace représenté est une conception abstraite de tous les rapports de coexistence 70

Spencer 70

§ 9. — L'espace est une constitution *a priori* mais dépendante du concours des organes 74

Dunan, Baumann 74

§ 10. — L'espace possible est un être de raison, une capacité vide, mais susceptible de contenir les corps. Les parties occupées par les corps s'appellent « espaces réels ». 82

De Backer, Fechner, Pesch 82

§ 11. — L'espace réel se confond avec l'étendue réelle 84

Balmès, De Lugo, Sylv. Maurus. Goudin, Palmieri, Vacherot 84

§ 12. — L'espace réel est un ensemble de forces reliées entre elles par des interactions mutuelles 95

Dr Seeland 95

§ 13. — L'espace s'identifie avec le temps. 99

Stuart Mill, Palágyi 99

§ 14. — L'espace réel est une relation à triple dimension entre les corps réels 108

A. Le lieu externe 113

B. Le lieu interne 120

Première question. — Qu'est-ce qui constitue le lieu interne? . 122

Deuxième question. — Qu'est-ce que cette détermination localisatrice? 138

Troisième question. — Quel est le rôle du lieu interne dans la théorie générale de l'espace? 139

Pages.

Conclusion. — Quelle est dans l'élaboration de la représentation spatiale la part fournie par l'expérience, quelle est la part réservée à l'intelligence? 141

CHAPITRE DEUXIÈME.

Les propriétés de l'espace.

§ 1er. — L'unité 146

§ 2. — L'espace est-il fini ou infini ? 150

A. Un espace infini est-il possible? . . . 151

B. L'univers actuel est-il sans limites? 163

§ 3. — L'espace est-il vide ou plein? 171

A. Dans le monde actuel, le vide est-il possible? . 173

B. Y a-t-il dans le monde actuel des intervalles vides de toute matière? 178

§ 4. — L'espace est-il homogène? 186

Conclusion générale 199

Ouvrages consultés 201

Table des matières 205

AS
242
B325
t.3

Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques
Mémoires. Collection in 8°.
2. sér.

CIRCULATE AS MONOGRAPH

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET
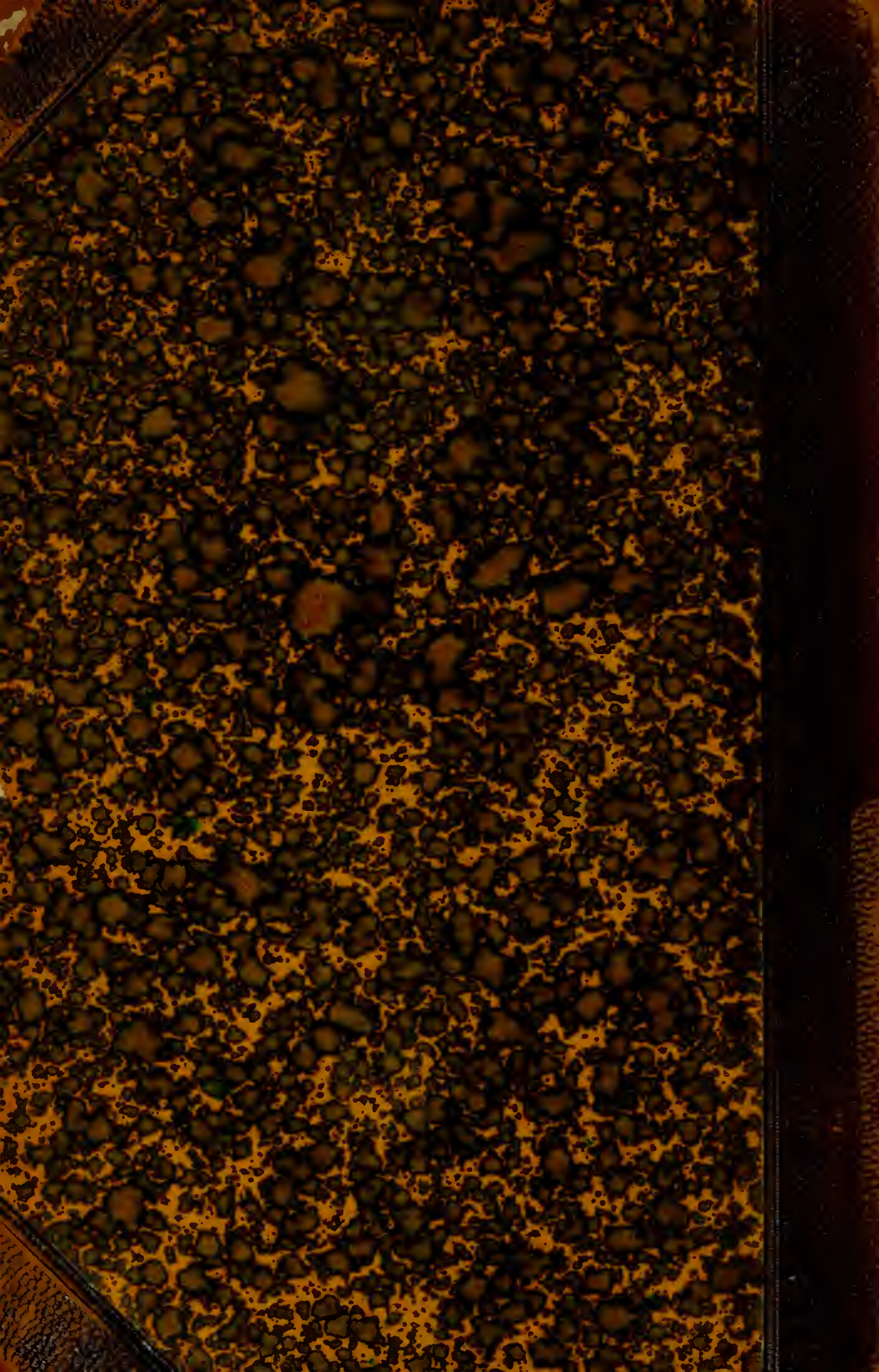
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY